

ІНЖ. САВА ЗЕРКАЛЬ

**РУЇНА КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В 1648-1764-1802 РОКАХ.**

НОВИЙ ЙОРК — ЗДА. 1968.

БІБЛІОТЕКА „УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО СЛОВА”, ЧИС. 11.

ІНЖ. САВА ЗЕРКАЛЬ

РУЇНА КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1648-1764-1802 РОКАХ.

**(СТУДІЯ ПОЛІТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В XVII - XVIII СТ.).**

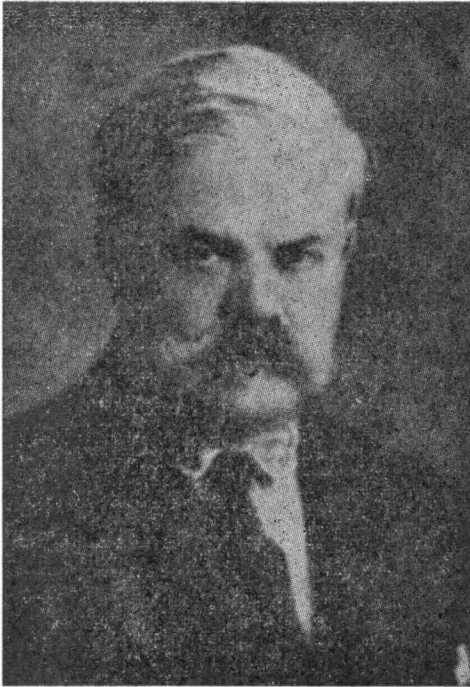
*ЯК НАЇХАЛИ ПАНИ,
ІЗ НАС ШКІРИ ПОЗДИРАЛИ —
ТА Ї ПОШИЛИ ЖУПАНИ!*

З народньої пісні.

НОВИЙ ЙОРК — ЗДА. 1968.

ПРИСВЯЧУЮ

8 червня 1882 р. —
25 лютого 1932 р.

Докторові соціології *Микиті Юхимовичеві Шаповалові*: поетові, письменникові, публицистові, редакторові, ученому і мисленникові; ідейному революціонерові, борцеві за визволення українського народу з національного і соціального поневолення; політичному в'язневі, судженого російською владою; членові Центральної Ради України і співавторові IV Універсалу Української Народньої Республіки, Генеральному Секретареві Українського Національного Союзу; організаторові Директорії Української Народньої Республіки і національної революції проти федеративної зради генерала Павла Скоропадського за його федерацію з московськими імперіялістами, поневолювачами України. Новелізатора земельного закону Української Народньої Республіки; Міністрові Української Народньої Республіки.

ЕМІГРАНТОВІ в ЧСР: організаторові моральної, матеріальної, культурної, наукової і освітньої допомоги Українській еміграції: Українського Громадського Комітету в ЧСР, Української Господарської Академії (політехніки) в Подєбрадах, ЧСР; Українського Високого Педагогічного Інституту імени Михайла Драгоманова в Празі; Української Мистецької Студії в Празі, Українського Соціологічного Інституту з Українським Робітничим Університетом в Празі, Української гімназії в ЧСР, Українських матуральних курсів в Подєбрадах і Празі, фахових курсів; Українського Громадського Видавничого Фонду в Празі; Української Селянської Спілки в ЧСР, організаторові інших українських видавництв; голові Народньої Української Ради в ЧСР; Голові Закордонної Організації Української Партії Соціялістів — Революціонерів; вірному Українському патріотові, державникові і соборникові.

Инж. Сава Зеркаль,
автор.

Новий Йорк 22 січня 1968 року, у 50-ті роковини IV Універсалу Української Народньої Республіки.

ПЕРЕДМОВА

Автори історій України не дали нам критичних розглядів з соціально-економічних відносин. Отже доба Українського народу в 1648 — 1764 роках зісталася не висвітлена. Майже, у всіх істориків були промовчані негативні моменти з нашої історії, зокрема боротьба за визволення національне, державне і соціальне. Тому і більшість старших, за виключенням старшого Івана Брюховецького та кількох кандидатів на старші, вважалися за позитивні постаті. Це була односторонність істориків та авторів писаних праць.

Старший, діставши собі владу з вибору старшини і козаків, скоро обертався не в оборонців прав українського народу і його державного, національного, релігійного і соціального порядку, а навпаки, шукав собі орієнтацій: польської, московської, турецької, татарської, семигородської а навіть і шведської. І в цей же самий час старший, старшина, монастирі, церкви і шляхта збагачувалася коштом козаків, посполітих (так тоді називалося селян, а ще також і „черню”) і міщан; землю від них відбирали а їх самих забіралося в піддані. Ні, це не чужинці так робили, але свої рідні брати: шляхта, старший, старшини, митрополити, архимандрити, ігумени, попи.

Старші, зійшовшись з якимось сусідом, не трималися як суверени, але скоро оберталися в їх піддані, щоб покинути їх і шукати собі нового зверхника. У внутрішніх відносинах в Україні скоро назрівали соціальні конфлікти між власниками маєтностей (державцями) і підданими „черню”, чим посилювалася акція „союзників” і зменшувалася сила й відпорність **СТАРШОГО**, старшини й державців, а то й просто втеча населення за „границю”, тоді в Московію. Особливо виявилася ця втеча за панування старшого Богдана Хмельницького. Такі відносини стали трагічними для України за старшого Івана Мазепи, коли з кількох десятків тисяч реєстрового козацтва з Мазепою пішли проти московського царя Петра I, тільки коло 5.000 козаків, а переважаюча більшість козаків пішла із зрадником, стародубським полковником, Іваном Скоропадським, або розійшлася по домах. Фінал — Полтава. Україна втратила і ті автономні права, які мала і Україною керувала московська

адміністрація, в деякий час разом з українськими адміністраторами: старші Данило Апостол і Кирило Розумовський та т. зв. Молоросійські Коллегіи.

Історичні матеріали й документи дають багато доказів, що занепад і поневолення України сусідами мали три головні причини в різні доби.

I. Старші України не ставили собі в завдання бути суверенними — тільки шукали в якомусь сусідові протекції;

II. Старші і старшина за особисті збагачення й гонори, захоплювала собі маєтності козацькі (державні), козаків, посполітих та громад а їх власників собі в підданих обергала. Це витворювало соціальні антагонізми і знищувало народню відпорність проти ворогів;

III. Деспотична і рабовласницька Москва використовувала неупорядковані соціальні відносини для своєї користи. Спеціальні агенти Москви підбурювали населення проти державців, а державців натравляли проти населення. Це викликало бунти і втечу частини населення за „границі” — Московію. Врешті — решт при таких внутрішніх відносинах в Україні, її частини території попадали під чужі окупації, головним чином Московії й Польщі.

Відповідальними за такий стан, в історичній минушині, є: старші, старшини козацькі, адміністративні чинники та державні, а не суспільні класи як козаки, посполиті, міщани — на доказ такого збереглося багато історичних матеріалів і документів, не тільки друківаних, але й оригінальних в архівах.

На протязі тисячрічної історії Українського народу було три етапи в його життю: зродження й об'єднання в могутню державу - імперію IX — XIII стол.; великий революційний змаг українського козацтва і населення до власного суверенного життя в 1648 — 1709 роках; велика революція в російській імперії і відновлення державности української нації в суверенну й соборну Українську Народню Республіку з 1 березня 1917 р. по 21 листопада 1920 р. Чому ці державні формації України впали?

I. Княжа Україна зродилася в IX стол. з окремих етнічних українських територіяльних груп

в могутню державу Україну-Русь. Через внутрішню між князівську боротьбу, інспіровану з сусідньої Візантії (православні митрополити та єпископи) на стільки була ослаблена, що не здібна була оборонитися проти кочівників Татарів в 1240 році, і проти польської агресії в 1349 р. Україна як держава перестала існувати і опинилася під окупаціями: Польщі, Угорщини, Московії і Валахії.

II. Старшинська козацько-селянська Україна 1648 — 1764 р. р. впала через орієнтацію на сусідів і соціально-економічні конфлікти між керівниками і державцями маєтностей та козацько-селянськими масами („черню”).

III. Національна суверенна Українська Народна Республіка (1917 — 1921 р.р.) впала в січні 1919 р., через орієнтацію керівників державою на чужі зовнішні сили, внутрішні маєткові елементи та ігноранції соціально-економічних вимог основної частини населення — козацьких, селянських і робітничих трудових мас.

Хай же подані тут факти з історичного й державного життя української нації будуть пересторогою для сучасних і майбутніх поколінь укра-

їнських, щоб старі помилки не повторювалися а змагання за державне суверенне й соборне Української нації відбувалося для всієї української спільноти, а не помилкового погляду, що Україною мають правити внутрішні „варяги” з великими маєтностями, а населення має служити їм за „чернь”. Ці доби минулися безповоротно і хай підуть в забуття — Україна як суверенна й соборна держава може існувати тільки як впорядкована соціальна суспільність. Тільки при таких умовах Україна буде суверенною, соборною, в історичних границях і візьме провід у слов'янському світі проти не слов'янських агресій, які змагаються за володіння слов'янського світу, і його поневолення.

Коли ця студія спричиниться хоч трохи до навітлення минувшини України, і спричиниться до нових думок в активних суспільних діячів — автор вважає, що його намагання не пішли на марно.

Новий Йорк, 8 червня 1967 р.

Інж. Сава Зеркаль

РУІНА КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1648 — 1764 — 1802 РОКАХ

(Студія політично-організаційних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII — XVIII століттях).

I. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО I ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІСЬКА

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ. Біографія.

Батько Богдана Хмельницького Михайло Хмельницький, невідомо коли й де народився. Молодим парубком появився в Жовкві, коло Львова і тут вступив на службу до польського польського гетьмана Станіслава Жолкевського (1547-1620). Коли Жолкевський видав свою дочку Софію за Яна Даниловича, власника великих маєтностей і старосту Чигиринського та Корсунського то і Михайла Хмельницького передав Даниловичеві. Так Михайло Хмельницький опинився з Жовкви в селі Лисянці, коло Чигиринна. Тут Михайло оженився з козачкою, і далі служив у реєстрових козаків за писаря і офіціантом в Чигиринським старостві.

В 1595 р. Михайлові Хмельницькому народився син Богдан (дата приблизна). Як доріс шкільного віку Богдана віддано на навчання до єзуїтів. Данилович мав турботи щоб виховати з Богдана доброго католика й польського патріота. Навчання у єзуїтів тривало від 6 до 8 років, Учив Богдана поетики і риторики проф. єзуїт Мокрський-Генцель Анджей (помер 1649 р.) у Львові. Навчання Богдан побірав на початку у Ярославі а потім у Львові. Деякі автори твердять, що Богдан Хмельницький побірав науку в Київській Братській школі, але Грушевський про це не знайшов ніяких доказів. Невідомо також якої віри були Михайло і Богдан Хмельницькі: православні, уніати чи католики. Богдан свою освіту закінчив перед 1620 р. З усього що тут сказано виходить, що Богдан Хмельницький походить із дрібної служилої і середньо-заможної верстви населення. Польські автори твердять що Богдан Хмельницький походив із дрібної шляхти, бо мав герб Абданк.

1520 р. Польща вела війну з Туреччиною,

на цю війну пішов і польський польовий гетьман Станіслав Жолкевський, під його команду Ян Данилович вислав свій двірський полк, в якому однією сотнею командував Михайло Хмельницький а при нім був і його син Богдан.

В боях під Цецерею 7. X. 1620 р. з Турками поляг як гетьман Жолкевський так і сотник Михайло Хмельницький, а сина Богдана взято в полон, де пробув 2 роки, з якого викупила його мати, по других версіях його викупили козаки обміном за полонених Турків.

Про самого Михайла Хмельницького історик М. Грушевський стверджує, що він ніяких заслуг перед козаками не мав.

Повернувшись з полону Богдан осівся в Суботові у власнім маєткові, який дістався йому по батькові, тут він зайнявся господарством і про його не чути аж до 1637 року.

14. XII. 1637 р. Богдана Хмельницького на Козацькій Раді в полі коло Боровиці вибирають за писаря. Це було під час повстання Павлюка-Острякина і Гуні, проти Поляків. Поляки повстання розгромили і козаки піддалися полякам та змушені були до присяги польському королеві. Автором цієї присяги був військовий писар Богдан Хмельницький, яка починається так: „Ми найнижші підніжки маєстату . . . вірнопіддані . . . Підпис: Богдан Хмельницький, військовий писар”.

7. IX. 1638 р. відбулася в Києві, під наглядом Потоцького Миколи, коронного гетьмана польського, переможця повстання Павлюка і Гуні, Загальна Козацька Рада, на якій обрано депутацію до короля польського, в складі Романа Половця, Івана Боярина, Волченка і Богдана Хмельницького. На цій же Раді Богдана Хмельницького

обрано сотником Чигиринської сотні Чигиринського полку.

Богдан Хмельницький був жонатий з Ганною Сомківною і мав з нею кілька дітей.

Від ординації 1638 р. Б. Хмельницький займав уряд Чигиринського сотника й жив на своєму маєткові в Суботіві. Тодіж нажив собі і „Слобідку Новоселці, на землі суботівській лежачою од поль диких за Чигирином”.

1646 р. Б. Хмельницького разом з Барабашом Іваном і Ілляшем вибрано в повіренники короля польського. З цього видно, що Б. Хмельницький в польських державних колах користувався певною повагою і респектом. В цьому ж 1646 р. Б. Хмельницький в службових справах їздив до коронного гетьмана Потоцького. В часі відсутності Б. Хмельницького із своєї маєтності Чигиринський підстароста Данило Чаплинський наказав у Б. Хмельницького забрати поволовщину, із стайні коня на якому їздив Хмельницький. За це Б. Хмельницький вніс скаргу на Чаплинського до старости. Та староста нічого не поміг. За це Чаплинський став чинити помсту на Хмельницькому і одного разу наказав своїй челяді викрасти сина Хмельницького і серед ринку в Чигирині наказав висікти канчуками так, що ледви живого занесено до дому де він скоро й помер. На розказ коронного гетьм. Потоцького Хмельницького позбавлено служби як Чигиринського підстарости і староста відібрав хутір, на який Хмельницький мав відповідні документи. Хмельницький по доброму не хотів вступитися, тоді Чаплинський наїхав збройно і силою захопив грунт, знищив двір, забрав збіжжя і всяке добро. Хмельницький пробував свого права судом, але все то було даремно. З приватно маєткових спорів перейшло на політичні. На Хмельницького пішли доноси, що він зраджує і бунтує козаків, що він щось замишляє проти старости Чигиринського Канецпольського Олександра. Втікаючи на Запоріжжя Б. Хмельницького схоплено в Бужині і посаджено до в'язниці в Крилові. Але сюди приїхав староста Канецпольський і його випустив на поруки полковника Кричевського Михайла, що пізніше служив у війську Хмельницького як полковник. Після цього Хмельницький рішився покинути дім і йти на Запоріжжя щоб збройно шукати правди проти польської кривди. „Діти віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запоріжжя”, як сам Хмельницький писав.

Кінцем грудня 1647 р. Б. Хмельницький дій-

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, СТАРШИЙ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО.

Коронний гетьман Потоцький Микола наблизився до Запорізької Січі з тим щоб знищити як саму Січ так і вільне козацтво запорізьке. Кінцем січня 1648 р. Загальна Козацька Рада Запорізька вибрала Богдана Хмельницького Старшим Козацького Війська Запорозького. Знаючи силу польського війська Б. Хмельницький післав своїх послів до Кримського Хана просити військової допомоги проти Ляхів „з усією Ордою в поміч”.

Б. Хмельницький тепер розпоряджав 8.500 козаками, але цього війська було мало, тож вислав своїх людей в Україну з закликком до Війська Запорозького. З волостей посунулося все що здібне до зброї: „псчало горнутися що тільки жило”. Скоро від Кримського Хана прийшла згода, що він приймає пропозицію Б. Хмельницького і буде помагати із своїм військом. Хан жалівся Хмельницькому на Польщу, що вона не виплатила Ханові „упоминків” і з цього в Криму зчинилися навіть непокої і самі татари жадали війни з Польщею. Тому Хан так легко й скоро вчипився до Хмельницького на війну з Польщею. Кримський Хан прийшов з Ордою над Дніпро по Великодні в днях 23-29. IV. 1648 р. В Україні з цього зчинився переполох: все здібне селянство рушило на Запоріжжя, польська шляхта почала втікати до Польщі а українська православна шляхта не знала що робити й залишилася в страху на місцях, і чекала моменту щоб і собі прилучитися до козаків.

Потоцький із своїм військом вирушив в напрямі до Запорізької Січі з наміром назавжди покінчити з козацтвом і їх гніздом Запорізькою Січю. Король, Любомирський Станіслав — воєвода і Кисіль Адам — (1600-1653), воєвода брацлавський недораджували Потоцькому зачіпати козаків, але він їх не послухав і розпочав війну. Вони були тої думки щоб Запоріжжя направити на війну з Кримом і Туреччиною а тоді обезсилених козаків було б легко зліквідувати й Запоріжжя на завжди, але Потоцький мав свою голову й свою стратегію.

31. III. 1648 р. Потоцький писав королеві: „Досі не пролито ще ані одної крапки крови козацької військом королівським. і не буде пролито — аби тільки покорилися, відложивши свою легкодушність і ароганцію, та здушили завяття”. Така була предогра до війни.

шов на Запоріжжя. Тут він тоді знайшов 2.500 козаків. На Запоріжжя тоді рушив гетьман Потоцький з великим польським військом і реєстровими козаками, при першій зустрічі війська Потоцького з Запоріжцями, від Потоцького перейшло до Запоріжців 6.000 реєстрових козаків.

ПЕРША УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА. ЖОВТІ ВОДИ

Б. Хмельницький укріплювався на річках Бучаках в сусідстві Січового Коша, ладився до війни й облоги.

Штаб Потоцького стояв у Корсуні. Потоцький пішов із своїм військом на низ. Він мав: 3.510 вояків Кварцяного + 1.040 гусарів + 1.170 реєстрових козаків + 900 драгунів + 300 пішаків = 6.920 вояків. Мобілізовані поляками козаки зложили присягу й чекали на похід. Потоцький кінцем квітня підійшов до Кодаку і 26.IV. 1648 р. взяли його та стали табором коло балки ЖОВТІ ВОДИ. 29. IV. 1648 р. ударив на них Хмельницький з своїми козаками і частиною Орди. Тут затрималися два тижні, Потоцький очікував підтримки з Польщі, а Хмельницький очікував дальших татарських військ. Частина Потоцького війська, козаки, що пливли вниз Дніпром до Потоцького, збунтувалася, побила польських старшин, вибрали собі Старшого Джалалія та помічника йому осаула Кривулю і приєдналися до Хмельницького. Потоцький недочекавшись ніякої підтримки розпочав з Хмельницьким переговори. Саме в цей час збунтувалися козаки у Потоцького й перейшли до Хмельницького, а поляки вояки 16. V. 1648 р. опустили табір і пішли з табору, але їх нагнали татари й порубали вщент. Польське військо яке стояло в Чигирині укріпилося. Потоцький вислав до канцлера листа в якому просив перевести мобілізацію по воевідствах і на кошти воевідств вислати в його розпорядження, ще писав: „Коли Ваша милість не порадить королеви мудро роздуматися над сим, кінець державі“. По тім без бою військо Потоцького відступило до Черкасів, звідци 9. V. Потоцький відступив до Мошен, а 11. V. відступив далі до Сахнівки, Корсунь, Богуслав в напрямку до Білої Церкви. Ярема Вишневецький надіслав листа до Потоцького, в якому писалось, що Вишневецький йде із своїм військом на допомогу. Потоцький рішив тут вичікувати Вишневецького.

Розвідка донесла Потоцькому що Хмельницького військо на Тясмині, і що на ранок може бути

в Корсуні. На другий день вже коло Корсуня почалися зачіпки між польським військом і військом Хмельницького та Орди коло Корсуня. Поляки при цім взяли в полон козацького перекладача і від нього довідалися, що Хмельницький має 15.000 війська + 40.000 Орди, а ще стоїть хан в степах з великою силою. 16. V. польське військо вирушило від Корсуня до Богуслава, але в Гороховій Діброві коло села Виграєва козаки Хмельницького оточили це польське військо й погромили його. Коронний гетьман Потоцький і польний гетьман Каліновський Мартин дісталися в полон Хмельницькому. Потоцький був ранений шаблею козацькою, Каліновський — ранений пулею. Потоцькому Хмельницький дозволив вислати листа до короля, в листі Потоцький подав реляцію і просив викуплення.

Обох гетьманів і значнійших полонених Хмельницький віддав Орді.

Хмельницький і хан Орди стали на відпочинок у Корсуні. Звідци Хмельницький з Ордою пішов на Білу Церкву. З ханом прибуло 11.000 татарського війська. З Білої Церкви хан пішов на Волинь і Поділля щоб набрати собі ясирь (полон, неволя). По Корсунським погромі поляків повстала вся Україна і до Хмельницького стільки зголосилося до війська, що не знав що з ними робити. Україна повстала стихійно.

На Лівобережжі Вишневецький із своїм військом та втікаючою шляхтою пішов через Чернігівщину і перейшов Дніпро коло Любеча а звідци пішов на Браสลівщину. З Правобережжя вся шляхта й пани повтікали до Польщі. А саме в цей час до Хмельницького масами зголошувалися селяни й міщани у військо та він їх відсилав назад, посилаючи до роботи і податки платити а приймав тільки вибраних. У Хмельницького і його старшини, православного панства й духовенства ще не назріла думка про визволення від Польщі й будування власної держави і трималися підданства польському королеві.

26. V. 1648 р. помер польський король Володислав IV. Програ Поляків на Україні здипримувала провід і шляхту польську і приготувалися на загибель Польщі. Польща опинилася без короля, гетьманів, воєнного штабу і війська. Репрезентантом Польщі тепер став примас католицької польської церкви 70 річний архієпископ Гнезна, фактичним керівником став канцлер Осолінський Єжи. Між шляхтою повна дезорганізація й дезорієнтація. Осолінський повів політику дипломатичним шляхом: щоб Порта наказала

татарській Орді покинути Хмельницького, щоб Москва пішла на завойовання Криму, щоб Адам Кисіль увійшов у переговори з Хмельницьким, щоб Хмельницький порвав союз з Кримським ханом і що за це все Хмельницькому буде помилувано.

Та хоч Хмельницький і розгромив Польщу то однак він себе не вважав ворогом Польщі. Для Хмельницького тепер вистарчало: скасування ординації з 1638 року, повернення давніх свобод і порядків козацьких та збільшення реєстру козацького. Хмельницький старався як найскорше поладити свої стосунки з керівниками Польщі і дістати такі малі уступки щоб надалі залишитися вірним слугою короля і Річі Посполитої, дебото свої особисті амбіції. Хмельницький перепрошує Поляків і впрошується у підданство.

2. VI. с. с. 1648 р. Богдан Хмельницький з Білої Церкви вислав листа з своїми послами до польського короля в якому писалося:

„Найснійший, милостивий королю, пане наш милостивий і добродію! Віддаємо як униженійше і покорнійше в. корол. милости вірності підданства нашого з покірними послугами нашими лицарськими! Часто ми вже наприкрилися в. корол. милости в незнаних кривдах своїх, які діялися нам від п. старостів і державців українних, — але що ні від кого іншого не маємо оборони і всю надію свою кладемо на Бога і на милостиву ласку в. кор. милости, тож і тепер в тяжкім жалю і біді своїй з плачем до ніг вашої кор. милости з тим униженням прошенням упадаємо. Кілька літ уже чиняться нам незносні кривди і зневаги великі, ... Хутори, луки, сінокоси, ниви, рілі, стави, млини, десятини пчільні ... силоміць відбирають і нас самих безвинно грабують, б'ють, мордують, до в'язниць сажають на смерть нас забивають, і так ранених та скалчених силу починили ... Навіть і Жиди, покладаючись на п. старостів, великі збитки чинять над нами, так що і в турецькій неволі певно не терплять християне такої біди, яка діється над нами, найнижшими підніжками в. кор. милости ... Отож, милостивий королю, пане наш, не можучи більше терпіти таких трудностей і невинного мордування, з тих великих бід своїх, що вже й в домах своїх усидіти не могли, — покидали жінок, дітей і всю убогу свою худобу та мусіли ми — частина війська нашого — уносити голови свої куди можна, тільки душами своїми:

не де інде, як тільки на звичайні місця свої, на Запоріжжя, звідки предки наші з давніх віків звикли короні польській і в. кор. милости вірне підданство своє і услуги віддавати. Але і тут на Запоріжжю, не дали нам спокою, ... Бог нам свідком, що ми, зістаючи в вірнім послуху в. королівській милості, не вчинили ніякої своєволі і ні нащо лихе не заробили. Але й, м. пан краківський ... — і сюди на Запоріжжя наступив з військом своїм, і Україну зруйнував, хочає мабуть і ім'я наше козацьке викоринити або з землі зігнати — тільки ми себе від ласки вашої королівської поки живі відлучити не хочемо. Коли він проти волі і наказу вашої кор. милости на наше життя з військом великим наступив, — пришлося нам ужити до помочи хана кримського, що й дав нам підмогу цим разом, ... Ми як перед тим були вірними підданими вашої кор. милости, так і тепер невідмінно готові на всяку услугу річі посполитій против кожного неприятеля за достїнство вашої кор. милости нести життя свої ... Тож унижено просимо, аби ваша кор. мил. показав батьківське милосердя над нами, найнижшими підніжками своїми, і той невірний гріх наш дарувати та при давніх правах і вільностях нас заховати зволив — аби ваша кор. милость сам святою своєю особою і ми найнижші слуги в. кор. милости тої неволі більше не терпіли. Богдан Хмельницький, на той час Старший Війська Запорозького в. кор. милости.” „

З листа Б. Хмельницького виходить, що не дивлячись на такі упослідження Українського народу і навіть упослідження самого Хмельницького, що не знайшов собі правної оборони в Польським королівстві, Хмельницький, що розгромив Польщу, залишився вірним короля польського, просить вибачення за поневолення українського народу й погром Потоцького та обіцяє й далі служити королеві й державі Польській. Ясно, що Хмельницький і не думав про організацію Української незалежної держави, як це побачимо ще й далі. Цей лист передали послы Хмельницького: Федір Якубович Вишняк, Григорій Бут, Лукіян Мозира і Іван Петрушенко — писар військовий. Крім цього послы зажадали від короля:

1. виплати затриманого жолду за 5 літ — аби його при комісії виплачено;

2. так як була воля королівська, щоб при морським поході причинено було до війська козаць-

кого ще 6.000, — тільки старші не дозволяли, — так тепер козаки просять, аби війська було 12.000, бо з 6.000 вони не годні служити річі посполитій . . . ;

3. просять за духовенство старинної грецької віри, аби не було порушення в вільностях своїх, і церкви святі, силоміць забрані до унії — як от в Люблині, Краснім Ставі, Сокалю і по інших місцях, аби були полишені при давніх правах.

Копії цих листів були передані до канцлерів польського й литовського і маршалка сойму Польського.

13. VI н. ст. 1648 р. Хмельницький нав'язує перші офіційні зносини з А. Кисілем. Почалася скоро пертрактація Хмельницького з Кисілем. Хмельницький з Білої Церкви відступив до Чигиринна, війська полишив у Білій Церкві 4.000, в Чигирині 10.000 козаків. Татар відправив назад а хан повів з України українських людей ясирую (полонених) 200.000 людей. От що стала татарська поміч Хмельницькому! З цього приводу між козаками піднявся бунт, що в своїх вимогах поділився на двоє: одні — не миритися з поляками і як тільки появиться польське військо всім вирушити проти них і запросити татарів на поміч; другі — коли не буде заспокоєння (платня) то йти на Запоріжжя з усім своїм майном і звідти трактувати з Польщею і Туреччиною; треті — аби Хмельницький йшов на волости, всі відділи постягав до себе і йшов на Поляків.

З Лубенщини прийшли „своєвільники”, цебто ті козаки й селяни, що на заклик Хмельницького вирядилися на поміч Хмельницькому проти поляків, але вони тепер уже Хмельницькому були не потрібні і він з ними дуже скоро й радикально розквітася: дав розказ двом стяти голови, трьох відіслав до Вишневецького, щоб виявити свою лояльність, мовляв що то не козаки своєвольять а його власні піддані, і всіх прибувших розігнав. Про таких добровільців (своєвільників) Хмельницький висловився так: „як тільки його послі повернуться від короля з чимсь добрим, то цих своєвільників винищить, а тепер поки що посилає до них універсали, щоб тихо сиділи”. З цих прикладів бачимо, що низша старшина, козаки й селяни мали бажання покінчити з поляками й визволитися від них, але Хмельницький за всяку ціну хотів помиритися з поляками на тих умовах, як було перед війною. Такий величезний і щасливий успіх Хмельницький змарнував. Україна могла стати вільною від Висли до українсько-московських границь, але так не сталося.

29. VII. 1648 р. Польський Сойм відпровадив українських послів назад до Хмельницького а сам далі радив. За польську владу всі переговори з Хмельницьким доручено вести Адамові Кисілеві, польському сенаторові і брацлавському воєводі. Від влади Кисіль дістав широкі уповноваження з одним тільки застереженням: „не годитися тільки на відірвання від річи-посполитої якоїсь козацької території”. Місцем переговорів визначено Київ, резиденція А. Кисіля а не Хмельницького. Щоб застрашити Хмельницького поляки зарядили збір свого війська коло Константинова. Сойм в допомогу Кисілеві визначив двох комісарів. Коли Комісія зійшлася на переговори, саме тоді на Поліссі сталося масове повстання проти Поляків. „Літо 1648 р. справді було найбільш інтезивне повстання по цілій Україні, воно опанувало всі простори України: Східню, Центральну Волинь, Побужжя і Полісся”. В поліських повітах керував Кривошапка. Те саме на Сіверщині й шляхтич Криштоф Силач мусів втікати на Московщину.

Об'єктивно треба ствердити, що всі ці масові повстання носили характер не тільки національного і релігійного визволення але й соціального. Виганяли або винищували польську шляхту, а то й деяку православну, а їх маєтності розділювали поміж посполітими та вбогими козаками.

В липні сталося повстання в західній Київщині і в Брацлавщині, були вони проти волі Хмельницького. Ще в червні на Брацлавщину прийшов Вишневецький і він взявся за ліквідацію повстання: немилосердно масакруючи та вбиваючи кожного повстанця що дістався до його рук, але й козаки не залишилися в боргах перед Вишневецьким. Повстанням тут провадив полк. Максим Кривоніс, який у Хмельницького керував резервовими частинами і здобув від поляків Кам'янець, Бар і Збараж. Помер кінцем 1648 року. Повстанням в Уманщині командував Ганжа Іван, в Білоцерківщині Гирия Іван. Це були відділи які числили по кілька козаків-повстанців.

Нарешті сам Хмельницький виступив на ліквідацію повстання, зібравши собі вірних полковників і козаків та запросив татарську Орду на поміч. Поляки теж перевели мобілізацію в себе і зібравши 10.000 і під Константиновим вони зійшлися.

16 (26). VII. 1648 р. під Константинів підійшло польське військо, сюди підійшов і Кривоніс. Поляки відступили.

18(28). VII. поляки відступили до Кульчина, але Кривоніс і тут їх розбив. Поляки пішли на Ляхівці над Горинєю. 25. VII. ст. ст. Кривоніс забрав Бар а потім і Кам'янець.

Хмельницький в цей час сидів у Паволочі й чекав на послів своїх з Варшави. Хмельницький мав тепер 120.000 війська і чекав послів.

29. VII. ст. ст. Хмельницький з'явився в Константинові а потім став табором в Маркушовцях.

Великий князь Литовський зайняв позицію нейтралітету.

Кінцем серпня переговори польських комісарів з Хмельницьким скрахували з вини поляків, бо все зачіпали козаків що викликало непорозуміння під час ведення переговорів. А послі з Варшави не верталися.

За цей час в Польщі організовано дві армії: перша — під командою Домініка Заславського, Олександра Конєцпольського і Остророга; друга — під Яремою Вишневецьким, всеюдою Тишкевичем, кілька магнатів із своїми відділами і трети королівська гвардія.

ПИЛЯВЦІ.

10. IX. 1648 р. обидві польські армії з'єдналися під один провід. Було елегантне, в сукнях, шовках, сріблі й золоті, поділене на 7 командантів, війська було 120.000 всіх родів зброї.

Під Хмельницьким було 150.000, але то були хлопці, а не вояки, як висловилися польські хронікери.

16. IX. поляки забрали Константинів без бою, бо Хмельницький тихо відступив, а в тилу поляків гуляли козаки, повстанці на Волині, Поділля, взяли Гусятин, Сатанів, Тереховлю.

18. IX н. ст. Поляки вислали передовий полк під Пилявці, козаки відступили, поляки відступили аж до козацької лінії, застановилися близько себе, розділяла їх тільки маленька болотиста річка Іква. Поляки перейшли Ікву а козаки відступили до головного тобору.

23. IX. 1648 р. н. ст., Хмельницький рано вивів все військо на лінію і вдарив на поляків. Битва щасливо випала для Хмельницького, він розгромив польську армію. В цій битві приймало участь і 3.000 татарів, а головна їх сила прибула пізніше. Пилявці взято. Поляки далеко втекли на захід. Виговський, військовий генеральний писар, пропонував йти далі на Львів; полковник Кривоніс пропонував стати на Случі й тут закріпитися на зиму, поділити здобич з татарами й від-

правити їх, тут усталити українсько-польські границі; Туган-бея — спішно наступати за поляками, захопити Львів і тим здобути від поляків корисні умови миру. Хмельницький прийняв цю останню пропозицію. Головну масу татар відправлено і тільки невелика кількість пішла з Хмельницьким під Львів. Військо козацьке все поривалося вперед. Хмельницький мусів йти за ним, здержуючи щоб далеко не загаялося. Повстанці вже взяли Дубно, Олику, Клевань, Луцьк, Сокаль, Камінку, Гусятин, Тереховлю.

Походуючи на Львів, Хмельницький взяв Збараж, резиденцію Я. Вишневецького, звідци з 6.000 козаків Хмельницький пішов і забрав Вишнівці, звідци пішов до Бродів. В Бродах вони звільнили 80 татар і повернули назад. Головна козацька сила посувалася на Львів.

28. IX ст. ст. 1648 р. Хмельницький підійшов під Львів. У Львові тепер укріпилося 3.260 польського війська. Кривоніс здобув Високий Замок, але Хмельницький сам не пішов і другим не дозволив атакою взяти Львів.

1. X. Хмельницький вислав листа до Львовян, писаного українською мовою, в листі радив під час наступу козаків православним позамикатися в церквах, щоб не погинули разом з поляками і жадав видачі Вишневецького і Конєцпольського, які вже давно повтікали. на цього листа Хмельницький дістав відповідь від магістрату.

Другого листа Хмельницький написав до міського громадянства, в якому зробив закид жидам, що вони давали гроші на польське військо і жадав їх видалення з міста, а в третім листі Хмельницький жадав від міста викупу 200.000 червоних. Міська рада рішила заспокоїти Хмельницького і вислала делегацію до Хмельницького на переговори, в цій делегації знаходився й бувший професор Хмельницького єзуїт Мокрський-Генцель. 3. X. Хмельницький прийняв делегацію, якій заявив, що видачі жидів не жадає, але радив викуп розложити на жидів, тому що вони збагатили на Україні козацькою кривдою.

В розмові з делегацією Хмельницький нахвалявся перед поляками, що він піде аж до Висли, а якщо треба буде то забере й Варшаву. Львів зібрав для викупу 330.000 золотих, які Хмельницький всі віддав Туган-бєєві. і товарами в ціні 50.000 золотих, крім того Львівський магістрат дав дари самому Хмельницькому і полковникам Головацькому, Піріс-агові, Герасимові Чорному, Кривоносові, Захарові Хмельницькому і о. Радкевичові. 13. X. ст. ст. Калга із своїми татарами

вийшов з під Львова й пішов на Кам'янець Подільський, а 14. X. ст. ст. Туган-бей пішов із своїм військом під Замостя.

ЗАМОСТЯ.

15. X. ст. ст. з під Львова на Замостя вирушили козаки, а 16. X. вирушив і Хмельницький із своїм штабом і рештою козаків під Замостя, не побувши у Львові й полишивши у польських руках.

Хмельницький підчас сеї галицької кампанії не робив нічого й на те, щоб використати й підтримати той народній рух, який при нагоді його побуту прокидався в Східній Галичині (між Збручем і Вислою. С. 3.).

Тим часом з різних сторін прибували до його табору ватаги місцевої людности, щоб взяти участь у війні під козацькими корогами, з різних місць приходили депутації до козацького війська з зазивом до себе на ґрунт, щоб помогти повстанню на місці.

Було багато місцевих закликів в Галичині до Хмельницького, щоб він поміг визволитися від Поляків, але Хмельницький оставляв їх прохання не полагодженими, про що не залишилося ніяких доказів. Тоді було в Галичині багато місцевих повстань і тим помагали Хмельницькому. Це приводить на думку, що як самий Хмельницький так і його дорадники з оточення не мали уяви про відбудову Української державности від Дніпра по Вислу.

Ще перед появою Хмельницького коло Львова вже були організовані селянські відділи на козацький спосіб в Теревовлі, Хоросткові, Янові, на Карпатським Підгіррю, в Калущині, на Покутті. Ці відділи нараховували коло 15.000 вояків, під провідництвом православного шляхтича Семена Гнатовича Височана, штаб містився в Отинії. Тоді Галичина могла так само визволитися від Поляків як і над Дніпром, але Хмельницький цього не взяв на увагу та не бажав знищити Польщу.

Поляки з успіхів Хмельницького мали великий переляк, як свідчить один польський хроніст Кушевич: „Всі сподівалися, що Хмельницький прийде в саму середину Польщі, розвалить її й знищить саме ім'я її — але було багато таких, що вміли побіждати, але не вміли використати”.

„В дійсности Хмельницький очевидно свідомо ужив всю свою зручність і всі впливи на те, щоб ско воєнну енергію свого війська і його

найбільш радикальних провідників після львівського епізоду уткнути в новий бар'єр на сім подібнім шляху — в облогу Замостя і тут знов вигадати кілька тижнів, як вигдавав під Львовом, щоб дати Польщі змогу впорядкувати свої відносини до козащини, себто перед усім вибрати короля, що мало послужити першою підставою свого впорядкування.

З становища рішучої розправи з Польщею кілька тижнів, проведених під Львовом, були, розуміється *страченим часом*. Для Львова, щоб узяти з нього окуп, досить було й якого небудь більшого відділу козацького війська, хочби того самого Кривоноса. З Замостям теж можна було поступити як з Бродами, зв'язати його якимсь козацьким відділом і мати свободні руки для дальших операцій, якби сього треба було Хмельницькому. Але видно сього йому не треба було: треба було чогось іншого. І тому, що Замостя стояло, так би мовити, під знаком Яреми Вишневецького, сього найбільшого з ворогів козацьких, найбільш яскравого й зненавидженого представника магнатства — Замостя надавалось на се. Хмельницький мав притоку звернути всі сили козацтва на сей пункт, немов концентруючи на нім боротьбу з магнатством, до котрої козацтво так палилось: не заставши Ярему у Львові, мусіло знищити його в Замостю.”

Так оцінює ті події наш славний історик Михайло Грушевський.

Хмельницький з головними силами підійшов під Замостя, окремі відділи розійшлися по інших містах Галичини збирати контрибуцію, а полк. Лаврін Капуста з своїми козаками пішов на Посяння і підійшов під самий Перемишль. Городок забрав отаман чигиринський і скинув польський уряд та наставив руський, а замок був обсаджений козацькою залагаю. Жовква одкупилася. Північна Волинь і Холмщина опинилися в руках повстанських ватаг, а то: Крилів, Володимир Дубно, Ухані (4 милі від Замостя), Ленчна (3 милі від Люблина).

25. X. ст. ст. Хмельницький підійшов до Томашова з 100.000 військом.

27. X. ст. ст. Хмельницький зблизився до Замостя, звідци вислав листа до шляхти: магістрату і до Вайєра, начальника німецьких військ, що стояли залогою в Замостю, закликаючи до згоди. Вишневецький вже втік, виїхавши на вибори короля у Варшаву. Хмельницький запропонував

Замостю такі самі умови як і містові Львів.

В другому листі до Вайера заохочував німецькі відділи прилучитися до козацьких військ, далі писав: „Помирившись з річчю-посполітою і завівши згоду, знайдемо спосіб на те, щоб і ви були з нас задоволені, як і чужинці — Татари, заспокоївши свої, знайдемо чужі краї, ворожі отчини наші, короні польській, щоб там собі спільно, знайти кусник хліба”.

Хмельницький одержавши незаспокоючі відповіді підійшов ближче до Замостя. В Замості почали готуватися до оборони, війська там було разом з міліцією й німцями до 4.000 + 4.000 шляхти. Обложивши Замостя Хмельницький не думав його брати штурмом, тільки дражнив поляків дрібними зачіпками і започав листування з Замостянами, жадаючи окупу для Татар. 30. X. ст. ст. Хмельницький вислав нового листа. Замостяни не доли задовільної відповіді, місто полишилося в облозі. Замостя не здавалося й почалася нова переписка Хмельницького з Замостянами.

В обозі Хмельницького звідкілясь з'явилися „кум” Єжовський і ксьондз Мокрський, той самий що вчив у єзуїтських школах Хмельницького, як посередники між Замостянами й Хмельницьким. Саме тепер до Хмельницького під Замостя прийшов полк. Кривоніс із своїм військом, і хоч сила збільшилася то й нові труднощі настали. У війську Хмельницького появилася хвороба що козаків косила. До Хмельницького з'явилася делегація від Замостя. Хмельницький зажадав окуп 200.000 золотих, Замостяни згодилися дати 20.000 зол. і Хмельницький погодився на цю суму. Хмельницький стояв під Замостям і чекав аж на соймі нового короля вибируть. Полковники докоряли Хмельницькому, що маючи стільки війська міг би легко взяти Замостя, а він все чогось очікує. В таборі хвороба й не спокій проти Хмельницького. Хмельницький одержав 20.000 зол. окуп і облогу зняв. Табір Хмельницького обернувся у велике торговисько: міщани в таборі купували, продавали, міняли все й за все. Татари тут продавали навіть невільників, яких набрали в Україні з дозволу Хмельницького.

7. XI. ст. ст. 1648 року з під Замостя Хмельницький вислав своє посольство до Семигородського князя Ю. Ракоціго, щоб закріпити з Семигородом зближення і навіть союз. В посольство виїхав ген. писар І. Виговський.

В цей самий час до обозу Хмельницького прибув посол від нового польського короля Яна

Казимира. Король обіцяв Хмельницькому великі полегші для козаків, а самого Хмельницького під свою охорону та прощення за заподіяну війну і розгром Річи Посполітої. Король в цей спосіб хотів віддячитися Хмельницькому за його вплив на вибір королем і замиритися з козаками, щоб все було як передтим було. Як дійшло до вибору Яна Казимира польським королем, про це подаємо в наступній статті.

ВПЛИВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ВИБІР КОРОЛЕМ ЯНА КАЗИМИРА

На польського короля було три кандидати: Ян Казимир Ваза (1648-68), Карло Фердинанд і Жигмонт. Б. Хмельницький наперед заявив, що він і козаки підтримують Яна Казимира. В польському соймі з цим мусіли рахуватися, тому й вибрано Яна Казимира. Ще перед вибором короля Хмельницький заявив польським послам, коли буде вибраним Ян Казимир, то він, Хмельницький: „...відпоає же шаблю й лук відложить і належну покору й пошану йому віддасть”.

Польщі тоді приходив кінець, коли б Хмельницький даром не стояв під Львовом і тепер під Замостям, але Хмельницький час і нагоду змарнував, хоч більшість полковників заявилося про похід на Вислу й Варшаву. В самій Варшаві вже було підготовлене повстання „черні” проти шляхти, панів і короля.

Ще перед вибором короля, Хмельницький з табору під Замостям вислав такого листа до Яна Казимира:

„Найяснійший, милостивий королевичу, пан і побратим наш милостивий... Ми ніколи не бажали розлиття християнської крови, одначе мусіло воно статися — насамперед через пана краківського (корон. гетьм. Потоцького. С.З.), що зважився на це проти волі покійного короля, брата вашого, вселаскавого пана нашого, а тепер Perez наступлення князя Яреми Вишневецького, котрого, ми самі з-за пазухи своєї з Задніпряв випустили, а він до того і інших панів... привів... бачучи з військом Запорізьким, вірними слугами вашої милости, що вони собі задумують іншого короля, — рушили ми навмисне на те, бажаючи, аби згідно з волею вашої королівської милости тих „побочних короліків” більше не було. Просимо, щоб ваша королівська милость, пан наш милостивий волив бути самодержцем, ... та щоб наша віра

грецька в цілості зісталась, як давніше, — без жодної унії, і уніятів аби нігде не було. А ми за достоїнства вашої королівської милости завжди готові вморти, і їй з найнижшими услугами нашими і вірним підданством віддаємо себе як найпильніше. Дано в Замості, 5. (15.) новембра 1648 р. вашої королівської милости, пана нашого мил. найнижші слуги і вірні піддані, Богдан Хмельницький, старший на той час, з військом Запорозьким."

Лист відвезено через посольство єзуїта Мокрського і сина Тимоша (Хмельницького).

7. (17.) XI. 1648 р. відбувся формальний вибір короля. Вибрано королем Яна Казимира, якого так хотів Б. Хмельницький 10. (20.) XI. відбулося формальне проголошення короля. 13. (23.) XI. прибуло до Варшави посольство від Хмельницького — Мокрський і Тимош Хмельницький і передали новому королеві листа Хмельницького, а також листа Хмельницького до польського Сенату. На листа Хмельницькому король хотів відповісти своїми пунктами, але Сенат не прийняв і відповіли листом заднім числом (ніби він був написаний перед прибуттям посольства від Хмельницького).

9. (19.) XI до Хмельницького прибув від короля Смяровський, посол, і привіз відповідь на листи. Коли Хмельницький з привезеного листа довідався про вибір королем Яна Казимира, то дав розказ стріляти з гармат, виявляючи цим свою велику радість, а Смяровському заявив відступ з зайнятих позицій. Полковники Кривоніс і Головацький стояли на тім, щоб з цих позицій не уступати аж до кінця мирових трактатів. Це не сподобалося послові Смяровському і він повів перед Хмельницькими інтриги проти обох полковників. Хмельницький тоді стояв з табором в с. Лабуні, коло Замостя. Вже на другий день по приїзді Смяровський заявив Хмельницькому: „Ти маєш у війську великого неприятеля, який силкується позбавити тебе слави, регіменту твого і самого життя... Маю про це певні відомості з кількох оповідань полонених з Запорізького війська, що на муках докладно то виговорили. Хочу тебе остерегти, коли хочеш при життю і славі своїй зістатися. Друге — прошу тебе, як давнього приятеля і доброго сусіда, аби той Кривоніс не був при моїй авдієнції — бо маю на нього жаль невіджалований за те, що той зрадник пограбив в Полоннім майно моє і взяв добра мого на 40.000 золотих, а що найгірше

— жінку мою і дітей моїх позабивав, сина мого 8 літнього Орді продав — не дай мені бачити його, бо хоч би мали мене на шмати розрубати, а я в нього шаблю свою встромлю”.

Хмельницький цю заяву прийняв прихильно і з присягою пообіцяв, що *Кривоноса живим не зіставить і до Ради ходити йому заборонить*. На Козацькій Раді було заслухано листа від короля в присутності Смяровського і дано відповідь для короля такого змісту:

... що якби став королем не королевич Казимир, котрому він хоче служити і кров за достоїнство його проливати, то пішов би просто на Краків і взявши корону давби тому, кому б знав. Тепер же признаючи своє підданство в усім утихає — вертає на Запоріжжя, щоб спокійно чекати комисарів, а в дорозі на Запоріжжя не чинитиме ніяких бунтів”.

10. X. ст. ст. 1648 р. старшина й козаки, що не були на Раді стали домагатися, щоб їм було зачитано листа від короля. Лист зачитав сам Смяровський. Після цього відбувся на почесть Смяровського почесний обід, підчас якого стріляно з гармат на славу королеві.

Після почесного обіду Хмельницький покинув облогу Замостя й подався з військом на Запоріжжя: впереді козацька армата з службою, за нею 20.000 козаків, за ними Туган-бей з татарами 4-5.000 а потім пішла козацька сила.

Перебуваючи кілька днів в козацькій таборі Смяровський набрався переконання й про це заявив Хмельницькому, що миру не буде, бо він зачув, що козаки хочуть залишитися в зайнятих ними землях і що поляків не пустять.

В дорозі від Замостя на Запоріжжя Хмельницького нагнав другий посол від польського короля Олдаковський. Він проважав Хмельницького до Паволочі і до Білополя і мав багато часу наговоритися з Хмельницьким. Потім цей Олдаковський доносив у Варшаву, що він з Хмельницьким зложив проєкт такої умови: „Аби польській шляхті вільно було вертатися до своїх маєтків”, а до населення України Хмельницький послав універсали від себе, в яких вимагалось „аби хлопи скрізь віддавали послушество й підданство своїм панам”, тільки щоб пани не карали своїх хлопів за вчинки підчас повстання і просить короля, щоб польські війська не поступали далі Винниці, Браслава. Отже з цього бачимо, що все полишилося по-старому.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — ПОЛЬСЬКИЙ ГЕТЬМАН.

1. XII н. ст. 1648 р. польський король Ян Казимир іменував Богдана Хмельницького ГЕТЬМАНОМ — „потверджував на гетьманстві й обіцявав йому на знак того передати через своїх послів традиційні інсигнії — булаву й корогу”. Оскільки Б. Хмельницький признав своє підданство королеві й річі посполітій, то тепер Хмельницький став другим польним гетьманом річі посполітої.

Для упорядкування польсько-українських відносин з Варшави було вислано комісарів в такому складі: Адам Кисіль — воєвода брацлавський, Микола Кисіль — новгород-сіверський хорунжий і строста Черкаський. Максиміліян Бжозький — київський каштелян, Войтех Мясковський — підкоморій львівський і Якуб Зелінський — брацлавський підчаший. Отже: двох руських православних шляхтичів і трьох поляків католиків.

24. XII 1648 р. Старший Війська Запорізького Богдан Хмельницький, по шести тижневному поході від Замостя — вступив у Київ. Повертався в оточенні польської урядової зграї. У Києві Хмельницького привітав ерусалимський патріарх Паїсій, митрополит, єпископи, духовенство і великі маси київлян. Повітали Хмельницького титулом ПРЕСВІТЛОГО ГОСПОДАРЯ, а не польським титулом „гетьман”. Патріарх вітаючи Хмельницького називав „Князем Руси” і порівнював до цесаря Константина Великого і закликав Хмельницького „кінчати Ляхів”. А Павло Алепський, архидіакон, що тоді переїздив через Україну так сказав на привітання Хмельницькому:

„Істино Бог з тобою — Той що поставив тебе на визволення свого вибраного народу від неволі язиків, як колись Мойсей визволив Ізраїля від неволі фараонової: той потопив Єгиптян в Червонім морі, ти ж знищив своїм пострім мечем Ляхів, поганійших від Єгиптян!”.

Польські комісари, що приїхали на трактати з Хмельницьким писали:

„Велику відміну ми застали в самім Хмельницьким і в усіх козаках. Не той він зовсім, ... запишався тим bestія!”

А на самій Комісії Хмельницький комісарам сказав:

„Шкода говорити много. Був час тракту-

вати зі мною... Тепер уже часу нема!... Виб'ю з лядської неволі народ Руський весь! Перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру!”

На викрystalізування такої думки у Хмельницького безперечно мали слова у привітаннях патріарха Паїсія і архидіякона Павла Алепського. Та й сам Хмельницький помітив, що нарід зброїться й не хоче польського поневолення не тільки національного, релігійного але й соціального, бо по всій Україні пішли повстання й бунти не тільки проти польської католицької шляхти й панства, але й проти православних панів.

Знав про це добре Хмельницький і одному з поляків на Комісії признався: „Життям ризкую! Щоб я зараз учинив покій, зараз би мене поспіство забило”. В Києві Хмельницький довго не залишився, і виїжджаючи до Чигирин він всю дипломатію полишив на протопіпа Андрія Мужилівського, великого національного й православного патріота, з яким полякам на Комісії тяжко було сперечатися за старі польські впливи.

В половині січня 1649 р. до Києва приїхали польські комісари, під проводом Адама Кисіля (Склад Комісії подано вище), щоб з Хмельницьким прийти до згоди й мирного полагання всіх справ, які спричинила за минулий 1648 рік війна Українсько-Польська.

Місцем праці Комісії Хмельницький визначив м. Богуслав, праця мала б розпочатися 1 лютого ст. ст. 1649 р.. Комісарам полякам це місто не сподобалося й вони хотіли повернутися до Києва, але коли про це довідалися козаки, то до Києва не пустили. По цім Хмельницький для Комісії вибрав Переяслав. З комісарами поверталися й багатші шляхтичі поляки на свої маєтки, в тій думці що зачнуть господарити на своїх маєтках, але козаки й посполіті поставилися проти цього їх задуму; навіть самому Адамові Кисілеві не дано нічого з його бувшого маєтку й за речі які хотів взяти мусів платити, а ті шляхтичі що відлучилися від комісарів і приїздили на свої маєтки й життям заплатили. До Переяслава комісари приїхали 9 лютого. Старший Війська Запорізького Б. Хмельницький комісарів прийняв з гонором, зустрів їх під знаком, бунчуком і червоною корувгою. Був бенкет на якому від Хмельницького комісари мусіли вислухати не одно речення по адресі Вишневецького, Кошецького, Чаплинського і всіх Ляхів. Ко-

місари привезли від Яна Казимира для Старшого Війська Запорізького Б. Хмельницького клейноти, — „щоб тою ласкою королівською його (Б. Хмельницького) прихилити”. Передача цих призначена на площі, щоб всі люди міста бачили й послаи Московський та Царгородський. Церемонія була велика й пишна: несли нову коругву польського короля червону з білим орлом, з написом Ян Казимир король; гетьманську булаву для Хмельницького, за тим йшли комісари; Хмельницький з генеральною старшиною, полковниками і іншою старшиною чекав, над ним тримали бунчук. Перший розпочав орацію Адам Кисіль, але йому до речі вскочив полк. Фялимон Джаджалій — полк. переяславський і крапивнянський, говорячи: „Король як король. Але ви королюята, князі, броїте много — і наброїли! І ти Кисілю, кость од костей наших, відщепився і пристав з Ляхами! Треба зброєю а не словами справу кінчати. Майте ви свою Польщу, а Україна нехай козакам буде!” Хмельницький почав його гамувати... і так не дали докінчити полковникові свого слова. Кисіль так і не докінчив своєї промови та передав Хмельницькому комісарські уповноваження та гетьманську булаву, а другий Кисіль коругву. Хмельницький подякував і запросив на обід. На обіді Кисіль говорив і все вихвалював короля, що він обдарував Хмельницького булавою, властю над військом; підтвердження прав військових і релігійних; заохочував вірно служити королеві, утихомирення повстання і приведення посполітих до послухності шляхті й панам та до трактовки з комісарами.

На цю промову Кисіля відповів Хмельницький, подякував їм і королеві, що король йому власть над військом прислав і переступи його пробачив, оголосив комісарів власною заявою, що Комісію тепер буде трудно відправити „Війська вкупі, полковники і старшина далеко, без них не можу і не смію того чинити: ризкую життям своїм”. Далі заявив що йому не дано сатисфакції за Чаплинського і Вишневецького. Доки Вишневецького не скарають а Чаплинського не видадуть йому, нічого не буде. Але як з Вишневецьким і Чаплинським не зроблять ладу, „то або йому з усім військом Запорізьким пропасти, або землі Лядській, всім сенаторам, дукам, шляхті й католикаам згинуть”. Згадав і за козаків на Литві і князя Радивиля, що „31 християн (козаків) котрих Радивил велів посадити на палі, потрапить те саме вчинити з 4.000 вязнів лядських,

котрих має у себе”. Така „перекуска” перед обідом, якої полагодити не далось.

10 (20) лютого був влаштований обід для Хмельницького у Кисіля, але нічого полагодити не вдалось.

11 (21) лютого Кисіль післав до Хмельницького свого брата і Четвертинського просити визначити час на авдієнцію. Хмельницький на це відповів: „Завтра буде справа і розправа, бо тепер я не здібний і угорського посла відправляю. Скажу коротко: з тої Комісії нічого не буде, — тепер війна, війна мусить бути. В тих трьох або чотирьох тижнях виверну всіх вас Ляхів, до гори ногами, і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на останок вас цареві турецькому в неволю віддам. Король королем нехай буде, таким щоб карав і стинав голови шляхті, дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — зрізати йому голову, згрішить козак те саме вчинемо. А не хоче король вільним королем бути — хай як йому видніше!... Ідіть же з тим! Завтра справа і одправа!”

12 (22) лютого комісари прибули на третю авдієнцію і заявили: „Як Польща і Литва без України не встоять перед турками й татарами, так і Україна без Польщі не встоїть; щоб прийняв ласку королівську і вдовольнився 12.000 реєстрового козацтва; відступитися від „черні” — нехай хлопи орюють а козаки воюють; нехай гетьман оберне зброю на поган, за границю держави, а за кривди його особисті, за вчинки Чаплинського, за кривди військові — за все буде нагорода. На це Хмельницький відповів:

„Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь, перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер я буду воювати за нашу православну віру! поможе мені в тім чернь вся — по Люблин, по Краків, котра не відступає її — і я її не відступлю, бо то права рука наша: або ви, знісши хлопів, і на козаків не вдарили!”. „Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім, Ногайців, Туган-бей недалеко від мене, на Саврани мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готов вчинити зараз все, що я хочу; вічна наша козацька приязнь, і світ не розірве!”

„За границю на війну не підю! Шаблі на Турків і Татар не підніму! Досить маю на Україні, Поділлі і Волині тепер — досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою скажу дальшим Ляхам сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків, і князів туди зажену, як

будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхти у тій країні; а схоже котрий з нами хліба їсти — нехай Війську Запорізькому буде послухний, а на короля не брикає!" В такий тон говорили й полковники.

Комісари вже згоджувалися й на 15.000 реєстрових козаків, але Хмельницький їм відповів: „Що писати: стільки й стільки? Скільки нас стане, стільки й буде! Не стане 100.000 — буде стільки, скільки схочу!"

„Вже я по полкам обіслав, аби коней годували і в дорогу готові були — без возів, без армат; знайду я то у Ляхів! Не візьму я з собою нічого, хіба юкви та сакви!"

Комісари тепер бачили до чого дійшли. Вертатися до Варшави чим скорше й живі.

А в цей час поляки паціфікували на Поділля, Волині й Поліссю і криваві конфлікти з передовими козацькими постами. В Мозирі поляки знищили козацьку залого, а їх проводиря Михненка вбито на палю, місто спалено. На Литві кн. Радивил над нашими людьми провадив репресії. Литовці тоді підступили до Бобруйська, де заперлася козацька залого. Поляки наїздили на пограничні українські міста й палили їх та мордували населення. Це все Хмельницький і старшина прийняли за виклик до війни і перед відїздом комісарів Хмельницький їм сказав: „Шкода о тім тепер говорити! Бог мені то дав! ... В моїм Поділлі кров християнська леться. Я вже казав, туди мої полки рушити і живцем Потоцького до мене привести."

Але при тому всьому Б. Хмельницький прийняв від польського короля й сенату новий воєводинський титул ГЕТЬМАНА та всякі цяцьки і ними пишався, а свій рідний, від роду, народний, козацький, від віків вживаний СТАРШИЙ — покинув, перестав ним підписуватися і вживати перед власними людьми й чужиною, хоч чужі державні суверени завжди в документах до Хмельницького вживали тільки Старший, а не „гетьман", зате Поляки ніколи не вжили ані разу титулу СТАРШИЙ звертаючись в документах до Хмельницького. Для України СТАРШИЙ — це суверен Української Козацької Держави, звідци від Старшого Українського Війська Запорозького до Старшого Української Козацької Держави, до Старшого Української Народної Республіки. При всім справедливим обуренню Хмельницького проти Поляків і терпимости Українського козацького народу, *Хмельницький*

роздвоївся: служити вірно польському королеві й Польщі і при тім не покидала його амбіція панувати в Україні, яка йому забезпечувала моральні й матеріальні користи. Хмельницький добре знав, що коли він буде тільки з Поляками, народній гнів його змете, як змів польських і православних зрадників панів, а коли буде з українським народом та ще й вести боротьбу проти поляків, то він свої маєтки збереже. Це роздвоєння Хмельницького ми прослідкуємо за весь час його життя аж до смерті в 1657 р.

Наперекір всім нашим і чужим історикам в цій нашій праці ми будемо вживати нашого рідного титулу — СТАРШИЙ, а не гетьман, тільки в оригінальних документах полишаємо титул „гетьман."

Польським Комісарам, що виїздили до Варшави на останку дав Хмельницький такі пункти під розвагу:

1. Скасувати унію в київським воєвідстві, признати православному митрополитові місце в сенаті, забезпечити, що воєвода й каштелян у Київським воєвідстві будуть православні.

2. Заборонити єзуїтам мешкати в Київським воєвідстві — можуть бути там костели й монастирі тільки інших чинів.

3. Князеві Вишневецькому, як авторові другої війни не бути коронним гетьманом.

4. Під цими умовами бути згоді до зелених свят руських і тоді має нова Комісія для докінчення переговорів і спорядження реєстрів: їй будуть видані бранці, а вона має приставити Хмельницькому *Чаплинського*.

5. За час того перемирря військам коронним і литовським не входити в границі Київського воєвідства, не переходити від Волині за Горинь, від Литви за Прип'ять, від Поділля за Кам'янець — і Запорозьке військо за ті ріки теж не буде переходити.

Так в двох днях Хмельницький показався великим Янусом і дав комісарам понижуючі пункти. З максималізму (жоч і далеко не повного), перейшов на мінімалізм. А хто погоджується на мінімум той втрачає й цей мінімум, або як каже наша приказка: з великої хмари — малий, або й ніякий дощ.

Але комісари й ці мінімальні умови-пункти признали за неможливі й подали свої:

1. Гранична лінія підчас перемирря має бути на р. Случ, містах Бар, Винниця і Брацлав.

2. Звернення 100.000 польських полонених, а деяких старшин за викуп.

Хмельницький ці проти-пункти відкинув.

Комісари, що мали виїхати ще 12 (22). II. всякими способами задержалися до 16 (26). лютого, та відбули у Хмельницького останню авдієнцію, при цім Хмельницький підписав перемирря і передав два листи: один до короля, другий до канцлера. Хмельницький до короля писав:

„Криваві жалі нас уже до того приводять, що ми намірялися шукати чужих панів і криваваю війною вибиватися з неволі, але затрималися за наляганням ясновельможного воеводи брацлавського, і зістанемося в вірнім підданстві нашім, коли сповнені будуть отсі пункти:

Насамперед просимо, аби була знесена неволя, котру терпить наш руський нарід, гірше як у турків в вірі своїй старинній грецькій через унію — себто аби була Русь старинного грецького закону. Владицтва і всі церкви скрізь в Короні й на Литві при народі руським зісталися і унії аби й імени не було, а тільки римський і грецький закон, так як з'єднала вся була Русь із Польщею. Котрі і м. владики схочуть зістатися при римським законі, нехай здорові зістаються, видавши Русі соборні старинної фундації, а котрі хочуть зістатися при грецьким законі, нехай зістаються при Русі. Так вернувши що чие, коли зістануться тільки два закони — римський і грецький, як давно бувало, можна буде жити в добрій згоді, не мучачи через унію братні своєї, людей християнських.

Друге — як перша війна загорілася через Чаплинського, що відібравши проти королівського привілею хутір, ще й на здоров'я моє, Хмельницького, наставав, і через нього весь той огонь загорівся — то на будучій — дай Боже — Комісії аби він був виданий.

Третє — Другої війни причиною був князь Вишневецький, ставши наступати проти установленої угоди, не чекаючи Комісії; тому коли б він був гетьманом, ми ніяким чином з ним жити і на Україну пустити не хочемо: мусить бути війна.

Четверте — Воевода київський аби з народу руського і закону грецького — щоб не наступав на церкви Божі як теперішній воевода Тишкевич, що з замку церкви викидав і будувати не позволяв; ми йому бажаємо вищого воеводства, а до Київа просимо воеводи нашої

віри. Також аби митрополит наш київський мав місце в сенаті королівським — аби ми мали принаймні трьох сенаторів руських: між духовними митрополита, а між світськими воеводу й каштеляна київського, для стереження віри нашої й прав народу руського.

П'яте — в тім Київі всі костели й кляштори, які є, так нехай в цілості і зістаються, тільки аби єзуїтів ніколи не було, котрих на злість школам впровадив був й. м. воевода київський, і звідти пішло нинішнє замішання.

Шосте — Просимо, аби всі ті пункти були з ласки королівської і всеї речі-посполітої нам дозволені й затвержені — а ми готові кінчити Комісію.”

Пункти умовлені між Комісарами й Хмельницьким містили умови перемирря. *Хмельницький з військом зістаються у підданстві короля.*

Місцем майбутньої Комісії призначено Росаву, і з боку Польщі щоб прибуло тільки двох комісарів. На час перемирря границею усталюються ріки Горинь, Прип'ять і Кам'янець-Подільський. Бранців усіх Хмельницький готов віддати на будучій Комісії, але просить, щоб і йому на Комісії видали Чаплинського. Цей лист має дату 12 (24). лютого 1649 р. і написаний в кількох копіях. Прощаючись при відїзді Кисіля Хмельницький нагадав: „Не знаю, що то буде з другої Комісії, коли молодці не схочуть вдоволитися двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового козацтва й удільним, одрізаним своїм панством

Комісари виїзджаючи із Переяслава взяли з собою багато полонених ксьондзів, шляхтичів і жидів та хотіли їхати через Київ, але їм не дозволено і тільки випадково вдалося виїхати Войцехові Мясковському, підкоморію львівському та Якимові Єрличові, шляхтичеві. Виїздові багатьох ксьондзів, шляхти й полонених перешкодили козаки.

27. II. ст. ст. Комісари прибули до Гощі й звідци вислали двох своїх членів до короля із звітом. В тому звіті радили: за всяку ціну припинити війну. Хмельницький свої полки розпустив і Польща тепер мала спокійний час до війни з Україною.

10. III. ст. ст. 1649 р. комісарські кур'єри прибули до Варшави й передали королеві поради комісарів, які розглядали тільки король, канцлер і підканцлер. Так закінчилася Комісія не довівши до миру. Почалася підготовка до нової польсько-української війни.

НОВА КОМІСІЯ.

Звіт курерів Комісії був обговорюваний і в сенаті: більшість сенату погодилася прийняти пункти Хмельницького і вислати делегатів до нової Комісії з Хмельницьким. Комісарами визначено Кисіля й Смяровського. В цей час помер київський воєвода Тишкевич і король іменував воєводою Адама Кисіля. Король задовольнив амбіцію Хмельницького, бо мовляв він руський і православний, але найвірніший слуга короля й Польщі. Хмельницький з цього приводу gratулював Кисілеві. До Хмельницького виїхав сам Смяровський, повіз нові обіцянки й ласку королівську, щоб козацьких полковників нагородити маєтностями (Українською козачою землею купувалося полковників на вірну службу Польщі. С. 3.). Але Смяровський був необережний у своїх інтригах: він їдучи до Хмельницького заїхав до деяких полковників, щоб вручити їм королівські грамоти на маєтності і при тім збунтував козаків та деяких старшин проти Хмельницького, щоб вони відстали від Хмельницького. Цю інтригу було викрито й він був виданий на поталу козаків, які з ним розправилися по козацьки.

Піноччі Єроним, секретар короля Яна Казимира в своїм звіті про аферу Смяровського так розповідає:

„В останню подорож до Хмельницького, він взявся бунтувати козаків, якого король післяв на бунти, висилаючи ніби як посла до Хмельницького. Дано йому 50 або 40 привілеїв з віконцем (порожнім місцем для прописання імени) для тих козаків, які схотіли б відстати від Хмельницького.”

Хмельницький дістав листа від короля у відповідь на свій лист з 12 (24). II. 1649 р. В тому листі король був збентежений союзом Хмельницького з Ракоцієм князем Семипороду, але з радістю прийняв вістку, що як Хмельницький так і Запоріжжя зісталося вірними королеві; погоджувався на відложення реєстру по Зелених святах і радив до реєстру брати тільки з Київського воєвідства, годиться на усталену тимчасову границю й просить її зберігати, погоджується затримати тимчасово шляхту до повороту в Україну. Сенаторські місця для України він буде рекомендувати Сенатові. Чаплинського обіцяв поставити перед суд (польський), але не видасть Хмельницькому, у Вишневецького вже відібрана булава корон. гетьмана, (але не з причин щоб

задовольнити бажання Хмельницького). Король обіцяє „й помноження оздоб шановного народу руського”. Обіцяв доконче „ужконтентувати йі самого Хмельницького і ціле Військо Запорізьке і ще просив „відділити козащину від неналежного поспільства й привести її до відповідного числа.” Про це поручалося Хмельницькому домовитися з А. Кисілем, майбутнім комісаром.

До листа королівського А. Кисіль додав Хмельницькому ще й свої ради:

Перша: „Стягати на раду в один табор все військо — значить напевно викликати бунт і вбити справу згоди, — бо всі що недавно виломилися з підданства панам і ввійшли в титул козацький, згоди не хочуть, — „бо знають що згода верне їх до підданства — а єсть їх десять разів більше ніж війська Запорізького.” І прийдеться або битись з своєвольними тим що хочуть згоди, або уступити їм і розпочати нову війну з Польщею. Перевести конскрипцію по полкових містах, кожного полку окремо, не вписані до реєстру мусять покоритися панам своїм, і „бура промине без дальшого кровопролиття.”

Друга: „Коли такий спосіб п. гетьманові не подобається, то можна зложити раду поза волостю, в степах, коло Чигирина, Крилова або Черкасів, скликати туди козаків тільки з самої „україни” (цебто тільки Київського воєвідства), а по волості універсалів не розсилати, і так зложити реєстр з самого пограничного козацтва. Полковників на той час скликати до себе, і не противитися походові коронному війську на Україну.” — „Тоді й тим способом віддістилюється загал простого поспільства від Запорозького Війська.”

Третя: „Нехай гетьман забезпечить у правительстві свої особисті і військові справи і усім послушним йому Запорізьським військом і йде на Запоріжжя. Полишене ним селянство буде тим способом відлучене від війська, — „ми з нашими підданими, не пускаючи в ніякі тиранства, зробимо спокій, а в мил., маючи забезпечені свої пункти, прийдеш з військом до дому.”

Отакий то був А. Кисіль: православний і українського роду магнат, польський патріот і державник, але запеклий ворог свого роду українського і віри православної.

5 (15). IV. 1649 р. Хмельницький прийняв польського посла зневажливо, як останнього пле-

бея, писання від короля прийняв і по прочитанні кинув на стіл писареві. Зате послів Угорського і Московського прийняв з усією честю й повагою.

В цей час поляки порушили перемир'я й забрали Бар. Хмельницький заявив польському послові, з приводу зайняття Бару: „Удариться стіна об стіну — одна впаде, друга зістане.” Зносини посла з королем були заборонені, але він зумів про це передати королеві потайки. Кисіль в цей час сидів у Гощі, як наглядч в нейтральному пункті і звідци засилав листи до короля й Хмельницького. Хмельницький Кисілеві не відповідав.

По відправі Московського й Семигородського послів, Хмельницький прийняв послів Турецького і Кримської Орди.

Перша війна не закінчилася повним миром і Україна сплилася перед новою війною.

ДРУГА ПОЛЬСЬКО—УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

29 (9). IV-V. 1649 р. польський король видав поклик до загального походу в Україну. У випадку потреби 12 (22). V. регулярне військо має виступити на воєнні дії. В такій ситуації А. Кисіль післав листа до Хмельницького й полковників, переконуючи всіх про непотребу вести війну з Річчю-Посполитою. Полковники свої листи передали Хмельницькому й ніхто з них не зрадив та зісталися вірні Хмельницькому. Інтрига й провокація Кисіля проти Хмельницького викрилася.

В середу по Зелених святах малася розпочати Козацька Рада. В останній день Зелених свят кінчилося перемир'я. Козацьке військо появилася над Горинню. Кисіль втік з Гощі. Ще в березні місяці 1649 р. поляки вчинили різню українського населення в Острогу і Язлівцях.

У війні з Польщею Хмельницький всі надії покладав на татарську поміч і в тій надії рахував на повну перемогу над Польщею.

Опінія в Україні тоді була така: „Хмельницький хочби й хотів миритися з поляками так не може, — так населення роз'ятрилося, що або знищити шлхту, або самій загинути.” — „Перше язики людські назад обернуться, ніж Ляхи над ними будуть панувати.” А полковники московському послові призналися: „Уступили ми до часу на Запорожжя, з Кримською Землею будемо жити посполу і з Ляхами воювати, а в підданстві у Ляхів не хочемо.”

Передові лінії були обставлені козацькими полками Нечая Данила, Штепи-попа, Федоренка-Богуну в числі 30 полків (30.000 козаків).

Хмельницький своїм універсалом оголосив мобілізацію населення здібного до походу. В своїх універсалах до населення Хмельницький писав:

„... аби ми всі, хто в Бога вірує, купилися єсьмо, разом до громади чернь і козаки; за певняємо, що потім панів не буде на тім, щоб не було жадного шляхтича, і на згоду позволити не хочемо.”

Появилися вістки, що доброго короля польська шляхта вбила.

В церквах при виносі тепер короля не згадувалося, а згадувалося: „Божею милостю іменем його милости Богдана Хмельницького, пана Старшого війська його королівської милости Запорізького.”

В перших числах травня вийшли на р. Русаву головне військо козацьке, а гармату з Чигиринна перевезено до Маслового Ставу. Татарська Орда зібралася між Білою Церквою й Бердичевом. 11 (21). V. викрито інтриги польського посла Смяровського (про це гляди вище) і вбито його, і його товаришів. 10 (20). VI. під Асманьгород підійшла Орда. Хмельницький стрів хана й спільно вирушили з військом на фронт. 13 (23). V. коло Синяви до війська Хмельницького прилучилася Буджацька Орда.

Польща мала три армії: Станіслава Лянцронського, на Поділлі;Фірлеєм на Волині і Радивилом на Литві. В полудневій Волині під проводом Яреми Вишневецького. Вперші дні польське військо поступило вперед і це їх заохотило до війни ще більш.

ЗБАРАЖ І ЗБОРІВ. ПЕРША ЗРАДА ТАТАРІВ.

13 (23). VI Хмельницький опинився коло Пилявців, а Поляки скупчилися коло Збаража, під проводом Вишневецького.

29. VI. ст. ст. почалися бої коло Збаража. Поляки тут розпоряджали 25.000 військом. Хмельницький мав 70.000 козаків і дещо Татар. Тут були поранені полковники: Бурлай, Станіслав Мрозицький, Морозенко, Федоренко-Богун. Поляки вже мали пораховані дні й години, коли мали б здатися, але сталася зрада Кримського Хана. В останніх днях липня король підійшов з 16.000 війська до Топорова, де дістав листа з обложеного Збаражу.

26. VI. ст. ст. король видав універсал до українських козаків і селян щоб не слухали Хмельницького.

29. VII. ст. ст. король видав універсал до старшин і козаків, щоб не слухали Хмельницького. В цьому універсалі король скидає Хмельницького з гетьманства і зараховує його до зрадників, а на його місце наставляє полковника Семена Забузького.

Крім цього король визначив ще й нагороду за голову Хмельницького.

3 (13). VIII. король з військом прибув під місто Зборів. Збараж був сильно обложений, а щоб королівського війська не пропустити до Збаражу Хмельницький 5 (15). VIII. з своїм військом і частиною Орди рушили на королівське військо. Король з військом робив переправу через річку Стрипу. Орда розділилася на дві частини. Частина Орди перейшла річку й кинулася на королівське військо, а друга частина Орди пішла на облогу Зборова. Але польське військо витримало натиск татарів і татари відступили на свої позиції.

6 (16). VIII. король скликав нараду на якій вирішено щоб увійти в зносини з татарським Ханом. Зараз написали листа до Хана. З листом до Хана відправлено одного татарського бранця. Другий лист король післав через попа до Хмельницького, щоб тільки подразнити.

В цей же самий день татари разом з козаками відновили атаку на поляків. Наступали на самий Зборів, що був оточений з двох фронтів. Настала критична хвиля для Зборів, розпочалася остання атака понад сто тисячного війська козацького й татарського. „Та серед сеї горячої битви на два фронти, коло полудня наспіла відповідь від Хана. Вона обіщувала багато: Хан приймав протягнену йому королеву руку... що він вийшов в цей похід з твердим заміром зимувати в Польщі, але коли король має якісь приятельські пропозиції для нього, він готов трактувати й вишле для переговорів свого візира, до котрого нехай король пішле свого канцлера.”

Король обіцяв: задоволення козаків, виплата затриманої данини татарам, і значного дарунку понад те та дозволення Орді взяти ясирю з поворотом (звичайно з українського населення). Щоб Хана більше переконати в своїх замірах, король до свого листа приклав і листа Хмельницького, який був написаний у вірнопідданським характері самого Хмельницького, а також і копію листа якого вислав король до Хмельницького останнього дня, 15. VIII. Подамо кілька речень з листа Хмельницького до короля під Зборовом:

„Найснішій милостивий королю, пане мій

милостивий і добродію! Видить то Бог, що я будучи найніжшим підніжком найяснішого маєстату вашої королівської милости, від дитячих літ своїх, як уродився уродженням Хмельницьким, аж до сивих літ своїх не був в ніякім повстанню проти маєстату вашої королівської милости, пана свого милостивого. Звісна і служба моя, що разом з покійним, славної пам'яті батька моїм Михайлом Хмельницьким, підстаростою чигиринським, що на службі покійному батькові вашої королівської милости і всій річи-посполитій положив голову свою на Цецері, і я бувши тоді при покійному батькові моїм, попав в люту неволю, яку терпів два роки, а коли Бог зволив мене з тої неволі висвободити, завсігди я був при вірнім війську річи посполитої. І тепер свідчуся Богом, дуже був би я рад, щоб кров християнська не лилася вже більше. А що ваша королівська милость уже два рази в писаню своїм господарським зволиш згадувати про мене, підніжка свого, як на якогось бунтівника, чого я і не думаю, — то знаю певно, що то є з людської обмови. Зволь же ваша королівська милость з ласки своєї господарської високим і милосердним розсудком своїм вважати і милостиво вислухати тих панів, котрих є багато при боці вашої кор. милости, — які мене безвинно обсіли біди від панів державців українних, — так, що не з пихи, але з велик бід своїх, — ставши витнанцем через власну батьківщину з убогих маєтків своїх, поневоли мусів я пригорнутись і впасти до ніг великого царя його милости кримського, щоб він привів до милостивої ласки вашої королівської милости. А при тім мусіло так статися, що за винних і невинні душі мусять покутувати, нехай Бог судить, хто тому причина! Я ж ні трохи не хочу противитись волі й велінню вашої королівської милости. Коли тепер зволив еси ваша королівська милость призначити се гетьманство козацьке **ЗАБУЗЬКОМУ**, зволь же ваша кор. милость zarazом і вислати його до війська Запорізького, а я йому зараз віддам булаву і корогву, котру тепер держу з ласки вашої королівської милости був би я захований при здоров'ї моїм — але знаючи, що пани державці українні мало слухають вашої кор. мил., не дивляться на вашу кор. мил. самого — кождий пан королем називається, (свідом я), що не тільки вони мене в державі вашої коронної милости не потерплять, але й душу з мене візьмуть. Бо ж я з військом Запорізьким завсігди і на почотку щасливого вибору на сю державу вашої королівської милости

дуже старався і тепер того бажаю, аби був єси сильнішим паном в тій короні Польській, аніж покійний пан-отець і брат вашої коронної милости. І тепер не вірячи ніяким говоренням, що єси тільки невільником пічи-посполитої, буду я триматися того пана, котрий мене з ласки Божої держить ласкаво в своїй опіці, і при тім з униженими своїми службами під нозі маєстату вашої королівської милости пильно віддаюся. Дано в таборі з-під Зборова дня 15 серпня 1649 р. Вашої королівської милости панови моему милостивому найнижший підніжок Богдан Хмельницький."

Одержавши такого листа кримський хан мусів робити так як йому було треба: він покинув підтримувати Хмельницького і взяв гарач від короля. Цей лист Хмельницького відкрив всі карти королеві й він їх використав як найдоцільніше.

Коли Хмельницький довідався про заміри Хана і просив його хоч стати посередником між королем і Хмельницьким, то Хан і цієї своєї ласки відмовив Хмельницькому.

Король постарався негайно відповісти Хмельницькому своїм листом того ж самого дня. Король писав:

„Уроджений, нам милий! Ласкавість і доброта наша така велика, що й листа твого прийняли, — хоч написаний він рукою скаленою замордованям чи затриманням нашого королівського посла, котрого й досі не бачимо, і будучи помазанцем божим і йдучи за прикладом Господа Бога, що звик вибачати людям і найбільші проступки їх, — готові ми прийняти тебе до ласки нашої і на тім уряді затримати, аби тільки правдиво, щиро і чесно присягу свою і повинне підданство нам віддав, не пристаючи більше до чужих володарів ані не бунтуючи інших підданих наших, — а тих котрих при собі тримаєш розпустив, військо все від себе відправив, — а ми тебе і до ласки приймемо і сповнимо те чого за тобою проситиме брат наш цар кримський."

Висилаючи цього листа до Хмельницького, король вислав листа й до хана, погоджуючись на переговори. Але розмови розмовами, а війна військовою. Козаки штурмували Зборів, король бігав між оборонцями й не жалюючи себе захоплював до оборони. У вечері канцлер виїхав на переговори з ханом, і добився від хана перервання боїв. Візир післав до козаків, що облягали Зборів, щоб відступили від облоги і те саме до своїх татар. Облого припинилася.

Хмельницький в перших розмовах канцлерів

участи не брав, тільки переслав до короля нового листа, в якому вибачався, що посол короля Смяровський був замордований козаками, і просив за це пробачення в короля. Цей лист має дату 16. VIII. 1649 р. н. ст.

7 (17). VIII. відбулася друга зустріч польського канцлера з канцлером кримським і Хмельницьким. Тут умовилися, що Б. Хмельницький вишле своїх послів до короля, але король зажадав від Хмельницького відступити з усім військом і арматою від Зборова на встановлену відаль — 10 міль. Хмельницький згодився. Послів прийняв король у своїм багатім і пишнім шатрі. Впроваджені послы до короля передали королеві третього листа від Хмельницького з датою 7 (17). VIII. в якому Хмельницький просив вибачення за всі свої провини. У відповідь король післав своїх послів з листом до Хмельницького. І устне і писане бажання короля: щоб Хмельницький і татари відступили негайно від Зборова. Але коли ці послы їхали до Хмельницького то на них напали татари й потурбували. Хмельницький за це мусів знова перепросити листом. Щоб показати свою послухність королеві Хмельницький негайно ж звелів забрати армату від шанців і відвести подальше від Зборова, припинив військові операції і дав наказ козацтву приготуватися до відходу. При всіх своїх запевненнях лояльності Хмельницький все-таки не залишив нагадати, що це тільки перемир'я „до певної ласки королівської", — доки стоїть надія на повне задоволення „жадання військового."

За таку зраду хана Хмельницькому татари від Поляків дістали: заплачення контрибуцій чи викупу за збаразьких обложених і дозволено забрати стільки ясирю, скільки того бажають татари (звичайно з українського населення). Тепер хан став посередником поміж королем і Хмельницьким.

ЗБОРІВСЬКІ УМОВИ.

8 (18). VIII. 1649 р. виїхали королівські комісари на переговори до Хмельницького, це були: канцлер коронний, канцлер в. кн. Литовського, воевода бельзький, воевода київський, пан сандоромський. Від полудня до вечера умовлялися з Хмельницьким. На умови з боку Хмельницького мали безперечно вплив погрози хана, як записали присутні на цій комісії: „як хан стримував Хмельницького, аби знав міру і не доводив

короля до крайности, бо інакше, він, хан, заодно стане з королем против козаків." В першу чергу Хмельницький мусів відмовитися від опіки над „черню": й оборони її від панського панування над нею.

„Дві справи висувалися на перший плян зборівських умов: справа козацтва і справа церковна." Пункти Хмельницького жадають: підтвердження козацького імунітету — „прав і вольностей," спеціально козацької юрисдикції. Ніякого обмеження козацького війська пункти не бажають. В пунктах визначалося межі козацької території, на котрім військо полишає собі право писати реєстрацію. Границі: на заході східне Поділля, включно по Берлинці й Бар, східньо-полуднева Волинь по Константинів і горішній Случ; воеводства Брацлавське й Київське в цілости, й Задніпров'я від Любеча до Стародуба й московської границі, включно з воевідством Чернігівським і задніпрянські частини Київського воевідства. На цій території не можуть бути розквартировані польські війська, вони не мають права входити до цих сторін на втихомирєння бунтів. В интересах заховання спокою проєктується навіть обмеження на цій території державної католицької церкви; київське католицьке єпископство повинно бути скасоване, єзуїти і всі інші монаші чини католицькі та громади не повинні мати на тій території ніяких своїх інституцій. Всі уряди мають обсаджуватися тільки людьми грецької віри.

„Унія як причина неустанних утисків руського народу і трудностей для пічи-посполитої, має бути скасована як в Короні так і в кн. Литовським." Бувші уніяти не повинні займати ніяких урядів в руській церкві, ні діставати ніяких бенефіцій. Церкви, маєтності церковні й всякого рода інституції забрані уніятами від православних де небудь в Короні й в кн. Литовським мають бути відібрані і повернені українськими комісарами: православними духовними з призначення до того полковником Запорізького війська, а всі хто противилися б тому, мають вважатися за нарушителей покою й ворогів вітчизни, і з ними той депутатований полковник матиме право розправитися по військовому. Засуди і конфіскації в справах релігійних і політичних мають бути скасовані. Православне духовенство має бути зрівняне в усім з духовенством римо-католицьким по всій державі; православне богослуження з усіма обрядами має свобідно відправлятися скрізь, навіть і „при боці королівським," і православні

церкви мають бути в Варшаві, Кракові, Любліні й по інших містах. Київський православний митрополит з двома іншими православними владиками мають дістати крісла в сенаті на рівних правах з римо-католицькими єпископами.

Всяка людність яка зістанеться поза реєстром і вернеться під панську юрисдикцію, не піддала ніяким карам за те що діялося підчас повстання й війни — аби все було забуто. Аби шляхтичі української або польської народности що якимсь чином опинилися в рядах козацького війська не вважалися за бунтівників і „інфімасів." Всякі суди на них мають бути скасовані.

З огляду, що король не зложив підчас коронації присягу „на віру грецьку", жадається щоб на найближчій соймі він з шістьма сенаторами ріжних вір і з шістьма депутатами з польської палати зложив присягу на „цілість прав грецької віри і на всі пункти," і ті пункти, і та присяга аби в повнім тексті були внесені в соймову конституцію.

Але під тиском кримського хана Козацька делегація й Хмельницький мусіли багато поступитися. По цім поступила польська пропозиція. Переговори того ж дня довели до підписання умови під назвою: „Деклярація ласки короля його милости", так ухвалено на висловне жадання короля. Хан першою умовою заховання цього трактату поставив, що гетьман, котрому вимовлялося доживотне володіння, і його 40-тисячне військо козацьке не будуть поносити ніяких кривд з польської сторони згідно з її обіцянкою: королівське приречення таким поставлено під контролю хана і це мало служити для козацької сторони гарантією його сповнення. Повний текст договору такий:

1. Військо своє Запорізьке заховує король його милость при всіх давніх вільностях, згідно з давніми привілеями, і на те видає свій привілей разом із цим.

2. Що до числа війська, бажаючи вдовольнити прошення своїх підданих і заохочувати до служби собі і річи-посполитій, позволяє король його милость мати війська Запорізького 40.000 (сорок тисяч), а спорядження реєстру повіряє гетьманові війська свого Запорізького, з тим щоб до реєстру вписувано козаків вважаючи на достойність, — хтоб був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтностях королівських, з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сеї сторони в Димері, Горностайнополі, Коростишеві, Паволочи, Погребищах, Прилуці, Вин-

ниці, Браสลіві, а з Браสลіві до Ямполья к Дністрові, і від Дністра до Дніпра розуміється, мають прийматися до реєстру козацького, а з другої сторони Дніпра в Острі, Чернигові, Ромні, Ніжені, аж до московської границі й Дніпра. А що до дальших міст його королівської милости і шляхетських, по-за означеним в цих пунктах виміром, — то в них не мають бути козаки, одначе тому, хто схоче бути в козаках, і буде прийнятий до реєстру, вільно вийти з усім майном на Україну без всякого панського гамовання. А це спорядження реєстру війська Запорізького має бути відправлене що найдалше до нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорізького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою, а то для того, щоб ті що в козацтві — зісталися при вільностях козацьких, а всі інші аби підлягали замкам його королівської милости, а в маєтностях шляхетських — панам своїм.

3. Чигирин місто, так як єсть в своїх границях, при булаві війська Запорізького має бути завсігди, і теперішньому старшому Війська Запорізькому уродженому Богданові Хмельницькому надає король й. мил., роблячи його вірним слугою і річи-посполитої.

4. Що діялося підчас замішання теперішнього за допущом божим, все то має бути в забуттю, і жаден пан не може чинити пімсти й каранья.

5. Шляхті релігії грецької як і римської, хто яким способом пробував при війську Запорізьким, король й. мил. вибачає те все й проступок їх покриває, і коли під ким небудь випрошено що-небудь з маєтностей дідичних або ленних або котрого інфамовано, — з огляду на те що все те діялося в нинішнім замішанню, має бути скасоване соймовою конституцією.

6. Коронне військо в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх не має мати.

7. Жиди державцями, арендарями а ні мешканцями не мають бути в містах українних, де козаки мають полки свої.

8. Що до знесення унії, в короні Польській і в кн. Литовській, також щодо цілости дібр церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, і всіх прав церковних, — так як на найближчій соймі буде з отцем митрополитом київським і духовенством обговорене і ухвалене, щоб на жаданя о. митрополита і всього духовенства все було позволене, й. королівська ми-

лость готов дотримати, — аби кожний тішився з прав і вільностей своїх, і місце в сенаті митрополитові київському й. кор. милость позволяє мати.

9. Дігнітарства, уряди всякі в воєвідстві Київським, Браславським, Чернигівським й. кор. мил. обіцую роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми правами.

10. В місті Київі, тому що там єсть упривілейовані школи руські, отці єзуїти не мають бути фундовані там і по інших містах українних, але де інде перенесені. Школи ж всі інші, що там існують, від давніх часів, мають бути ціло заховані.

11. Горілкою не мають козаки шинкувати, крім того що зроблять над свою потребу — се вільно буде їм продавати гуртом. Шинкування ж меду, пива й інше має бути по звичаю.

Пункти ці мають бути затверджені на соймі, а тепер всім памятають, — згода й любов мають бути заховані між обивателями українним і військом короля й. кор. мил. й річи-посполитої Запорізьким.

Привилей козацькому війську згаданий в цій деклярації датований днем 8 (18). VIII. 1649 р. Він загально підтверджує всі права і привилей, коли небудь дані війську, „котрих є які небудь підтвердження в книгах“, і спеціально стверджував козацький імунітет: що козаків не мають судити ніякі старости, державці й намісники, а тільки їх гетьман, а в заміну козаки не мають мішатися до замкових прав на зверхність, над людністю не козацькою, на аренди, шинки, ґрунти і всякі приналежности, коли до них не мали ніяких спеціальних прав.

Після того як установлено в головних точках умову з козаками, наступила ратифікація трактату з ханом, і після церимоніяльного обміну актами орда відступила від королівського облогу — зняла облогу інакше кажучи. Того ж дня, в вечері зложив присягу на згоду Старший Б. Хмельницький. Старший Б. Хмельницький вимагав, щоб і король в таким разі зложив присягу на додержання угоди, щоб мала характер обо-сторонній, і конче добивався видачі Чаплинського.

На жадання хана, а може й погрозу, Хмельницький ставився перед короля. Сталося це так: 10 (20). VIII. Хмельницький дістав в заклад старосту краківського Любомирського, після цього з сином і кількома старшинами приїхав до королівського становища. Це був акт покори Хмельницького.

Того ж самого дня Хмельницький рушив з військом під Збараж. Збаразька залога прирікла виплатити ханові 40.000 талярів і взявши закладника, зняв облогу і 11 (21). VIII. Хмельницький відійшов від Збаражу та пішов на Паволоч до Чигирина.

12 (22). VIII. рушило й польське військо на Польщу, до дому.

Настав мир...

Виграли поляки і хан, програв Хмельницький. Найгірше в цьому те, що польський король дав татарам набрати ясир ханові з України.

Тоді український народ про Хмельницького склав таку пісню:

*Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не
минула,*

*Що велів брати дівки й парубки й молодії
молодиці!*

*Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молодії молодичі старого Хмеля прокли-
наючи:*

*Бодай того Хмельницького перва куля не
минула,*

А другая устрілила — у серденько уцілила!

Другу ганьбу для України приніс Хмельницький ту, що звелів повертатися польській шляхті на свої маєтки в Україні, поневолювать селян і розкозачених козаків та провадити на вертання на католицтво православне населення.

Головою Зборівського протоколу був Адам Кисіль, а секретарем — генеральний військовий писарь Іван Виговський. Хмельницький вже давно обіцяв Кисілеві київське воєвідство, та все відкладав, Кисіль вже хотів урядувати, але Хмельницький відкладав, аж протокол Комісії схвалить польський сойм.

26. X. 1649 р. ст. ст. Адам Кисіль офіційно, при всій параді, в'їхав у Київ як воєвода. У Києві його зустріли як небажаного і вороже. 6. XII. ст.ст. до Києва приїхав Хмельницький, тут його прийняв і упорядкував його урядування. Козацька Юрисдикція з Києва уступилася, її місце тепер зайняла Юрисдикція Воєвідська, польська, в самім серці України. Першим актом нового воєводи — Кисіля, було вчинено розправу проти козаків і старшин, яким закидалося кримінальну поведінку супроти польської шляхти як в самім Києві так і київським воєвідстві. Їх було скарано на смерть. Другу вимогу поставив Кисіль до Хмельницького, щоб його урядників було допу-

щено до міст виконувати їх воєводські функції. але Хмельницький цього права відмовив до затвердження соймом протоколів Комісії.

Ярема Вишневецький теж просив дозволу у Хмельницького, щоб і його урядників було допущено для урядування на Переяславщину, Лубенщину і Роменщину, але Хмельницький і цього відмовив.

Король польський, підтримуваний Хмельницьким, тепер змагався до війни з Хмельницьким, але Кисіль все відраджував.

На Пограниччю стояли козацькі полки, король звернувся до полковників, щоб вони уступилися, але полковники не послушали й все залишилося по старому, навіть Хмельницького наказу про відход з границь не послушали. По кількох днях Хмельницький повернув до Чигирина, звідци він далі утримував звязки з Ордою, а в 25 верстах від Чигирина стояло 10.000 татарського війська, мовляв, на всякий випадок.

До Семигороду, Волощини і Молдавії після своїх послів, щоб тримати з ними союз, а з донькою Молдавського господаря задумав ожинити свого сина Тимоша.

Українсько-Польські відносини не стабілізувалися і все заходили якісь дрібні зачіпки що спричинювали напруження. Ген. писар І. Виговський не раз заявляв Хмельницькому що миру з Польщею не буде й що треба готуватися до нового походу на Польщу, такої думки були й полковники.

Московський посол Кунаков тоді теж доносив своєму урядові в Москву, що між Польщею й Україною існують напруження, які мусять привести до війни. А польська шляхта та пани, що повернулися в Україну, тепер з підданими поводяться ще гірше як перед тим. Ненависть народу проти поляків і самого Хмельницького зросла до небувалих границь.

2. XII. 1649 р. с. с. Хмельницький вислав листа до хана Кримського, в якому повідомляв, що він з донцями хоче жити в мирі і приятельстві. Це теж показувало на те, що Хмельницький готується до нових подій.

Реєстр козацького війська розпочався 16. X. 1649 р. с. с. і ще не був укінчений.

1. XII. 1649 р. с. с. до Варшави на польський сойм виїхала делегація від Хмельницького в складі: Максима Несторовича — корсунський полковник, київський митрополит Сильвестер Косів і 2 козаки. До Варшави вони прибули 25 XII. 1649 р. с. с., саме в розгарі боротьби гетьм.

Радивіла і Яреми Вишневецького проти канцлера Оссолінського. Боротьба велася за Зборівську угоду, автором якої був канцлер Оссолінський. До перших двох приєднався й король. Папський нунцій, біскуп холмський Лещинський і папська Курія з Риму зложили свої протести проти уступок в релігійних відносинах проти православних. Після зняття цього питання з порядку нарад сойму, Зборівську угоду прийнято загально.

1650 РІК. НІ МИР, НІ ВІЙНА.

Сойм закінчив свої праці 2 січня 1650 р. с.с. Король соймову ухвалу Зборівської угоди підтвердив і видав її текст до вжитку разом із своєю декларацією. Тоді ж король видав привілеї для військових, на Терехтимирів на маєтності на Булаву — м. Чигирин. Б. Хмельницькому ще надано на власність Слободу Новосельці та підтвердження на Суботів. В справі віри — признано рівноправство православних з уніятами. За православними визнано право на єпископства: Луцьким, Холмським, Вітебським, Перемишльським (аж по смерті єп. уніята Ат. Крупецького) та віддано монастирі: жидачівський, лещинський, куп'ятицький і всі церкви, що не в уніятських руках, а в тім і церкву в Любліні. Позволено братства в Смоленську і Більську. Це право признається як Польщі так і Литві.

Всі особи духовного стану не підлягають ніяким повинностям: податковим, підводами, стаціями жовнірськими, роботам, ані якій світській власті, крім своїм старшим.

8. І. 1650 р. с. с. король видав універсал в якому сповіщав що Зборівська умова підтверджена на соймі. В тім універсалі оповіщалося про амністію всім учасникам рухів. Військо Запорізьке уведене до реєстру і мають діставати: „в звичайнім своїм підданстві”. „Військо наше коронне і чужоземне, що йде на становища в Україні, має бути в конфіденції з військом Запорізьким”. „За цим має слідувати комісар і воевода Адам Кисіль. Військо наше коронне і Запорізьке спільними силами і проти пограничного неприятеля мають гамувати всі бунти”.

Але українська козацька стріжина з цим не погоджувалася й далі в Україну не впускала ні польського війська, ні шляхти й панів, ні уряд воевідський. Деякі власники поверталися на свої маєтності нелегально, і тоді в населення це викликало відповідний відрив. Така ситуація рух в народі, що війна скоро повстане з поляками.

Заворушення й рух зверталися не тільки проти польських зайд, але проти самого Хмельницького, бо всі його запевнення не були респектовані поляками, а це в свою чергу викликало в населення відповідну реакцію й проти Хмельницького. Особливого розголосу тоді набрав випадок поляка, князя Корецького на Волині, що в лютому 1650 р. кількох своїх „винуватців” посадив на палі, проти цього сталося повстання, з якого він вийшов живим тільки випадково. Проти Корецького повстання очолив браславський полковник Нечай, але повстання припинив Хмельницький своїм полком спільно із польською та й православною шляхтою. За це повстання Хмельницький хотів скарати Нечая, але він не дався. Повстанцями оказались козаки — *виписчики*, що не попали в реєстр і мусли повертатися під урядову панську юрисдикцію. Друге козацьке повстання сталося коло Запоріжжя, де було проголошено Старшим полковником Худолія, але воно було Хмельницьким скоро ліквідоване. Сталися тоді, в березні 1650 р. повстання і в інших місцевостях, але вчасно були ліквідовані. Народні маси й козаки виписчики були незадоволені Хмельницьким за його тяжку для України Зборівську угоду. Реєстр козаків був закінчений в березні 1650 р. Реєстр написаний українською народньою мовою і був підписаний Старшим Війська Запорізького Богданом Хмельницьким та військовим генеральним писарем Витовським та заверений військовою печаткою.

КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ В 1650 РОЦІ. РЕЄСТР.

Більшість козаків не було включено в реєстр і це викликало в населенню відповідні рухи, які виявлялися в повстаннях проти шляхти й панів польських і проти своїх православних, що тримали з поляками й адміністрацією польською. Не вписано козаків стародубських, новгород-сіверських, житомирських, не увесь полк Київський, подільських і на території між р. Тетеревом і р. Случем. Всіх вписано до реєстру 39.739 козаків. Військо поділено на 16 полків, а перед цим було 26 полків. Тоді крім реєстрових полків існували ще поза реєстр, як Брагинський, Животівський, Звягельський, Зінківський (Гадяцький), Ічанський, Лисянський, Любенський, Могилівський (Подільський), Овруцький і Павлоцький. З реєстрових полків було на правобережжі 9, на лівобережжі 7. Тоді заіснували такі реєстровані полки:

1-й. Чигиринський з виборним полковником Федором Якубовичем Вишняком. До цього полку були приписані Старший Війська Козацького Богдан Хмельницький, Тиміш Хмельницький, Іван Черняк — обозний, Михайло Лученко — осаул, Демко Лисовець — осаул, Іван Виговський — писар військовий, Васько — хорунжий бунч., Опанас Процовкин — хорунжий, Васько Тимоленко — хорунжий гарматний, Петро Дорошенко — писар гарматний, Гаврило Кульбаба — комісар, Павло Яненко, Михайло Криса та ін. Полк начислював 3.291 старшин і козаків, поділявся на 10 сотень і 18 сотень додаткових-резервових.

2-й. Черкаський — полк. Ясько Воронченко, мав 18 сотень, мав 2.808 старшин і козаків.

3-й. Канівський — полк. Семен Савич, мав 19 сотень і 2.957 старшин і козаків.

4-й. Корсунський — полк. Лук'ян Мозир, мав 19 сотень і 3.333 старшин і козаків.

5-й. Білоцерківський — полк. Михайло Громико, мав 3.035 старшин і козаків.

6-й. Уманський — полк. Йосип Глух, мав 14 сотень і 2.949 старшин і козаків.

7-й. Браславський — полк. Данило Нечай, мав 22 сотні і 2.662 старшин і козаків.

8-й. Кальницький або Винницький — полк. Іван Богдан, мав 19 сотень і 1.976 старшин і козаків.

9-й. Київський — полк. Антон Жданович, мав 17 сотень, 1.792 старшин і козаків.

10-й. Переяславський — полк. Федір Лобода, 19 сотень і 2.851 старшин і козаків.

11-й. Кропивнянський — полк. Пилип Джалалій, 14 сотень, 2.010 старшин і козаків.

12-й. Миргородський — полк. Матвій Гладкий, 16 сотень, 2.630 старшин і козаків. Такі сотні: полкова, Гаврила Гладченка, Андросова, Кирила Поповського, Краснопольська, Уцтвицька, Комишанська, Хорольська, Лубенська — місто, Лубенська — сільська, Роменська, Константинівська, Лохвицька, Сенчанська, Глинська, Паньківська.

13-й. Полтавський — полк. Мартин Пушкар, 19 сотень, 2.441 старшин і козаків.

14-й. Прилуцький — полк. Тимофій Носач, 20 сотень, 2.006 старшин і козаків.

15-й. Ніженський — полк. Прокіп Шумейко, 11 сотень, 991 старшин і козаків.

16-й. Чернігівський — полк. Мартин Небаба, 10 сотень, 1.007 старшин і козаків.

В березні 1650 р. у Києві відбулася велика рада — Український Сойм, на який прибули: Старший Війська Козацького Б. Хмельницький, полкова і генеральна старшина, митрополит Ки-

ївський, воєвода Адам Кисіль, послі турецький і татарський — на нім затверджено вище згадані 16 полків; були виступи проти Хмельницького, що він податливий полякам, боялися загального повстання, що вирве керівництво з рук Богдана Хмельницького.

А. Кисіль, воєвода київський дістав від короля польського призначення „Генерального Комісара України” і інструкцію, щоб разом з Хмельницьким винищував всякі повстання в Україні. Хмельницький на власну руку дозволив А. Кисілеві обсадити воєвідський уряд поляками і допустити шляхту до повернення в київське воєвідство. В той час Польща мала мирні відносини з Московією, Швецією і Кримом.

Кримський хан звільнив з полону кор. гетьм. Миколу Потоцького, навіть без викупу, сталося це в березні 1650 р., без згоди Хмельницького. Повернувшись до Польщі, тепер Потоцький заходився організувати нову війну проти України. В листі до короля він висловився так: „Тому нема іншого способу на ту сваволлю (козаків) крім шаблі, ... і треба щоб вона була скоро”. Поворот Потоцького з полону віщував скоро польсько-українську війну. В Україну все більше поверталось польської шляхти, магнатів і панів на маєтки і урядництва, старшина й козаки все це бачили й Хмельницькому висловлювали свої побоювання з такого стану, поляки поводилися з носеленням ще гірше як перед тим, це викликало все більше напруження між поляками й населенням і старшини та козаків з Хмельницьким. Проти Хмельницького опозицію очолив полк. Данило Нечай. Він вимагав твердішої політики супроти поляків і мав велику популярність серед козаків і посполитих. „Хмельницький придбав собі репутацію опортуніста й хитруна”.

Захопивши київське воєвідство, польська шляхта посунулася й на лівобережжя з своїм урядництвом і польським військом.

Весною 1650 р. повстав сильний козацько-селянський рух проти польського шляхетського і урядницького панування. Хмельницький і старшина мусіли боронити свій престиж перед поляками й польським королем, тому видавали універсали, присмирювали повстання а то й карали смертю провинників: посполитих, козаків і навіть старшин, що тримали разом з повстанцями. Про це свідчить й документ який тут подаємо.

Прилуцький полковник видав універсал до населення такого змісту: „... піддані в державах панських і шляхотських, аби державці йани ними

по давньому волідили, і доходи всякі на них здавна положені вибирали. А коли не будемо так чинити як нам від й. м. п. гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані... Писано в Краснім, місяці квітні 1650 року. Тиміш Носач, полковник запорізький прилуцький”.

А Хмельницький писав до Чернигівського полковника Мартина Небаби: „Конечно наказую тобі приятельсько, абись старих провинильців (повстанців) переймав і до Київта відіслав, а коли того пильнувати не будеш, а з ними спілку триматимеш, і шляхту і підданих кривдитимеш і в володіння їх волю у них відбиратимеш, то й ти сам одної кари з ними будеш варт! А тобі все сповнити згідно з цим нашим наказом! Писано у Чигирині Мая в 27 день 1650 року. Богдан Хмельницький гетьман запорізький”.

Подібних універсалів тоді видано Хмельницьким і полковниками більше, вони переконують, що Хмельницький як шляхтич краще розумівся на потребах і вимогах шляхти і панів, що їм були потрібні піддані люде, а не потрібні козаки й козацько-посполітська воля. Хмельницький знав одно непомильно, що коли старшина, козацтво й посполиті в соціальному путанні не будуть послужні шляхті паном, то він має ще військо й. в. короля Яна Казимира, що на перший поклик заціфікує всю Україну. Одного тільки боявся Б. Хмельницький, щоб Вишневецький, Потоцький, Конецпольський і Кисілі не заціфікували й самого Хмельницького.

ЕМИГРАЦІЯ В СЛОВІДСЬКУ УКРАЇНУ І ДАЛІ НА СХІД.

Політика Б. Хмельницького і його вірної старшини в народі викликала реакцію: еміграцію з Правобережжя на Лівобережжя й далі на схід Вишневецьчину (Полтавщину) і Чернигівщину.

З різних сторін ідуть чутки про переселення на схід, поза межі польського досягання, себто кінець кінцем, за Українсько-Московську границю, і дійсно людність сунула сюди. При кінці квітня 1650 року Хмельницький похвалився Кисілеві, що порядок наведено і він спокійно і безпечно може вибратися до своїх задніпрянських маєностей. В своєму листі до А. Кисіля Хмельницький писав:

„Ясновельможний, милостивий пане всеволоде Київський! Пильний я маю промисел і піклування, щоб приборкати й утихомирити посполного роду людей. Умисно посилав наші листи з наказами:

до полковників і міцно наказував, аби сильно карали своєвільників, а декотрих і смертю трагити. А тепер за листом Вашим знову посилаю листи наші негайно — аби тих своєвільників половивши горлом скарати, аби через них мирний договір з й. к. мил. не нарушився, а навпаки — укріпився нашим заходом і піклуванням. І наказав я міцно, під смертною карою тимже полковникам пильнувати, щоб наїздів на шляхетські дома і на підданих людей королівських і шляхетських ніяких не чинили...”

„А нині ваша милость, нічого не бояться, зволь за Дніпро їхати до своїх держав (маєностей, містечок, сіл, хуторів. С.З.). Там всі наші урядники мають від мене тайний наказ, щоб своєвільників, які почали б бунти вчиняти, всіх смертю карати.

Вашої милости зичливий себе поручаю. Писано в Чигирині Мая в 26 день р. 1650. Богдан Хмельницький гетьман й. кор. мил. війська запорізького”.

А Адам Кисіль, київський воевода, так писав тоді до короля:

„Сама чернь так роздражена, що готова бути кому небудь підвладна, аби тільки не нам, — хоч поганству, а поготів там де один нарід і одна віра!... Чернь, не можучи терпіти тиранії, по тім як в різних місцях горлом карано за бунти і виступи проти панів, волить за Дніпро, і не знаю хто ще тут зістався? Чернь настроєна як найгірше, піднесе чуба, і тоді бо-зна буде зі мною і з усією Річ посполитою... треба зважитись, і доходів і всього зріктися... — нехайже ті панове що в тилу, мене помилують: нехай не видирають у хлопа все що він має з душею разом, аби тільки потім якось назад до Польщі втекти”.

Даремно намагався Кисіль переконати короля й шляхту польську, вони цього голосу не слухали й робили ще гірше як перед тим. Вони видумували все нові способи як приборкати український посполитий і козацький люд щоб їм доходи ще збільшувалися й уживали найгірших тираній проти своїх підданих. Це все добре спостеріг А. Кисіль і просить короля більше не посилати польського війська на Україну, „не шарпати посполитих і козаків і задовольнити релігійні вимоги Зборівської умови (ліквідувати маси для Річи посполитої втрачені, але старшину і Старшого можна затримати при собі, на польським боці. Далі Кисіль дораджує королеві: з Мо-

ською треба порозумітися, а в Сіверщину замість польського війська післати козацькі полки, щоб тактикою захоронити з Москвою мир і викликати у Москві ворожість до козаків українців.

Та коли так тоді думав Кисіль, між Польщею й Москвою вже сталася порозуміння, — це змусило й Хмельницького змінити тактику й шукати собі спільників, проти Польщі.

Польща змонтувала коаліцію проти Туреччини з таких країн і держав: Венеції, Кримського хана, Валахії, Молдавії, Семигороду і втягувала Україну. Хмельницький шукав собі союзників проти Польщі і її коаліції.

ОРІЕНТАЦІЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ПОРТУ ОТАМАНСЬКУ.

Перше місце куди Хмельницький звернувся була Порта. Хмельницький через своїх послів заявив, що він бажає підданим і користуватися допомогою Порти проти Польщі, у випадку війни, і проти всіх ворогів як його так і Порти. Султан відповів на це своїм посольством, яке прибуло до Хмельницького в літі 1650 року. 20. VII. с. с. 1650 р. Хмельницький прийняв турецького посла Османа-агу в супроводі татарського посланця, від Очаківського бей. Посол іменем Султана подякував Хмельницькому і передав листа від Султана про згоду прийняти у підданство Хмельницького з Військом Запорізьким.

23. VII с. с. відправив посла і разом з ним післав до Султана своє посольство Антона Ждановича, полковника київського полку, Павла Яценка (Яненка) — свояка і білоцерківського сотника і листа до Султана. Хмельницький через своїх послів переказав Султанові, що коли польський король не видасть йому Чаплинського, то війна неминуха з Польщею. На цей випадок просив допомоги проти Польщі, при цім ще скаржився на Молдавію, що вона в союзі з Польщею і що він хоче настолити Молдавським господарем Мусія Могилу, брата мит. Могили. Коли від польського короля прибув посол до Хмельницького, то він його прийняв аж через тиждень і заявив йому, що він тепер вільний і не визнає підданства Річ Посполитої, що він кому захоче тому й буде підданим. Доки мені Чаплинського не видадуть — не буду мати доброго серця до короля. З цього видно, що Хмельницький в цім разі не дбав про незалежність і волю власну й козацтва, тільки дбав про задоволення власної

особистої амбіції, щоб дістати сатисфакцію за власну образу чи обіду спричинену Чаплинським перед 12 роками. Разом з цим прийнявши прорекцію Турецьку Хмельницький не зрікся підданства Польщі.

22. VII с. с. 1650 р. прибув від Султана новий посол Байзак-лінбаша і передав Хмельницькому побажання щоб Хмельницький виставив проти Москви таку силу війська як то було під Зборовом, і щоб воно було готове на день 15. VIII. 1650 р. с. с., бо таке велике військо посилає на Москву польський король. А коли так не буде, то сили Литовські і Польські будуть обернені проти нього (Хмельницького). Хмельницький проти Москви виступати не хотів і вимовлявся тим, що занадто скоро призначено виступ, що до того часу він не зможе зібрати військо. Саме в цю пору коронний гетьм. Потоцький повів своє військо на Поділля. Такі атути до певної міри виправдали Хмельницького перед Турецьким послом. Так Хмельницький зівстався в добрих відносинах з Султаном і Московським царем

1. IX. 1650 р. Хмельницького посол негайно прибув від Султана. А в серпні 1650 р. Хмельницький разом з Кримським татарським ханом відбули похід на Молдавію за те що Молдавський господар Василь Лупул викупив коронного гетьмана Потоцького і гетьмана Конецьпольського з турецької неволі, що їх Хмельницький полонив ще в 1648 році.

Цей похід на Молдавію відбувся без санкції.

ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.

Про похід Хмельницького з Татарами на Молдавського господаря, Московський посол при Хмельницькому Іван Прохоров подав до Москви реляцію, що ніби між Україною і Польщею розпочалася нова війна. Полякам помагають Молдавія і Ногайські татари а Хмельницькому помагає Кримський татарський хан. Є чулки, що поляки найняли 60.000 душ вояків французів і дещо німців. На Україну вирушило 12.000 польського війська під командою Яреми Вишневецького і 40.000 литовського війська під командою литовського коронного гетьмана Радивиля. До Криму польський король післав мільйон золотих, щоб підкупити хана. Почалися пограничні сутички, які пограничне населення використало для себе й винищило багато польської шляхти, панів й адміністрації.

18. IX. 1650 р. с. с. Хмельницький повернувся з Молдавії, татар відпустив і став на зимівлі в Ямполі, демонструючи свою лояльність до Польщі перед польським послом, та видав за-рядження польським панам і урядникам карати „своєвільників” (українських посполитих). Щоб доказати свою вірність польському королеві, при цих же послах дав скарати на смерть кілька таких „своєвільників” і порадив послам, щоб з Польщі висилали урядників менше похлихливих, як тепер є.

В наслідок таких відносин, Українсько-Польська війна притихла й настали приятельські відносини. Сам кор. гетьм. Потоцький виявив себе дволичним: до Хмельницького виявляв найкращі стосунки а на соймику воевідським виявив ненависть до його політики.

Порта в свою чергу зацікавилася своїм новим союзником і підданам Хмельницьким, і старалася тримати при собі, бо тоді тривала війна між Туреччиною і Венецією. В другій половині жовтня 1650 р. Султан відпровадив другу частину Хмельницького посольства до Чигирина, передавши Хмельницькому 2 арабські коні, шаблю і сокиру в знак приязні до Хмельницького, супроводив українського посла Асман-ага.

Тоді в Москві перебував Єрусалимський патріярх Паїсій і часто навідувався в Україну. Він дораджував Хмельницькому розірвати стосунки з Султаном і радив тримати союз з Польщею та Московією.

28. IX. 1650 р. с. с. Хмельницький прийняв московського посла, якому відраджував, щоб Москва не вірила Полякам і порвала з ними зносини, бо Поляки що пообіцяють, то ніколи не дотримують слова. В цей самий час польський король приймав папського нунція та інформував, що ще цієї осені Польща має напасти на Україну, з трьох еторін: від Галичини, з півночі литовське військо атакує а з півдня Молдавський господар.

Як тільки буде переможено Хмельницького то в першу чергу скасуються всі привілеї надані схизматикам (православним) Зборівською умовою. По смерті старого канцлера Оссолінського тепер король слухає магнатів і шляхту, яка наговорює короля до війни в Україні.

10. X. 1650 р. с. с. кор. гет. Потоцький висловив королеві думку, „неминучість і невідкладність рішучої розправи з козаками і Хмельницьким, з огляду на ту небезпечну коаліцію, що її складає Хмельницький: Україна, Молдавія, Волощина,

Семигород, Туреччина і можливо Московія та Швеція...” Розрахунок Потоцького такий: тому, що Хмельницький на Москву не пішов і відмовився йти на Туреччину, то ж треба його знищити за всяку ціну.

В грудні 1650 р. король скликав сойм, що на нім вирішити справу війни з Україною і її фінансування. Потоцький мав на думці поставити 200.000 військо проти України, але на це був брак фінансів. Малося на увазі, що Молдавія виставить корпус свого війська а Венеція дасть 250.000 талярів. Австрія і папа римський обіцяли моральну підтримку. Але Венеція поставила умову Польщі, що вона гроші дасть тільки тоді, коли польське військо разом з козаками підуть проти Туреччини. В такій ситуації стала зарисовуватися польсько-українська війна.

Нунцій перед польським королем так схарактеризував Хмельницького: „цього пекельного монстра, чоловіка проклятого злого і фальшивого”. Чи після такої хакаактеристики міг польський король мати спільний виступ проти Туреччини, на бажання Венеції? Ніколи! Отже тільки війна між Польщею і Україною. Коли поляки готовилися до війни, Хмельницький все нахвалювався, що Чаплинського дістане за всяку ціну і буде воювати, доки король не відасть йому Чаплинського. Любив часто Хмельницький повторювати перед чужими послами, що Польщу викінчить, маючи, мовляв, по своїй стороні Татар, Волохів, Мадяр, Семигород і переказав полякам: „Що я вас тепер пічну і наступлю, то вже вічна пам'ять”.

20. X. 1650 р. с. с. Хмельницький подав московському послові Уніковському такі інформації: „Буде рада полковників і старшин скоро в Чигирині, там будуть радитися з чим відправити польського посла, кого післати на сойм у Варшаву і з чим, про пограничні спори козацько-московські, про видачу Акундінова (Московського посла) і багати інших справ”.

**

Польський сойм у Варшаві відбувся в днях 5-24. XII. 1650 р. н. с.

25. XII. 1650 р. с. с. відбулася в Чигирині Рада полковників і старшини в присутності Старшого Війська козацького Б. Хмельницького. На Раді постановили: „Йти на Поляків і на Литовського гетьмана Радивила і до Кримського царя післати по Татарів”.

Польські магнати, шляхта й пани відчуваючи

небезпеку війни, стратили бундючність і пику, а коли Адам Кисіль виїздив в грудні до Варшави на польський сойм, то за ним повтікало багато поляків, боячись своєвільників і козаків. Довідавшись про це король, написав листа до Кисіля, щоб той не їхав на сойм і Кисіль з Гоці мусів повернутися до Києва, а з ним і та шляхта та пани що з ним втікали.

На соймі рішено:

1. Справу релігійну полишити так як тепер є.
2. Вислати комісарів в Україну, щоб договори-тися з козаками. До цієї Комісії обрано: голо-вою — католицького київського біскупа, Станіслава Зарембу, членами — Адама Кисіля — від Сенату, Юрія Горського — мстиславського воєводу, Станіслава Лянскоронського — браславського воєводу, Юрія Немирича — від посольської палати, Христофора Тишкевича, кн. Четвертинського, Касаковського — браславського підсудка.

Про таке рішення сенату нунцій так висловився: „Був це маневр — для заспокоєння (чи задурення) і козацької сторони і всіх прихильників порозуміння, таких як Кисіль”. А вже ж вся увага сойму була звернена на війну. Було ухвалено коронне військо довести до 36.000 а литовське до 18.000.

На здобуття грошей на війну ухвалено заставити державні клейноти і королівську скарбницю. Королеві поручено скликати „посполите рушення”, тоді, коли він вважатиме за потрібне. Ще на цім соймі було nobilitовано трьох козацьких послів: Дмитра Марчевича, Войтеха Горського і Івана Дорошенка (син його Петро був Саршим Українського Війська Запорізького). Після закінчення сойму, король доручив козацькому православному ренегатові Семенові Забузькому організувати добровільців в необмеженій кількості в порозумінню з коронним гетьманом.

Нунцій в своїй реляції до папи подає, що три nobilitовані козацькі представники вже перейшли на бік короля і Польщі і дали 25.000 повстанців.

Судячи по реляціям нунція видно з усього що він на соймі був головною пружиною й переводив свої наміри в соймові ухвали.

В грудні до Хмельницького прибуло двох турецьких послів. У Варшаві з цього приводу стався переполох.

Нунцій Торес тоді доносив папі: „Хмельницький одержав від Султана корогу, Хмельницький зложив присягу Султанові на вірність і приоби-

цяв піднести зброю проти Польщі, але й на інші сусідні держави і зробити їх данниками Порти”.

А Кисіль доносив королеві: „що Хмельницький дістав від Султана титул „Сторожа Отаманської Порти”, що Порта наказала своїм васалам помагати козакам, а козакам помагати навзаєм тим васалам, що похід на Молдаву Хмельницького Султан пробачив. Хмельницький подякував за це Султанові”.

1. XII. 165 р. с. с. Хмельницький вислав листа до Султана обіцяючи вірність в службі і просив допомоги, коли б Поляки напали.

2. I. 1651 р. с. с. Хмельницький вислав своїх послів до Москви, які мали інформувати, що він не бажає ніяких конфліктів між Москвою і Портою.

21. I. 1651 р. с. с. король вислав до коронного й польного гетьманів листа, щоб протягом шести тижнів, до початку весни докончили з козаками або зброєю або переговорами.

Того ж дня нунцій Торес писав папі: „По звіті ухвалили Хмельницькому пропонувати гідність воєводи тієї країни де козаки замешкують, — як радив польському урядові нунцій, — його староство чигиринське перейде до його сина. 12 тисяч козаків дістануть шляхетство, і теж між найбільш гідними з їх ватажків будуть розділені уряди і дігнітарства, як це проєктується по інших воєвідствах, з тими ж прегоративами. За це від них жадатиметься, щоб половина всього козацького війська — в якнайбільшій числі вийшла в Чорне море, проти Турків, а друга половина пішла під королівськими хоругвами на Отоманську Порту сухопутно, щоб комісари польські не зробили яких небудь уступок в релігійному питанню, і було умовлено з канцлером (біскупом холмським), що коли б такі питання виникли, то козакам буде запропоновано вислати своїх єпископів і полів в цих справах до Варшави, на переговори з католицьким духовенством”. Але нунцій в таку розвязку не вірив і радив: „Бо сама ця Комісія не поведе справи, і одинокий вихід, це перемогти не уступками, а зброєю”.

Щоб спровокувати Москву проти України, король вислав до Москви свого посла Альберта Пращмовського, який вже 9. X. 1659 р. с. с. мав розмови з боярами в Москві, при цім багато наробив наклепів на козаків, але в Москві тому не вірили й усе полишилося по старому.

Вся ця політика Польська робилася з великим шумом, щоб тільки дістати гроші від Венеції

на ведення війни проти Турції, а при тім і покінчити з Україною.

Будучи у кримського хана султан Нуредин, визначив йому на 26. II 1651 р. похід в поміч Хмельницькому.

27. II. 1651 Нуредин разом з двома мурзами виступив в поміч Хмельницькому, але з невеликими силами, що етримувало акцію Хмельницького проти Поляків. По польським інформаціям тоді з Нуредином виступило 5.000 кримської Орди + Буджацька Орда + Ногайська Орда. Всі ці орди мали сполучитися 23. IV. 1651 р. с. с. на Піщаним Броді р. Богу. Кримський хан обіцяв Хмельницькому вислати ще 100.000 свого війська і що ніколи від нього не відступить.

1. III. 1651 р. с. с. Султан вислав листа до Хмельницького, в якому обіцяв повну підтримку своїм військом до повної перемоги над Поляками.

Від цього, 1. III. 1651 р. Хмельницький став формально підданим і васелем Порту. Але до цього змішався царгородський патріарх Партений, який збирав дари на церкви і при тім робив свою політику. За зносини з Хмельницьким і воєводами молдавським та валашським на його було зроблено атентат і вбито, за наклеп на Порту.

В таких умовах Хмельницький вступив до війни з Польщею. Війна розпочалася. Взагалі початок війни дали Поляки 10 лютого 1651 р. в місті Краснім, де зустрілися в бою полк. Нечай з гет. польним Калиновським. Тут в боях з поляками забито полк. Нечая.

Намісник полк. Нечая став полк. Кривенко. Смерть Нечая на деякий час стримала наступ Хмельницького. Для Поляків ця вістка була великим тріумфом. Нечая поляки уважали найбільшим своїм ворогом, тому у них така велика радість з приводу загибання полк. Нечая.

Про смерть Нечая і відносини до нього Хмельницького, М. Грушевський так характеризує: „... сучасні джерела, які протиставляють Нечая Хмельницькому як найбільшу фігуру між козачиною після Хмельницького, вважають його головою опозиції проти Хмельницького, ще більш непримиренною супроти Польщі, ніж сам Хмельницький, переказують чутки про розходження й конфлікти між ними, і високо оцінюють популярність Нечая... і мізерна смерть під польським натиском такого визначного провідника могла толкуватись не тільки як недбальство Хмельницького, що його відповідно не підтримав, — але і як вияв його нещирости і зради — тим більше, коли скоро потім наступили ще

яскравіші факти, які давали привід говорити про Хмельницького як про заздрісного і підозрілого ТИРАНА, що не терпів поруч себе популярних полковників і безпардонно їх нищить (полк. Гладкий і інші).

12. II. 1651 р. місто і замок здобув гет. Калиновський, спаливши і зруйнувавши, Калиновський пішов в дальший похід на Мурафу і забрав, пішов далі на Шаргород і Чернів. З Шаргороду Калиновський написав листа до Хмельницького щоб зібрати Комісію для полагодження конфлікту. Відповідь від Хмельницького мав чекати до 2. III. с. с. Другого листа Калиновський вислав до київського митрополита, щоб він вплинув на Хмельницького. Хмельницький на листа не відповів і 21. II. відновив бої з поляками. Калиновський з Шаргороду виступив і пішов на Вінницю.

25. II. гетьм. Потоцький напав на Ямпіль, взяв його і тут забив 6.000 козаків, татар, волохів і мешканців міста.

28. II. Калиновський повів наступ на Вінницю, але йому тут полк. Богун приготував студену купіль, в якій „викупалися” Лянцкоронський і Микола Кисіль (брат Адама Кисіля) і — староста Черкаський і Мелешко — Новгородський стольник — потонули в полонках Богу.

2. III. Калиновський і Лянцкоронський по тяжких боях і великій страті війська здобули Вінницю. В вінницькому замку заперся Богун із своїм військом.

З Білої Церкви вибрався Хмельницький з своїм полком, уманським і полтавським полками і пішов на Вінницю.

11. III. польське військо опустило Вінницю а Хмельницького полки увійшли до Вінниці і звільнили Богуна. Поляки з великими втратами втекли на захід.

21. III. польське військо відступило аж до Кам'янця-Подільського.

А що робили „союзники” Хмельницького — Татари?

17. II. с. с. Нуредин-султан виступив в похід разом з двома мурзами: перекопським беєм і Алькан Мурзою. Хан Герай дораджував Нурединові, щоб коли почнуть перемагати козаки, то дав знати йому.

На 26. V. н. с. був призначений збір всього польського війська до Константина. Разом з цим відновлено переговори з Хмельницьким про Комісію. Хмельницький не спішив з наступом на Поляків і стояв у Животові, а потім пішов на Погребище і далі на Гонцариху. Гетьм. Кали-

новський вийшов з Кам'янка-Подільського і пішов до Сокаля, де перебував тоді король. Хмельницький підійшов до Кам'янка з 100.000 козаків і 30.000 татар.

РІШАЛЬНИЙ БІЙ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ. ДРУГА ЗРАДА ТАТАРІВ.

29. IV пустилися за гетьм. Калиновським і нагнали його коло Пробіжної. Тут проявилася зрада татарів супроти Хмельницького як побачимо з наступного листа. Підчас боїв за Кам'янець татарський бей передав листа гетьм. Калиновському й Потоцькому, в якому писав:

„... будучи вашим приятелем вас сповіщаю, що я сюди прийшов з людом перекопським, добруцьким і буджацьким з наказу хана й. м. і він сам сюди поспішить з господарями волоським, молдавським і башею сілістрійським. Коли хочете щоб я від Кам'янка відійшов і маєтностей ваших не пустошив, договоряйтеся зі мною і викуп присилайте...”

На це Потоцький подякував бевзі і заявив, що він у його помочі не зацікавлений.

Козаки в цей час тоді забрали Жванець, Кишеню і Панівці.

Хмельницький зібравши всі свої сили пішов під Зборів.

Стан головного війська Хмельницького при кінці травня був такий: козацьке військо займало лінію на 10 миль із 17 полковниками, крім того 3-х полковників вислано проти Литовського Старшого Радивиля. Татарського війська тут було 14.000. Головна сила Орди ще не прибула.

Між Хмельницьким і ханом виявилися розбіжності в тактиці — Хмельницький очікує на хана і з його поміччю повести наступ, а хан переказує Хмельницькому щоб чекав на нього й не починав битви.

8. V. Хмельницький у своїм стані прийняв послів Семигородських, від Ракоція Павла ГЕЧА і т. т. Ракоцій обіцяв підтримку Хмельницькому і обіцяв вислати під Краків 60.000 свого війська і пропонував Хмельницькому підтримати його наміри, щоб на польського короля поставити свого брата Сигізмунда і просив Хмельницького щоб він разом з кримським ханом підтримали його пропозицію і відповідно задекларували.

12. V. Хмельницький відповів Ракоціму своїм листом, в якому висловив свої погодження з пропозицією Ракоціго. Порта теж поставилася прихильно до пропозиції Ракоція Юрія.

10. V. Хмельницький довідався про родинну трагедію: жінка його залюбилася до господаря двора. Він повернувся до дому й 20. V. виконав розсудок над жінкою й господарем: обох їх голих звязав і разом повісив.

Хмельницький зібравши великі сили військові міг розпочати з Поляками бій коли захотів би, але він все вичикував на кримського хана з його військом і цим багато втратив часу, із шкодою для себе й України. На початку травня військо Хмельницького було скупчене на лінії Гончариха — Збараж. Константинів теж був у руках Хмельницького.

Польське військо: під Сокалем король, під Володимиром — Потоцький, молодший Калиновський в дорозі між Кам'янцем і Сокалем.

17, 24, 27. V. король переглянув військо і відповідно поділив на групи: було 18.000 кінноти + 2.800 кінних чужинців + 4.700 піших + 5.500 угрів. Разом 31.000 всього війська.

5. VI. польське військо рушило з під Сокаля під БЕРЕСТЕЧКО.

9. VI. польське військо прийшло на місце й упорядкувалося. В цей час до короля дійшли відомости, що в Краківським воєвідстві зчинилися повстання, викликані універсалом Хмельницького. Розпочалося це повстання під проводом Олександра Костки 5. VI. Все Підгірря теж повстало. Про це повстання король довідався 13. VI. від краківського єпископа Гембицького.

5. VI. позпочався *другий козацький фронт*. Через Брянський повіт, що був в границях Московії, перейшло коло 7.000 козаків під командою полк. Тарасенка та 6.000 татарів.

6. VI. це військо зайняло Рославль. Шляхта втекла до Смоленська а селянство й міщани пристали до козаків.

16. VI. король вислав під Краків частину свого війська для ліквідації повстання.

17. VI. Польське військо вирушило проти Хмельницького. До Хмельницького прибуло нове татарське військо і Хмельницький вирушив проти Поляків. Стався бій. Про цей бій очитий свідок канівський полк. Семен САВИЧ так розповідає:

„З під Сокаля король після свої відділи під Зборів де вони зводили малі бої з козаками. Потім з усім своїм військом перейшов під Берестечко, сюди прийшов і Хмельницький з усім своїм військом з під Зборова. Після цього до Хмельницького надійшов Кримський хан з Нуредином і військом 80.000 татар, а з усіма помічними до 100.000. Табор Хмельницького на 7 верстов дов-

гий і широкий. І польський табір не малий. Обидва табори стояли на однім боці річки.

18. VI., в середу, прийшло до боїв, на герцях побито небагато поляків і козаків.

19. VI., в четвер, почався бій з рана. Вийшли поляки і їм на зустріч козаки. В цім бої козаки перемогли й принесли 27 коругов трофеїв і побило 6-7.000 поляків, були страти й у козаків.

Кримський хан стояв в стороні на горбі й приглядався і в бій не ходив. Деяке кримське військо почало втікати і опинилося під обозом польським в неприступних місцях. Рішили звідци вийти й розійтися по козацьких хатах грабувати, бо козаки всі вийшли на бій, ще оправдували себе ще й тим, що байрам — свято і битись не можна. Під вечір бій перестав. Козаки й поляки повернулися до своїх таборів, виславши свої роз'їзди. Після бою Хмельницький поїхав до хана і почав ханові говорити:

„Найяснійший Хане, деж твоя присяга? Стоїш з людьми а помочі ніякої не даєш, чи така наша умова?”

Хан: „Пощо ти, пане гетьмане, став табором коло польського війська? У нас сьогодні байрам, битися не можна, і багато татар розійшлося в загонах, а інші по дорогах переймають литовських людей і купців, добичу собі забирають.”

Хмельницький: „Найяснійший пане, ти тільки стій та військо держи в лавах, а на бій хоч і не ходи — я вже маючи на Господа надію, стану цієї ночі промишляти своїм військом над польським табором.”

Хан Хмельницького запевнив і руку подавши, з Хмельницьким роз'їхалися. А в ночі хан утік з усім своїм військом, покинувши в таборі вози і шатра.

Московський посол Григорій Богданов так описує ці події:

„18. VI. почалися рано козацько-польські бої, які були успішні для козаків...”

19. VI. Кримський цар з усіма своїми людьми невідомо пощо, взявши з собою гетьмана (Хмельницького) і писаря (Виговського) утікли від козацького табору і зрадили козакам: у всім кримський хан збрехав і ні в чім помочи не вчинив. Того ж дня у козаків з поляками був великий бій, билися цілий день, козаки побили поляків в бою. За три дні у поляків було побито 4.000 знатних людей: королівського двору, шляхти і панят, і три старости.”

Той же посол Богданов переповідає що він

сам почув від Б. Хмельницького та І. Виговського, ген. військового писаря.

Хмельницький оповідав: „Кримський хан велику неправду зробив надімною самим. Прийшовши в поміч, помочи не дав, і що присягнув, все то зрадив: мене, вхопивши від козацького табору вивіз в далекі місця і до війська не пустив назад, невідомо нащо — тримав у себе з тиждень. Явно, що у нього був якийсь злий замисел на мене. А військо побачивши це що кримський хан зрадив і забрав мене з собою, подумало, що кримський хан, умовившись з королем, пішло руйнувати українські городи, жінок та дітей в полон забирають, і впав на Запорізьке військо великий страх: покинуло воно обози і побігло на Україну, щоб не дати кримському ханові руйнувати українські городи та забирати в ньому жінок і дітей.”

Виговський розповідає: „Старший Війська Запорізького розказав вчинити з Поляками бій, а кримський хан мав помагати своїми людьми. То як козаки почали битися з Поляками то кримський хан з усіма своїми людьми відступив від козацького табору верстов за три, і Хмельницький поїхав з табору ще з двома до кримського хана і домагався, щоб він велів своїм людям іти на бій з Поляками, в поміч Запорізькому війську. Кримський хан відповів Хмельницькому, що на нього й його військо від Поляків і їх стрільби напав якийсь дивний страх і вони не хочуть іти битися з Поляками... І потім, він, писар, двічі приїздив з обозу до кримського хана і просив у нього людей і то йому оповідав тільки, що Запорізьке військо побило багато Поляків і в бою над Поляками має перемогу. Кримський хан і йому так само відповів як і Хмельницькому”. Тоді він (Виговський) побачивши що хан помагати їм не хоче, вернувся до табору і звелів Запорізькому війську окопатись навколо, а сам знову поїхав до хана, щоб він пустив Хмельницького до обозу. Та як він приїхав то хан почав Хмельницькому і йому говорити, щоб вони їхали з ним до його ханського намету на пораду. Хан поїхав з усіма своїми людьми і взяв із собою Хмельницького. Коли вони приїхали до намету, то приїхали Татари і сказали що наступають Поляки. Кримський хан покинув свій намет, взяв із собою Хмельницького і його (Виговського) й побіг з усіма людьми, і бігши всю ніч завів їх від козацького табору більше як за 30 верст...” „Виговський став просити, щоб хан після свого війська в поміч козакам, і він відрядив 4-х мурз з 20.000 татарів, і проїхавши верстов 20, повті-

кали назад, а з ним (Виговським) полишилося тільки 2 татарів і 3 козаків і він побачивши що до обозу йому не дійхати, поїхав до війська на Україну, що там було полишене для охорони пограничних городів.”

Ще далі Виговський розповів Богданову, як він визволив Хмельницького з татарського полону: „Коли він приїхав до першого пограничного міста — Паволочі, повз Паволоч йшли Ногайські татари тисяч з десять або й більше, набравши в полон руських людей і всяку здобич. Він, Виговський, велів тих татар бити і забирати полонників і всяку здобич, а при тім татарам говорити, що коли хан гетьмана не випустить зараз, то він, Виговський, зібравши козаків заступить татарам дорогу, і буде їх побивати на перевозах, і доти не перепускатиме доки хан гетьмана не випустить, до війська. І козаки погромили татар в трьох місцях: під Паволочю, під Чудновим і на Уманським шляху. Татарські розбитки стали прохати хана і скаржитись на Виговського, що він їх побив тисяч з вісім або й більше, і відгрозювався на самого хана: хоче його підстергати на перевозах, за те що він у себе перетримує гетьмана. Тоді мурзи стали докоряти ханові, що він гетьмана затримує і накликав ворожнечу Запорізького війська. Хан виправдувався, що він тримав гетьмана при собі з любови — бо йому до війська, до обозу проїхати не можна, а він велить гетьмана відпустити і провести до українських городів козацьких. Справді, зараз же велів гетьмана випустити з честю, і прощаючись з гетьманом нічого злого не думати на нього, що він його держав при собі: робив то з любови, тому що йому до війська не можна проїхати, а тепер пускає його до українських городів і велить його провести. І присяг йому, для повної певности, що він, хан, його не відступить і помагатиме своїми людьми на Ляхів, а з королем польським ніякого порозуміння не матиме. І так присягнувши з честю відправив, і татари провели гетьмана ціло до Паволочи.”

Історик Михайло Грушевський подію так навітлює: „Ми бачили, що протягом яких двох місяців Хмельницький бездіяльно пересовувався сюди-туди на Волинській границі, виглядаючи хана, чекаючи диверсії московської; через простий недогляд, чи може через якісь наш невідомі перешкоди давши змогу Полякам збити свої воєнні сили в доволі серйозний кулак, він не рішався власними силами їх атакувати, і чекав. Чи інтервенції? Чи того щоб ця польська сила сама роз-

палася від самого часу? Це ж дійсно було немилуче через те, що посполите рушення не було обов'язане стояти в полі довше певного недового часу, а наємне військо теж не могло довго лишитися незаплаченим — а платити не мало звідки...” „... Але мусимо вірити і тим донесенням про настрої у війську виявлені радою в червні: бажання „черні” раз довести боротьбу до кінця, не застрявати знову в сітях пів-замирень, і не без цих впливів Хмельницький і старшина не відкликалися на королівські пропозиції відновити переговори з Комісією... Одначе, не довівши Польщу до останньої крайности, не можна було добути від неї реальних уступок, які могли б дати змогу усталити якісь можливі відносини на Україні: це ясно показали попередні три роки. Але поки що не було можливости так її притиснути. На татар була мала надія, судячи з поведення Нуредина — обережного й ухильчивого. Рішати все силами свого війська — Хмельницький не відважився, і тягнув — поки прихід хана не змусив його нарешті кинути банк, і програти його — через нову зраду тогож хана.”

Після такої трагедії Хмельницького прийшло до перемир'я і переговорів про мир.

Опускаємо опис дальших військових подій що продовжувалися між Польським і Українським військом без Хмельницького і перейдемо до початків про перемир'я і мирові переговори.

26. VI. 1651 р. в польському таборі ставилася українська делегація в складі: полк. Криси, полк. Гладкого і полк. Переяславця. Їх вперше прийняв кор. гетьм. Потоцький і вичитав їм добру „латину”, назвав їх зрадниками, що зрадили Річ-Посполиту і що вони не варті носити імя християнина за їх братання з татарами. Делегати-посли відповідали мовою покайного. Після цього їх допущено до короля й сенаторів. Повторилася ще більш понижуюча церемонія: послы впали ниць перед королем, потім обходячи сенаторів цілували їх руки й поли контушів, потім канцлер заявив, що король їдучи за прикладом небесного Пана — приймає їх в ласку — під умовою щирої покути. Доказом цієї щироти мало бути те, що один з послів залишався в польським таборі, а другого дня козаки одержать умови капітуляції.

Затримано полк. Крису. Цей Криси, як потім стало відомо, вже давно потайки зносився з гетьм. Вишневецьким, і він дійсно залишився при поляках на завше, служачи їм щиро і вірно. За вірну службу Польщі він потім був нобілітований.

27. VI. козакам було оголошено умови капі-

туляції, вони мають прислати 16 полковників, як закладників, поки козацьке військо приставить Хмельницького, яко причину всього зла, з його сином Тимошем. Мають видати шляхту що пристала до козаків. Видати військові кленоти, втім і корогву післану королем Хмельницькому, вони будуть повернені тому гетьманові, котрого подасть війську король, надавання гетьманів знову вертається до короля. Число козацького війська і його організація будуть ухвалені найближчим соймом. А поки що привертається куруківська ординація з 1625 року, козаки діставали амнестію, 6.000 реєстрових козаків, піврічну платню, зрікалися закордонних зносин та самостійних військових походів і т. д.

На такі умови козаки відповіли 28. VI. деклярацією:

„Благаючи милосердя, сподіваємось ми милостивої ласки в короля його милости, а подано нам від к. й. м. *пункти цілком неможливі*. Насамперед щодо старшин: видати її не можемо і не видамо, бо так ухвалила Рада Військова і Чернецька. Армату також видати не можем. Щодо шляхти — тримаючись зборовських пактів, що то їй даровано і пробачено з ласки й. к. м., також не можемо того вчинити, і не видамо її. Хмельницького, його сина і Виговського ми видали б, бо він зрадник в. к. м. і наш, тільки його не маємо; але обіцяємо, що його будемо шукати скрізь не тільки в нашій землі, але й в Криму, і віддамо в. к. м., бо він нас звів, і ми за ним і за Виговським як блудні вівці ходили. З поганством обіцяємо ніколи не спілкувати. Про козаків і чернь просимо, аби вони зісталися при таких вільностях і свободах, як у зборівських пактах написано. Пани до своїх маєтків на Україні нехай здорові ідуть, тільки без хоругов — бо був би великий голод. Про все це просимо в. к. м., аби нам при тім бути, а нас сам в. к. м. зволив держати в милостивій ласці своїй як дітей своїх і вірних підданих.”

29. VI. розпочались нові бої. Зрадник Криса тепер на службі Поляків порадив загатити річку Пляшову понизче козацького табору, щоб козацький табір підмочити і затопити та перешкодити всі козацькі переправи.

Справу трактатів вів полковник Джаджалій, як заступник Б. Хмельницького.

Вночі з 29 на 30. VI. опозиційна старшина й козаки вчинили бунт, скинули Джаджалія й настановили Старшим полк. Богуна, який і мав зарядити переправу. Коли Богун пішов з коза-

ками на переправу, то учинилася паніка, всі думали що старшина втікає а їх полишає на поталу. Ця катастрофа сталася 30. VI. після того як козаки довідалися, що послів не прийнято і погрожено битвою, то одні хотіли відбиватися, а другі заявили відхід з табору та повертатися на свої городи й села щоб боронити свої родини від татарського ясиря.

Історик М. Грушевський тої думки, що Поляків козаки могли розбити без татар, а так сталася ганебна татарська зрада і втеча.

Після цього всі полковники і старшини на Раді постановили йти до Паволочі і там, вже в Паволочі, врадили раду, зібратися у Старшого Богдана Хмельницького.

Полковники й старшини на Раді з Хмельницьким урадили продовжувати війну з Поляками. Хмельницький видав універсал до старшин і козаків, в якому закликав все населення продовжувати війну проти Польщі й Литви. В універсалі закликаючи до мобілізації не забув і про татар, як про союзників.

3. VII. 1651 р. с. с. Хмельницький був у Києві, і мав раду з полковниками і козаками та врадили піддатися під Москальського царя. Історик М. Грушевський цю вістку з московських джерел приймає скептично. Литовці пішли в наступ на Київ, київський полк, відкрив доступ Литовському війську. Хмельницький післав два полки, щоб задержати литовців. Митрополитові висловив догану за його малодушність перед наступом литовців. Збірними пунктами визначено Переяслав і Маслів Брод. З Києва виїхав до Корсуня, сюди приїхала і його родина.

18. VII. Кримський хан повернувся після втечі з під Берестечка в Крим.

21. VII. до хана в Крим, прибуло трьох козаків — послів від Хмельницького просити в хана допомогу проти Поляків. Хан пообіцяв дати поміч і вишле з військом Калги Караш Агою. Козаків на друтий день відправив до Хмельницького.

5. VIII. Караш-Ага вийшов з своїм військом з Криму в Україну, маючи 4.000 війська.

7. VIII. 1651 р. н. с. король віддав військовий провід кор. гетьм. Потоцькому а сам виїхав до Варшави. Тепер польського війська було коло 30.000 і стояло на р. Ікві. Любар козаки взяли 4. VIII. і посунулися до Паволочі, і теж забрали та підійшли до Білої Церкви, але тут не задержалися і мусіли звідци втікати до Вінниці і Брацлава. В тилу поляків, в околицях Шаргороду

і Бару організувалися великі повстанські українські відділи.

17. VIII. до гетьм. Потоцького прийшов його син з 2.000 військом.

Радивил в обложеному Київі і звідци просив у Потоцького помочи, але й самі Потоцькі опинилися в облозі: спереду Хмельницький, в тилу повстанці.

10. VIII. 1651 р. у Паволочі помер гетьман Ярема Вишневецький.

13. VIII. Поляки взяли Триліси.

14. VIII. козаки добровільно опустили Фастів, З Фастова поляки пішли на Київ на зустріч з Радивилом, і в Київі обидва гетьмани зустрілися.

Смерть Вишневецького у Хмельницького викликала здогад, що найбільший ворог України помер, отже тепер можна спробувати замирення з поляками. 13. VIII. з Узина Хмельницький вислав листа до Потоцького. Ці листи Потоцький переслав королеві, що тоді перебував з Потоцьким у Фастові. Хмельницький написав листа й до А. Кисіля, що тоді перебував у Фастові. Кисіль відповів своїм листом Хмельницькому.

Вїзд Потоцького до Київа повітало все духовенство на чолі з православним митрополитом і дякувало за визволення від „своєвільників“ козаків.

21. VIII. митрополит вислав дяковного листа до короля. У відповідь на цього листа король видав охоронний лист для митрополита й усього духовенства та церков і монастирів.

23. VIII. до Потоцького прибули від Хмельницького послы Роман Каторжний і Самара. Послы принесли покірливого листа від Хмельницького до Потоцького.

Послів прийняв А. Кисіль, воевода київський і зажадав видачі Хмельницького і цілком здатися на ласку короля або побити татар, а всіх мурз віддати полякам. На другий день послів прийняв Потоцький.

Послы упали до ніг Потоцького і віддали листа Хмельницького. Потоцький вичитав послам „латину“. Послам відповів, що листа Хмельницькому писати не буде, а що відповідь за нього воевода Кисіль. Дав часу послам на „опам'ятання“ три дні. Потоцький посла Каторжного відпустив до Хмельницького а другого полишив у себе закладником.

29. VIII. до Потоцького прийшли нові послы від Хмельницького: Каторжний, Кулька Андрій і Нагорецький. Від Хмельницького привезли По-

тоцькому листа. Вчинено перемир'я на кілька днів.

30. VIII. з послами Хмельницького від Потоцького виїхав Маховський для ведення переговорів з Хмельницьким. Потоцький виставив такі умови:

„Козаки мусять полишити союз з татарами і вигнати їх з Руси.

Реєстрове військо обмежується до 15.000 козаків. У в. кн. Литовським козаків не має бути.

Козацьке військо має бути розручене і протягом 4 місяців має бути споряджений новий реєстр і поданий до київських книг.

За гетьманською булавою зістануться надані їй маєтности.

Польське військо має бути розложене окремо від козацьких становищ.

Релігія з обох боків має бути незаймана.

Єзуїтська колегія київська має бути незаймана.

Жидам знову буде вільно мешкати на Руси.

Ті, що пристали до козацького війська дістануть амністію.

На найближчий сойм козацьке військо вишле своїх послів.”

Саме в цей час козаки вигнали з Паволочі Поляків. Поляки з Литовцями опинилися в блокаді. Хвастів в руках козаків.

Хмельницький дав наказ козакам припинити бої з Поляками, але козаки провадили далі бої з поляками. Очигували прихід Орди.

3. IX. посол Маховський повернувся до Потоцького від Хмельницького. З ним прибув до Потоцького й посол від Хмельницького Одинець — суддя. Проти переговорів виступила „чернь“, козаки і татари. Стався бунт.

У Київі також стався бунт проти Поляків і Литовців.

В Білій Церкві провадилися переговори послів Хмельницького і Потоцького, але безуспішно. По двох днях польські послы з Білої Церкви повернулися до Потоцького без ніяких наслідків і обмежані повстанцями.

І Хмельницький, і Потоцький бажали розмов, тож посилали своїх комісарів до Білої Церкви. Розмови велися в замку. „Чернь“ і козаки та деяка старшина була проти цих розмов, тож робила часто наскоки на Комісію й перешкоджала в працях, а польським комісарам унеможлижувала доступ до замку, а то й грабувала. Хмельницький дав розказ щоб козацьку опозицію здати дав розказ провинильців карати на смерть.

Сталося так, що одному такому провинильцеві козакові полк. Богун стяв голову, а сам Хмельницький дав приказ стяти голови аж 15 козакам за напад на комісарів і забрання у них річей.

13. IX. Потоцький з Радивилом підступили під Білу Церкву і розпочали бій з козаками. Бій тривав до 16. IX. Білу Церкву поляки взяли 16. IX. Хмельницький мав тоді 100.000 свого війська і 30.000 татарів.

16. IX. Хмельницький подав полякам свої умови, а 17. IX. прислав додаткові пункти, і погодився сам виїхати на Комісію, коли Потоцький вишле в заставу двох своїх людей. Потоцький погодився вислати заставниками свого брата Потоцького і литовського підстоля. Полковники були проти того щоб Хмельницький їхав на Комісію, але Хмельницький сів на коня й поїхав, кажучи: „Адже то з королем і Річ Посполитою справа, нам треба перед ними схилитися, не їм перед нами!”

БІЛОЦЕРКІВСЬКА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА УМОВА.

На Комісії було зачитано проєкти умови, Хмельницький заявив претензії до Черкасів і Боровиці, Потоцький відповів, що цього він не може вчинити. На відході Хмельницького Потоцький подарував йому турецького коня. Умову підписано 18. IX. с. с. Ці пункти такі:

Відавши Господу Богу належну подяку за усунення й успокоєння домашнього кровопролиття, що тривало досі, ми, комісари, що військо й. к. м. Запорізьке принесло своє вірне підданство королеві й Річі Посполитій постановили:

„1. Позволяймо спорядити військо Запорізьке і визначаємо йому число в 20.000, військо це з гетьманом і старшиною має бути зареєстроване і прибуток свій мати в самих тільки королівських маєтностях воеводства Київського, — не займаючи зовсім Браславського і Чернігівського. Маєтності ж шляхетські мають бути вільні, і в них реєстрові не мають нігде зіставатися, хто хоче бути реєстровим козаком в числі 20 тисяч, той з маєтностей шляхоцьких в Київським, Браславським і Чернігівським із маєтностей королівських має перенестися в маєтності Київського воеводства — де буде міститися військо Запорізьке. А тим, хто виселиться, будучи реєстровим козаком, кожному має бути вільно спродати свій маєток без перешкоди панів, також старостів і підстаростів.

2. Те спорядження 20 тисяч реєстрованого війська й. к. м. має зачатися за два тижні від нішнього дня, а скінчитися до Різдва. Реєстр за підписом гетьмана має бути відісланий королеві і поданий до книг київського гроду. В нім мають бути виразно вписані в кожному місці з іменами і прізвищами своїми, і весь компут не має переходити число 20 тисяч. І котрі будуть міститися в тих реєстрах, ті вічними часами мають зістатися при звичайнім підданстві замкам королівським і при роботах.

3. Коронне військо й. к. м. не має пробувати ані леж своїх мати в тих містах, де реєстрові козаки, тільки в воевідстві Браславським і Чернігівським, в котрих козаків не буде, але тепер, до спорядження реєстру, до визначеного терміну Різдяних свят війська мають стриматися і даліше Животова на Браславщині не входить — до скінчення реєстру і виписки. Аби не приходило до яких небудь замішань, поки ті що будуть зіставатися в реєстрі двадцяти тисяч вийдуть на свої місця, до королівщини Київського воевідства.

4. Обивателі (пани поміщики) воеводства Київського, Браславського і Чернігівського, також старости — самі й через своїх урядників можуть повертатися до своїх маєтностей і зараз же переймати всякі доходи з корчем, млинів, юрисдикцій. Але з вибиранням податків від підданих мають стриматися до того ж терміну спорядження реєстрів, аби ті що будуть реєстровими козаками, до того часу випровадилися, і зісталися тільки ті що належать до підданства. Так само і в маєтностях королівських — аж буде відомо котрі зістануться при козацьких вільностях а котрі при послушності в підданстві замковім.

5. Місто Чигирин має зістатися при гетьмані, згідно з привилеєм й. к. м. і як теперішній гетьман уроджений (цебто шляхотний) Богдан Хмельницький королем затверджений привилеєм од й. к. м. так і надалі гетьмани мають бути під зверхністю і справованням гетьманів коронних і мають одержувати привилеєм, кожен стаючи гетьманом, має виконати присягу на вірність королеві і Річ-Посполитій. Полковники і вся старшина мають затверджуватися гетьманом Запорізьким й. к. м. і бути під владою.

6. Релігія грецька, котрої тримається військо Запорізьке, має зіставатися при давніх вільностях, згідно з старими правами: катедра, церкви, монастирі і колегія київська.

7. Шляхтичі римської і грецької віри, що були при війську Запорізьким, так само міщани київ-

ські, всі мають бути покриті амнецією і захищені при своїм життю, гонорі, становищах і маєтностях і коли що небудь було випрошено під ними, конституція має то скасувати, і вони всі мають зістатися в ласці короля і Річ-Посполитої. Навзаєм і козаки, котрі були при війську, й. к. м. мають зістатися при своїх маєтках, жінках і дітях.

8. Жида в маєтностях королівських і шляхетських, як давніше мешкали й оренди держали, так і тепер мають.

9. Орда має відійти з краю. Військо Запорізьке на далі не має з нею бути в приятельстві...

10. Військо козацьке реєстрове у Литві не має бути.

11. В Києві, як місті столичнім і судовім, козаків до реєстру як найменше має бути прийнято.

На ті всі пункти для кращої вірності і певності, що вони мають бути ненарушені і виконані, ми комісари й. к. м. і від війська Запорізького гетьман і старшина собі навзаєм, а в тім і на Річ-Посполиту зложили присягу того змісту, що всі ті пункти мають бути ціло додержані. А за таким заспокоєнням і приверненням до спокою і згоди коронне військо зараз рушається на призначені місця і буде чекати спорядження реєстру. Орда теж з краю вступиться, а військо Запорізьке має бути розпущене до домів своїх. На сойм же найближчий від гетьмана і війська Запорізького мають бути вислані послы з покірною подякою за милосердя й ласку короля і всеї Річ-Посполитої."

Підписали з польської сторони: Потоцький, Калиновський, Кисіль, Ст. Лавцкоронський воєвода браславський, Збігнев Горайський каштелян Київський, Косаковський — підсудок браславський. Від Литовського війська: Радивил, воєвода Грабович і Гонсевський. Від Запорізького війська: Хмельницький — іменем всього війська, Матвій Гладкий — полковник миргородський, Іван Мінковський — підполковник паволоцький, Яків Пархоменко — полковник чигиринський, Михайло Громик — полковник білоцерківський, Яків Одинець — суддя черкаський, Баран Худий — полковник черкаський, Іван Виговський — писар війська й. к. м. Запорізького.

Польська шляхта й пани почала повертатися на свої маєтності й притягати до підданства посполитих і розкозачених козаків. Населення масово почало втікати на схід, через Москальсько-Польські границі. Московський уряд цих втікачів поселявав в степових місцевостях і від-

силав далі на схід за Дінець аж до середньої Волги і Подоння. Московський уряд дав своїм пограничним воєводам втікачів з України вільно перепускати. Менші групи поселявати ближче границі, а великі групи з полковниками відсилати на Волгу.

20. IX. с. с. Потоцький післяв королеві свій звіт про переговори й підписання умови. Про Хмельницького висловився що він тепер поправиться і оберне свою діяльність на добро Річ-Посполитої, бо свідчив всяку охоту до служби й. к. м. й бажання прийти до ласки й. к. м.

Білоцерківська умова не була довготривалою і не принесла обом сторонам бажаних результатів. Кожна сторона це знала, що війна мусить бути. Скоро настав розрив замирення, через насильства розквартироване польське військо, і Хмельницький не відіслав Татар маючи їх як свою особисту охорону, не вірячи своїм полковникам.

Хмельницький тепер перебував в Корсуні із своєю родиною, він тепер мав трьох синів, найстарший Тиміш і 4 доньки та жінку (вже третю). При собі мав полки Канівський і Черкаський.

ПО БІЛОЦЕРКІВСЬКІЙ УМОВІ.

20 X. с. с. Хмельницький переїхав з родиною до Чигиринна. Кінцем жовтня до Хмельницького прибули знову Татари в поміч Хмельницькому в поході на Волощину щоб допровадити Хмельницького Тимоша до нареченої, доньки молдавського господаря Лупули.

В оборону Лупули став гет. М. Потоцький. Прочувши це Хмельницький відклав свій задум й далі виконував дбало білоцерківську умову, переводив реєстр і громив „своєвільників” щоб тільки виконати умову. Кари на горло мало помагали і неспокої все більше поширювалися в Україні. „Чернігівська козацьчина призначена на ліквідацію не годилася на передачу в панські руки Чернігівщини. Вислала до Хмельницького свого полковника Пободайла, щоб протестувати проти свого скасування і передачі Чернігівщини в руки королівських старостів.” Пободайло від Хмельницького дістав інструкції не загострювати з поляками відносин. Пободайло не переводив реєстру і не переходив до Київського воєвідства. Подібне діялося й з Браславським полковником.

На початку 1652 р. гет. Калиновський перейшов на лівобережжя й обсадив Чернігівщину. Це викликало в населення недовіря до Хмельницького і старшини, і появилися масові втечі за

„границю” на схід, а також активна опозиція до Хмельницького. На Чернигівщину спровадилася вся попередня шляхта й панство та засіли на своїх маєтностях.

В цей час нунцій доносив папі: „Гидра козацького повстання стративши одну голову, силкується випускати кілька нових”. Лист з дня 28. XI. 1651 р.

Хмельницький видав універсал до козаків і населення в якому закликав козаків розходитися по домам місця свого народження і ставали підданими панів і їм вірно служили. Козаки повертались до своїх панів а потім їх підступами зрадливо зарізували. Коли про це довідався Хмельницький, то велів 50 козакам винних у цьому стягти голови, старшого їх забити а принципала — вбити на палю. Хмельницький далі закликав до послухності панам. Козаки й посполиті не можуть виконати наказів Хмельницького масами втікали через кордон на схід, в Московщину.

На Чернигівщині повставші козаки вибрали собі старшим полк. Бугая а Ніженським сотн. Мозиря. Повстання зчинилося й на Білоцерківщині й забили полк. Громику. Появилася повстанська група й під якимсь невідомим Вдовиченком.

10. XI 1651 р. помер кор. гет. Потоцький Микола. Військове командування перебрав король, в поміч йому став польн. гет. Калиновський.

25. XII. с. с. 1651 р. до Хмельницького з'їхалися всі полковники щоб поздоровити Старшого і відбутти нараду, з приводу переправи польського війська на Лівобережжя.

17. I. 1652 р. с. с. закінчено реєстр козаків і переслано до короля і київського гродського уряду, до втягнення в книги. В часі переведення реєстрації прийшло до багатьох і то поважних конфліктів: вбито полк. Громику, скинено з полковництва Мозира.

19. I. 1652 р. Хмельницький вислав на польський сойм листа, яким повідомляв про скінчення реєстру і просив сенаторів вставитися за козаків перед королем, аби король реєстр затвердив і старинну герцьку віру заховав.

Від козаків на сойм післано: Гераська Яцкевича — був. полк. звягельського, Семена Невартовича — сотн. чигиринського, Михайла Табурського — з Корсуня, Василя Хоменка — з Канева, Федора Конельського — писаря, Андрія Лисовця — з Волині та інших.

З послами вислали дарунки: 12 дорогих коней з дорогою упряжжю. Але коли вони доїхали до

Луцька то їх тут ограбовано якимось забіяками і вбито посла Михайла Табурського, Тишка Табурського і Петра Харевського (поляка) що послив допроваджував. Сталося це 23. II. с. с.

26. II. с. с. посли були прийняті королем. Але королеві, соймові і урядові тоді було не до козацьких справ, бо всі вони були зайняті аферою Єронима Радзейовського. З причини розгляду цієї афери Білоцерківський трактат не був розглянений.

8. III. с. с. посольська палата опротестувала Білоцерківський трактат, але король майже всі пункти козацьких привілеїв затвердив. *Юридично вони сили не мали.*

10. III. с. с. козацькі посли виїхали з Варшави в Україну.

1. IV. с. с. посли повернулися і в Білій Церкві склали звіт Хмельницькому. Хмельницький знав тепер на чім є, і мусів шукати розвязки білоцерківського трактату, а розв'язка була одна — продовження війни.

Перехід польського війська в Чернигівщину викликав ексцеси з польським військом, шляхтою й польською адміністрацією а головним чином масова втеча населення за „границю” на схід в Московщину.

Литовське військо стало в Стародубі, близько Литовської границі. Вишневещина (Полтавщина) теж обсаджена польським військом, сюди масами переходили козаки й посполиті з Чернигівщини. Тут часто приходило до конфліктів з польським військом: в одну неділю в Липовому поляки вчинили різню місцевим козакам та посполитим; подібне сталося і в Миргородському полку з дозволу Хмельницького, тоді ж був поляками забитий і полк. Гладкий, на якого Хмельницький мав злість ще від Берестечка.

Полковникові Пободайлові Хмельницький дав таку пересторогу:

„Тоби Стефану Пободайлу, бывшему полковникови Черниговскому ознаймуемо, иж реєстри войска его кор. мил. Запорозького уже споряжонье, также послы на сойм до его кор. мил. з утверженьем покою поприсяжного пошли. А ты до тых час в Борзне у воеводства Черниговском и в иных местах мешкаеш и подобно — не хочеш козаковать: зычиш быть з другими своим товариством панскими поддаными, же ся не випроважаш у Киевское воеводство. Розказуем таковые вольностей наших заживають... еднакды, жебысь зараз того уступил с товариством, которые вольностей наших заживають... , еднак

же ознаймуем, же войско коронное там идет на стажовиско: в Черниговщину и в Новгородщину — где абысь жадной не давал до звады причины. А если бы якие бунтовники вчинали бунты, нехай о тым ведают, же без похибы горлом караны будут. Бо уже войско за тых своевольных не будет вадытысь, Подданные зась абы панам своим вшелякую отдавали повинности иначе не чинячи...

Дан с Чигирина дня 28 генваря року 1652. Богдан Хмельницький — рука власна."

Так Хмельницький старався переводити в життя білоцерківські трактати, щоб догодити королеві й польській шляхті. Хоч Вишневецьчина (Полтавщина) не була віддана полякам по трактату, але він віддав і Вишневецьчину під польську юрисдикцію. Це й дало привід до заколотів та повстань на Вишневецьчині.

Коли прийшло польське військо, шляхта й урядники і зачали збирати з населення стацію, тоді всі повстали проти поляків і зчинилися бунти та повстання проти поляків, а скінчилося то тим, що польське військо до ноги вирубало й спалило кілька сіл в днях 5-10. III. 1652 р. н. с.

**

На Чигиринській Раді, на Великодні свята, говорилося про війну, але ніхто не знав з ким і на кого йти. Рада була тайна. На Полтавщині між мобілізованими ширилися чутки що війною підуть на Москву, на розрив з Поляками не було й натяку. В Польському таборі в цей час повна дезорієнтація.

Калиновський мав певні відомості, що Хмельницький з татарами має замір йти війною на Молдавського господаря, щоб оженити свого сина з дочкою господаря Лупула, тому він мав у плані в першу чергу перейняти Орду і розгромити її, а потім обернути на козаків і їх розгромити. Польське військо з Лівобережжя перейшло 14. VI. 1652 р. н. с. на Правобережжя.

„Калиновський не дочекавши їх приходу небережно вийшов на шлях Орді, яка вже за той час вже встигла з частиною козацького війська, що мав під рукою Хмельницький, — напивав собі смерть, а коронному війську страшений погром”.

Загальна мобілізація козацтва на Лівобережжі була переведена кінцем травня 1652 р. Універсал про мобілізацію реєстрових і не реєстрових козаків підписав Яско Воронченко 18. V. с. с. і датований під Миргородом на р. Осниці. Збірним пунктом визначено Переяслав. Мобілізовано пол-

ки Прилуцький, Переяславський, Миргородський і Полтавський. Наказним старшим Хмельницький призначив полк. Пободайла. Похід мав відбутися проти Литовського Старшого Радивиля. Прихід Татар у населення викликав переполох, і воно масово почало знов втікаати за „границю”. По всій Україні піднялися повстання і погром польської шляхти, панів і адміністрації.

А самовидець поляк про тодішні події так писав: „29 травня великий неспокій повстав по воевідствах: Київському і Переяславському, від безбожних зрадників козаків, що забули страх Божий і зверхність королівську та присягу свою... недавно зложеноу під Білсю Церквою”.

„І в цім році по містах і селах багато панів пропало, котрі на свої маєтності повернулися, бо їх населення позабивало, а ті козаки що із своїх дворів повиходили, знову до своїх дворів повернулися”.

Хмельницький з полками пішов на Умань, а син Тимоша післав на Браสลівщину, до Плоського.

ВІЙНА З ПОЛЯКАМИ ВІДНОВИЛАСЯ — ПОГРОМ ПОЛЯКІВ ПРИ БАТОЗІ.

Польські джерела подають, що Хмельницький попереджав Калиновського, що йде його синок Тиміш з полками і Ордою на Молдаву, і щоб Калиновський їх не зачіпав, щоб не мати мороки з ними. Але Калиновський цієї перестороги не взяв до відома і заступив Тимошеві дорогу, а посилає своє військо на те, що Молдавський господар обіцяв видати свою доньку за Тимоша, а тепер відмовляє. Він по приятельськи просить Калиновського, щоб він пропустив Тимоша на Молдавію.

21. V. с. с. між Татарами і Калиновського військом стався бій передових роз'їздів: спочатку розбили полки татарські, коли ж підійшло більше татарського війська, то змусили поляків відступити а за цей час наспіли головні сили Хмельницького і оточили військо Калиновського.

22. V. с. с. козацька і татарська кіннота відновила бій з кіннотою польською, а в цей час козаки підступили до польського табору, на мило довгий, розірвали, увійшли в середину і почалася в польському таборі жахлива паніка. Наслідок: до півтора тисячі втекло, решта порубано або татарам попали в полон. Самому Калиновському відрубано голову, взято на жердку і так понесено на показ. Його потім обвинувачували як поляки так і українці що він почав війну.

Поліг і син, і Потоцький, обозний коронний, побито при тім і Пшіємського — старосту Красноставського, Марка Собеського — старосту Теревельського, Юрія Балабана — старосту Винницького, Одживольського і багато інших шляхтичів. Здобич віддав Хмельницький татарам, а собі полишив небагато полонених.

Про цю подію Хмельницький з ген. писарем Виговським повідомили Путивельського воєводу Федора Хилкова, в якому сповіщалося, що 23. V. с. с. розбито польську армію і що наклав головою сам гетьман Каліновський та інші високі польські особистості, але при цім просили воєводу, щоб він у царя висловив їх бажання, щоб цар поміг своїм військом проти Поляків. А військо козацьке далі йде на Кам'янець Подільський.

Висновок: 1. Хмельницький не розпочинав війни з Поляками, тільки вона сталася з причин самих Поляків і зісталися погромлені.

2. Розгромивши поляків, він замість докінчити з Польщею, все полишив як сталося й пішов далі на Молдавію і разом з тим післав листа до Москви з проханням про допомогу „на всякий випадок”.

3. Повторилася та сама необачність Хмельницького, чи може пошкодував Польщу й короля та польську шляхту і полишив їх у спокою.

Польська сила розбита, безборонна, обхоплена панікою. Литва зайняла нейтралітет і не мала охоти вмішуватися в Польсько-Український конфлікт. В самій Польщі неспокій, король у сварці з магнатами і шляхтою. Радзейовський із-за кордону веде свою політику проти короля за допомогою чужих держав, ворожих до Польщі.

Козацькі сили великі й свіжі, бажують помсти на Поляках, щоб Польщу розбити і ліквідувати татарські сили при Хмельницькому. Між Хмельницьким, старшиною і козаками повна гармонійна співпраця.

„І знов — ніякого використання такої блискової перемоги. Маленька екскурсія на Молдавію, анемічно закінчена облога Кам'янца Подільського, Хмельницький посилає листа до короля польського з перепросинами, — і марш назад до дому, чекати наслідків”.

Що скаже король і польська шляхта своєму підніжкові „уродженому” Хмельницькому.

12.000 польського війська знищено, Лянцкоронський не дійшовши з допомогою до Каліновського втік під Глиняни і сюди тепер збігалися всі польські недобитки. Сталось це при Батозі.

Правобережне військо довідавшись про погром польської армії при Батозі, пустилося під командою старости житомирського — Тишкевича на Фастів і Гончариху під Константинів, а далше як найскоріше втекли під Стоянів, незаплачене військо втекло до дому і за кілька тижнів з армії залишилося коло кількох тисяч польського війська.

Екскурсія на Молдавію мала на меті остерегти господаря Лупулу щоб він не хитався між Україною і Польщею і нарешті зреалізував віддання своєї доньки за Тимоша Хмельниченка. Лупул хитро й мудро відкупився дарунками і Молдавія не зазнала ніякої руїни. Здобуття Кам'янца Подільського мало б престижевий вплив в Галичині, Польщі, Молдавії, Семигороді й Волощині. По двотижневій облозі Кам'янца, 13. VI. с. с. Хмельницький з сином Тимошом і Татарами відступили з під Кам'янца Подільського без ніяких військових і моральних здобутків.

Повертаючись з під Кам'янца Хмельницький зробив певний жест в бік короля й Польщі для відновлення приятельських відносин.

У Хмельницького були два поляки бранці в полоні: Коритцький і ще один. Він їх використав як післанців до короля з листом „Щоб король всю ту ворожнечу замирив і зложив згоду згідно із Зборівським договором”.

Пізніше стало відомо, що цей самий Корецький був післаний королем послом до Кримського хана, намовляти хана, щоб пішов з Поляками на Хмельницького і всіх козаків знищив.

24. VI. с. с. 1652 р. Хмельницький післав польському канцлерові листа.

Але король іншої думки й погляду як Хмельницький і розписав *посполите рушення*, щоб вібрати військо 2. VII с. с. на Хмельницького, але здійснити не було так легко й тому відложено на 15. VIII. с. с.

11. VI. король вислав листа до старшого Литовського Радивиля з проханням війська. На 8. VII. розписав соймаки, а на 20. VII. розписав засідання сойму. Король і шляхта готувляться до „відповіді” Хмельницькому.

До Москви король вислав двох своїх послів з листом-докором, що Москва приймає козацьких втікачів, дає їм моральну підтримку й дає землі для поселення. Бояри відповіли: що царське правительство у відносинах до козаків недопустило ніякої не лояльності супроти Польщі: „Бо підчас важких усобиць урядників в королівських городах не було нікого, всі повтікали від козаків, і цар-

ським воєводам не було з ким зноситися в тих обідах окрім Хмельницького”.

На Україну приїхали тепер Московські послы Василь Унковський і піддячий Ардаб'єв, щоб добути кореспонденцію Криму, Молдавії і Перти до Хмельницького. Вони звернулися до Хмельницького і до Виговського як свого конфідента і прихильного московському урядові, що „давав їм за спиною Хмельницького всякі інформації й документи, котрих собі бажав московський уряд”. Коли послы запитали Виговського, що він зробив би, як би Польща і Литва перемогли козаків? Виговський відповів:

„...коли цар не згодиться прийняти війська козацького під свій протекторат, то багато людей намовлятимуть гетьмана, щоб піддатись турецькому султанові, або кримсьькому ханові”. Сам Виговський не з таких: він не хоче бути у ніякім підданстві окрім московського царя, і просить прислати йому потайки від гетьмана царську грамоту, з котрою він міг би в крайній потребі виїхати на Московщину...

На жадання послів видав відписи листів від короля, хана і лист Лупулу в оригіналі. З інших держав ніяких листів не дав. При цім Виговський сказав: „Що ні козаки, ні татари не підуть на Московські землі”.

В Москві тепер, після розгрому поляків під Батогом стали ставитися поважніше і виявляно більше бажання щоб відштовхнути і від півдня: турків, татар, Лупулу й Семигороду та поширити свої впливи на козаків і Хмельницького.

Посольство Хмельницького до короля прийнято як симптом слабости самого Хмельницького. Хмельницький цим втратив престиж і довіря в Запоріжжі і народі.

Коронним гетьманом король визначив Степана Потоцького, і визначив місце обозу під Сокалем.

23. II. зібрався сойм і тривав до 18. VIII 1652 р. Ухвалено кредити на 50.000 армію. Руське воєвідство по смерті Вишневецького тепер дісталось Лянцкоронському. Тоді ж роздані всі вільні місця високої адміністрації через смерть попередніх адміністраторів.

На соймі розбіралася справа Радзейовського, він перебував у Швеції, тоді ворожий до Польщі, і після розгрому Яна Казимира хотів стати королем Польщі, він листувався з Хмельницьким і один лист був перехоплений поляками, з цього й повстали дебати на соймі. Радзейовського проголошено зрадником.

На кінець засідання сойму прийшла справа

України, для вислуху козацьких послів створено Комісію з 18 душ: 6 від „Малої” Польщі, 6 від „Великої” Польщі і 6 від Литви. Із листа нунція до папи довідуємося, що козаки виставили такі домагання:

1. Відновлення Зборівської умови;
2. Готові розірвати союз з татарами;
3. дати своїх заставників на забезпечення своєї послухности;
4. за те що сталося вони просять пробачення бо вони мусили боронитися від погроз Каліновського. Король, сенатори і Комісія прийняли постанову не розмовляти з козацькими послами і вислати своїх послів до Хмельницького.

31. VIII. трьох послів було допущено на авдієнцію до короля. На авдієнції король згадав послам про їх зносини з Москвою, Татарами, Портою й Молдавією та жадав, щоб козаки ніяких зносин з чужими державами не мали і у всьому були вірні королеві та Річ-Посполитій.

В Чигирині польських послів прийняв Хмельницький і вислухавши їх бажання заявив: „Коли ви тільки з цим до мене прийшли то не мались з чим!” На це послы відповіли: „Мусимо починати справу від того відки ваша милость зачав перед й. к. м. через своїх послів, а що ці послы зебрали в нього милосердя, то він його заявляє вашій милості і війську Запорізькому.” Хмельницький відповів: „То мусіло бути, — бо чим же короля й. м. потішити? Чи був би я ліпше вчинив, коли б до нього післяв сто тисяч татар і других сто тисяч козаків?! Справді ліпше сталось, що я то послами відбавив, ані би вас мав до Риму або Криму загнати.”

Далі Хмельницький заявив що: „він стоїть на Зборівських трактатах а комісію можна буде скликати 1. I. 1653 р. а від умов поставлених у Білій Церкві треба відступити, а на реєстр 20.000 не пристає, бо козаки не погоджуються. Татарської орди не зрікається доки не прийде до нової угоди. Сина свого заставником не може дати, але як підросте, то обіцяє дати до служби й. к. м. Про відречення зносин з державами не може бути й мови. Військо далі за Чуднов посувати не буде.” З таких відповідей Хмельницького польські послы пересвідчили, що до миру не дійде, коли Хмельницький далі готувиться до війни. Після цього Польща й собі готувилася до війни. Радивил радив Хмельницькому погодитися на Білоцерківський трактат, — Хмельницький такі ради відкинув. Взагалі, тепер Радивил виявив себе не як нейтральним арбітром, а як інтерпретатор польської державної рації і знищення всяких козацьких вольностей

Найбільше він старався про розрив козацького старшого і старшин від козаків і тим внести розбиття між старшиною і козаками.

В жовтні 1652 р. через Україну їхав до Москви митрополит Молдавський Гаврііл, Хмельницький використав цю нагоду й передав листа до Путивельського воеводи.

1. Х. Хмельницький відправив польських послів з нічим, і видав універсал до козаків щоб готовилися до війни, бо польсько-литовські війська збираються на війну з козаками.

До такої ситуації припало й одруження Тимоша Хмельниченка з дочкою Молдавського господаря Лупули, — РОЗАМІДОЮ, дня 31. VIII. 1652 р.

24. IX. Тиміш Хмельниченко повернувся з дружиною до Чигирина.

Шлюб Хмельниченка і посвоячення Хмельницьких з Молдавським господарем привів до нової ситуації і витворення двох коаліцій державних:

1. Ватикан, Польща, Волощина, Венеція, Німецьке цісарство.

2. Козацька Україна, Кримська Орда, Семигород, Швеція, Брандербург.

Молдавському господареві захотілося мати в своїх руках Волощину тож попросив свого зятя Тимоша Хмельницького на поміч. Старий Хмельницький не був проти цього й післав Тимоша з військом на поміч Лупулові. Тиміш з військом козацьким прибув до Хотина 1. XII .1652 р.

В листопаді Хмельницький відправив польських послів назад до короля нізчим.

6. XII. 1652 р. король визначив мобілізацію війська і щоб воно 8 січня 1653 р. зібралось в Ковелі. Це була відповідь короля Хмельницькому за його відмовлення до дальших трактатів з королем і запобігання Хмельницького перед Москвою.

Польські комісари на Комісію 1 січня 1653 р. не приїхали, — це означало на нову війну Польсько-Українську, це підтверджує й мобілізація польського війська. Хмельницький так це зрозумів і сам почав готуватися до війни з королем.

6. січня 1653 р. Хмельницький скликав Раду старшин і козаків до Чигирина. На цій Раді було прийнято постанову: „З королем і Поляками не миритися, а просити милости у царя (Московського) щоб прийняв їх у сильну свою державу.” Готовилося до продовження війни не закінченої від погрому польської армії під Батогом.

При кінці король скликав нараду senatorів до міста Городна (Гродна), щоб вирішити справу походу на Україну. Литовський Старший — Ра-

дивил рішуче витупив за мирне полагодження, так само й литовський канцлер Олбрахт Радивил за мирне полагодження. Рішено відложити справу війни до найближчого сойму. На цій Раді ухвалено асигновку на військо 200.000 золотих і післати до диспозиції гет. Потоцькому 10.000 жовнірів „на всякий випадок.” Потоцький таке довірря, чи може на раду короля, використав для походу проти України. До цієї справи вмішався й папський нунцій Торес, намовляючи короля до походу на козаків.

В половині березня гет. Потоцький з Зігмундом Скаржевським почав бойові операції проти козаків.

13. III. 1653 р. польський роз'їзд в 300 жовнірів з Корця напав на Коростишів і там зарубав кілька сот козаків та населення, взяв в полон сотника Гребінку і 3 коругви.

Звідци почалося. Далі польське військо рушило на Паволоч, далі на Кальник і звідци на Монастирище.

Козаки відступили з Кальника до Балабанівки, а далі до Монастирища. В Монастирищі козаки й посполиті замкнулися, але „кварцове” польське військо заволоділо містом вирубивши багато посполитих і козаків. Тут забито уманського полковника Йосипа Глуха, а Богун втік поранений. Несподіваний напад поляків на українські залоги приніс великі втрати козаків і посполитих в багатьох пограничних містах.

2. IV. н. с. Хмельницький через своїх послів Бурлія і протопопа Андрія Мужилівського вислав листа до царя Московського в якому згадує Ляхів, що замість обіцяної Комісії вислали на козаків 15.000 свого війська, які кільканадцять городів спалили, вирубили багато населення й спалили багато церков і замучили духовників. Від цього „віроломства” були вирубані й спалені: Балабанівка, Борщанівка, Кальник, Монастирище, Немирів, Погребище і багато містечок.

Цей несподіваний напад поляків завдав великих шкод козацькому війську, дещо втрати території й велике переселення козаків і посполитих за „границю” в Московщину та її південні володіння.

Про ці події нунцій Торес сповіщав папу: „Пішла чутка про побіду нашу (отже нунцій уважав тоді Польщу сателітом чи колонією Ватикану. С. 3.) над великою партією козаків, остаток їх сховався до одного великого міста, і написав до нашого міста, просячи помочи в людях і муніції, але цей лист наші перехопили, написали відповідь з обіцянкою помочи наступної ночі.

Справді, прийшли туди, проведені вояками, і не обійшлося без різни в тім місті."

А 16. IV. нунцій сповіщав папу: „Минулої суботи, 9. IV. кур'єр з обозу привіз вістку, що наші порубали 500 козаків, що були під проводом Богуна, а більша частина пішла в розтіч, троє старшин взято в полон, а самого Богуна смертельно ранено, після цього пішли на Монастирище й там знайшли великі запаси поживи, взяли багато коней і всякого добра."

Полк. Пободайло мав бій з поляками за Стародуб. Полонені польські жовніри розповіли: „Ляхи збираються обманути Хмельницького і козаків мирними переговорами, а як козацьке військо після договору розійдеться до дому і не буде стерегись, тоді ляхи прийдуть на козаків війною."

Хмельницький в цей час збирав військо й пактував з татарами про поміч.

3 травня 1653 р. в Берестю помер Адам Кисіль — народжений русин, православний шляхтич, польський патріот і державник — ворог України.

**

25. III. 1653 р. Ракоцій задекларував перед Польщею й Україною, що він має намір заволодіти Волощиною і Молдавією.

Лупул, Молдавський господар, покликав собі на поміч свого свата Б. Хмельницького, і післяв посла до гетьм. Потоцького з проханням помочи проти Ракоція, семигородського князя.

16. IV. Лупул покинув Яси й переїхав до Хотина.

18. IV. Лупул покинув Хотин, перейшов Дністер і опинився емігрантом у Польщі.

19. IV. поляки наказали Лупулові перейти до Кам'янця Подільського з усім своїм двором. На поміч своєму тестеві пішов зять Тиміш Хмельницький і вигнав з Ясів Ракоціго військо. Лупул повернувся до Ясів. Скоро після цього в Молдавії стався переворот: Степан Геогіца прогнав Лупула а себе проголосив господарем Молдавії. Лупул втік до Чигирина, до зятя й свата.

23. IV. Тиміш Хмельницький взявши 20.000 козаків пішов з Лупулом на Яси, щоб прогнати Георгіцу й господарем оголосити Лупула. До Тимоша Хмельницького по дорозі пристало 2.000 ногайських татар, найнятих Лупулом. Тиміш з військом був над Прутом і загнав військо Семигородське за границі Молдавії, а 2. V. Тиміш був у Ясах і привернув владу господаря своєму тестеві Лупулові.

4. V. Лупул виїхав з Кам'янця і вислав листа

до Потоцького, щоб він дозволив виїхати з Кам'янця всій його родині.

Виїзджаючи з Хотина Лупул вислав листа до Польського короля, в якому обіцяв королеві посередником поміж ним і Хмельницьким. Успіх Тимоша Хмельницького на цім відтинку війни привів до погодження короля польського з князем Ракоцієм проти Молдавії і України. По відомостям діяльності Лупулового секретаря Кутнарського, виходило б що він був одним із тих дорадників Лупула, що все тримав з поляками і їм служив. Про це довідався Тиміш Хмельницький і в одній розмові з Кутнарським, переконавшись сам, що він служить полякам і наводить господаря на ворожі виступи проти його батька, витяг шаблю й відтяв голову Кутнарському.

**

8. VII. 1653 р. з Осман-чавшом, що повертався до Порти, виїхало з ним посольство в числі 16 душ від Хмельницького до Султана, ці послы поїхали просити помочи у Султана проти Польщі, і принесли Султанові обіцянку платити щорічно по 40.000 таларів за ту поміч.

3. VIII. 1653 р. посольство козацьке повернулося в Україну, не будши прийняте султаном, тільки великий візир нагородив кафтанамі і дав 150 таларів. За похід Тимоша Хмельницького на протекторські землі султана, висловив свої незадоволення, але Порта хоче йти з козаками й надалі утримувати найкращі відносини, щоб не відіпхнути від себе під Московську опіку чи союз.

Султан мав справді за що погніватися на Хмельницького за його похід на Волощину, бо ще 23. V. н. с. Тиміш Хмельницький разом з тестем Лупулом погромив Волохів і Семигород та взяв з них великий окуп, прогнawsя Волохів та Угрів з Молдавщини.

1. VI. н. с. до Хмельницького прибув Московський посол Хилкин. Хмельницький його прийняв, а при відправі передав листа до царя.

Відпускаючи посла Хилкина, Хмельницький ще раз повторив: „Коли повної милости государевої нам не буде з нашими посланцями, то нам окрім турецького царя нема де подітися, тому ми затримаємо турецького посла — бо чекаємо повної милости від православного царя. Ми від нього грошей не хочемо, тільки просимо бути під його рукою."

Виїзджаючи з України московський посол зустрівся в Немирові з Литовським послом Я. Ра-

дивилом. З розмов з ним він довідався, що Я. Радивил послаючи послів до Хмельницького заявив, що він проти козаків не виступить, і королеві не дасть підтримки проти України. Маючи такі запевнення Хмельницький дав наказ Чернігівському полковникові й іншим полкам що Литва є нейтральна і зачіпати її не вільно та її границь не переходити. Двох полонених литовців нагородив і відправив до Литви. Тоді ж Хмельницький післав свого посла на Дон, щоб заклихати Донських козаків собі на поміч і тих запорізьців що там перебувають.

Того ж 3. VI. Хмельницький з своїм військом вирушив під Кам'янець Подільський. В половині червня Хмельницький стояв в городку над Смолитричем.

Похід Хмельницького на Городок і Сатанів був походом проти Поляків, під прикриттям помочи Молдавському господареві проти Волощини і Семигороду, щоб Поляки не мали причин зачіпати Хмельницького.

25. VI. Хмельницький ці міста покинув і пішов до Білої Церкви. Поляки цей відступ пояснюють тим, що Хмельницький побоювся польської військової акції. Татари що помагали Хмельницькому пограбувавши населення й собі втекло.

7. VII. Тиміш Хмельницький повернувся із свого походу на Волощину з полк. Носачем і 50 козаками до Смілого.

9. VII. до Чигирини приїхав писар Виговський, а 10. VII. відвідав московський послів.

11. VII. Виговський знову навідав московських послів з полк. Воловченком, Бурлієм і іншими і запитав послів, чи вони привезли ту грамоту турецького султана, що він „вишпозичив” попереднім послам. Посли відповіли, що грамоту привезли й царську подяку та нагороду за це писареві: три сороків соболів і грошовими дарами тут же віддали: при цім передали й царську грамоту та знову попросили нових грамот татарського хана, турецького султана, польського короля та інших держав, при цім послы Матвій і Фомін сказали: „Царське величество ті грамоти наказав привезти і прочитавши їх тобі, тисарю, назад зверне і ніхто про те знати не буде.” Виговський за це послам подякував і заявив, що він буде й далі вірою служити цареві. З цього ми бачимо, що в самім центрі витворилося дві орієнтації на чужі й ворожі сили України: Хмельницький орієнтувався на короля й шахував його Кримським ханом та Турецьким султаном, а Виговський, по-тайки з іншими орієнтується на Москву. Коли

московські послы запитали Виговського про згадане вже, турецьке посольство, хто і з чим приходив до Хмельницького, то Виговський про все їм розповів. Тоді послы запитали Виговського з яких причин Хмельницький вислав своїх послів до Шведської королеви — на це Виговський відповів: „все для ласки великого государя, а тому й просив пропуску у й. ц. в. для своїх послів до Швеції. Перед цим Хмельницький вислав листа до королеви, але післанця з листом перехопили поляки. Про це ми довідалися від одного купця, а тому треба було післати особистого післанця з такою справою.” Кажу вам, продовжує Виговський: „Коли великий государ ваш не прийме Хмельницького і все військо Запорізьке, думаю, що Хмельницький буде під Турецькою державою, і нема вже більше ніякої сили його від того утримати.”

На це послы Матвій і Фомін відповіли: „Цар робить останний жест польського союзника, рекомендує королеві помиритися з козаками; коли король цій останньої ради не послухає, цар буде зброєю боронити військо православної віри.”

Про кількість татарського війська в Україні, Виговський признався, що його є тепер 38.000 під Кам'янець Подільським.

21. VII. до Чигирини прибули послы Молдавського господаря Лупула, просити помочи проти Волощини, Семигороду і претендента на Молдавщину — Степана Георгієвича.

23. VII. до Чигирини прибув і сам господар Лупул, ніби в гості до зятя і свата, а в дійсности просити допомогу проти наступаючих ворогів. Козацька Рада погодилася вислати поміч Лупулові, під командою Тимоша Хмельницького.

На цім ґрунті між Польщею й Україною виникло непорозуміння і розпочалася нова збройна боротьба та військові сутички.

Лупул, діставши допомогу від Хмельницького, звернувся за такою ж допомогою й до Поляків.

Між Польщею й Україною тепер відносини були в стані перемир'я, тож існували й дипломатичні зносини. Вже перед кількома місяцями Хмельницький вислав своє посольство до Варшави під проводом полк. А. Ждановича, але посольство затримано, і тільки тепер король прийняв посольство, а кор. гет. Потоцький, відправляючи Ждановича до Чигирини передав листа від короля і від себе Хмельницькому, з дня 24. VII. 1653 р.

Потоцький в листі до Хмельницького писав: „Пане Старший війська Запорізького, Антона

(цебто Ждановича. С. З.) затримаємо в Глинянах, а одного з козаків посилаємо з тим рескриптом. Чекаємо що він принесе, як прийме того листа Хмельницький з черню."

На 10. VIII. король розписав посполите рушення. Союз Польщі з Семигородом став дійсністю проти Молдавії й України.

На Молдавію вирушило Польське військо під командою Кондрацького силою 7.500 вояків, добровольців.

Хмельницький вислав сина Тимоша з Бра-славським полком в кількості 20.000 козаків.

Польський король вислав своїх послів до Порти і Дунайської Ліги (союз Волощини, Семигородщини), щоб підтримати наступ на Молдавію. Тут, в Молдавії, й зустрілися польські війська з українськими козаками в боях і з цього розпочалася *Польсько-Українська війна*. (Власне продовження незакінченої від Батога.)

СТАН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В 1653 РОЦІ.

1. Полк Чигиринський —	полк. Трушенко Карпо
2. „ Черкаський —	„ Пархоменко Йосько
3. „ Каневський —	„ Стародуб Федір
4. „ Корсунський —	„ Несторенко Микола
5. „ Білоцерківський —	„ Половець Семен
6. „ Уманський —	„ Глух Йосип
7. „ Браславський —	„ Носаль Йосип
8. „ Кальницький —	„ Богун Іван
9. „ Київський —	„ Жданович Антон
10. „ Переяславський —	„ Тетеря Павло
11. „ Кропивнянський —	„ Ждалали Фелон
12. „ Прилуцький —	„ Воронченко Ясько
13. „ Миргородський —	„ Сохнович Григорій
14. „ Полтавський —	„ Пушкар Мартин
15. „ Чернігівський —	„ Пободайло Степан
16. „ Ніженський —	„ Ничипоренко Іван
17. „ Паволоцький —	„ Сулятич Михайло

Всіх полків 17, в кількості 100.000 козаків і старшин.

ТИМІШ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ЙОГО СМЕРТЬ І ЖИТТЯ ВДОВИ РОЗАЛІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ — ЛУПУЛОВОЇ.

10. VIII. 1653 р. с. с. зійшлися над Дністром Тиміш і Лупул із своїми військами Тиміш мав 30.000 козаків і 2.000 югайських татар. 11. VIII. Тиміш перейшов Дністер і в кількох кілометрах, зустрівся з волошськими та семигородськими військами, з ними вже були й польські кінні та піші відділи. Всіх їх разом Тиміш розгромив і звідци пішов на Сучаву, Лупул з малою частиною війська повернувся через Дністер, до Рашковець і тут очікував дальшої посилення козаків. Тиміш підійшов до Сучави і її без спротиву забрав і тут залишився.

19. VIII. Волохи з Семигородцями рушили на Сучаву, 21. VIII. підійшли під Сучаву, міста з бою не взяли, тож обложили її. Тиміш із 9.000

козаками залишився в облозі і тут протримався до 10. X., цього дня за Сучаву сталися бої, в боях було тяжко поранено Тимоша, так що він ще цього ж дня від ран і помер. Старшим над військом козацьким став полк. Федорович і не здаючи міста, очікував прибуття військ під командою самого Б. Хмельницького. Але військо не підійшло вчас і Сучава піддалася спільному волошсько-семигородсько-польському війську. Після перемов переможці випустили Федоровича з тілом Тимоша Хмельницького з Сучави і вони перейшли Дністер опинилися на власній, українській, території. З Федоровичем козаків повернулося мало, бо поляки їх в Сучаві багато порубали з садистичною насолодою, це були поляки з під команди гет. Потоцького.

Лупул Василь, молдавський господар, підчас підчас боїв за Сучаву полишався на лівім боці Дністра і не дав обложеному Тимошеві помочі

1654 РІК. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА І ПІДДАНСТВО МОСКВИ.

і це привело до здачі Сучави і з тим і смерть Тимоша. Старий Хмельницький за це мав великий гнів на Лупула, як винуватця за смерть свого сина, тому Лупула більше не тримав біля себе і передав Кримському ханові, а цей вже передав Лупула султанові до Царгороду, де Лупул і помер, а господарем Молдавщини настановив Стефана Георгіціана.

Тиміш по собі полишив дружину Розалію і двох дітей, які тоді перебували в Чигирині під опікою старого Хмельницького і його родини.

Старший над останками козаків, що перейшли з Сучави на лівий берег Дністра — полк. Федорович теж був поставлений під обвинувачення.

Тіло Тимоша було привезене до Суботова, де перебувала його дружина з дітьми, звідци труну перевезено до Чигирина, тут тіло Тимоша зустрівла мати, брати й сестри, наказний полк. Тимошенко та кінні й піші козаки із зброєю. Духовенство зустріло тіло з коругвами й іконами. Занесено до церкви й тут мали чекати на приїзд батька. При внесенні тіла до церкви стріляли з гармат і рушниць.

Після похорону Тимоша вдова з дітьми перебувала в Чигирині в родині свекра, а потім переїхала до Рашкова, де їй свекор дав у доживотне володіння три маєтки. Її брат Стефан Лупул, що вигнав Георгіюса став господарем Молдавії і хотів її забрати до себе, але вона відмовилася й полишилася на життя в Рашковцях. В 1658 р. брат Стефан пішов на Рашківці з військом щоб сестру забрати до себе, але козаки цей напад відбили і вона на завше полишилася в Рашківцях.

Після смерті Тимоша провід над останками козаків у Сучаві, перебрав полк. Федорів, який з останками з Сучави прибув до Корсуня. Тут у Федорова переведено обшук і при тім знайшли деякі речі Тимоша, це й те, що він не відповідно поводився при здачі Сучави, послужило до його обвинувачення. Його судили й засудили до смерті і в Суботіві йому стято голову.

Після смерті старого Хмельницького, вдова Розалія з дітьми в Рашкові не мала спокійного життя і все мала якись турботи з адміністративними органами влади, що по 1660 р. займали Рашків, як пограничну область України.

Що з нею самою і її дітьми потім сталося — невідомо.

Кінцем 1653 р. Хмельницький і Виговський втратили всякі надії знайти собі приятелів між сусідами: полякам вже не вірили, бо вони ніколи не дотримали слова й обіцянок з будь якої умови — зборівської, білоцерківської чи даних королем привілеїв і прав українському населенню. З Москвою ще ніколи не мали ніяких непорозумінь і конфліктів, тому до Московських обіцянок ставилися з застереженням, хоч спільність віри в церковних колах знаходила повну підтримку в орієнтацію на православну Москву. Політику робили Хмельницький з Виговським й генеральною старшиною, з опінією духовенства вони найменше рахувалися.

В такій ситуації Польща припинила свої акції супроти України і тим самим припинилася війна на широку скалю і тривала перманентно окремими меншими місцевими пограничними невеличкими конфліктами. Мобілізація військових сил з обох боків тимчасово перестала. Настало Польсько-Українське відпруження.

Підготовка до Переяславського трактату велася так скрито, що Поляки довідалися щойно після доконаного факту, після присяги в Переяславі на вірність і підданство москальському цареві 8 січня 1654 р.

Така несподіванка примусила поляків шукати виходу з такого стану, щоб примусити Хмельницького відступити від царя. Думалося про підпачення полковників і ген. старшин, організації повстання проти Хмельницького, відтягнення кримських татар від союзу з Хмельницьким і так само різними обіцянками згіршити відносини Отаманської Порти з Хмельницьким.

Але й в самій Польщі тоді не все було гаразд: між королем, корон. гетьманом, сенаторами і шляхтою настали великі непорозуміння й напружені відносини, з приводу невдалої акції військової супроти України в минулу осінь, особливо тепер, коли дві сили поєдналися Переяславською угодою. Про Переяславські трактати скажемо в іншій статті далі, тепер зупинимось на зачипних акціях Польщі й Литви супроти України.

Нові польсько-литовські зачипки з Україною розпочалися різними інтригами як в середині України так і в прикордонних містечках і селах, що в кінцевому висліді мусили привести до військового стану між Польщею й Україною.

ПОЛЬСЬКІ ІНТРИГИ І ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ.

Польський і Литовський уряди перед початком відновлення незакінченої війни почали найперше обіцувати Хмельницькому і старшині прощення за зраду Річи Посполитій, обіцянку старих прав і виконання Зборівських трактатів, обіцуючи як самому Хмельницькому так і старшині та війську Запорізькому привілеї та маєтності. Коли ж такі агітаційні середники не дали бажаних наслідків, тоді прийшли до погроз. Зокрема вони мали бажання використати полковника **БОГУНА** Івана, що був в опозиції до Хмельницького, бо не схотів зложити присяги про підданство цареві. До Богуну король посилав своїх післанців, що король прийме під свою руку Богуну, простить йому і підвищить платню та нагородить маєтностями. В цій справі до Богуну писав дня 10. III. 1654 р. кор. гетм. Потоцький з Підгірян.

Але Богун, полковник Кальницький, не спокусився польським обіцянкам і залишився вірним Хмельницькому і війську Запорізькому.

В січні 1654 року, польські комісари мали зійтися з українськими комісарами і Хмельницьким щоб приступити до полагодження конфлікту, заіснував з причин польської агресії на Україну. Отже з усього виходило що готовилося до продовження війни Польсько Української. Поляки до того лагодилися, але й Хмельницький також: провадив набір козаків та знову шукав собі у того ж зрадливого кримського хана союзника, коштом ясиря українським населенням, дарма чим кінчиться поміч хана Хмельницькому. Хмельницький все розплачувався ясирем українського населення Кримському ханові.

На Поділлі, Браสลівщині, Волині Київщині й Чернігівщині поляки все агресивніше поводитися і приходило до частих повстань всього населення проти польських наїзників і до оборонної війни Хмельницького проти Польщі.

21 лютого 1654 р. король заадресував до козаків і полковників свого універсала, щоб вони не слухали Хмельницького та ставали на бік короля, обіцуючи їм всякі винагороди матеріального порядку. Кор. гетм. Потсцький дістав наказ виступити на Поділля, а литовський гетьман Радивил наступати на Смоленщину й Чернігівщину.

Але скоро кор. гетм. Потоцький і кор. гетм. литовський Радивил померли і король скориставшись з цього все керування військом перебрав

у свої руки, даючи відповідні накази новим гетьманам.

28. II. 1654 р. король видав другого універсала до українських козаків і населення, щоб воно не слухало Хмельницького і полковників та слухало наказів короля польського, але й цей універсал потонув в морі непослуху.

9. III. білоцерківський полк. Половець Семен повідомив Хмельницького, що в околицях Любара, Чуднова і Копилева появилися польські війська.

17. III. с. с. поляки напали на Бородянку й багато тут порубали та пограбували людей. Король повів своє військо в Браสลівщину.

18. III. с. с. король вирушив на Пłosкирів.

3. IV. Потсцький підійшов до Умані, полк. Богун Умань в 2/3 частини опустив а в 1/3 частині затримався, Потоцькому не вдалося опанувати Уманем, тож полишив і відступив від Уманя. Це була перемога полк. Богуну.

7. IV. поляки підступили під м. Красне.

В перших днях квітня Хмельницький вислав свого посла Гаркушу до царя просити про допомогу військом. Одержавши такі відомості цар дав наказ бояринові Василеві **ШЕРЕМЕТЬВУ** виступити з військом в поміч Хмельницькому в порозумінні з київським воєводою.

27. X. 1654 р. Поляки почали похід з під Тарнополя на Бар. Наступали відділи Степана Чарнецького — обозного коронного, кор. гетьмана Потоцького, польн. гетьмана Лянцронського, Тишкевича — Браславського, Петра Потоцького — старости Кам'янецького, Цетнера — каштеляна Галицького, Канецпольського — хорунжого коронного, Собеського — старости Яворівського, кн. Вишневецького, ще якийсь Потоцький — староста Вінницький, Балабан, Шомбер і 900 мушкетерів пруських (наймитів) + 20.000 кінноти + 18.000 піхоти.

В Шаргороді поляки мали зустрітися з татарами. Кінцем листопада поляки підійшли до Шаргороду.

Хмельницький звернувся листом про поміч до воєводи Шереметьєва, листа від Хмельницького Шереметьєв одержав 26. XI. с. с. 1654 р.

19. XI. с. с. поляки увійшли до м. Бути, спалили а населення винищили. В цім поході Поляки тоді знищили на Подністров'ї 130 міст і містечок та сіл.

26. XI. с. с. Поляки підступили до Тимонівки. Звідци пішли під Браслав, де стояло 12.000 ко-

заків під проводом полковників Богуна, Зелінським, Пушкара і сюди прибув Махеровський з Тимонівки. Козаки відступили з Браслава під Умань. У Браславі було забито полк. Томиленка, Махеровського ранено, козаків убито 50 і ранено 70. Після такого маршруту Поляки два тижні відпочивали.

Кінцем листопада Хмельницький вийшов з Чигирини на Корсунь, потім перейшов під Білу Церкву і тут стояв з Бутурліном.

В цей час поляки з татарами плюндрували Браславщину. Вишневецький взявся до приборкання збунтованих підданих. Тоді Вишневецький взяв міста: Бершадь, Демківку, Зіньківку, Булашівку, Лисянку, Котаршину і в них полковників: Зарудного, Яковенка, Юркевича, їх було знищено разом з тими козаками які попалися в польський полон. В Демківці поляки знищили коло 10.000 люду, що добровільно піддалися.

7. І. с. с. 1655 р. Лянцкоронський знищив у лісі полк. Тетерю з його військом.

8. І. с. с. до поляків почала прибувати Орда, в числі 30.000 люд. Вся Браславщина була тепер в руках Польських.

11. І. с. с. гет. Потоцький їздив в Ободівку зложити візиту султанові.

14. І. с. с. на спільній нараді Потоцького з татарськими мурзами вирішили: поляки підуть на фронт негайно, а татари віддихнувши підуть через кілька днів за ними. Потоцький з місця постою пішов на Умань і 15. І. підступив під Умань. Хмельницький з військом цього дня стояв у Ставищі. Потоцький Умань не взяв і обминувши пішєв на Соколівку і Бузівку.

19. І. с. с. 1655 р. Поляки з татарами підійшли до Бузівки, а звідци пішли на Охматів.

Хмельницький і Шереметьєв стояли в Жашкові. Тут козаки й москалі зустрілися з поляками й татарами. 20 і 21. І. бій продовжувався.

21. І. с. с. козацький табор рушив. Поляки пішли в наступ а Орда не пішла. Поляки догодувалися, що Хмельницький їх підкупив. Цим козаки скористалися й вийшли з небезпечної засідки польської. Москалі в цій ситуації виявили себе зовсім нестійкими і маловартісними вояками. Козаки знову повернулися до Охматова й пішли далі. Від Охматова поляки відступили до Животова. Московське військо полишилося під Ставищем і Білою Церквою. Хмельницький став під Богуславом.

Із Ставища в цей час відійшла велика маса людей в еміграцію під московського царя й заложили тоді в Слобідській Україні місто СУМИ.

Потоцький переконався, що їм не пощастило знищити Хмельницького і відступив з військом до Підгайців. Над останками польського війська керування перебрав Лянцкоронський, Тишкевич і Чарнецький. Вони вирішили йти на Дніпро і за Дніпро.

Початком березня до Поляків надійшло нове татарське військо, але не прийшли вони воювати, тільки щоб прогодуватися й набрати ясиря. Поляки вилловлювали українських людей і віддавали татарам в ясир. Кінцем березня татари набравши ясиря покинули поляків і подалися на південь, звідки вийшли. Полки з таких „союзників” ніякої користі не мали, хіба тільки та, що зруйнували українські міста, де проходили татари, та спалили м. Чечельник.

Браславщина і Поділля обернулися в попелище й руїну, так сплюндрували поляки.

З виміною московського війська мінялася ситуація у Хмельницького.

Українські козацькі війська проти Поляків стояли в такому порядку:

1. Зелінський з полком стояв у Браславі. Звідци вислав 2.000 піхоти і 15.000 козаків у ліси щоб знищили польські табори по лісах. З Браславу пішов на Рашків.

2. Полк. Богун на Великодні свята, 15. IV. с. с. стояв у Немирові.

3. По святах з Шаргороду 3.000 козаків пішло на Константинів, тут поляки дали бій і трохи погромили козаків. Рештки козаків під проводом сотн. Розгона пішли під Зіньків.

4. Хмельницький лишився в Чигирині.

Збірним пунктом призначено Корсунь.

Москалі стояли в Білій Церкві і Києві, далеко від польських несподіванок.

Після дикого зруйнування Браславщини й Поділля польським військом весною 1655 р., польський король в перших днях травня видав свою грамоту до Української старшини, козаків і посполитих („черні”) поминаючи Хмельницького, щоб тим посіяти роздор між Хмельницьким із старшиною і всим населенням України. Лист містив багато обіцянок, так само нездійснених, як і у всіх попередніх, тож ніхто тих обіцянок не брав поважно.

Але ніхто не зголосився до підданства королівського.

В днях 19. V. — 19. VI. 1655 р. відбувалася сесія сойму у Варшаві. З України на цей сойм ніхто не поїхав, чим заманістували вільність і непідлеглість польському королеві. На самому

соймі з приводу королівського універсалу до населення України зчинилася буря протестів шляхти проти короля, що порушив права шляхти, виступаючи від власного імені, не питаючись у шляхти дозволу видавати універсал, ніби за зламання „пропінаційного польського права на користь посполитих підданих . . . ” На соймі вибрано велику комісію, яка б зредагувала звернення до населення України і війська Запорізького. До Комісії вибрано: Яноша Радивиля, Максима Березовського (Бжожовського) — представника від Русі в сенаті, Юрія Немирича, Станіслава Беншовського, Кр. Тишкевича, Д. Житкевича — коронного прокуратора, Яна Аксака — стольн. київського, Андрія Моциньського — ловчий київський, Юрія Мрозовецького — писаря київського, Кр. Кордоша — чашника браславського, П. Домбровського — ловчого браславського, полк. Зацвіліховського М. — комісара (особистого приятеля Хмельницького) і інших. На соймі вибрано нову Комісію, яка мала б повести переговори з Хмельницьким. Рішено повідомити Кримського хана, як арбітра, що мовляв, все робиться аби відтягнути Хмельницького, військо Запорізьке і Україну від Московського царя.

На соймі вирішено про посполите рушення на Москву.

Для внутрішнього керування прийняла Комісія такі ухвали: не відкривати всього можливого; годитися спочатку на найменше, а потім поступити торгом, потроху більше — особливо в таких питаннях: які дотикають католицької віри, цілоти Річчипосполитої, маєтностей і вільности шляхетського стану. Ця сама Комісія виробила й умову зідно якої мали б пригорнути Україну під „ласку” польського короля. Великий був плян на покорення Русі, та з того всього нічого не вийшло. Український народ не повірив, бо добре пізнав всі польські обіцянки. Ще один небезпечний пункт: нобілітація 6.000 старшин і козаків у шляхотський стан. Це справді була небезпечна штука, але й на цей гачок ніхто не зловився.

Для переговорів з Хмельницьким, Комісія посередництвом духовенства вибрала Федора Виговського, родича військового писаря Івана Виговського, бувшого реєнта київської гродської канцелярії. Цей самий Федір Виговський приніс від короля Хмельницькому такого листа: „Ти мене зробив королем і скинути можеш, коли схочеш, бери що хочеш, хочби й до Висли тільки поможи мені проти моїх неприятелів, бо крім

Бога і тебе, і війська твого, немаю помочи ні звідки.” Лист з датою 13. VIII. 1655 р. н. с.

18. VIII. н. с. Федір Виговський прибув до Києва і заїхав до Остапа Виговського, батька писаря військового — Івана Виговського. Федір Виговський відвідав і воеводів у Києві. ті його запитали з чим приїхав, на це Ф. Виговський відповів, що в Польщі був у справах маєтських а тепер прибув у тих самих справах до Києва, і щоб побачитися з рідними. У польських гетьманів не був і ніяких справ від них немає, але полк. Янежкові признався, що був у пол. гетьманів і що для Хмельницького і інших осіб привіз від пол. гетьманів листи. Про такі таємства довідався воевода Бутурлін і повідомив про це в Москву, а звідтам прийшов приказ про все довідатися у Хмельницького і писаря військового Івана Виговського з чим приїхав Федір Виговський.

НЕПОРОЗУМІННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ШВЕДСЬКИМ КОРОЛЕМ ГУСТАВОМ І НОВА ОРІЄНТАЦІЯ НА КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ЯНА КАЗИМИРА

Інша політика у Хмельницького була з королем шведським Густавом. Він воював з королем Яном Казимиром, а не з Польщею, бо польська шляхта й пани піддавалися королеві Густаву добровільно, при тім Густав обіцяв шляхті інтегральність Річчипосполитої, чим заспокоював імперіялізм польської шляхти.

25. X. 1655 р. король Густав прийняв у підданство шляхту у воевідствах Руським, Люблинським, Белзьким, Волинським і Київським, за певнюючи їй великі маєтності, які ще не перебрана Москва до своїх рук, а забрані маєтності Московою й козаками обіцяв винагородити іншими. Такі великі права надані кор. Густавом викликали в козацького й посполитського люду в Україні повну негідію супроти кор. Густава. З такої політики кор. Густава у Хмельницького зродилося недовірря до кор. Густава і Хмельницький від тепер почав шукати звязків з емігрантом кор. Яном Казимиром. В одному листі до Яна Казимира Хмельницький признався, що він зневірився в кор. Густаву, мовляв „коли той здобувши Краків і вважав себе паном Польщі, став розпоряжатися Польськими землями, тими що за Львовом (цебто Україною, що на схід від Львова. С. З.) хоч не володів ними. Він тим способом порушив свій договір зі мною (Хмельницьким. С. З.), які відступив йому ці землі за Львовом і обіцяв ні-

коли на них не претендувати." Так відновилася стара „приятельська дружба" підніжка польського короля Хмельницького до Яна Казимира. Звичайно все це потайно і від московського царя, і від шведського кор. Густава. Ян Казимир тепер перебував на Шлезьку (Шлезьк від 1526 р. до 1742 р. перебував під владою австрійського цисаря, як провінція. С. З.), звідци вислав Станіслава Любовицького в Україну, з закликм до козаків помагати кор. Яну Казимиру відновити свою владу в Польщі, в її старих границях. З Любовецьким поїхав і Самійло Грондський. Довідавшись, що Хмельницький тоді ще був у Львові, вони його навідали 20. X. с. с. (Любовицький був кумом у Хмельницького) Хмельницький їх прийняв з радістю, як старих приятелів. Любовицький при цім став намовляти Хмельницького до рятування Польщі. Хмельницький нагадав Любовицькому всі обіцянки Яна Казимира, яких він ніколи не дотримав, як Замостя, Зборів, Білу Церкву й інші обіцянки. Згадав про польські туртури козаків і всієї люрности в Україні, де тільки сягала влада Яна Казимира, а для науки Любовецькому розповів байку про „Господаря і ужа". При цій okazji Любовецький передав листа до дружини Хмельницького. Хмельницький взявши листа і не читаючи заплакав і проговорив до Любовецького:

„Боже всемогучий! що я перед лицем твоїм — не що як тільки убогий хробак, і от яку славу, придбала мені ласка, що моїй Ганні, найясніша королева польська не вагалася писати листа, аби за неї мене попросила. Це твоє діло не собі, не своїм силам я признаю це, а твоїй божеській ласці, і за неї нехай буде благословенне імя твоє во віки." І помовчавши сказав Любовецькому: „Того що и. к. м. пише в листі і через тебе домагається від мене, я сповнити не можу. Ми зв'язалися найтяжчими присягами в союз з Москвою і Шведами і порушити їх не можемо. Але становище короля й. м. мені дуже жаль, і я зроблю що можу. Ті провінції, що на підставі союзного договору припадають козакам, цебто воєводства Люблинське, Белзьке, Волинське і Руське — я відступаю й. к. м. Також і Ярослав, резервований на мою долю я лишу не дотикальним. Там я думав перезимувати, але з пошани до короля й. м. я виведу відти свою залогу. Коли це буде до сподоби й. к. м., нехай вертає з Шлезьку і відси зав'яже переговори про замирення зі Шведами і Москвою. Далі переговори в цій справі відложім на потім, а тепер ідіть до своєї кватири".

Такий вплив зробив лист королеви на Хмельницького, що він обернувся в королівського підніжка й зрікався Українських історичних земель на користь Польщі, яка була зовсім знищена у війні і відтепер починає відновлюватися завдяки заохоти Хмельницького. В цій трагічній хвилині у Хмельницького відчувся польський патріотизм, любов до Польщі й короля польського, в нім зродився легендарний Валенрод польський і зрадництво та ненависть до всього українського: народу, землі і їх державности для відродження польського ярма для України. Багато після цього Хмельницький нароби злого для України, але повернути до попереднього стану з перед Зборова вже не міг і Польща далі борсалася у власній і українській крові й руїні. Хмельницький тепер опинився в чотирикутнику: Московщиною, Швецією, Польщею і Туреччиною або її васалами.

Після боїв під Озірною Хмельницького з Татарами, які врешті покінчилися миром і хан з своєю Ородою повернувся до Бахчисараю, Хмельницький рішився активно підтримувати поворот экс-короля Яна Казимира до Польщі і відновлення його королем Польщі. Коли про це довідався Ян Казимир, ще перебуваючи на Шлезьку, дуже зрадів такій акції Хмельницького і звідци розіслав свої грамоти до кор. гетьмана польського і магнатів польських, яких сповіщав, що Кримська Орда і Запорізькі козаки з Хмельницьким з ним помирилися і будуть активно підтримувати його на королівство й відновлення польської інтегральности Річи Посполитої. Закликав в тій грамоті активно підтримувати боротьбу проти шведського війська й короля Густава, щоб їх вигнати з Польщі, — хто ж стоятиме за підтримку короля Густава, той буде покараний. Від короля Густава почали втікати шляхта в табір Яна Казимира. Кінцем грудня 1655 р. і початком січня 1656 р. в Польщі стався перелом: всі поляки покидали короля Густава і переходили на бік корсля Яна Казимира.

18. XII. 1655 р. Ян Казимир потайки виїхав із Шлезька на територію Польщі, щоб далі їхати на Львів. По дорозі до Львова Казимир затримався у Ланцуті, тут він перебував від 16. I. до 29. I. 1656 р.

Ще з дороги, 31. XII. 1655 р. Казимир вислав свого посла Івана Шумовського, підчасного холмського, з великими грішми до хана кримського, щоб його підкупити собі на поміч проти Шведів, інформуючи при тім, що й козаки з Хмельницьким йому стали на допомогу.

Хмельницький, через посла Любовецького у Львові заявив, що він готов підтримувати Яна Казимира, але що про цю справу він хотів би домовитися з Яном Казимиром особисто. Казимир діставши такі вістки від Хмельницького, негайно вислав листа до Хмельницького, в якому повідомляв про згоду кримського хана підтримувати його (Казимира) і радив увійти у близькі контакти Хмельницькому з ханом, а також ждав, щоб Хмельницький покинув москальського царя і розірвав з ним переяславську угоду та прийняв підданство Річі Посполитої і склав йому послушність. Для переговорів з Хмельницьким Казимир визначив спеціальних комісарів і дав їм спеціальні інструкції.

Хмельницький тепер перебував у Чигирині. Писар І. Виговський вислав листа до Казимира, в якому пригадав, що козаки і Хмельницький готові служити королеві Янові Казимирові, але бажають, щоб король Казимир склав свою присягу на вірність обіцяних прав і свобод.

Хмельницький ведучи таку потайну політику зближення з Яном Казимиром, рівночасно вів вірнопідданську політику до москальського царя. 7 лютого 1656 р. Хмельницький вислав своїх послів до царя, послі в дорозі зупинилися в москальського воєводи в Путивлі і тут поінформували воєводу, що до Хмельницького прибули послі від польського короля Яна Казимира Тишкевич і Потоцький на переговори, що ці послі заявили Хмельницькому, що й король Ян Казимир, заявив бажання бути „під високою рукою царя і зложити присягу“. Ці польські послі полишилися в Чигирині аж до приїзду московського посла Лопухина.

Відносини Польщі до України в 1655 і 1656 роках багато залежали від сусідів, як Московщина, і Туреччина з її сателітами як Кримська Орда, Молдавія, Волощина і Семигород, з якими Україна була в безпосередніх зносинах і зв'язках. Але якщо успіх України над Польщею на воєнному фронті завжди перемагав Польщу, то на дипломатичнім навпаки, правда, в цьому ще відіграла й стара тенденція Хмельницького жити з польським королем не тільки у згоді як рівний з рівним, але й шукав шляхів до підданства польському королеві і відірватися від нового свого зверхника — московського царя.

9 лютого 1656 р. польський король Казимир приїхав до Львова, аби звідци трактувати з Хмельницьким. В цей самий час король Густав вів свої війська на Львів з півночі, щоб також

трактувати з Хмельницьким, але бездоріжжя в початках березня примусили Густава від Томашева повернути його з армією на ріку Сян, під Ярослав і Перемишль. Тут він успіхів не мав, тому повернувся звідци. Хмельницький але не спішив на поміч Густаву, щоб допомогти йому проти Казимира, — хай, мовляв, вирівняють свої рахунки між собою сами.

11 лютого 1656 р. Вельопольський, писав Ю. Ракоцієму, що Тишкевич поїхав до Хмельницького для остаточного оформлення союзного договору.

9. III. с. с. Хмельницький видав польському посліві Пісочинському пас на поворот до Польщі.

Козацькі послі Д. Якименко і В. Клименко 27. III. с. с. прибули до воєводи в Сівському і тут інформували про приїзд польських послів Тишкевича і Потоцького які висловили бажання бути під „високою рукою царя і зложити присягу.“

17. III. с. с. Хмельницький і Виговський вислали листа до Казимира, в зкому перепрошували, що не могли в свій час вислати свого війська на допомогу і щоб ще зачекав якийсь час, в додаток інформовано, що вони розіслали полковникам повідомлення про козацьку раду, бо без ради вони сами на свою руку того робити не можуть.

В листах Хмельницького і Виговського до кор. Яна Казимира ще висувалася теза, що землі на схід від Висли (Східня Галичина), лежать в сфері інтересів Козацького війська Запорізького і що про цю територію має рішати тільки Козацька Рада, а тому що король заявився за інтеграцію Річі Посполитої, то Козацька Рада відмовила королеві військову поміч, але згодилася на ведення переговорів з комісарами короля на загальні теми та в дальшому взаємно інформувати. Цебто Рада не прийняла всіх пропозицій Хмельницького.

23. IV 1656 р. Радзійовський вислав листа до кор. Густава, в якому інформував, що між Яном Казимиром і Хмельницьким домовлено на Комісію що має відбутися в Білій Церкві, але він переконаний, що з тієї Комісії нічого не буде.

В цей же час і Ян Казимир вислав свого посла Івана Шумовського до кримського хана про поміч проти шведського війська та інтервіював у Хмельницького і переконав Хмельницького про військову допомогу проти короля Густава, і зложив присягу на вірність Річі Посполитої. Щоб переконати хана — посол Шумовський розвинув теорію про небезпеку для Кримської Орди існування козацького суверенитету, мовляв:

„Якби вони взяли гору і утворили окрему

державу то стали б вони тяжкі й Ордам Татарським”, отже треба козаків приборкувати і не покладатися на добровільний союз з ними. Міркування Шумовського цілком правдиві, але разом з тим і провокативні в тім, що підбурював хана на війну з Україною або принаймні Орда не входила в мирне співжиття з Україною. Ян Казимир тепер ставив головним питанням замирення з Україною і союз з Кримською Ордою, бо готовився на війну з Московією, отже шукав собі союзників і миру за всяку ціну, але між Україною і Кримом ніяк не доходило до миру. Шумовський не міг викснати завдання дорученого Яном Казимиром в усіх питаннях і тільки домогся від хана висилки Орди на допомогу у війні проти короля устава під Варшаву.

Між Яном Казимиром і Б. Хмельницьким на цім кінчилися всякі зносини і до кінця року вже не відновлювалися.

21 січня с. с. 1657 р. воєвода Ян Лещинський післав ген. пис. І. Виговському свого листа і приложив листа королеві до дружини Б. Хмельницького. З цими листами було відряджено окремого посла. Крім цього посла, до Чигиринна прибула особлива делегація від пол. короля під проводом Станіслава Беньовського, йому була доручена місія до Виговського, щоб він (Виговський) вплинув на Хмельницького і полк. Тетерю, щоб вони на краще змінили свої наставлення до короля Яна Казимира. Але така акція успіхів не мала.

В той же час Ян Казимир вислав своїх послів до Порту, Криму, Семигороду і Австрії, щоб через них добитися впливу на Хмельницького і щоб в такий спосіб прихилити його на свій бік, а коли Хмельницький не піде на підданство королеві і співпрацю з ним то примусити його військовою силою.

В такій ситуації Хмельницький рішив діяти на власну руку і вислав полк. А. Ждановича в похід на Польщу, скоро забрав Ланцут, Замостя, Берестя й замірився на Варшаву.

В березні Хмельницький відправив до Львова Томковича Т., щоб відновити протекторат над Львовом, і всею Галицькою землею війська Запорізького, але до самого короля Яна Казимира Хмельницький і старшина деяка не мали ворожих намірів. Сталося мабуть так під впливом листа королеві до жінки Хмельницького, бо Хмельницький і тепер розплакався над листом королеві.

На провідній неділі відбулася старшинська рада, на якій полагоджено й справи посольства Беньовського.

Ракоцій семигородський, який мав успіхи над поляками, скоро виявив резигнацію і бажання порозуміння з Яном Казимиром. Відносини з Московією не ясні і непевні. В таких відносинах у Хмельницького теж виявилася резигнація що до протекції над Галицькою землею і Північною частиною України (над р. Припеттю і Сіверщиною — історичними землями Дреговичів, Радимичів, Кривичів, Полочан і Новгородців).

7. IV. Хмельницький відправив посла Беньовського і передав листа до кор. Яна Казимира, другого листа передав від себе ген. писар І. Виговський. Виговський в своїм листі виявив всю таємницю козацько-старшинської ради і обіцяв вірну службу королеві і радив королеві завжди посилати до Хмельницького тільки Беньовського, як найкращого дипломата.

18. V. с. с. король Я. Казимир відповів своїм листом до Виговського, в якому дякував за його інформації й поради, та прихильність до його (короля) і Річи Посполитої.

Польському королеві тепер стало відомо, що на козацькій раді прийшло до поділу старшин на дві орієнтації: більшість старшин стояла за порозуміння з Польщею і меншість з Московією.

На цій же раді повстало питання й про утворення осібного РУСЬКОГО КНЯЗІВСТВА, така пропозиція вийшла від частини полковників, такі вістки принесені Беньовським з ради найбільш болюче занепокоїли короля Яна Казимира. Отже аж по 7 роках кровавої боротьби з Польщею знайшлися голоси козацької старшини про суверене Князівство Руське. Так марно пропало 8 років тяжкої кривавої боротьби змарновано із необчисленими шкодами для України.

В цей самий час заіснували нові події: утворився шведсько-семигородський фронт проти Польщі до якого втягнуто й Україну.

ШВЕДСЬКО-СЕМИГОРОДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ або „ЛІГА 3-х” У ВІЙНИ ПРОТИ ПОЛЬЩІ.

Шведсько-Польська війна виникла ще перед роком, але тепер до цієї війни пристала й Україна. В травні 1657 р. частина українського козацького війська, під проводом полк. А. Ждановича виступила в похід проти Польщі, в союзі з шведським і семигородським військами. Цей виступ називався наступом „Ліги 3-х” і він після успішних дій скоро заломився а потім і зовсім розвалився, в літі 1657 р.

28. VI. 1657 р. полк. А. Жданович із своїми останками повернувся з фронту, аж з під Варшави, в Україну, і перейшов до Кам'янця Поділ.

Вислаючи наказ до Ждановича, про відкликання його з фронту, Хмельницький цим цілив на два фронти: задовольнити бажання польського короля і заховати вірність москальському цареві і разом з тим забезпечити себе проти Татар. Така постава Хмельницького та його заступника і писаря Виговського привели до резигнації з Західньої і Північної Частини України: Західньої в користь Польщі і Північної в користь Московії.

Як тільки фронт „Ліги 3-х” захитався, король Ян Казимир негайно вислав свого посла Бенювського до Хмельницького.

В такій ситуації Бенювський прибув на початку червня 1657 р. до Хмельницького, йому тепер було легко говорити після таких успіхів короля Яна Казимира. Для Хмельницького він привіз королівську грамоту ухвалену соймом з 1656 р. щодо впорядкування козацьких реєстрів. У відповідь на це Хмельницький передав королеві свого листа через Бенювського з датою 3. VI. 1657 року.

Одержавши доручення, Бенювський поспішив до Варшави, але запитався Хмельницького і Виговського як вони ставляться до його місії, у відповідь дістав запевнення повного довіря і прихильности, щоб довести переговори до кінця.

9. VII. с. с. 1657 р. Хмельницький писав Бенювському:

„Всякі публичні справи найкраще поступають, де обидві сторони приятельськи довіряють одна одній і найспішніше відправляють їх, коли приступаючи відгонять від себе всякі страхи. Бо не-

можливі там успіхи в піднятому ділі, коли органи не двоє діляться, і голова задумує одно, а серце хотіло б чим іншим зайнятись. Тому в. м., маючи призначення на розмову з нами, не повинен давати місця у себе людським балачкам, бо їх діло тільки сіяти повітряні чутки, повинен довірятись нашій давній приязні — і з помічю божою безпечно пуститися в намірену дорогу, в тій певності, що з нашої сторони не дістанеш ні жодної перешкоди, ні затримання, але по достаточній розмові в річах потрібних здорово і безпечно повернеш до домашніх порогів. При тім пильно поручаю себе ласці вашій мосцепана — цілком зичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький”.

Виговський до цього листа долучив і свій лист. Виславши такі листи до Бенювського для короля польського, Хмельницький і Виговський негайно по цім обернулися в протилежний бік — до царя москальського.

З поданих листових прикладів листування Хмельницького з польським королем і послом Бенювським на яву виходить ясно і певно, що Хмельницький не був патріотом, державником Українського народу і стремління війська козацького Запорізького, тільки все залишався польським патріотом і державником, він грав улогу зручного артиста на політичній шахівниці, руйнуючи всі змагання Українського народу і війська Запорізького до волі й державности. На цім і закінчилася вся гра Хмельницького з королем польським і царем москальським, бо за 18 днів після цього він помер 27 липня 1657 року.

Дальшу його гру продовжували його наступники, про що буде сказано в наступних статтях.

II. УКРАЇНСЬКО - ЛИТОВСЬКІ ВІДНОСИНИ

В часі Польсько-Української війни в 1648 р. заіснував і військовий стан між Литвою й Україною. Цей фронт ми будемо називати *північно-українським*. До цієї північної частини України входять такі історичні землі (волости України-Руси) з IX-XIII століть: *Дреговичі, Кривичі, Новгородці коло оз. Ільменя, Полочани і Радимичі*. По татарським погроми України-Руси ці землі опинилися в князівстві Литовським, а після Люблинської Унії в 1569 р. Литва полишилася як федеративна країна, з своєю автономною адміністрацією признаючи зверхність польського короля і творила окрему федеративну частину Річи Посполитої Польської, з окремим своїм князем і коронним гетьманом.

В часі польсько-української війни на початку займала нейтральне ставлення, але потім була втягнена у війну по стороні Польщі проти України, і так заіснував Литовсько-Український фронт. Повстав цей фронт щойно в 1651 році.

11. III. 1651 р. старший війська Запорізького Богдан Хмельницький перебуваючи у Білій Церкві, прийняв на авдієнцію Литовського коронного старшого (гетьмана) Яна Радивила (1612-1655). Між ними розвинулася така бесіда:

Хмельницький — Пане Товаришу! З добрим наміром прийшли сюди?

Радивил — І тепер би не приїхав, коли б мене не післано!

Хмельницький — Не бійся, і волос з твоєї голови не спаде!

Далі Хмельницький признався Радивілові, що він про війну і не думав, і поклонитись ї. к. м. готов, і все зробить що король скаже, і на комісію їхати готов, котру негідник Нечай (покійний полковник козацький, що в боях з поляками загинув, в 1650 р., полк. браславський. Загинув в міст. Краснім на Поділлі. С. З.) — хотілося йому бути другим гетьманом, так дістав чого шукав! . . . Я вірний підданий ї. к. м., що скаже — то учиню. Хоч на 8.000 козаків скаже зменшити — то вчиню!

Радивил — Мосці-пане гетьмане, давно треба було так зробити, поки не пролилась християнська кров, що найгірше руками поганськими, котрих

ваша милость впровадив в державу і братерство вічне з ним заключив!

Хмельницький — Правда, лихо сталось, але не моя вина! Треба помиритись! А тепер теж братово може шию зламати, як з королем. За один день я тих братів можу видушити. А король на мене військо збирає, хоче мене воювати. А я його королем учинив, і під Зборовом на волю пустив! . . . , бог йому за те не допоможе! Скажи пану гетьману (польському корон. С. З.) „хай на нас не наступає! Ми мир з Литвою маємо, шхай нас не зачипає, бо лихо буде. Маю я на нього другого Кричевського (полк. козацького що в бою з поляками загинув. С. З.), і мало не ліпшого! Далі Хмельницький продовжує — Комісія як комісія, але без малого не буде як під Пилявцями, а на мене вже давно була б комісія, коли б не воєвода київський — Адам Кисіль. Що іншого тут пише, а що іншого з королем робить.

Кінцем березня польське військо відступило до Камянця Подільського, а Хмельницький перейшов до Животова.

НА ФРОНТІ З ЛИТВОЮ.

На північно-литовській границі Хмельницький тримав тільки пограничну сторожу, тут було тихо і ніхто нікому не робив зачіпок. Але на литовській стороні організувалися повстанці й переходили в Україну, щоб разом з козаками бити поляків. Литовський старший Радивил з цим не міг примиритися і 10. V. 1651 р. повідомив польського короля, що козацький полковник перейшов з кількома тисячами козаків. Козаки заатакували Гоміль. Радивил кинув свої війська проти козаків — так зачалася українсько-литовська війна. Чернігівський полковник Небаба пояснював тим, що він зайняв Гоміль у відплату за м. Яримовичі яке зайняли литовці. При кінці травня литовці перейшли р. Припять і почали громити козаків та повстанців, що перейшли з Литви в Україну. На Турівщині теж збунтувалося селянство і теж перейшло в Україну.

27. V. полк. Небаба із своїми „Жовто-обла-

чистими" коругвами з Гомелю пішов на Любеч і Стародуб і забрав їх.

3. VI. Хмельницький вислав своїх послів до Радивиля і закликав до помирення, але Радивил не прийняв пропозиції Хмельницького і закликав Хмельницького до вірності польському королеві. В цей час козаки поступили далі й зайняли від Литовців Рославль і пограниччя Смоленщини. У Варшаві з цих подій радість і надія на знищення Хмельницького з його військом Запорізьким. Радів з цього і папський нунцій, подаючи папі відомості у радісній настрої і перемоги над схизматиками.

Через Брянський повіт (Сіверської землі України-Руси), що вже тоді був в границях Московії, перейшло коло 7.000 козаків і коло 6.000 татарів під командою полк. Тарасенка через Литовські кордони й захопили пограничні містечка й села.

6. VI. 1651 р. це військо захопило Рославль. Шляхта втекла до Смоленська, а селянство й міщанство пристало до козаків,

14. VI. Литовський старший оголосив війну Україні й вирушив з військом на Київ.

6. VII Литовці підійшли близько Києва й забрали Димер (15 верстов від Києва). Наступ на Київ козаки відбили і на цей раз Києва не віддали, але митрополит київський з православним духовенством заявили щоб козаки вийшли з Києва. Київське духовенство і міська рада видала заклик до Литовського і Польського війська, що місто їх радо повітає, але щоб не робилося нікому ніякої кривди й погромів. Козаки під проводом київського полк. Антона Ждановича вийшли з Києва на віддаль 15 верстов. Київ був звільнений від українського війська. Заклик підписали: митрополит Сильвестер Косів, архимандрит печерський Йосип Тризна, староста та радні міста Києва. За таку поведінку духовенства і репрезентантів міста Хмельницький висловив їм писану догану.

Потім виявилось що митрополит був у тайних зносинах з Радивилом, повідомивши Радивиля листом про вихід полк. А. Ждановича з козаками з Києва. Після цього Радивил з військом увійшов у Київ, зустрінутий митрополитом, духовенством і представниками міста. Міщанство склало присягу на вірність Литві. В день приходу литовського війська виник великий пожар у Києві, який продовжувався ще 7 і 8. VII. Тоді згоріло 2.000 домів і багато церков. Причина пожару невідома.

Поляки, що йшли на допомогу Радивилу до Києва, були задержані полк. А. Ждановичем і до Києва не допущені. Радивил у Києві почувався

непевно, тому зарядив дальшу посилу своїх військ у Київ Дніпром.

21. VII. на другому фронтовому відтинку литовський полк. Мірський перейшов Дніпро і забрав на лівім боці Гомель. Здобування Гомелю помагав і сам Радивил, прибувши з Києва на байдаках. Гомель боронив полк. Небаба, який поляг в бою а його брат та багато козаків попали в полон.

29. VII. з Гомелю Радивил повів наступ на Чернігів, тут команду мав полк. Пободайло. Радивил Чернигова не взяв і відступив на Смоленськ.

Литовське військо почувалося у Києві непевно, будиши обложене полк. А. Ждановичом. Радивил звернувся до поляків за поміччю. Поляки поміч Радивилу післали, але полк. Жданович не пустив до Києва поляків. Тоді Радивил вийшов на з'єднання з польським військом, щоб спільно проломити козацький фронт і так дати допомогу київській литовській армії обложеної у Києві.

4. IX. під Васильковим з'їхалися штаби Польський і Радивиля. На другий день тут же зійшлися польське й литовське військо для спільної акції проти козаків, але полк. Жданович повів рішучий удар вночі 4. на 5. IX. проти обложених у Києві литовців і звідци їх вибив, повівши наступ з суші і Дніпра своїми чайками.

5. IX. Київ був звільнений від Литовців.

В цей саме час коло Трипілля проти війська Ждановича пішли поляки і звели бій, в цім місці Жданович поніс втрати козаками, але позицію затримав.

Польсько-литовський фронт коло Трипілля полишився без змін і сполучені поляки з литовцями не прорвалися до Києва, який в цей час вже був в руках козаків.

23. IX. стався новий бій польсько-литовського війська з українськими під Білою Церквою і тут поляки з литовцями зісталися розгромлені. Тепер про перемирря пожадали й поляки. Уложено гонорову умову між польсько-литовським і українськими військовими керівниками на цім фронті.

Це перемирря потривало аж до кінця 1652 р.

На початку 1653 р. Янюш Радивил, заявив Хмельницькому, що у випадку війни між Московією й Україною, він, Радивил, займе до цієї війни нейтральне становище. Маючи такі задоволення він Радивиля, Хмельницький наказав Ніженському, Переяславському і Чернігівському полковникам, щоб вони з Радивилом ніяких зачіпок не робили й мирно жили, але разом тим

остерігав полковників, щоб вони були до таких справ уважливі і були чуйні до витвореної ситуації.

В днях 23-30. III. с. с. 1653 р. у Радивиля й Хмельницького відбулися сойми. На цих соймах ухвалено ніякої війни між Литвою й Україною не провадити й мирно жити. В цей час і Тиміш Хмельницький писав своєму своякові Радивиліві щоб між ним і його батьком ніяка війна не провадилася й жили в мирі та згоді. Подібного листа Радивиліві й Хмельницькому вислав Молдавський господар Лупул, тесть Тимоша Хмельницького. Господар Лупул також радив Радивиліві не помагати полякам проти Хмельницького.

Між Україною й Литвою до кінця 1653 року протривав мир, якого ніхто не міг спровокувати, щоб викликати між ними війну.

Старший війська Запорізького Богдан Хмельницький прийнявши в Переяславі 8. I. с. с. 1654 р. підданство Москальського царя віддав тим самим в підданство й ті українські території якими володів, так розумів цар і його уряд в Москві. З цього факту впливало, на думку царя і його уряду, що всі міста які здобудуть козаки своєю шаблею від Поляків та Литовців належать під зверхність царя та його держави. Інакше цю справу трактував Хмельницький, генеральна війська канцелярія та полкова козацька старшина, які вважали здобуті території й міста своїми, козацько-українськими. З цього приводу повставали спочатку тихі, закулісні, змагання, що потім виявилися й отвертою боротьбою.

2. IV. с. с. 1654 р. цар вислав своє військо під проводом боярина Трубецького проти Поляків і Литовців.

В цей час Польща мала два фронти: один проти Москалів на Смоленщині і Чернигівщині, а другий з Україною на Поділлі і Браสลівщині. Кримський хан тримав нейтралітет і становив собою загадку: з ким і проти кого він виступить.

23. V. с. с. на фронт проти поляків виїхав сам цар. Це налякало Поляків і вони вислали до царя своїх послів, щоб цар затримав свій похід, але ці заходи не дали полякам бажаних успіхів.

29. V. с. с. почався наступ москальського війська проти Польсько-Литовського війська. На цей фронт, по приказу царя вислав і Хмельницький своє військо в силі 18.000 козаків під проводом наказного старшого полк. *Івана Золотаренка*.

1. VI. с. с. полк. I. Золотаренко повідомляв царя, що він з козаками йде на Новгород-Сіверський в напрямі через Гомель, щоб бути

в контакті з царським військом. Але цар ці пляни змінив по своїому,

Від 9. VI. до 20. VII. с. с. у Варшаві радив польський сойм, а за час Москалі взяли від Поляків і Литовців такі міста: Дорогобуж, Білу, Рославль і Полоцк.

На листа полк. I. Золотаренка цар відповів наказом, щоб він з фронту з під Гомелю пішов на Смоленськ, — на це полк. I. Золотаренко відповів, що він цього наказу виконати не може і з своїм листом вислав делегацію до царя, в такому складі: Тимофій Оникієнко і Петра Забіллу. Штаб полк. I. Золотаренка тоді складався з таких старшин: суддя Силуєн Мужилівський, суддя Яків Мужилівський, обозний Іван Рябуха, осаул Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський, хорунжий Кіндрат Волконський і писар Іван Григорович. При штабі ще перебував протопоп М. Філіминович.

15. VII. с. с. Золотаренко видав заклик до обложених у Гомелі, щоб вони здалися, але вони відкинули таку пропозицію.

28. VII. с. с. Золотаренко одержав новий указ царський, щоб він коло Гомеля полишив війська скільки треба, а з останніми козаками йшов на Орду. на це Золотаренко висловив свою згоду, але пройшов і тиждень а він з місця не рушив. Нарешті відібрав 1.000 козаків і під проводом свого брата Василя Золотаренка відіслав під Смоленськ.

13. VIII. с. с. Гомель здався полк. Золотаренкові, про цей успіх повідомив царя, а сам з військом пішов на Чичерськ на р. Сожі.

23. VIII. Золотаренко забрав Чичерськ.

Від Чичерська полк. I Золотаренко пішов далі й забрав Новий Бихів і Старий Бихів.

Після цих успіхів полк. I. Золотаренко зійшовся з полк. Константином Поклонським коло м. Могилева.

Поклонський — місцевий православний діяч, приятель ген. секретаря Виговського і Хмельницького, який поїхав до царя і віддав йому ці зайняті міста Золотаренком. За це цар його нагородив дарунками і титулом полковника та дозволив йому організувати нове військо. Повернувшись до Золотаренка скоро між ними стався конфлікт, бо Золотаренко зайнявши ці міста не думав їх віддавати „під високу руку царя” тільки як землі Українські під владою козацькою хотів їх мати. Поклонський одержавши такі привілеї й права від царя тепер захотів бути другим Хмельницьким, цебто царським підданим і вести

сепаратну політику від Хмельницького і війська Запорізького. В одному своєму листі до Бутурліна Поклонський обіцяв організувати багато війська на поміч цареві.

24. VIII. с. с. Могилів присягав на підданство цареві. Ця подія зовсім зробила з приятелів ворогами полк. Золотаренка з Поклонським. Золотаренко почав робити заходи щоб Поклонського висадити з Могилева. Протопоп Максим Филонович теж повів акцію, щоб Могилів і Поклонського привести до єдності з київським митрополитом і підлеглість Хмельницькому та наказному старшому Золотаренкові. З цього приводу протопоп Максим Филонович до мешканців міста Могиліва написав проклямацію.

Поклонський діставши цю проклямацію, за порадою Воейкова післав воєводі Лопухінові. В другому листі Поклонський скаржився Лопухінові на полк. Золотаренка в гніві на його за те, що „він Чауси й Могилів привів до підданства цареві без кровопролиття,” цебто не віддавши козакам на грабїж, по думці Поклонського. і що він, Поклонський післав своїх людей до Старого Бихова намовляти до підданства й. ц. в., але Золотаренко його послів не пустив до Ст. Бихова. Після цього Поклонський написав листа до полк. Івана Золотаренка, в якому його попереджав, щоб до Чаусів і Могилева він не мішався, бо ці міста, мовляв, не козацькі тільки його царської милости царя Московського, що ці міста до Ніжена не належать (де знаходився військовий штаб Івана Золотаренка). Так писав Поклонський дня 5. IX. с. с. 1654 р. У відповідь полк. Золотаренко вислав свого листа Поклонському із Ст. Бихова з погрозами і покаранням за його самовільство й післав своє козацьке військо на Чауси і Могилів. Поклонський довідавшись про це післав своїх післанців до царя, щоб він також вислав своїх стрільців під Чауси й Могилів, щоб не дати захопити Золотаренкові. Так розпочалася боротьба Поклонського, за ініціативою й підтримкою московських воєвод і царя, яка була виявом *сепаратизму* від України і прилучення до Московського царства.

18. VIII. с. с. 1654 р. Хмельницький вислав полк. І. Золотаренкові листа з докором (щоб виправдати себе як старший перед москальським воєводою і царем.), що він його не інформував про Могилів і Могилівщину та дав наказ разом з татарами йти на Поляків.

3. IX. с. с. 1654 р. до Путивля приїхало трьох козаків, проситися проїзду до царя в Москву.

Це були: Сулима Василь, Левонів Пронько і Авдіїв Степан, проєйти в царя о дозвіл організувати їм добровольців у поміч цареві проти Поляків. Путивельський воєвода їх челобитню післав до царя. В скорому часі воєвода від царя дістав таку відповідь: „Вольних людей, окрім біглих холопів немає!”.

В дальшому наказується воєводі таких людей не приймати і відсилати їх туди, звідки вони прийшли.

Підручний Поклонського, Василь Залуцький, що правив у Чаусах з його руки, сповіщає Поклонського і жадає гострого наказу проти своєвольників, з заборонаю під карою смерти, щоб не думали вступати до козацького війська полк. І. Золотаренка.

15. IX. с. с. 1654 р. Поклонський післав листа до царя із скаргами на полк. І. Золотаренка.

Тиждень пізніше і Золотаренко також написав листа до царя.

Конфліктом цих супротивників московський уряд дуже заскочений і заклопотаний. Змагання Золотаренка були: прилучити ці землі (території) на р. Сожі і р. Дніпрі і до війська козацького Запорізького і взагалі поширити козацький режим на ті території були для Поклонського не бажані й неприємні. Але він не відважився різко виступити проти Золотаренка — і Золотаренко, завдяки своїй енергії скоро переміг свого конкурента, Поклонського — принаймні на стільки, що не дав йому другої „царської” козаччини, всяко тероризуючи тих, що хотіли записуватися в козаки до Поклонського.

Ситуація Золотаренкового війська в цей час була такою:

1. Під Старим Биховом стояло три табори — від Могилева І. Золотаренка, друий Тимоша Золотаренка (брата І. Золотаренка) третій полк. Пободайла в заступстві полк. Поповича.

2. Від Нового Бихова стояв табір полк. П. Забілли, але був післаний до царя — звідки не повернувся і був зісланий царем на Сибір.

3. Над Дніпром стояв табір — полк ніженської піхоти 3.000 козаків під командою полк. Кобильницького.

19. IX. с. с. полк. Золотаренко прибув до царської ставки коло Смоленська і скаржився на полк. Поклонського. Золотаренко просив царя щоб Поклонського було забрано з козацького війська і заборонялося йому брати місцевих людей до його полку.

23. IX. с. с. прибув до Хмельницького післанець від Яноша Радивиля, підчашій Куницький з полк. Антоном Ждановичом з вісткою, що Радивил відступив від Поляків і стає в поміч Хмельницькому. Радивил просить Хмельницького і Виговського щоб відступили йому його полонених і зокрема ротмістра Могильницького, а взамін за це він відпустить полонених козаків, також радив Хмельницькому замиритися з Поляками згідно Білоцерківського трактату і відступити від Москви. Ще радив і просив щоб на Дніпро і Сожу вислав як найбільше війська проти московського війська. Московський уряд до Золотаренкової пропозиції поставився неприхильно і забороняв з Могилева й повіту приймати людей до полку Золотаренкового, бо Могилів з повітом „били чолом цареві”. Ця заборона привела до загострень Українсько-Москальських відносин.

Золотаренко просив царя щоб військо там зимувало, де воно тепер перебуває, але цар відповів, що Золотаренкові дозволяється перебувати в Бихові, а війську перебувати в повітах Биховським і Могилівським, з умовою, щоб не чинити насильства і не забирати провіанту. При цій авдієнції цар пожалував грамоту Золотаренкові на місто Батурин з усіма містами й селами та приналежностями, вигодами, щоб володів сам, жінка і діти.

27. IX. с. с. цар дав прощальну авдієнцію полк. І. Золотаренкові і дав ще чотири сороки соболів і великий срібний кубик.

Суддя Мужилівський, що був із Золотаренком, дістав 40 соболів, інші що були з ними теж дістали соболі, а 106 козаків — по 1 золотому. Що дістав протопоп Максим — невідомо, він просив царя щоб приєднав собі всіх тих православних і уніятів Руських земель, що тепер перебувають під католицькою Польщею.

І. Золотаренко повернувшись до Бихова вислав до царя прохання, щоб його брата Василя Золотаренка з військом з під Вітебська відіслано до Бихова. Цар прохання не задовольнив а у відповідь надіслав Золотаренкові 50 пудів пороху і 500 пудів соли,

29. IX. с. с. між Радивилом і польським королем прийшло до розриву. Радивил заявив бажання відійти від короля і піддатися цареві, а коли б цар не прийняв, тоді він піддається під Шведського короля.

Маючи такі інформації, Хмельницький негайно вислав до царя свого посла з цими інформаціями, а Куницького відправив назад до Радивиля.

В зимі 1654 р., 1655 р. москальські війська зимували в Радимиччині і Дреговиччині і дуже зпротивилися місцевому українському населенню, що шляхта і населення, які в осені 1654 р. заприсягли цареві, почали масово втікати до Литви. Цар наказав таких втікачів переймати, вилловлювати і немилосердно карати.

В лютім 1655 р. гетьман Радивил підійшов до Могилева, де перебував полк. Поклонський і піддався Радивилу, також намовив людей зробити так само, і закріпившись в замку вичекали тут до весни, аж їх звільнило москальське військо. Поклонський опинившись в такій ситуації, почав шукати з Хмельницьким порозуміння, і написав листа про свій задум і до наказного старшого полк. І. Золотаренка.

Разом з листом Поклонського Золотаренко і протопоп одержали листа від Радивиля. Радивил писав:

„Милостивий пане гетьмане Сіверський! Знаєш ваша милость як я предків своїх приятелем був війська Запорізького з паном гетьманом Запорізьким, хоч і війна велася, був я приятелем зичливим — певен я, що ваша милость це знаєш добре. Тому і ваша милость бажаю запізнатися принаймні листом відізватися до вашої милости, доброю приязню. Від пана Жизенського і Поклонського знаю, що ваша милость добрий юнак і добрий чоловік, якже ваша милость з Вітчиною маткою своєю воювати, а триматися з народом московським, що не звик нікому додержати присяги ні слова. Що може бути явнішого над це — що ніби то хотівши боронити віру, старожитну Руську і вільности її він стільки душ в неволю забрав, і всю землю — не ляхами, а Русю заселену до решти знищив. Який же він нам оборонець, і як він нас обороняє? Самі бачите яку поміч має від нього пан гетьман Запорізький, яку поміч маєш ти сам, — в. м. не він нас обороняє, а йому треба щоб ви його обороняли! Розсудіть самі в. м. що це за робота — бо маєш розум добрий і воєнний.

При тім знай в. м. що хан Кримський, і князь Семигородський Ракоці дуже пильно заходжуються коло того, щоби помирити Україну з королем й. к. м. і Річю Посполитою — мають в цій справі своїх послів у п. гетьмана і короля й. м. Я також післав недавно свого посла до пана гетьмана, яко до свата свого, взяв то на душу свою, душею своєю поручився, що тут немає ніякої зради, але тепер помирилося то вже

буде згода вічна і не розривна, при всяких вільностях, як цій вірі православній і народові тому, так і всьому війську Запорізькому. І маю надію, що це вскорі здійсниться, бо вже пан гетьман приязню московською починає нудитися, і казни царської присланої йому брати не схотів. В. м. про все найкраще знає, нехай же і між нами тут це добре діло почнеться. Я перед Богом можу присягати, що король й. м. покаже в. м. таку ласку, якої цар ніколи не докаже (не покаже) — бо вільність народу нашого відома в. м., я знаю, що в. м. сам відчуваєш її насолоду, як чоловік доброго звичаю: маєностей, чести і грошей матимеш, тільки собі забажашь.”

Другого листа Радивил писав до о. протопопа Филоновича.

В Москві скоро про це довідалися і затурбувалися.

9. V. 1655 р. цар одержав листа і негайно вислав посланця до Хмельницького і наказав розслідувати справу, а одночасно наказав Бутурлинові поговорити з Хмельницьким і Виговським і не терпіти зрадницьку поведінку київського митрополита і, треба вжити заходів перед Хмельницьким, щоб він митрополита вислав до Москви. Але Хмельницький до цієї справи не хотів прикладати своїх рук.

10. V. с. с. 1655 р. у Києві відбулася зустріч: Хмельницького, Виговського, київського митрополита, архимандрита печерського і московського воєводи В. В. Бутурліна. Про що говорилося й які пляни ухвалено невідомо.

В квітні місяці 1655 р. Хмельницький у Корсуні відбув нараду перед виступом у весняний похід. На цій нараді були полковники, генеральна старшина і представник наказного старшого Івана Золотаренка Забіло, борзенський сотник, про цю нараду сотн. Забіла інформував полк. Золотаренка.

На раді обговорювалися справи стратегічні, біжучої політики, адміністрації і фінансів. Листи одержані від Забіли Золотаренко по прочитанню передав до царської канцелярії (що була при його полкові) а сам з'явився на царський приказ „побачити царські очі”.

А в окремому листі до Золотаренка Хмельницький радив: щоб добре бив ворогів, так як і дотепер, не задержувався у Старому Бихові та йшов далі на північ виганяти ворога з Литви.

ВІЙСЬКОВА АКЦІЯ ПОЛК. ІВАНА ЗОЛОТАРЕНКА НА ЛИТВУ

(Землі Дреговичів, Радимичів, Полочан
і Кривичів)

22. V. с. с. 1655 р. наказний старший Іван Золотаренко, полковник Сіверський посідав такі міста відібрані від кн. Родивиля, старшого литовського: Могилів, Чауси, Чириков, Мстислав, Кричів з околицями і горішню Сож, та просить царя дати йому допомогу щоб далі йти на Литву й забирати дальші міста, щоб очистити від литовців старинні українські волості. Але І. Золотаренко у відповідь на своє прохання дістав наказ всі ці міста й територію віддати Мстиславському московському воєводі, а для себе полишити тільки Кричів з його околицею. В Кричові дозволено мати козацьку адміністрацію: сотника й осаула, а в інші міста Москва призначила своїх воєводів. Отак Москва перекреслила задум І. Золотаренка, щоб ці міста прилучити до Українського козацького війська Запорізького.

В Москві вирішено позбавитися І. Золотаренка з цієї території.

28. V. с. с. 1655 р. Золотаренко післав своїх старшин з трофеями до царя й виправдувався що мусів Бихів укріпити перед ворогом і тому мусів там залишитися. У відповідь на це дістав подяку і прибути до Москви щоб „побачити пресвітлі государеві очі”. Золотаренко й тепер не спішив до Москви, тоді до Золотаренка післано з Москви Матвія Поливанова з наказом, аби „наказний гетьман велів бути у нього”. (цебто просто царським шпигуном, щоб слідкував за Золотаренком. С. 3.) Золотаренко на час авдієнції Поливанова скликав полковників, сотників і інших своїх старшин. Поливанов перед всіма подякував Золотаренкові в царським імені і всім присутнім і сказав ще: що козацьке військо повинно дати царському війську 1000 коней, бо в них подохли, а самому Золотаренкові приїхати до царської ставки.

1. VI. с. с. Золотаренко був вже у царя і мав авдієнцію. Царська ставка тоді знаходилася в Шклові. З Золотаренком приїхали протопоп Максим Филимонович, полкова старшина й козаки та московський стольник Дмитрій. Думний дяк Лопухин, що приїхав з Золотаренком представив цареві на авдієнції Золотаренка з його проводом. Цар всім подякував і велів видати нагородити золотом Золотаренкові і всім козакам Золотаренковим. Зокрема Золотаренкові срібний

кубок і 4 сорока соболів, протопопові, Василеві Золотаренкові, судді Іванові Несторенкові, судді Яцькові Петрову, полк. Іванові Поповичеві, полк. Охримові Коробці та Данилові Золотаренкові (синові Івана Золотаренка) по сороку. Далі наказав стояти в Старому Бихові аж до дальшого наказу. По цім Іван Золотаренко подав Лопухинові свої петиції, змість їх був такий:

1. Просити приставом до Василя Нечипоровича, брата мого, який дістав указ йти вперед — Алексія Никитича Трубецького.

2. І помімо указу й. ц. в. пана нашого милостивого, наколи мені в скорім часі дозволити із під Старого Бихова розстатися із військом.

3. Просити про те, щоб й. ц. в. грамотою своєю царською даною до Старого Бихова щоб ротмістра якого я тепер допровадив веліли звільнити грамотою на його ім'я.

4. Просити й. ц. в. о грамоту і дозволення йти до війська місцевим людям в армію й. ц. в.

5. Просити й. ц. в. дозволити нашим коменникам йти вперед а табір полишити в Бихові. Просити й. ц. в. щоб при нас було полишено Лопухина. І прохати й. ц. в. щоб нашому товариству полишитись при й. ц. в. із всіх міст і сіл що під нашою адміністрацією.

Другого дня по цім Іван Золотаренко одержав відповідь на петиції:

1. Приставом до Василя Золотаренка призначено стольника Кикина.

2. Про похід І. Золотаренкові указ буде даний згодом.

3. До Старого Бихова написати грамоту про підданство.

4. Протопопові Максимові Филімоновичеві дано грамоту на с. Ушню.

5. До Могилевського воевідства післано указ через Кикина, щоби він перевів набір людей до Золотаренкового війська в місті і повітах.

Такі укази для Золотаренка були корисні, бо він після цього набрав до свого війська 20.000 активних і 6.000 хорих людей.

13. VI. с. с. Золотаренкові дано царську грамоту на забезпечення облоги Старого Бихова, а самому з братом Василем вирушити в похід на Свислоч, Мстислав і промишляти над поляками і литовцями.

Для Івана Золотаренка і його війська настали походи за походами: на Свислоч, Вільну, Городно, Ковно і Новгород. А коли Іван Золотаренко пішов в похід, тоді Москва вислала своє військо під командою кн. Трубецького на Старий Бихів

з грамотою до биховців щоб піддалися й зложили присягу на підданство цареві, але биховці не послухали і не піддалися будучи в облозі московським військом кн. Трубецького.

В осени повернувся Іван Золотаренко до Бихова і тільки тепер Трубецький міг увійти до Старого Бихова.

Золотаренкове військо розійшлося по домах, а з ним залишилося тільки 500 козаків під командою Василя Золотаренка. Московський штаб дав наказ Золотаренкові вийти із Старого Бихова і відійти до Нового Бихова, і звідти „промишляти”. Але Золотаренко відразу цього наказу не виконав і залишився тримати Ст. Бихів в своїх руках. Під час одного герцю Івана Золотаренка пострілено з мушкета в ногу, і від цієї рани він скоро помер. Тіло звідци допроваджено до Ніжина, де й поховано з почестями.

Тіло Золотаренка поховане в Ніжені, пізніше було допроваджене до Корсуня і поховано в церкві св. Миколи. Похоронні церемонії відбувалися на саме Різдво.

В Іванові Золотаренкові Україна втратила великого патріота і державника, козака стратега й адміністратора, який все старався звільнені від Поляків і Литовців старі Українські землі прилучити до України. Це ж він тримав Сіверщину з Україною проти волі Москви. Хоч Москва свідомо підтримувала Золотаренка проти Хмельницького, щоб створили дві адміністрації козацькі в Україні: Сіверську і Запорізьку в Правобережними воевідствами під Б. Хмельницьким, — до часу доки обидві частини будуть зовсім інкорпоровані з Московщиною.

На місто Івана Золотаренка прийшов Нечай Іван, полковник чаушський і новозибківський, він скоро увійшов у конфлікт з могилевським воеводою — москалем. Москва тепер вже в козаках потреби не мала, маючи на увазі велике князівство Литовське відірвати від Поляків дипломатичними шляхами і приєднати на свою сторону.

Москва для цієї мети козаків більше не потребувала.

Полковник Іван Нечай із своїми козацькими полками відійшов на Правобережжя до розпорядимости старшого війська Українсько-Запорізького Богдана Хмельницького.

МОСКАЛЬСЬКІ ЗАЧІПКИ В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ УКРАЇНИ

В Москві вирішено за всяку ціну заволодіти Північною частиною України, тому зовсім мало-

важні або й дрібні справи роздувалися до великих питань, та все шукалися всякі зачіпки, щоб викликати в Чигирині між старшим Хмельницьким і старшиною, що мала в своїх руках Північну Україну, — конфлікти. Претекстом до цього вибрано накази старшого *Івана Нечая*.

Хоч вже ця справа була порушувана раніше і Нечай найшов у всіх цих нападах виправдання у Хмельницького, але московські послы і воєводи знову справу Нечая поставили на порядок денний.

В осени 1655 р. в Чигирині відбувалася козацька рада на якій був присутній і Московський посол Лопухин. Замість сидіти і лояльно слухати, він підняв справу полк. *Івана Нечая*.

З приводу цього Хмельницький дав наказ полк. *А. Ждановичеві* перевести слідство з полк. *Іваном Нечасм*. Полк. *А. Жданович* слідство перевів і полк. *Нечая* у всім виправдав. Після цього Москва почала шукати нових зачіпок.

25. V. с. с. 1656 р. Хмельницький прийняв на авдієнцію посла Лопухина, на якому Лопухин переказав царське доручення (Інструкції), які в першу чергу порушували могилівське непорозуміння.

Полк. *Жданович* під час слідства запитав полк. *Нечая* в травні 1656 р. — чи мав він від Хмельницького наказ володіти над Північною Україною, панувати, рядити і писатися полковником Часуським, Могилівським і Гомельським? *Нечай* відповів, що він писався так як Хмельницький писав в універсалі до нього і на доказ цього показав універсал Хмельницького. Полк. *А. Жданович* знайшовши всі закиди безпідставними — виправдав полк. *Нечая*.

І дійсно, в універсалі до полк. *І. Нечая* з дня 29. січня 1656 р. писалося: „... иж видячи ми пана *Івана Нечая* нам и всему війську нашому й. ц. в. Запорізькому зичливого и в дилах рикарських, от боку нашого желаєм на полковництво и Белую Русь (Північна частина України. С. 3.) — до *Могилева*, *Чаусов*, *Новозибкова* и *Гомля*, и иных міст и мистечок, и сел там знайдучих. Абы там постаючи на пограниччю постерігаючи той край був дале захований для нашей послуги й. ц. в. также нами всему войську Запорізькому й. ц. в. на противо розных неприятелов...”

З цього видно, що полк. *Іван Нечай* нічим не перевищив себе в титулах і службових обов'язків і титулувався так як то був іменований в універсалі Хмельницького.

На запитання *Ждановича*, як він смів виганяти

москалів з Могилевського повіту й ставити там козаків, *Нечай* показав йому інший універсал в якому наказано *Нечаєві* держати свої залоги там де держав полк. *Іван Золотаренко*: „Так я за гетьманським наказом і зробив: присланих з Москви на залоги салдатів велів вивести, а поставив свою залогу — козаків”. Полк. *Нечай* займав таку територію згідно поданих тут місцевих сотень: *Акулинська*, *Біляєвська*, *Богородська*, *Вербицька*, *Городельська*, *Горська*, *Заблотська*, *Заозерська*, *Мишевська*, *Могилевська*, *Пропонська*, *Рогозинська*, *Свято-Озерська*, *Слущка*, *Смоленська*, *Уланівська*, *Чауська*, *Чириківська*, *Чичерська*. Разом 19 сотень і сотників. Всі вони називають себе „сотниками війська Запорізького полку *Нечаєвого*, полковника *Чичерського* *Чириківського* й інших городів: *могилевського*, *мстиславського*, *горського* та інших. Така дрібна справа, як титулювання набрала такого великого розміру, що Хмельницький має принести в жертву *Москальського* уряду голову одного з найкращих патріотів — полковника *Івана Нечая*. А йшло тут про те, що цар і московський уряд захотіли захопити собі всі ці території, що *Золотаренко* й *Нечай* забрали від *Литовців*, союзника і васала *Польщі*. Москва свої претензії до цих територій базувала на тім, що свого часу полк. *Поклонський*, що керував цими територіями, присягав цареві на вірність за себе і дав присягати ці території. Отже в цім випадкові йшлося Москві про окупацію цих теренів і вигнання юрисдикції Хмельницького звідци.

Послом Хмельницького у Москві тоді був полк. *Половець*. Відправляючи полк. *Половця* до Хмельницького цар разом з ним післав і свого посла до Хмельницького та передав через посла листа Хмельницькому такого змісту:

„Самому тобі, гетьмане, відомо, що *Могилів* дався на ім'я царського величства, і царські московські люде сиділи в нім в облозі, голодували і всяку нужу терпіли, а не козацьке військо. А хочби і козаки здобули *Могилів*, то без царського указу приписувати його до *ніженського* полку не годилось”. Далі в листі писалося: „В *Могилеві* стоїть залога московських стрільців, села тутешні роздані на прогонування воєвод і війська а також і *могилівській* шляхті, що присягала цареві. Тому й. ц. в. велів вивести козаків з *Могилева* і *могилевського* повіту, а бути там царським ратним людям, дворянам, дітям боярським...”

Далі в листі зверталася увага Хмельницькому, в козацькій займанщині по смерті *Золотаренка*.

Москальські воєводи смоленський і могилівський повідомили Москву, що козаки наїзджають на містечка й села, грабують людей і навіть б'ють москальських стрільців та не слухають воєвод і бунтуються проти них.

На всі ці закиди москальських воєводів Хмельницький відповів своїм листом, що тут наводимо: „Були про це прислані царські грамоти до Поклонського і Золотаренка: велено прибирати козаків хто зхоче в Могилеві і Чаусах і по інших городах, на тій підставі охочі люде позаписувалися з козаки, живуть вони по тих городах, мають свої дома і вивести звідти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніженського полку, що полишилися на залогах в Могилеві, в Чаусах і по інших містах, або людей не оселих (котрі без родин) — тих накажу вивезти. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи оселих (що живуть в домах), то в війську піднялось би велике незадоволення, і можна з того сподіватися великої біди.

Іванові Нечасві велів я тими козаками завідувати і могилівським полковником писатись, тому що над тими козаками (місцевими, писаними на підставі царського розпорядження) полковника не було (по скільки оселих козаків вивезти не можна, немає рації лишити їх без полковника).

Про Івана Дорошенка вже ми чули і перед цим царським наказом, що він покинув Новий Бихів, і я велів тримати його в кайданах, в Ніжені до царського наказу; тепер після царського наказу велю його скарати горлом. Федора Константиновича не знаю, велю розшукати, і коли доведуть на нього в слідстві те „воровство“ — я велю з ними зробити так як з Дорошенком, згідно з наказом вел. государя.

Про Івана Нечая і Корнія полковника і про тих козаків, що наїздили „для воровства“, государевих людей били й грабували, а полк. в цім їх не стримували, пішло для того умисно і коли ті „воровства“ потвердяться, я Іванові Нечасві і Корнієві і козакам учиню відповідно до їх вини чого вони будуть варті.

А про те кого на те слідство післати, і про полк. Івана Неча — щоб його козаків з Могилева і Чаусів вивести і надалі йому полковником не бути, — про це я поговорю з суддями, полковниками і осаулами. Як вони постановлять, про це вам відомо чиню”.

Та після цієї відповіді Хмельницький одержав нові скарги від москальського воєводи Репнина на полк. І. Нечая й інших українських старшин,

що стояли з своїми козаками по містах Північної України.

1. VI, 1656 р. Хмельницький покликав посла Лопухина і повідомив, що до Могилева й інших міст посилає полк. Антона Ждановича з наказом покарати полк. Івана Дорошенка за зраду, що покинув Старий Бихів, за це скарати на смерть. Відшукати Федора Константинова і також скарати на смерть. Над Іваном і Корнієм Нечаями перевести слідство і також згідно із провини покарати. В першу чергу їх вислати з Могилева, Чаусів а козаків відіслати на Запоріжжя. Тих козаків, що мають в цих містах і повітах родини й дома, тих полишити на господарстві і з міст не вислати. Лопухин намовляв Хмельницькому, щоб він всіх старшин і козаків вигнав з Могилева, Чаусів і інших міст і їх повітів всіх, щоб там було право тільки московських воєводів та їх стрільців.

На це Хмельницький відповів, що він погоджується, але жонатих козаків виганяти з їх хат, дворів і ґрунтів ніяк не можна, бо з цього стане великий бунт між козаками в Україні і на самім Запоріжжі.

2. VI. с. с. Лопухин мав прощальну авдієнцію у Хмельницького і цього ж дня відїхав на Москву.

Цього ж самого дня до Хмельницького приїхав полк. Іван Нечай із скаргами на москальського воєводу могилівського Репнина, що він козакам кривдить, б'ють, і порозганяли, а в могилівській в'язниці сидить більше 100 козаків. Хмельницький цю справу дав розслідити полк. А. Ждановичеві.

Вечером, того ж 2. VI. навідав писаря Виговського один з тов. Лопухина — Портмоников і заявив: „Як гетьман з військом збереться на Росаві звелить полковникам з обозом в степи і надслухуватись де неприятель. А сам гетьман з невеликим військом може повернутись на Україну і звернутись до козаків, що порозходилися з козацьких міст та поселилися понад Пслем і може тих козаків половину вирубати, а решту забрати з собою. З того йому ще прибуде до війська — тисяч з десять або й більше”.

**

По смерті Яноша Радивиля родина звернулася до Хмельницького про протекторат над всією родиною чи родом Радивилів. З цією справою приїхав представник Радивилів до Києва Стефанович. Про це довідався московський воєвода київський і повів офіційне слідство про появу литовського підданого у Києві. Воєводу поінформу-

вали, що це прибув шляхтич Стефанович у справах Богуслава Радивиля в тій справі що Хмельницький просив царя прийняти під свою руку Слуцьке князівство, масток князів Радивилів і щоб оберегти ці маєтности від шведського короля.

12. VI. с. с. Стефанович мусів виїхати з Київа і повернутися до Слуцька.

Така дрібна справа не залишилася без наслідків, її використав для себе московський воевода у Київі проти Хмельницького в тім, що він дозволив з литовських міст вести торгівлю Дніпром з „царськими городами” як Київ та інші міста. З цього приводу повстала нова дискусія, яка врешті ніяких конкретних наслідків не дала для московського воеводи в Київі.

Знову московські послы при Хмельницькому в Чигирині були здивонані, що до Чигирина прибули в кінці квітня луцький владика Діонісій Балабан, що втік від переслідування католицьким клером і поляками. Балабан заявив що він хоче їхати в Київ до митрополита а звідти їхати до Москви і просити у царя підданства. Тодіж прибуло до Чигирина посол Волоського господаря з митрополитом Гедеоном що теж мав їхати до Москви і просити у царя про підданство. Лопухин про такі справи мусів примиритися з цими фактами і ніяких непорозумінь з цього приводу не сталося.

Лопухинові й москальському вєсводі у Київі було заздрісно, що всі справи державного й організаційного порядку Хмельницький і козацька адміністрація полагає незалежно від їх бажань, ігноруючи їх присутність у Чигирині й Київі.

Друга половина 1656 року між Москвою і Хмельницьким пройшла в дуже неспокійних і напружених відносинах.

3 (13). VI. 1656 р. в Москву дійшла реляція полк. Антона Ждановича про слідство над полк. Нечаєм і товаришами, але в Москві тим слідством були незадоволені, що полк. Нечая оправдано від закидів і звільнено на волю. Все полишилося як було перед тим.

10 (20). VI. 1656 р. в Москві одержано одписку мінського воеводи Федора Арсеньєва, що до Мінського повіту прийшло багато людей під корогвами, побивають і мучать шляхту і все грабують; палять містечка і села. Воевода Ф. Арсеньєв довідався що це люди полк. Нечая які прийшли під командою наказного полк. Филимона Бута для переведення певних адміністративних

заходів і записувати охочих людей в козаки, ніби „за царським указом”. В інших повітах теж саме робилося.

12 (22). VI. 1656 р. царська військова ставка одержала відомости, що полк. Нечай і далі, всупереч наказові Хмельницького і полк. Ждановича підписується полковником і приписує собі города в титулі, що Нечай має своє військо в Чаусах, Гсрах, Борках і Барзилові та інших містах і повітах. Що в цих повітах міщани й селяни позаписувалися в козаки і звуть себе козаками.

З цього приводу Москва вислала до полк. Нечая свого дядя Григорія Богданова, який прибув до м. Чаусів дня 14 (24). VI. з наказом щоб полк. Нечай виконав деякі зарядження Богданова, а головне щоб полк. Нечай вийшов сам і вивів свої війська з північних волостей Українських. Але Богданов не застав Нечая в Чаусах, бо виїхав до воеводи в Могилів, Хованського, що заступав Репнина.

18 (28). VI. до Чаусів заїхав полк. Скоробагатів, що їхав послом до Москви й звітав до Богданова, щоб розпитати як із царської ставки їхати до Москви. При цій нагоді Богданов підніс багато скарг на полк. Нечая.

Цього ж самого дня до Чаусів повернувся і полк. Нечай, він зустрівся з Богдановим. Перед кількома днями полк. Нечай бачився з воеводою моголівським Леонтієвим, який переповів Нечаєві те саме, що тепер Богданов.

Воеводи Леонтієв і Богданов взялися за слідство над полк. Нечаєм, а воевода Хованський до цієї справи не пристав. Нечай цим заходам не надавав уваги і як би того нічого не було, та далі провадив набір селян і міщан в козаки та настановляв козацьку управу замість дотеперішньої литовської, поспішаючи перед московськими воеводами. До населення тих міст, містечок і сел де організовано козацьку адміністрацію полк. Нечай розсилав свої універсали.

При зустрічі Богданова з Нечаєм — Богданов нагадав що вже тут було кілька місій подібних до його місії, але що він, Нечай, все робить по своєму наперекір наказу з Москви і заходів вєсвод, і наказав Нечаєві „вивести козаків з Чаусів, повіту і ліквідувати козацьчину до останку”. Нечай відкликався на усний царський указ переказаний воеводами Леонтієвим і Хованським, тому він нічого противного царського указу не чинить і Богданова наказ не бере до виконання. Нечай царський указ, переказаний Хованським так переказав: „Котрі селяне Мигилівського по-

віту записані в козаки, мені до них діла немає, я в ніякі справи їх мішатися не буду”.

Тому, я, (Нечай) по тих місцях де селяни записалися в козаки поставив козацькі залози. Сюди приїздив полк. Антон Жданович, і він нічого не знайшов незаконного і все полишилося як було.

Дальшу розмову Богданов повів про те, що Нечай писався „білоруським” полковником, але на це Нечай відповів, що він свого титулу вживас згідно універсалу Хмельницького і нічого протиправного не чинить.

Богданов поїхав до царя, але ще заїхав до Гор і Гірок і тут дізнався, що з наказу Нечая тутешній міщанин Андроник Качанівський записує в козаки міщан і селян з повіту. Богданов Качанівського покликав до себе і той розповів, що він був козаком у Поклонського і потім у Нечая, що Нечай дав йому універсал на сотництво в Горах і Горках і на залозу. За цим універсалом він набірає козаків. Богданов арештував Качанівського, але він утік.

Нечай позбувшись Богданова енергійно заохочує направляти свою репутацію у царя.

о срепр нди Зрдняя,є міох ірпотім е-чая,„щбі

15 (25). VII. Нечай перехопив польський караван (валку) з різними запасами на рр. Березені і Друтті що йшов до Ст. Бихова на 26 човнах великих і 43 човнах менших і все захопив а людей порубав... Тепер він на спілку з воеводою Хованським веде облогу Ст. Бихова. З своїм листом Нечай допровадив і полоненого шляхтича Юрія Тихоновича що передався на царське імя щоб вірно служити. Ведучи таку політику Нечай не переставав поширювати своїм військом козацько-Українську територію.

В серпні борисовський московський воевода доносив у Москву, що в його повіті шляються Нечаєви козаки під командою Мурашка і роблять насильства, до повіту приходило таких людей 500 чоловіків і забрали збіжжя та коні. З виводу цього Нечай отримав від царя грамоту:

„Посилаю тобі наказ, щоб ти козаків з Борисова й інших городів вивів, а ті селяне що записалися в козаки, аби були на тяжких жеребах і на далі селян в козаки не приймати, тільки щоб старі козаки були далі козаками. На прогонування тобі нашого жалування даю з Чаусів і два войтівства з тим щоб до інших міст козаків ти не послав. Залози козацькі вивести з Борисівського воєвідства. Приписаних в козаки селян повернути в попередній стан і більше не приписувати, а сотника Мурашка, за те що він без

твого відома ворує — скарати згідно з козацьким правом. Всіх старих козаків лишити на старім місці, і про вивід їх і вихід твій з Чаусів вже не може бути й мови”.

В такий спосіб козаччина в Північній Україні була підтверджена самим царським указом частково. Гостре напруження Нечая з Москвою вийшло на користь Нечая з перемогою над царськими воеводами.

Але цей спокій Нечая довго не тривав. Не цей раз Нечай прийшов до конфлікту з Могилівським московським воеводою Хованським. Про причини конфлікту з Хованським Нечай подав до царя у листі, з дня 2 (12). січня 1657 р. З листом Нечай допровадив і московського дезертира Івана Малова, зловленого в Ст. Бихові. За це Нечай одержав царську грамоту з „милостивим словом за службу”, і „жалував його” а також подав до відома, що польський король не скликав сойму, згідно віленського трактату, на якому він (цар) мав бути вибраний польським королем, тому тепер цар готується до війни з королем Яном Казимиром і Нечаєві велить бути готовим... Хованського з Могилева забрано, Лопухину наказано щоб він заспокоїв Хмельницького, що поведінкою Нечая цар задоволений. На місце Хованського до Могилева прийшов новий воевода Іван Бутурлін. Але й з цим воеводою скоро у Нечая прийшло до контроверсій, і в тих самих справах що й з Хованським.

13. III. с. с. 1657 р. словіщав царя, що Старий Бихів взяли козаки полк. Нечая і що він тепер на віки має бути при війську Запорізькому й. ц. м.

28. III. с. с. 1657 р. воевода Іван Бутурлін дістав листа від полк. Нечая в якому Нечай домагався від Бутурліна виводу москальських залоз прапорщика з Дишкова, а коли воевода їх не виведе то він їх силоміць вижене звідтам.

Поза Старим Биховом козаки в своїх руках мали ще Новоградське воєвідство.

Старий Бихів на руки полк. Нечая склав таку присягу: „Ніколи тої фортеці нікому не віддавати, але по вік при війську Запорізькому оную заховати мають”.

В березні місяці 1657 р. полк. А. Жданович обсадив м. Пинськ з повітом і проголосив своїм універсалом, що Пінщина тепер є при війську Запорізькому. Такі справи занепокоїли Москву.

2. VI. с. с. 1657 р. Нечай перебуваючи в Чигирині зустрівся з московським послом і виправдувався, що той лист, який дістав посол, мусить бути якась мистифікація, бо він ще до березня

виїхав з Чаусів до Чигирина, і до 28. III. с. с. його в Чаусах не було, „хіба хтось за очі написав воровськи”. Нечай просив посла визначити в цій справі слідство. Перед послом Нечай клявся у вірній службі цареві. Про цю справу посол переказав Хмельницькому і просив повести слідство. Хмельницький пообіцяв послові повести слідство по волі посла.

**
*

В такій ситуації в Північній частині України прийшли нові чинники, що в дечому змінило становище козацького Запорізького війська і політику Хмельницького — це засяг військ шведського короля Густава і семигородського господаря Юрія Ракоція.

17 травня 1657 р. шведський король Густав підступив під м. Берестя, а на другий день вже місто піддалося королеві.

20. V. король доручив охорону міста Ракоцієві, залага міста мала 2.000 Ракоцієвого війська. Тодіж сюди підступило й козацьке військо.

Берестя було важним комунікаційним, стратегічним, адміністративним і торговельним центром. Москва вважала Берестя і Велике Княз. Литовське своїм набутком і жадала відступлення козаків з Берестя.

Ракоцій претендував на цілу т. зв. „Малопольщу” (територію між Вислою і р. Пиліцею з Краковом) і Русь (Українську територію між р. Вислою і границею Поділля та Браславщиною). Король Густав теж мав свої претензії на ці території. Кожний хотів собі загарбати ці території. З цього почалася криза всієї спільної акції.

Жданович в свою чергу жадав патронату на ці землі війська Запорізького.

Полк. А. Жданович, що стояв тоді під Берестям видав свого універсала для Пинська й повіту. Пинській шляхті Жданович поставив свої

вимоги, коли вона хоче користуватися опікою війська Запорізького.

23. V. маршалок і хорунжий Пинського повіту скликав шляхту на нараду до Пинська і по нараді видав свого універсала. В наслідок цього до Чигирина виїхали маршалок пинський і стольник пинський.

20. VI. вони зложили Хмельницькому свою петицію і одержали від Хмельницького задоволення їх прав.

Згідно зложених декларацій Пинськими представниками, Пинщина признавала зверхність Війська Запорізького, а це викликало в Польщі велике занепокоєння.

Хмельницькому, як старшому війська Запорізького належали тепер ті права, які належали польським королям. Тепер зв'язки з Польщею Пинська цілком розривались. Пинський повіт став складовою частиною України. Подібний був протекторат війська Запорізького і над Литвою. Подібні відносини заіснували і з Полудневою Волинню і землями Західної частини України (територія між Вислою, або й Пиліцею до границь Подільського і Браславського воєвідств). Тоді до війська Запорізького горнулися люде православної віри, звільнені від Польщі.

Тодіж і Новгородське воєвідство в Північній частині України, яке було обсажене військом полк. І. Нечаєм належало до війська Запорізького і під владою його старшого Б. Хмельницького.

В цей самий час підписано воєнну конвенцію України із Швецією, Семигородом, Волощиною та Молдавщиною, тоді було вислано козацький корпус під проводом полк. А. Ждановичом до Польщі для розділу між союзниками. Всю східню частину — „Від Висли” мало б забрати військо козацьке Запорізьке.

Чим все це кінчилося — буде сказано в наступних статтях.

III. УКРАЇНСЬКО - ТУРЕЦЬКО - ТАТАРСЬКІ ВІДНОСИНИ

Українсько-турецько-татарські відносини беруть свій початок від того часу, від-коли Туреччина стала сусідкою України, а Татари поселилися в Криму й по інших Чорноморських побережних містах, колишніх колоніях розгромленої Візантії.

Відносини між цими народами і державами від 1648 року до 1655 року ми побіжно з'ясували в наших попередніх статтях, а тепер коротко розглянемо їх з кінцем 1655, 1656 і 1657 років, до кінця Хмельниччини.

Кінцем грудня 1654 р. на Дністер прийшло до польського кор. гетьм. Потоцького 30.000 татар з Криму під командою Камам-бея мурзи, що формально рахувалися під малолітнім сином султана Муглі-герая, і заявили бажання стати на службу польському королеві. Камам бей у Потоцького випросив кілька тижнів на відпочинок і приведення свого війська до боєвого стану. Потоцький погодився.

11 січня 1655 р. гетьм. Потоцький поїхав подивитися на своїх союзників, що тоді стояли в Ободівці, на Поділлі. Тепер татари при цій нагоді просили у Потоцького ще хоч тиждень віддиху бо не кінчили всієї підготовки до походу, а Потоцькому радили йти в похід, а що вони вирушать за ним і наздоженуть. Потоцький добре знав татар як підступних, улесливих і знав, що коли полишити їх не чинно в тилу, то вони займуться бранням ясиру та здобичництвом і можуть зрадити — Потоцький видав строгу заборону брати ясир і грабувати населення. Камам-бей запевнив Потоцького в послуші. Після цього Потоцький забравши своє військо пішов на Умань.

Козацькі полки з Браслава, під командою уманського полк. Глуха, кальницького полк. Богуна і браславського полк. Зеленського теж пішли під Умань. Недалеко від них ще стояв з полком Виговський.

Ідучи на Умань Потоцький сподівався на свій успіх, незнаючи сили козаків і при так великій силі союзників татар.

Підійшов під Умань і послав в Умань своїх послів щоб намовити залогу здатися на ласку гетьм. Потоцького, без бою.

Хмельницький і воєвода Шереметьєв із своїми військами теж підійшли під Умань і стали.

15 (25). І. Потоцький приступом пішов на Умань, а татарів ще не було. 16. І. с. с. Потоцький свій наступ повторив, але теж без успіхів. Після цього Потоцький відступив від Умані й пішов на Соколівку і Бузівку, а татар ще не було.

19. І. с. с. підійшов під Бузівку і тут довідався, що 2.000 татар залишилися в Охматові, тут в Охматові козацьку залогу мав полк. Пушкаренко. Лянцкоронський і Чарнецький з своїм військом теж пішли на Охматів, в цей час сюди наспіла й Орда з султаном.

20. І. с. с. Поляки і татари стрінулися в урочищі Дрижполя з військами козацькими і москальськими. Стався бій: полякам вдалося розгромити москалів під командою Шереметьєва і увійти в місто Охматів. Орда в цій бою участі не брала і на щось вижидала. До бою пішли козаки, по рукопашному бою козаки Охматів від поляків відібрали й поляків погнало далеко від Охматова. Головна й кривава битва козаків з поляками сталася на Дрижполі, тут польське військо зовсім було розгромлене. Орда й цим разом не пішла на поміч полякам і участі в боях не брала.

Польські інформації подавали, що Хмельницький тоді підкупив татар за 10.000 золотих. Після цього погрому поляки відійшли із своїми розбитками, але без татар, до Животова і Татієва. Москальські недобитки Шереметьєва теж відступили під Білу Церкву. Хмельницький свій стан переніс до Богуслава. Надії на татар поляків не виправдалися: перед цим кілька кратно ці ж самі татари „помагали” Хмельницькому, тепер „помогли” полякам.

Татари захопили полонених, набрали ясиря (і все це українські люде), набрали коней, худоби і всякої іншої здобичі, пішли в південному напрямі, в Крим та інші свої міста над Чорним морем.

На початку березня від татарів прийшла нова допомога Полякам, ще більша від першої, під проводом самого хана, але й цим разом щоб не воювати, тільки щоб прохарчуватися, набрати ясиря і пограбувати Україну.

Кінцем березня татари почали збиратися до дому, а зібравши великий ясир та здобич пішли туди — звідки прийшли. Після цього Поляки й собі відійшли на захід, настало військове відпруження.

УКРАЇНА У ВІЙНИ З КРИМСЬКОЮ ОРДОЮ

В вересні 1655 р. кримський хан з усією Ордою перейшов Дніпро під Кодаком і став на Синіх Водах та почав з Хмельницьким вести переговори. Хмельницький з В. В. Бутурліном тоді стояв коло Кам'янця Подільського. Турецький султан в цей час вислав своїх послів до Хмельницького, щоб втримувати добрий зв'язок з Хмельницьким, в цій інтенції наказував вести справу й кримському ханові. Послів султанових Хмельницький прийняв вже під Львовом, і звідци вислав свого листа до султана. Ще трохи раніше Хмельницький вислав листа до Донських козаків і просив їх не робити нападу на кримського хана. В цей саме час хан поспішав польському війську в поміч. В Україні тоді військ не залишилося, бо воно все вийшло в похід проти Польщі. Не дійшовши до польського війська, хан розпустив свою Орду в південній Україні, щоб як найбільше набрати ясирю і пограбувати й з тим вернутися в Крим.

10. X. 1655 р. полк. Павло Безштанько залярмував всі полки щоб боронилися татарів, бо татари вже підійшли під Кам'янку на р. Інгулі, воювати козацькі городи і відрізати шлях Хмельницькому до своїх полків.

20. X. татари вже показалися під Ольшавою в Білоцерківському полку. Київ готовився до оборони.

25. X. татари були під Васильковим. Побили тут багато людей, набрали багато худоби і ясиря і пішли собі. Полк. Антон Жданович пішов слідом за татарами, дійшовши за ними до Білоцерківського іляху і далі не пішов.

4. XI. татари пішли від Білої Церкви на Львів. Від Гончарівки татари післали листа до польського короля в якому сповіщали, що йдуть йому на поміч в силі 150.000 війська.

6. XI. Хмельницький під Львовом одержав відомости від сотника Михайла Маньківського, що Кримський хан з усією Ордою дійшов під Чолганський Камінь. Бутурлін нічого не знаючи про це тоді відправив на Московщину полонених і здобич, але в дорозі напали на цих полонених і здобич татари та забрали їх собі.

8. XI. татари напали біля Озерної на обоз кн. Ромадоновського й пограбували.

10. XI. ці самі татари напали під Озірною на військо Хмельницького й Бутурліна, тут відбувся дводенний бій і татари з нічим мусіли відступити. 12. XI. хан із своїми татарами пішов в напрямі на Молдавію, а Хмельницький і Бутурлін в напрямі на Білу Церкву.

20. I. с. с. 1656 р. московські послы в Кримського хана довідалися, що до Кримського хана 19. I. с. с. приїхало козацьке посольство в особах сотн. Михайла Мохаринського і осаула Михайла Андріїва, з доповідом 4 козаків. Товмачі пояснили, що козацьке посольство приїхало, щоб поладити справу полонених козаків і ясиря виведених з України в 1655 році. Послы з ханом договорилися на тім, що хан відпустить полонених, а послы пообіцяли не ходити походами на татар. Московські послы почувши це пообіцяли за полонених викуп, але хан їм відмовив і заявив що полонених віддає Хмельницькому даром.

Посол Мохаринський привіз і передав ханові листа від Хмельницького, в якому писалося:

„Ясновельможний пане султане калго, наш великомилостивий пане і приятелю!... ми до цього часу дотримували присяги, отже й тепер заприсягши на братерство, ми дотримуємо в цілості присягу. Тільки Ви із своєї сторони звольте в. м. пильно на це вважати, аби до розірвання братерства не давалося найменшого приводу; особливо Ногайців, що звикли чинити зачіпки, звольте в. м. стримувати. Бо і це даємо знати в. м. нашому милостивому панові, що і тепер — як хан вертав з військом назад, татари впали до полку браславського і пограбували міста, людей в неволю забрали і багато шкоди наробили — самому в. м. даємо це на розсуд чи це річ слушна? Всіх татар що були на Україні в полоні, ми веліли зібрати разом, і вони негайно, ні трохи не затримуючи, будуть звільнені. Так і в. м. звольте із своєї сторони пустити на волю всіх козаків, що з цієї війни забрані були в неволю, — взаємно увільнити, і Ногайцям заборонити, аби вони козаків не брали — як то вони звикли чинити. До хана й. м. посилаємо своїх тісланців, які вони в. м. про все більше розкажуть”.

При кінці січня 1656 р. до Хмельницького прийшли кримські послы. При відправі послів Хмельницький передав свого листа ханові, в цьому листі Хмельницький писав: „Від посла в. м. Тохтамиша-агу ми довідалися, що до в. ц. м. приходили польські послы, аби в. ц. м. приступив

до них проти Шведів. Вони й до нас посилають послів по порятунку, але ми відмовили, що трудно їм давати поміч, коли вони ще постановили з нами ніяких пактів присяжних і слухних і чекаємо певніших відомостей і без військової ради помочи дати не обіцяємо. Щодо полону — то хоч його забрано ще перед присилкою . . . ми розіслали скрізь щоб їх зібрано до купи . . . всіх обіцяємо відпустити, тако ж і всіх вязнів на війні забраних ми випустимо із словом нашим, а ваша царська милість зволь наказати також відпустити наших полонених”.

**

В цім часі стався прикрий випадок з татарськими полоненими, коли вони поверталися із шведського полону, то козаки їх підстергли і чимало з них під Галичем побили та відібрали від них здобич. Ці вістки Хмельницький дізнався вже після факту, тому нічого не міг ліпшого зарядити як тільки перепросити хана. З цього приводу між Чигирином і Бахчисараєм відносини згіршилися, але формальне приятельство полишилося далі. Перед козацькою дипломатією тепер стояло питання, за всяку ціну недопустити від татар допомоги для Польщі, що шукала собі помочи проти України, Шведів, Семигороду й Молдавського та Волоського господарів. До кримського хана було післано українське посольство, а на Дніпрі також були поставлені козацькі застави щоб не допустити переправи татарів, які йшли б на поміч Польщі.

1 лютого с. с. Тахтамиш-агу повертаючись від Хмельницького в дорозі зустрівся із польським послом Ів. Шумовським і від нього довідався „куди йдуть наміри Хмельницького”, що в Хмельницького тепер перебуває шведський посол в Суботеві і про те як він (Шумовський) здобув копію листування Тахтамиш-агу з Хмельницьким.

По цім до кримського хана прибули польські послы під проводом Ів. Шумовського і просили хана щоб він був посередником між польським королем Яном Казимиром і козацьким старшим Б. Хмельницьким, та просили влаштувати зустріч з козацькими послами. Хан в цій справі вислав свого посла Сулейман-агу до Хмельницького, якого в Чигирині довго не задержувано й скоро відправлено з листом Хмельницького до хана. Хмельницький писав ханові: „Я буду вірним королеві польському, але нехай король приїде під Кам'янець . . . хан також, і я також приїду, там короля перепрошу з полковниками і отримаю його ласку, і ти хане, своєю повагою у короля

й. м. допоможеш мені в тім — інакше не довіряю”. Польський посол Шумовський відповів на цього листа, виправдуючи короля, що він не може приїхати до Кам'янця бо тепер перебуває на фронті проти шведського короля, але постарасться цю справу полагодити.

Бігом лютого місяця кримський хан вживав заходів до помиріння польського короля з Хмельницьким, але безрезультатно. Хан пообіцяв Хмельницькому прибути до Кам'янця, але вся ця справа тепер залежала від Хмельницького. Польський посол Шумовський повів розмови в цій справі з українським послом при ханові — Магаринським, що був тоді в Бахчисараї.

7. III. с. с. Хмельницький і Виговський вислали свої листи до польського короля, в яких обіцяли бути королеві вірні. Та всі ці „дипломатичні” заходи були тільки заслоною перед Хмельницьким, щоб його обманути, бо в цей час Менглігерай-агу рушив з військом на поміч польському королеві, а хан з останками свого війська мав рушити за ним на допомогу Польщі й проти українських козаків. Хмельницький про це скоро довідався і щоб цю справу з'ясувати, звернувся до хана в справі полонених козаків і ясирю, які перебували у хана і загрозив ханові морським походом разом з Донськими козаками і Калмиками. Цим Хмельницький хотів зашахувати хана, щоб він стримав поміч Польщі.

Березень і квітень пройшли в пертрактаціях Хмельницького з ханом і цим здержано активний виступ по боку Польщі проти Шведів і України.

Польський посол Шумовський робив над міру старання перед ханом і Хмельницьким, щоб не тільки прихилити Хмельницького до короля, але щоб кримського хана і Хмельницького ще й зробити союзниками польського короля проти Шведів, Семигороду, Молдавського і Волоського господарів та Москви. В результаті були це марні надії, ніякого успіху Шумовський не досягнув.

**

6 (16). V. татарські послы провідали московських послів в Чигирині й переказали: „Приїхав сьогодні посол Субан-агу, що їздив від хана до Хмельницького . . . Хмельницький запитав Субан-агу, чому він не привіз козацького полону і ясирю?” А далі додав Хмельницький: „Коли хан козацького полону не верне, то вертай собі до Криму, а коли хан піде війною сам або пішле когось на козаків війною, то я до бою готов!”

7 (17). V. прибули козацькі послы до хана

і зажадали видачі полонених і ясиря. Хан виправдувався про задержання полонених тим, що ніби його сарші начальники ще не встигли виконати його наказ і пообіцяв справу полагодити. На це послі відповіли, що коли хан полону не зверне то між Хмельницьким і ханом повстане неприязнь, а коли хан піде війною на козаків то Хмельницький цю війну прийме.

8 (18). V. послі Хмельницького були відправлені і виїхали до Чигирина.

15 (25). V. кримський хан довідався, що козаки Ногайських улусів, що прийшли над Дніпро, вирубали частину і взяли в полон 5.000, та забрали від них їх майно. З цього приводу у хана відбулася дня 16 (26). V. нарада всіх військових начальників татарських разом з начальниками різних татарських улусів. Вирішили, що цього року ніякої і ні з ким війни не зачинати. Під час цієї наради прийшла до хана вістка що на морі появилися козацькі струги. Хан зарядив оборону.

23. V. с. с. хан відправив польського посла Шумовського і відказав польському королеві що в цім році він не може дати помочі військової королеві.

3. VI. с. с. до кримського хана прибули від Хмельницького послі і передали листа ханові, в якому сповіщав, що війною на татар не піде і що хан хай буде спокійний, а король Ян Казимир хай собі воює з шведським королем Густавом.

Після повороту посла Шумовського до Варшави король польський вислав нове посольство до хана кримського — Бенювського з дорученням за всяку ціну, через хана, добитися миру й підлеглости йому Б. Хмельницького. Бенювський перед ханом виложив бажання короля, що йому, королеві найбільш залежить на замиренню з Хмельницьким або хоч відтягнути Хмельницького від союзу із Шведами й Семигородом, другим бажанням короля, щоб Хмельницький відступив від Москви, та обіцяв задовольнити Хмельницького Зборівською умовою. В листі до хана король писав: „1. Щоб хан і Отаманська Порта (Туречина) вислали посольство до Хмельницького і при тім погрозили Хмельницькому, якщо він далі схоче тримати з Москвою проти Поляків; 2. Рекомендувати шведському королеві замиритися з польським королем і щоб хан добився у султана наказу Молдавському і Волоцькому господарям щоб вони разом з частиною Орди пішли на Москву, коли поляки туди підуть походом.

Друга частина Орди тимчасом сама або з господарями стала погрозою над козаками, щоб вони самі відмовилися від походу на поляків і не могли помагати Москві.

На Ракоція також добитися від султана наказу щоб він не помагав ні шведам, ні козакам, ні Московії проти Поляків, а сам хан щоб на всякий випадок готовився на весну в походи. Тим способом Польща і Кримська Орда могли б зломити своїх ворогів”. До цього була подана інструкція.

В цей спосіб польський король думав зломити силу України і Семигороду, далі король радив ханові, щоб пограничні баші наступали на молдавського і волоцького господарів, а хан став з Ордою, над козаками, і коли б вони хотіли рушити на Польщу — щоб Орда воювала козаків, а частину Орди хай вишле проти Семигороду й господарів.

Такі самі бажання король вислав і до Отаманської Порти.

Польща готовилася до оборони і до наступу.

Весною 1657 р. польське військо в Кам'янці чекало кримців, ногайців і турків. Хан і Нурредин вже виступили з Ордою на поміч Полякам і стояли на віддалі 20 мілях від Чигирина. До Хмельницького хан післав послів через яких відказав, що султан велів йому (Хмельницькому) йти війною на Молдавію, Волощину й Семигород, воювати їх і полон забирати за те що воювали поляків без дозволу Отаманської Порти. Хан кличе Хмельницького йти разом з ним і воювати разом, як раніше, а коли не піде разом з ним, він має наказ від султана йти на нього війною.

Султан на поміч Полякам вислав і сілістрійського башу, який переправившись через Дунай буде воювати обох господарів і Семигород.

Хмельницький зі свого боку радив ханові й султанові, щоб вони на Семигород і господарів не йшли війною, бо він з ними в союзі проти Польщі, тому воювати їх не може, бо має з ними записяжену угоду. В додаток до цих побажань Хмельницький погрозив ханові, що коли вони не відступлять в свої улуси й Крим, то він піде на них Калмиків та Донських козаків і розгромлять Орду й татарів по улусах, зруйнують їх жилища, заберуть худобу, візьмуть у полон їх жінок і дітей і т. д. А разом із Шведами, Семигородом і господарями будемо битися й проти султана та Отаманської Порти.

10 (20). VII. 1657 р. кримський хан із свого табору під Шаргородом вислав листа до Хмель-

ницького. В цей самий день виїздили й козацькі послі під проводом полк. Павла Тетері до Москви. Таким чином про цей лист була інформована й Москва.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ-ВІДНОСИНИ

В березні 1656 р. Хмельницький вислав своїх послів до Отаманської Порти під проводом Лавра Капусти і передав листа із своїми бажаннями, а головне мав переказати посол Л. Капуста.

19. IV. с. с. посольство прибуло до Царгороду, а 23. IV. с. с. вони мали авдієнцію у візира. Посол Капуста поінформував візира, що козаки в союзі з Семигородом і вирушили походом проти Польщі і що в поміч Ракоцієві відправлено 40.000 козаків. Скоро по цім до Царгороду прибули й послі семигородські, молдавські й волоські і всі разом підтвердили що вони всі в союзі між собою проти Польщі. Ці послі заходилися паралізувати заходи Польщі про притягнення Отаманської Порти до союзу з нею. При цій нагоді Капуста також поінформував візира, що до Хмельницького приїздили послі австрійський і польський і намовляли його спільно з ними виступити в похід проти Отаманської Порти. Хмельницький цих послів арештував і коли султан звелить, то він їх може передати султанові.

**
*

Посол семигородський пояснив візиріві, що Ракоцій тепер є в союзі із шведським королем і воює Поляків, виправдував цю війну тим, щоб не дати Москальському цареві заволодіти Польщею, бо коли б цар заволодів Польщею то тоді б пішов війною на Отаманську Порту...

**
*

Від Отаманської Порти Хмельницький дістав листа в якому обіцялося з боку султана повну підтримку проти всіх ворогів, які б хотіли зловати козаків.

Хмельницькому султан відповів, що він буде мати Україну в своїй опіці і повідомить кримського хана щоб він з Хмельницьким порозумівся, тільки щоб ніякого війська козацького не було на водах Чорного моря. Козацькі послі в Царгороді робили найбільші старання щоб не довести війни Туреччини з Україною.

Та при всіх тих обіцянках Хмельницькому, султан не тільки не поміг Хмельницькому проти

Польщі, але й не втримав Орди в помочі Польщі своїм походом в Україну.

ТАТАРСЬКА ОРДА ПОМАГАЄ ПОЛЬЩІ ВОЮВАТИ УКРАЇНУ.

2. IV. с. с. 1657 р. до Кримського хана приїхали послі від Хмельницького. 4. IV. с. с. вони були прийняті ханом на авдієнцію і при цім сказали: „Прислав нас старший Богдан Хмельницький до милого брата з тим, щоб був він у згоді з нами по давньому, і разом з ним стояв проти неприятелів, що тепер на нього наступають”.

Сефер-казі відповів: „Тепер великий гетьман піддався у вічне холопство московському государеві, як же тепер Магмет-гераєві за ним стояти? Як можна його у всім обороняти?”

Послі Хмельницького відповіли: „Від того часу як старший упросився в підданство великому государеві нам ніякої помочи, ні охорони немає!”

Тоді ж у хана були й московські та польські послі, але хан заборонив українським послам зустрічатися з московськими і польськими послами.

Татари улесливо вели розмови і в той же час готовилися до походу на спілку з поляками проти України. Довідавшись із інформацій, що татари вийшли з Криму на зустріч з поляками - Хмельницький проти них визначив наказним старшим полк. Лісницького і під його командою вислав козацькі застави проти обох напасників. Полк. Лісницький зайняв своїми козаками фронт від р. Синюхи до р. Інгулу. Також велів Хмельницький полк. Антонові Ждановичеві із військом йти на Кам'янець. Юрій Хмельницький стояв із своєю резервою близько Білої Церкви й чекав наказу про похід, але сталися бунти як у полк. А. Ждановича так і Ю. Хмельницького й тому вони не могли учинно й рішуче засягнути до дій.

Щоб паралізувати поміч татарську полякам Хмельницький дав наказ своїм полковникам вчинити диверсію проти Криму, з тією метою були організовані окремі відділи які пішли на Дніпрові переправи, напали на Перекоп, приморські улуси і з чайками вийшли на море. Від цієї диверсії козаки добре скористали, але татар не відвели від поляків, тоді козаки звільнили коло 7.000 полонених козаків, дещо ясиря і забрали велику здобич та звільнили 600 полонених семигородців, а найголовніше стримано бистрий похід на Україні чим збережено від спустошення.

Тепер Хмельницький, в такій загрозливій си-

туації, звернувся о поміч військову до Московського царя, через путивельського воєводу Ромодановського. В цій цілі Хмельницький вислав листа до Ромодановського.

23. VI. с. с. 1657 р. сповіщав Ромодановського, що татари з поляками спільно вдерлися в козацькі території: хан з Ордою взяв Очаків і вже дійшов до Телегулу, Нуреддин султан пішов з своїм військом під Кам'янець і там має зійтися із поляками а як зйдуться тоді хочуть воювати всю Україну і йти на Москву. Подавши такі застрашуючі інформації Хмельницький просив негайної помочі у царя своїм військом, тому просить Ромодановського його листа переслати цареві й порадити дати військом на поміч проти Поляків і Орди. Коли цей лист був готовий прийшли нові вістки, які Хмельницький подав в дописці до того листа: „... татари вже взяли 60 козаків в полон, а то вже значна зачіпка робиться!”

На цього листа Ромодановський негайно відписав Хмельницькому, що він сам не може вислати війська, а від царя немає дозволу; що він листа переслав цареві й чекає розказу від й. ц. в.

Щоб краще переконати Ромодановського о спільності справи, Хмельницький переслав Ромодановського листа від кримського хана і додав до нього свої коментарі: „В попереднім листі ми писали про прихід татарів, тепер знаємо що вони увійшли в браславські городи, стинають козаків, пустошать маєтки, беруть ясир і здобич, ... ці вістки наші правдиві. Хан нам переказав, що він вийшов у поміч Ляхам і піде далі під Чигирин і Львів... Тепер наше військо б'ється з неприятелем під Браславом, а Антон Жданович, що був з військом у Польщі вже прибув під Хотин і йде на зустріч неприятелям. Прошу тебе приятелю наш, який буде указ й. ц. м. дай нам знати і того нашого листа не здержуй і відпусти з своїми листами. На Дін писали до козаків щоб татарам не давали спокою і їх воювали, також на Запоріжжя ми послали такий наказ і вже із Запоріжжя пішло 700 козаків до бою. Все йде успішно і вже козаки звільнили багато наших полонених і невільників. Просимо тебе ласкавий наш приятелю о скору відповідь на наші листи”.

Похід татарів з Криму відбувся по таким пляні: коли саме хан вийшов з Криму невідомо, але 10. VII. с. с. вже із своїм військом прибув під Кам'янець; 17. VII. с. с. хан післав з під Кам'янця з листом своїх гінців до польського короля з повідомленням про прибуття під Кам'янець і що готовий до дальшого походу.

19. VII. с. с. Хмельницький знову вислав листа до Ромодановського, в якому писав, що полк. А. Жданович відлучився від Ракоція і йде війною проти хана, і просив про скору допомогу військом, доки неприятелі не знищили і не спустошили Україну. Хмельницький в цім листі сповіщав і про Литовські наміри — наступати на Київ і помагати Ляхам. Про тих ляхів, що присягали на вірність цареві сповіщав Хмельницький, що вони вже всі повтікали до короля, отож полякам не можна вірити. В цім листі Хмельницький ще раз звертався до Ромодановського про висилку царських військ на поміч, доки не пізно.

22. VII. с. с. Хмельницький вислав знова свої листи до Ромодановського з проханням як найскорше дати поміч військову.

23. VII. с. с. Хмельницький знов написав листа до Ромодановського. Хмельницький писав: „Знову відновлюю наше листування з нашим приятелем воєвудою Ромодановським і жадаємо помочи ратними людьми й. ц. в. щоб нам поспішав проти кримського хана і ляхів, щоб разом проти всіх воювати, що нас і всі наші міста нападають і немилосердно нищать а всіх православних людей викоринити хочуть. Отож просимо, аби ви до нас поспішали як найскорше. Щоб ми були вчасно повідомлені. Щоб ми тих поганів нехристів напасників вчас перемогли — про це вас жадаємо”.

Але воєвода путивельський не рушився і на ці прохання.

Про татарський похід в Україну маємо такі відомости з листа кримського хана до польського короля з дня 17 липня с. с.: „Переправившись через Волоську землю, ми прийшли під Кам'янець з усією нашою силою і тут прийшли до нас відомости про неприятеля вашого Ракоція, що він стоїть під Збаражом і хоче пробитися до Старого Константинова. Тому я лишив усі тягари і спільно просто рушив — щоб щось добре справити. Бож я то все зробив для вашої королівської милости, щоб лігу і її приятельство з козаками розірвати і прийшов з усією своєю силою, аби знищити їх як неприятелів в. к. м. Але, немаючи при собі нічого з війська в. к. м., ані ординанця, мусів спинитись. Одначе сподіваюсь, що з приходом вашого війська, за спільним і згідним заходом, справи ваші підуть цього року значно краще ніж торік, тільки нам дуже сумно що війська ваші досі до нас не прийшли — прикро нам, людям рицарським даремно тратити час. Зволь в. к. м. дбаліше і уважливіше вести справи

цього року: присилай як скорше до нас на сполучення все своє військо — кінне, піше і артилерію, бо я маю при собі війська більше як 100.000 а стоячи на місці, не можу їм настати поживи. Отже чи маєш своєю особою прибувати, чи гетьманів післати, — нехай з військом і артилерією як мога скорше поспішають до бою...

В цей час Хмельницький виставив сильну заставу з вибраних відділів козачих на Ташликах (від Синюхи по Інгул) під проводом наказного старшого полк. Лісницького а також велів сюди

йти полк. А. Ждановичеві, щоб розірвати сполучення Орди з польським військом, але через бунт у війську Жданович спізнився прийти в час і не виконав доручення.

Під Корсунем громадилося резервне військо під проводом новообраного старшого Юрія Хмельницького і полк. П. Тетері. Військо це стояло під Уманем і Корсунем. А для диверсій Хмельницький вислав окремі загоны козаків проти Перекопу а одночасно організував морський похід проти Азова і Криму.

IV. УКРАЇНСЬКО - ШВЕДСЬКО - СЕМИГОРОДСЬКИЙ ФРОНТ ПРОТИ ПОЛЬЩІ

1655 рік позначився дипломатичною експанзією української старшини Війська козацького Запорізького, щоб інкорпорувати Західню і Північну частини України з Дніпровією Україною.

Старший Українського і Запорізького козацького війська Богдан Хмельницький і старшина козацька мали здійснити в тихий, дипломатичний спосіб, у мирнім чи військовім конфлікті з Польщею, щоб не викликати акцій у сусідніх державах.

Весною ці завдання були доручені здійснити на р. Прип'яті полк. київському Яненкові і ніженському полк. Іванові Нечаєві.

19. IV. 1655 р. Швеція проголосила війну Польщі і вислала своїх послів до Хмельницького, Москви і до інших держав, повідомляючи про проголошення війни Польщі.

Хмельницький таку вістку прийняв стримано, але відсилаючи шведського посла вислав і свого посла до Шведського короля. За кілька днів згодом Хмельницький і московський воєвода Бутурлін прийняли у своїх станах на р. Збручі послів Шведського і Семигородського, від кн. Юрія Ракоція (1615-1661). Шведський посол приніс вістку, що король Густав обіцяну допомогу проти Польщі Хмельницькому пришло.

Посол Ракоція прибувши до Хмельницького переказав, що кн. Ю. Ракоцій як тільки приступить до коаліції з Україною то за ним приступлять і господарі Молдавський та Волоський.

ШВЕДСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА. 1655 РІК.

11 (21). VII. 1655 р. шведська армія перейшла через Брандербурську Померанію і переступила границі Польщі. Війна почалася.

15 (25). VII. воєвода познанський і калішський признали своїм королем шведського короля Карла Густава.

7 (17). VIII. король Ян Казимир покинув Варшаву і виїхав в напрямі на Шлезьк під опіку Австрійського цісаря.

8 (18). VIII. Литовський князь Янош Радивил признав своїм зверхником Шведського короля Карла Густава.

16 (26). VIII. король Густав повідомив Хмельницького що він забрав Краків і радив Хмельницькому як найскоріше увійти в бойовий контакт з його армією під команкою маршала Вітенберга. Хмельницький пропозицію прийняв і з військом вирушив з під Кам'янця на Львів, скриваючи свої наміри від москальського воєводи Бутурліна. Цим актом з цього часу *постала фактична коаліція Шведсько-Українська проти Польщі.*

Москва в той час з Швецією мала напружені відносини. З цих причин Хмельницький мусів конспирувати.

28. VIII. (8. IX.) 1655 року Шведи зайняли Варшаву і сюди увійшов король Густав.

5 (15). IX. Галицька шляхта відступила від кор. Яна Казимира. До кінця вересня вся Польща була в руках кор. Густава, але територія між Вислою й р. Збручем полишилася в польських руках під зверхністю кор. гетьмана Потоцького і польного гетьмана Лянцкоронського.

Польська шляхта потішала себе надією, що тепер під шведською зверхністю вся Польща зістанеться в старих границях і позбавиться окупації Хмельницького і Москви.

Кінцем жовтня 1655 р. Хмельницький зложив декларацію, яку через свого посла передав кор. Густаву. Скорочений зміст такий:

„Гетьман і все військо Запорізьке дуже тішиться з того, що Польща переходить під владу короля Густава... і чекають призначеного шведського посольства, щоб перед ним зложити присягу на вірність Шведському королеві та довідатися про бажання короля.

Коли закінчиться Шведсько-Польська війна козаки бажать щоб король зложив *лігу проти Турків*, — з Москвою та іншими державами, для визволення християн. Козаки беруть похід морем проти Турків, як до того намовляла їх Венеція... Шведи ж нехай на себе візьмуть сухопутний спосіб, і іншим державам також має дана участь в цім воєннім пляні. Козаки також готові помагати Шведам в Німеччині чи в іншій місці, — вони вишлють туди своє військо під умовою, щоб здобич лишилася за ними яку здобуде. Але

з Москвою козацьке військо хотіло б зістатися в згоді і просить короля не входити з нею в конфлікт... З огляду що військо козацьке зі сторони Москви має допомогу проти своїх ворогів, як Польща, Тудція, Кримські та інші татарські Орди, Волощина, Семигород і Молдавія, — тому просить Шведського короля заховувати давніші умови і тоді б спільними силами могли б перемогти всіх неприятелів”.

В листопаді 1655 р. Хмельницький вислав нового листа до Шведського короля Густава, в якому писав:

„... ми не маємо часу на облогу Кам'яця, Львова та інших міст, тільки тому щоб скорше наблизитися з армією світлішого шведського короля і не допустити до них москальського війська, аби ті міста були в послуху тому, кому ми хочемо, і був би простір для з вашим величством у всякім часі і при всякій нагоді”.

Для Хмельницького настала щаслива нагода визволити всю Україну в союзі з Шведським королем, Семигородським Ракоцієм і Молдавським господарем аж по Вислу і позбавитися Москви. На жаль Хмельницький цієї нагоди не використав: або не розумів, або не хотів, або ще з якихось невідомих причин.

14. IX. с. с. 1655 р. наказний старший полк. Іван Золотаренко з під Бихова вислав листа до шведського короля Густава в якому висловлював свою радість з того що король зайняв Польщу і обіцяв своїми силами допомогти королеві.

15. IX. с. с. полк. Іван Золотаренко вислав свого посла Івана Петровича з своїм листом до шведського короля.

17 (27). IX. кандидат на Польську Корону Радзійовський повідомив з Варшави полк. І. Золотаренка, що його посол Іван Петрович прибув до Варшави, але вже короля тут не зістав.

4 (14). XI. 1655 р. король Густав повідомив полк. І. Золотаренка, що одержав від нього листа, за котрого дякує і за тих 10.000 козаків, що їх Золотаренко віддає королеві до диспозиції.

26. XI. с. с. 1655 р. Радзійовський вислав листа до полк. Золотаренка, в якому повідомляв, що козацького війська, яке він вислав, в Пруссії непотрібно, бо Пруссія піддалася, а козаків буде потрібно в іншій місці.

1 (11). I. 1656 р. Хмельницький і Виговський вислали листа до кор. Густава і Радзійовського, але вони до рук короля не дійшли, бо Поляки перехопили листи.

2 (12). I. 1656 р. Б. Хмельницький одержав

листа від шведського короля Густава, що він посилає до Хмельницького свого посла і відповідь на принесені послом Данилом постуляти, що він погоджується на призначення України аж по Вислу за Б. Хмельницьким.

11 (21). лютого вислав листа король Густав до Хмельницького в якому повідомляв про успіх над Поляками під Голомбом, Люблинське воєвідство, і висловлював надію на скоре побачення з Хмельницьким та висловлював надію, що Хмельницький не піддасться намовам короля Яна Казимира. Проти союзу Хмельницького з Кримом немає застережень.

22 лютого с. с. король Густав вислав Хмельницькому нового листа і бажав зустрічі, щоб скласти формально коаліцію проти Польщі.

28 лютого с. с. король Густав вислав знову листа до Хмельницького. Король Густав бідкався що до цього часу він не дістав відповіді від Хмельницького й Виговського та радить не піддаватися обіцянкам Казимира. При цім повідомляв, що його (Густава) зрадили гетьман Потоцький, Лянцкоронський і Канецпольський і перейшли в табір короля Яна Казимира.

12 (22). III. Хмельницький вислав листа до короля Густава в якому висловив надію на скріплення спільних дій над ворогом та обіцяв королеві свою підтримку козаками. Скоро Хмельницький довідався про *пляни короля Густава, який має відступити Ракоцієму Поділля і Сяніччину а собі забрати Північну частину України, Белзчину, Холмщину і Переяславщину* — у Хмельницького ця відомість викликала певні застереження до кор. Густава і непогодження з пляном короля.

Король Густав мав на думці стати королем Польським, тому старався всю польську займанщину полишити для себе як то було перед війною а це знову підтвердило здогади Хмельницького що союзу України із Шведами мабуть не буде й відтягав зустріч з королем Густавом.

20 (30). VI. король Густав вислав листа з під Варшави Хмельницькому, в якому повідомляв про договір з кюрфістром про військову поміч.

18-20 (28-30). VII. відбувся новий бій Шведів з Поляками, — Польська армія була знову розгромлена.

6. VIII. н. с. король Густав перестерігав Хмельницького, що король Казимир програв всі шанси на успіх і тому будуть марні всі надії на поворот Казимира до Варшави і радив Хмельницькому щоб зійтися й створити Шведсько-Український союз. В битві пнд Варшавою Густав поперше

зустрівся з татарами у польському війську, що його дуже здивувало і просив Хмельницького вяснити цю справу.

Кінцем серпня від Хмельницького повернувся до короля Густава посол Данило й привіз листи від Хмельницького а також листи від Молдавського господаря. При звіті посол Данило переказав королеві, що він переконався, що Поляки й Москалі впливають на Хмельницького, щоб він уневажнив союз з Шведами й разом з ними виступив проти Шведів, але Хмельницький лишився вірний королеві Густаву.

В цей самий час стався військовий союз Хмельницького з семигородським Ракоцієм на такій формулі: „*Червона Русь по Вислу, а Хмельницький має дати козаків у поміч Ракоцієві.*”

Король Густав доручив своєму послові при Ракоцієві Велінгу виїхати в Чигирин, а також і посол Данило мав повернутися до Чигирина через Полісся (Слуцьк), але *затримався через інтриги Радзійовського.* За інтриги Радзійовського арештовано й суджено. Він одноразово вів інтриги як проти короля Густава так і Хмельницького. Інтриги Радзійовський провадив виключно у власних егоїстичних замірах.

Арештований Радзійовський королем Густавом полишився у в'язниці до самої смерти, що не міг йому простити його інтриги.

В посольство до Хмельницького король Густав визначив державного секретаря Якоба Тернешільда, що мав їхати з о. Данилом 25. IX. с. с. 1656 р. Він мав інструкцію про договір Швеції з Україною. Одну копію проекту договору передано до семигородського Ракоція. Король Густав радив своїм послам шукати спільних інтересів з Україною і підписання договору. Далі Густав інформував Хмельницького, що хоче увійти в приятельські зносини з Семигородом, Валащиною, Молдавією і Татарами проти Польщі й Московщини. Але найголовніше король Густав вимагав від Хмельницького надіслання 8-10 тисяч козаків для заманіфестування Шведсько - Української приязні. Висилаючи послів до Хмельницького кор. Густав передав дарунки для Хмельницького в ціні 6.000 зол., а для Виговського в ціні 4.000 зол. В проєкті стояла вимога про розрив України з Москвою.

В справі Західньої частини України (Галичини) проєкт договору був такий: „*Коли світлійший пан гетьман окрім тих великих земель і володінь, котрими володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русь, й. к. в. не*

має проти того нічого, і навіть про ті які він дозволив обсадити князеві семигородському, король обіцяє приложити всіх старань щоб приятельськи без якої небудь образи і без нарушення приязні налагодити його справу з князем семигородським і справедливі бажання гетьмана задовольнити”.

Як відомо з попередніх сторінок, король Густав обіцяв всю українську територію між Вислою і Поділлям князеві Семигородському, а тепер обіцяє Хмельницькому „*Всю Русь до Висли*”.

Та все це полишилося як побожні бажання. Посли від кор. Густава до Хмельницького не приїхали і проєкт залишився не здійснений.

14 (24). XI. 1656 р. Хмельницький вислав листа до короля Густава.

12 (22). XII. 1656 р. від короля Густава виїхав до Хмельницького посол Велінг, щоб про все договоритися. У відповідь на це посольство Хмельницький вирішив післати до кор. Густава своє посольство під проводом полк. Петра Дорошенка, але з дороги повернувся через польську окупацію і так не доїхав до кор. Густава.

Король Густав не маючи ніяких вісток від свого посла Велінга, дня 9 (19) лютого 1657 р. вислав Велінгові другого листа з інструкціями, а 2. III. н. с. післав чергового листа. Але як пізніше з'ясувалося що й Велінг вів політику не свого суверена, кор. Густава, але був таємно в службах кн. Ракоція і вів його політику.

Не дїждавшись відповіді і на останній лист від Велінга, кор. Густав післав нового посла до Хмельницького в особі Лілієкрона, який і повів дальші переговори з Хмельницьким.

КАТАСТРОФА ВІЙСЬКОВОЇ АКЦІЇ ЛІГИ 3-Х.

Початок катастрофи Ліги 3-х почався з того, що король Густав не порадившись і не попередивши своїх союзників: Ракоція і Хмельницького зняв своє військо з Польського терену і перекинув на Данський фронт. Саме тоді, коли шведська армія мала найбільший успіх, коли Шведи взяли Берестя й замірялися на Литву, тоді повстав союз Австрії, Польщі, Голяндії, Московщини і Данії що перша оголосила війну Шведам.

Король Густав не інформуючи своїх союзників, відступив від Берестя, і лагодився до переходу через Вислу, залишаючи на польських теренах свою невелику армію з добровільців під командою фельдмаршала Штейнбока. Цей пере-

хід короля Густава з армією з Польщі до Данії союзники скоро трагічно відчували. Кюрфірст відмовився обсадити Берестя і повів переговори з королем Яном Казимиром проти Швеції і її союзників. Шведським комендантом у Бересті полишено Штернберга.

Сталося це в травні 1657 р.

Ракоцій в цей час теж котився до упадку як політичного так і військового.

З армії Ракоція стали перебігати жолднери до армії Густава, з цього приводу Ракоцій заявив свої жалі до Густава і зажадав щоб з його армії не приймав жолднерів. Густав з цим погодився і обіцяв більше не приймати вояків із союзних армій, але полаяв в армії тих, що вже служать.

В козацьким війську теж почалися розрухи, особливо серед найнятих „охотників”, які не підлягали полк. Антонові Ждановичеві, що був на цім фронті наказним старшим. „Охотники” займалися здобичництвом і полк. Жданович мусів їх тримати різними карами в послузі. Скоро ці „охотники” стали перебігати як жолдери до Шведської армії.

Ракоцій побоювався залишитися в Берестю і собі слідом за Шведською армією пішов на Варшаву, щоб Вислою попливти до дому, в Семигородщину.

Пол. А. Жданович полишився тут сам з козацьким військом власній ініціативі і звязався з полк. Нечаєм, що тоді тримав у своїх руках Пинщину і Слуцьк, але з цієї акції Ждановичеві не пощастило вив'язатися. Частина козаків з добичею повернулася до своїх полків, а частина — пішла з Ракоцієм.

3. VI. 1657 р. в козацьким таборі стався бунт: всі козаки зажадали полк. Ждановича повороту до дому, стався упадок козацької армії, сам Ракоцій з частиною армії пішов з Берестя, друга частина полишилася в Берестю, а третя частина з добичею пішла до дому.

19. VI. 1657 р. Ракоцій разом з козаками взяв Варшаву, яку покинув кор. Густав, тодіж покинув і Краків, — Ракоцій взяв і Краків.

20. VI. 1657 р. до Хмельницького в Чигирин прибули послы: Ліліскроні (Шведський) і Шебеші (Семигородський). Хмельницький послів прийняв з великою парадом, не дивлячись на те, що в Чигирині тоді перебували й Москальські послы. Послы передали Хмельницькому свої листи від своїх суверенів. Дальші розмови вів писар Виговський і Юрій Хмельницький. Стояло питання про територіяльний розділ звоєваної Польщі. Шведський посол в імені свого короля полишав

справу поділу окупованих Польщею українських земель (тепер звільнених) на волю Ракоція і Хмельницького. Плян поділу кор. Густава такий:

1. На плян Ракоція — стати польським королем не погоджується, таких претензій не має.

2. Стоїть за те, щоб Польщу як державу зовсім скасувати, а Польську територію поділити „за промислом військовим”, як воєнну здобич, котрі землі кому зручніші.

3. Хмельницький пристав на повну ліквідацію Польщі і поділ її території, — щоб кор. Густав, кн. Ракоцій і гетьман Хмельницький поділили між собою городи — кому які зручніші.

4. Ракоцій не погоджувався щоб „Корона Польська” перестала існувати і заявив свої претензії на короля Польського і Угорського.

Писар військовий І. Виговський і писар полку полк. Нечая Микола Ковалевський заявили Лілієнкроніві, що вони бажають одержати землю по Вислу.

В інструкції Лілієнкрона стояло питання: за всяку ціну розірвати співжиття козаків з москалями. Виговський на це заявив, що про це не може бути й мови, і заявив, що козаки можуть бути посередниками для миру між Шведами і Москалями.

21. VI. комендант шведської частини війська повідомив Ракоція, що він мусить полишити Варшаву і йти слідом за королем в Данію. В таборі Ракоція сталося роздвоєння: деякі начальники Ракоцієвої армії почали шукати порозуміння з королем Яном Казимиром.

22. VI. 1657 р. Ракоцій із своєю армією вирушив з Варшави і з під Варшави пішов Вислою на Угорщину і Семигородщину.

В цих днях до Хмельницького прибув посол від Бранденбургського кюрфістера, що ще в цей час був союзником короля Густава.

1. VII. Хмельницький відправив посла і передав свого листа Кюрфістрові. Коли цей лист писався, кюрфірст вже покинув короля Густава і став союзником кор. Яна Казимира, за ціну звільнення з васальства та обіцяв поміч проти короля Густава.

4. VII. 1657 р. полк. А. Жданович одержав листа від Хмельницького. В цей час полк. Жданович відділився вже від армії Ракоція і діяв на власну руку, маючи з собою коло 8.000 козаків. Ідучи від Висли Жданович здержався під Замостям, а звідси пішов на Львів. З боїв відступуючих козаків почали шарпати недобитки поль-

ської армії і „охотники” щоб пограбувати козаків Ждановича.

Розтіч війська Ракоція і козаків Ждановича від Висли польські недобитки скоро використали на організацію польської армії під проводом Замойського. Пробиваючись до Львова Жданович нав'язав зносини з Замоським, які потривали від 5. VII. до 10. VII. 1657 р. і почалося між ними листування.

11. VII. роз'їзди польські Чарнецького напали на обоз Ракоція під Магеровим на переправі через Вислу, цим самим почався остаточний погром армії Ракоція. Коли Ракоцій із Ждановичем дійшли до Тарнополя, тут 3.000 семигородських воєнків раптом покинули Ракоція, і побрели до дому. Жданович в цей час не міг дати помочи Ракоцієві і Ракоцій почав шукати замирення з Польщею. Польська армія в цей час вже настільки скріпилася, що почала власні акції як проти Ракоція так і полк. Ждановича.

З під Тарнополя Ракоцій і Жданович з останками пішли на Збараж, і далі аж до Межибожа. Тут полк. Жданович радив Ракоцієві покинути валки з награваним майном і йти з ним з рештою армії в такі місця де міг би дати відпочинок своїм людям і реорганізуватись та скріпитись, але Ракоцій залишився на місці і почав вести „мир” з поляками.

22. VII. 1657 р. під Чорним Островом підписано мир між Ракоцієм і Поляками: Ракоцій мав заплатити Полякам 1.200.000 золотих як котрибуцій, розірвати всякі союзи з Шведами і Козакми і стати союзником Польщі в дальних військових акціях.

Фінал Ракоція такий: військо під проводом генерала Кемені з під Скалату мало йти через Молдавію в Семигород, а сам Ракоцій з невеликою охороною, кількома сотнями, пустився до дому і щасливо дійшов.

Військо ген. Кемені в дорозі зустріли татари й оточили семигородських недобитків. Ген. Кемені пожадав у хана перемирря, але з ним тепер рахувалися як з полоненим, воєнки Кемені теж опинилися в татарській полоні і тільки невелика кількість пробилася до дому.

Після цього хан отримав наказ від Султана аби вийшов з Польщі та не мішався в польські справи а повертався з своїми людьми до дому. Ханові тільки цього й треба було: він з усім своїм татарським військом поспішив до дому, забіраючи з собою полонених і ясир з української землі, але цих татар козаки погромили і забрали у них

полонених та ясир а татар з голими руками пустили до дому, в Крим та інші міста їх постою. Полонених семигородців теж пустили до дому.

Так катастрофічно закінчилася військова акція *Lira 3-х*.

УКРАЇНСЬКО-СЕМИГОРОДСЬКІ ВІДНОСИНИ

Дипломатичні зносини України з Семигородом відомі від 1648 р., відколи Старший війська Запорізького Богдан Хмельницький розпочав військові дії супроти Польщі. Ці зносини були то приятельські, то інколи змінювалися на скрито ворожі або й активно ворожі. Семигород не межував з Україною і був васальною державою Отаманської Порти (Турції).

Весною 1655 р. Швеція проголосила війну Польщі та стала фактичним союзником України проти Польщі, а до цього союзу пристав і Семигород. Цей союз заіснував як *Lira 3-х*, що провадив війну з Польщею, а також з іншими державами.

У війні України з Польщею в 1654-5 роках Семигород тримався нейтралітету, але вів акцію щоб дістатися на короля Польського. Коли ж виникла Шведсько-Польська війна то й Семигород негайно залучився до цієї війни по стороні Шведів і України проти Польщі.

На початку лютого 1655 р. Ракоцій вислав свого посла Луца Стефана до Старшого війська Запорізького Б. Хмельницького, який довго не затримався бо вже 9 (19). лютого 1655 р. Хмельницький Луца відправив до Ракоція з своїми пропозиціями.

Тодіж до Ракоція вислав своїх послів і король Ян Казимир — Пращмовського і Сільницького, коли вони приїхали то Брюховецький вже був тут. Пращмовський просив Ракоція щоб він був посередником для розмов його з Брюховецьким, але в цій акції Пращмовський успіху не мав і ніяких розмов не було.

12. V. 1655 р. Ракоцій відправив Брюховецького і з ним вислав своїх послів: Юрія Раца і Данила Севіша до Москальського царя щоб в часі можливого Польсько-Московського непорозуміння бути нейтральним.

18. V. 1655 р. Хмельницький з писарем Виговським вислали листа до Ракоція в яких заявляли свою доброзичливість до Ракоція і про свої приятні відносини до шведського короля.

Між Ракоцієм і Хмельницьким встановилися

приятельські відносини, без якихось політичних і стратегічних акцій проти Польщі.

Приязні відносини між Україною і Семигородом потривали аж до вересня 1656 р., а в цьому місяці перетворилися на приятельсько-союзні в акції проти Польщі. Як до цього дійшло — про це побачимо.

19 VI. 1656 р. був даний дозвіл на в'їзд до Чигирина Семигородському послові *Шебеші*, Фр. Шебеші мав завдання встановити дружні й союзні відносини між Семигородом і Україною, і зложення союзного договору: це йому й вдалося. З такими завданнями й виїхав Шебеші до Хмельницького.

10. VII. 1656 р. Шебеші прибув на р. Дністер і тут переправився на Україну, де був прийнятий полк. Зелінським, а по двох днях виїхав на Чигирин.

14. VII. Шебеші був вже в Умані, а 19. VII. прибув до Чигирина.

20. VII. Шебеші був прийнятий Хмельницьким на авдієнцію.

29. VII. Хмельницький відправив Шебеші до Ракоція, а разом з ним і своїх послів Ковалевського Миколу і Грушу (родом із Львова). Того ж дня всі вони й виїхали до Ракоція.

7. VIII. всі вони були вже в Ракоція. Посли Ковалевський і Грицько Груша передали листа від Хмельницького Ракоцієві. Лист був писаний латинською мовою. Хмельницький в листі виявив велике здоволення з приязних відносин Ракоція до Козаків.

В цей самий час до Ракоція прибули послы від шведського короля Густава й вели переговори про союз військовий проти Польщі. До Ракоція вони прибули 7. VIII. с. с. 1656 р.

Перед Приїздом шведських послів, Ракоцій 28. VII. с. с. відправив польського посла Пражмовського з товаришами.

Шведський посол Штернбах привіз листи від короля Густава для Ракоція і для Хмельницького. Лист до Хмельницького був негайно відправлений до Хмельницького. Так розпочалися зносини Шведсько-Семигородсько-Українські, які потім перетворилися в *Лігу 3-х*.

18. VIII. 1656 р. Ракоцій прийняв на ахдієнцію шведських послів. Послы передали Ракоцієві інструкції дані їм кор. Густавом, в тих інструкціях стояли такі пункти політичного порядку:

1. Король Густав пропонував знищення й поділ Польщі: для себе і бранденбургського кюрфюрста — брав північні провінції: для Ракоція — Карпат-

ські підгірря, Спіш, землю Галицьку з сусідньою частиною Поділля, а вже трохи пізніше король Густав погодився Ракоцієві віддати землі Сяницькі, Перемишельську (по Вислу) і Бельзьку. Ракоцій мав би дістати титул „Великого князя Галицького”. Ще кор. Густав пропонував Ракоцієві бути королем Польським, але в Кракові шведи мали б тримати свою залогоу для всяких потреб, головним чином для вдержання порядку як в самім Кракові так і воевідстві.

2. IX. н. с. 1656 р. Ракоцій заявив шведським послам, що він, Ракоцій, претендує на всю *Русь-Україну*, з титулу короля Польського, щоб з цього титулу заховати права на всю територію Корони Польської.

„*Воєводство Київське, Браславське, Бельзьке, Волинське з Поліссям, вся Русь з землями Сяницькою, Перемишельською, Галицькою і Холмською, все Поділля з Покуттям в сусідстві Мараморошського комітату і Трансильванії (Семигороду), Україна по цей і той бік Дніпра — згідно договору, який буде установлений з Козаками*”.

Так собі думав Ракоцій зробити підвладним Хмельницького з військом Українським Запорізьким. В такій концепції мали вестися переговори Ракоція з шведськими послами Штернбахом і Велінгом в Колошвару, сюди прибули й Українсько-Козацькі послы.

2. IX. 1656 р. українські послы подали свій проект-пропозиції такого змісту: „Козаки погоджуються дати Ракоцієві скільки він забажає, але жадали собі *всю Русь до Висли*”.

9. IX Ракоцій відповів козацьким послам, що як тільки король Густав згодиться відступити йому Підляшшя, побережжя Бугу і право на Краків з селами і їх прибутками, так він зараз же проведе сполучення свого війська із шведським, а козаки також візьмуть участь.

19. IX. Ракоцій козацьке посольство відправив. До 14 днів від цієї дати Ракоцій з військом мав рушати в похід. Але довідавшись козацька старшина про таку „ласку” Ракоція до України, взяла слово й собі в цій справі, щоб не рішали за них без них.

**

До Чигирина Ракоцій післав своїх послів Ладіслава Уйлаки, мадьяра походженням, він виїхав до Чигирина разом з козацьким послом Ковалевським і Грушою. В Чигирині провадилися розмови про Українсько-Семигородський договір по якому по Різдві мають стати на фронт проти

Польщі: 15.000 козаків, 3.000 молдавський воєвода, 3.000 волоський воєвода та 20.000 Ракоцієвого війська.

12. XI. прийшла до Ракоція відповідь Хмельницького на його посольство, Хмельницький повідомляв, що коли не буде перешкод то він сам виступить в похід із своїм військом, а ця пропозиція Хмельницького якраз була не бажана Ракоцієві, тому відразу вислав свого посла до Хмельницького із своїми пропозиціями, в яких висловлював Хмельницькому своє співчуття до його старих років і хвороби і жалів та просив Хмельницького не йти самому в похід а хай вишле своїх полковників і 15.000 козаків, під Львів.

6. I. 1657 р. козацькі війська мали б бути в Білій Церкві.

12. I. — мали б бути в Кам'янці Подільській, щоб з молдавським і волоським військами зустріти війська Ракоція.

6. I. Ракоцій виїхав із Семигороду. Маршрут походу Люблин і Берестя, на які претендувала Москва.

Керування над козаками доручено наказному старшому полк. Антонові Ждановичеві. Про свої завдання полк. Жданович так розповідав (скорочено): „Післав мене Б. Хмельницький з військом. Велів мені зійтися з Ракоцієм і у всім слухати Ракоція, коли ж я зійшовся з Ракоцієм, тоді до Ракоція під Сандомиром дійшов Шведський король із своїм військом. Мені вже тоді не можна було відступити від Ракоція. Ракоцій із шведами пішов під Берестя і я мусів йти з ним. Берестя піддалося Ракоцієві на третій тиждень Великодня. По цім Ракоцій полишив в Берестю свою залогоу а сам із шведським королем пішов на Варшаву. А Люблина ніхто не брав, шведи й близько до

нього не доходили. З Люблина й інших міст Ракоцій брав одкупи і в ті міста не входив. В такий спосіб Ракоцієві піддалися такі міста: Самбір, Перемишль, Галич, Тарнопіль, Львів, Ланцут і інші.”

10. II. 1657 р. козацькі війська прийшли під Львів, і пішли далі на Перемишль, сюди вони дійшли 20 лютого і тут зустрілися з військом Ракоція.

В поході полк. А. Ждановича і під його командою взяли участь такі козацькі полки: Білоцерківський, Київський, Переяславський і полк охотників (набраний з добровільців селян і міщан).

В козацькій групі полк. Ждановича перебували й особи які мали встановлювати військово-адміністративний порядок. Цю справу доручено Самійлові Зарудному, який ніби був військовим губернатором на зайнятих козаками територіях. В кожному зайнятому місті полишалася козацька залогоу під зверхністю козацького старшини, такі залогоу стояли в Барі, Заславі, Константинові, Корці, Межибожі, Межиріччі, Острозі, Полонному і Степані.

В міру зайняття нових територій скоро організувалися нові полки: Волинський, Турово-Пинський і відновлено полк Подільський. Це була плянова акція в поході на Західні землі, щоб захопити, закріпити й інкорпорувати з Козацькою Україною, не звертаючи уваги на формальні умови з Ракоцієм і Шведами.

Про дальший союз України з Семигородом і наслідки того союзу, а власне союзу Швеції, Семигороду й України сказано в попередній статті. Цей союз покінчився трагічно для всіх учасників. Україна після цього попала в новий лабіринт Москальських і Польських інтриг, провокацій, хаосу і руїни.

V. УКРАЇНСЬКО - МОСКАЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ

До 1649 року між Україною і Московщиною не існувало ніяких представництв, ні дипломатичних зносин, бо не існувало українського питання. Українські землі тоді були поділені поміж Московщиною, Польщею, Австро-Угорщиною і васальськими територіями Отаманської Порти. (Туреччиною).

Між Польщею і Московщиною тоді існував мир підтверджений окремим писаним трактатом.

Підчас козацького повстання під проводом Старшого військом Запорізьким Богданом Хмельницьким Москва здержувалася від будь яких вмішувань.

У вересні 1648 р. до Київа прибув царгородський патріарх *Паїсій*, що застановився у Київі переїздом з Молдавії до Москви. Для допроводу Паїсія Хмельницький приділив одного із своїх найкращих патріотів православія і української національності генерального суддю й дипломата — *Силуяна Мужилівського*, сина відомого православного протопіпа Андрія Мужилівського. З Молдавії С. Мужилівський допроводив патріарха до Винниці а потім до Київа. У вересні 1648 р. патріарх з С. Мужилівським прибули до Київа й тут очікували на приїзд Б. Хмельницького. При вїзді Хмельницького патріарх зустрів із славою Хмельницького і величав його як державного суверена. Хмельницький прибув до Київа 21. XII. с. с. 1648 р. і залагодивши свої справи виїхав до Чигирина.

В половині січня 1649 р. патріарх Паїсій в проводі С. Мужилівського виїхали до Москви. Перед цим виїздом Паїсій і С. Мужилівський дістали від Хмельницького жадання до царя, щоб цар православний взяв в охорону православних козаків Запорізьких і всіх людей в Україні від польського і католицького насильства і руїни православної віри й католичення Українського населення. Вислухавши такі бажання Хмельницького, для царя здалися деякі неясности й він вислав дня 6 лютого с. с. свого гінця Михайлова до Хмельницького. Михайлов одержавши від Хмельницького додаткові відомості скоро повернувся до Москви, з докладом цареві. Так розпочалися

перші дипломатичні відносини між Україною і Московією.

Але цар відправляючи С. Мужилівського заявив, що оскільки між Москвою і Варшавою існують добрі приятельські відносини, згідно підписаного трактату, він, цар, не може православних українців брати під свою охорону, бо тим би нарушив приятельські відносини з польським королем.

Цареві було відомо, що Хмельницький розпочав війну з поляками в союзі з кримськими татарами, а це ще більше бентежило царя як розрив з Польщею через оборону православних в Україні. Щоб настрашити поляків козаками і одержати від поляків деякі уступки для себе, цар при відправі польського посла заявив, що він післав в поміч Хмельницькому 40.000 свого війська проти Польщі, а за це дістане позволення від Хмельницького обсадити північних міст України, цебто Сіверщини і Вятичцької землі, але це були тільки слова для постраху, бо тоді цар ніяких військ Хмельницькому не дав, а названі землі захопив самовільно, знаючи що Польща тепер не може вести війни на два фронти: Козаків і Москви.

Але щоб прихилити царя в прихильности до себе, Хмельницький похвалився про війну з Туреччиною й Кримськими татарами, а коли з ними не буде війни — тоді він візьме татарів в поміч проти Поляків. І при цій нагоді Хмельницький висловив своє бажання, що він з козаками і всім православним населенням України хоче піддатися під високу руку православного царя.

В Україні і в Московщині поширилася чутка, що татари разом з Хмельницьким підуть воювати на Москву. Такі чутки викликали в Москві переляк і вона для розвідки вислала в Україну своїх нишпорок, а Хмельницький запевнив московських послів, що на Москву з татарами війною не піде.

3. X. с. с. 1649 р. до Москви прибуло польське посольство, воно було царем прийняте в цей же день дуже неприхильно і цього ж самого дня відправлене на Варшаву. З Москви в Україну крім багатьох нишпорок прибули ще царські по-

сли, щоб розвідатися про Українсько-Польські відносини. Послами до Хмельницького цар вислав Григорія Неронова і піддячого Богданова. Посли прибувши до Переяслава і мали тут почекати поклику Хмельницького як повернеться до Чигирини. Так воно і сталося: 12. XI. с. с. 1649 р. Хмельницький їх прийняв в Чигирині, а вони при авдієнції дарували Хмельницькому 3 сорока соболів і 300 золотих рублів, син Хмельницького й особи з близького оточення Хмельницького дістали по парі соболів і по 10 рублів. Жінка Хмельницького нічого не дістала, тож вона упоминалася і дістала додатково.

Від цього часу Москва почала „воювати“ в Україні соболями та золотими рублями.

Хмельницький за все це дякував і обіцяв свою і війська Запорізького вірну службу цареві.

На прощальній авдієнції Хмельницький сказав послам: „Вседержавний й творець нашої віри тому бути ще не зволив, але я думаю, що недалекий той час, коли бусурмени ріжних вір держави перейдуть під охорону царя, — тільки не знаю, чи судилося мені до того дожити“. При цім Хмельницький сказав послам, що війна з Туреччиною в скорім часі неминуча, що Поляки скоро розпочнуть нову війну проти козаків і що тут потрібна поміч православного царя щоб боронити козаків і українську людність проти бусурмен і католиків польських. При цім Хмельницький знову повторив своє бажання, що козаки й населення України бажає бути під рукою православного царя.

Посол Неронович відповів: „Вічна угода з Поляками не виключає права Москви — приймати до себе перебіжчиків і емігрантів, а зрештою всі устні доручення Хмельницького доповідь цареві“.

На початку 1650 р. Москва відновила з Варшавою „Союз вічного миру“. З цього приводу між Хмельницьким і московським урядом довший час велася розмова про видачу московського самозванця Акундинова Москві, але Хмельницький Акундинова не видав. У спорах Києва з Варшавою Москва зайняла нейтральне становище.

Підчас походу Хмельницького на Волощину, до Хмельницького прибули 15. VIII. 1650 р. московські послы дворянин Петро Протасів і піддячий Богданов, але вже Хмельницького в Чигирині не застали, тож пустилися слідом за Хмельницьким, 8. IX. с. с. послы перейшли Дністер, а 17. IX. с. с. в Ямполі вони були, прийняті Хмельницьким. Головним завданням московських послів було жадання видачі „даря“ самозванця Акундинова, але Хмельницький відмовив видачі. Мо-

сква готовила навіть викрадення цього Акундинова, але це їй не вдалося.

13. XI. с. с. писар Виговський покликав Протасіва і сказав йому, що Акундинова в Чигирині вже немає, він виїхав в Угорщину. На цім і закінчилася авантюра Акундинова.

Перебуваючим московським послам в Чигирині й тепер Хмельницький виявив свої баажння про підданство московському цареві, як аргумент спільна християнська віра як у московського царя так і Запорізьких козаків та населення в Україні.

В грудні 1650 р. до Чигирини прибули нові московські послы: Арсеній Суханов і московський митрополит Гавриїл, Хмельницький перед ними поставив питання підданства категорично: „... в останнє він питає чи він його прийме і підтримає проти Поляків, чи ні? Як ні — то він піддається під зверхність Отаманської Порти і стане її васалом і буде воювати Москву!“

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ВІДДАВ УКРАЇНУ У ВАСАЛЬСТВО ТУРЕЧЧИНИ.

Не маючи від Москви ясної відповіді, Хмельницький повів розмови з Турецьким султаном про приятельство. Турецький султан таку пропозицію дуже охоче прийняв і проголосив Хмельницького *князем, з повною свободою від дані, ріжними привілеями і наданнями але з обов'язком посилати своє військо, куди султан захоче і держати Чорне море безпечним від усяких нападів.*

1. III. с. с. 1651 р. султан видав свою грамоту до Хмельницького, в якій писав: „... що він *приймає Хмельницького, готов трактувати його як інших королів християнських і давати йому поміч в потребах...*“

Хмельницький прийнявши нове підданство не зрікся старого — Польського.

19 лютого с. с. 1651 р. в Москві розпочав свою діяльність Московський СОБОР. На рішення були поставлені й такі питання:

„Чи може цар розірвати договір з польським королем і порушувати дану йому присягу?“ На це питання Собор 27. II. с. с. постановив: *може!*

В дальшій промові цар вичислив зради польського короля. Про Україну цар далі сказав: „А Запорізький гетьман Б. Хмельницький б'є чолом, щоб государ пожалував його для православної віри — зволив би його з усім військом Запорізьким прийняти під свою високу руку і держати в своїй ласці, колиж государ милости ім

не покаже, то поневолі їм прийдеться учинити підданство турецького султана разом з кримським ханом”.

З повищого бачимо, що Собор в березні 1651 р. постановив: розірвати договір союзний з Польщею й прийняти Б. Хмельницького з військом Запорізьким у підданство.

11. III. с. с. Хмельницький відправив своїх послів до Москви.

**
*

13. VII. с. с. з Москви до Чигирина прибув назаретський митрополит Гавриїл, а разом з ним і піддочий Григорій Богданов. Цього ж самого дня вони були прийняті Хмельницьким. В часі прийняття мит. Гавриїл в імені царя заявив: що при нім приїздили з Польщі послы і просили помочи у царя проти козаків і казали, що Хмельницький воює не так за віру православну, як за маєтності і кривди запричинені йому, а цар православний нехай не підтримує Хмельницького. На це цар відповів, щоб король не кривдив козакам і їх православній вірі та нехай король примириться з козаками і православними людьми. — тоді цар не буде вмшуватися до тої справи.

9. I. с. с. 1652 р. Хмельницький наказав писареві Виговському відправити московського посла на Москву з листом від Хмельницького до царя і повідомленням, що він посилає посла, в особі полтавського наказ. полк. Івана Іскру з тайною справою. Ця тайна справа мала такий зміст:

„Коли його царська милость його Хмельницького і все військо Запорізьке під свою високу руку прийняти не схоче то між ними Бог розсудить. Козаки вже ніякому государеві в підданство не піддадуться, — угорському королеві й кримському ханові не вірять — бо вони більше сприяли польському королеві, а з нами, козаками зносини вели не щиро. Тепер, оскільки буде у нас сили будемо стояти против неприятелів своїх, а батьківщини і церкви своєї не лишать”.

Але московський цар на це не дав ніякої відповіді, боячись розірвання союзу з Польщею.

НОВА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА.

Як тільки започався на границях польсько-український конфлікт, Хмельницький звернувся за поміччю до Кримського хана, бо Москва й на цей раз не дала жадної помочи Хмельницькому, тільки збільшила посилку своїх нишпорок в Україні.

Наступ поляків і переслідування з їх боку примусив велику кількість козаків і посполітського населення з України до втечі через границі на територію московського царства. Тут їх московський уряд приймав і поселивав подальше від границі на вільних землях. Москві втечі населення з України на її території були вигідними.

21. III. с. с. 1652 р. у Путивельського воеводи зголосився полк. Іван Дзіковський з сотниками і 2.000 козаками і просили пропустити їх через границю. Воевода всіх їх перепустив через границю. Згідно офіційних урядових повідомлень, тоді з України через границю в Московщину перейшло більше як 20.000 українського козацького і посполітського населення. Хмельницького такі втечі занепокоїли.

Цар не бажаючи мати із-за втікачів з України, ніяких непорозумінь або й конфлікту, наказав своїм воеводам таких втікачів відправляти на порожні степові землі на рр. Дони і Медведиці, надаючи їм землі на власність, а тим, що будуть служити в пограничних військових відділах давати платню. Цар задобрював козаків, аби вони не йшли на службу до бусурменів.

Хмельницький тепер задумався над долею свого попередника — Старшого Війська Козацького Остряниці. Перед Хмельницьким стала дилема — віддатися з містами Глухів, Ромен, Гадач під протекторат Москви, або хитрувати між польськими претенсіями і українськими прокльонами. Хмельницький бачив ясно що війна з Польщею неминує, тому своїх карт не відкривав і з татарами утримував тайні зносини, і про обіцянки Московського царя мовчав.

Нарешті відносини з Татарами і Поляками набрали реального значіння.

Але щоб заховати перед Поляками свої задуми, Хмельницький мусів перевести один злочин над козацькими патріотами, як відомо він скарав на смерть одного з найкращих полковників — *Матвія Гладкого*, Миргородського полковника, найбільшого ворога поляків і як суперника на Старшого Війська Запорізького, який мав широку і прихильну популярність в козацтві й у старшини. Це справді був нечуваний злочин Хмельницького перед Українським народом, щоб тільки виправдати своє довірря і стан перед Поляками. Про страту Гладкого є такі інформації:

„Оповідав в місті Ромен, новохрещений жид Федько, що як Б. Хмельницький миргородського полковника скарав на смерть, скоро після того прислав до наказного миргородського полковника,

що був на місці Матвія Гладкого, аби приїхав до нього, до Чигирина. Але той полковник до Богдана не приїхав, а переказав до нього, що він сам один їхати до нього до Чигирина не пасмілюється.

Ти нас по одному і всіх поб'єш. Коли покличеш на Раду всіх козаків, тоді й я разом з козаками приїду, а сам один не поїду!"

Полк. М. Гладкого поховано 7 травня 1652 р. с. с. в Миргороді.

Історик М. Грушевський про ці події робить такі заключення:

„Я маю дійсно таке враження, що Хмельницький перед проголошенням війни, перед великою Радою, що мала цю справу рішати, спішив позбутися ненадійних йому людей поміж старшими, не одного велів убити — тих що хотіли стати на чолі війська. Він ширить чутку, що хоче кинути своє правління і свою чигиринську резиденцію та пересилитися до Корсуня, до пустих степів, наданих йому недавно з ласки короля, та заложити там нову колонію”.

Ще інша версія про скарання Гладкого й товаришів:

„Слуги Вишневецьких з Голенки утікши за московську границю від повстання 25. V. 1652 р. с. с. оповідали: гетьман Хмельницький вийшов з Чигирина на р. Росаву, на Маслів став, а з ним полковники Білоцерківський, Корсунський і Канівський, з козаками; бояться задніпрянських козаків, що на сім боці, бо між ними сталась ворожнеча — хочуть його вбити і на його місце іншого гетьмана вибрати, тому що Хмельницький з Поляками згоду тримає. А гетьман Хмельницький писав до гетьмана Каліновського щоб він з своїм військом стояв близько коло нього. А що у козаків далі буде: чи збираються на гетьмана, чи з Поляками воювати, того напевно незнати”.

Тоді ж появились чутки, що незадоволені козаки нового гетьмана вибрали собі, Вдовиченка і хотять йти війною на Поляків до Кам'янця Подільського.

Вже в кінці 1652 року між Хмельницьким і військовим писарем Іваном Виговським заіснувала розбіжність у поглядах в зовнішній орієнтації. У самого Хмельницького роздвоєність: всі старання Хмельницького як вірного „підданого королівського”, щоб одержати від короля прощення й трактувати його як польського горожанина і як великого коронного гетьмана на Русі-Україні не повелися. Хмельницького все трактовано як зрадника короля і Річи Посполитої,

шляхти, гетьманів, панів і послів сойму, — всі вони кожний зокрема і всі разом мали тільки одну думку: знищити зрадника Хмельницького і ніякого йому прощення. Старшини, козаків і всю Україну обернути у свою власність і сколонізувати своїми панами а місцеве населення обернути в кріпаків та покатоличити.

Хмельницький чотири роки у війні з Польщею все спірався на Кримську Орду та татарів з різних причорноморських улусів, як відомо з вище поданих прикладів вся ця татарська поміч кінчалася зрадою татар перед Хмельницьким і величезною матеріальною шкодою для Українського народу: полоненими, ясирем, забиранням коней, скоту і іншими грабунками майна, наносячи Україні необчислені страсти в людях і майні.

Сам Хмельницький як дрібний шляхтич все вище підносився в гору до вищого шляхетського стану і гонору, влади і маєтностей, але ані польський король, ані шляхта й пани, ані гетьмани та інші високі урядники і церковні католицькі достойники ці амбіції Хмельницького ігнорували й рахувалися з ним як ворогом-зрадником, що ніколи не може дістати прощення.

І в такій ситуації Хмельницький не шукав зближення з суспільними потребами козацтва й посполитих („черні”, як тоді називали посполитих). Між Хмельницьким і вибраною старшиною та козацтва з посполитими все частіше приходило до непорозумінь, а то й до конфліктів. Такі відносини внутрі „держави” Хмельницького вороги завжди зручно використовували для себе і підломлювали міць Українського війська Запорізького і все населення України.

Поляки в своїх задумах компромісів не хотіли знати, а коли й робили якісь ілюзорні компроміси то тільки з позиції сили козацької. Така політика, і керування в Україні доводила до частих непорозумінь Хмельницького із старшиною й козацтвом, екзекуції старшин і козацтва та посполітого населення, тоді воно виявлялося в повстаннях проти незрозумілої політики Хмельницького, а кінчилося часто тим, що козацьке і посполітське населення втікало через державні Польсько-Московські границі на схід, під опіку московського царя. Все це змушувало Хмельницького до роздумування і шукання нових орієнтацій.

До Хмельницького все частіше почали приїздити Московські послы й цікавитися козацьким життям чи його суспільним устроєм. Хмельницький посилав в Москву своїх послів і так почали непомітно виявлятися в керівному центрі козацької

політики певні симпатії до нових східніх, московських сусідів прихильні відносини, а що Московські послани всі свої діла, за якісь маленькі й незначні інформації винагороджували своїми подарунками, яких найбільше діставалося з перших рук і до перших рук Центру — його генеральному військовому писареві Виговському, то у Виговського першого зродилася орієнтація на Москву щоб мати опертя проти Поляків і непевних сусідів татарів та васалів Порту, бо сама Порто ніколи не могла дати реальної підтримки Хмельницькому. У Хмельницького зродилася думка про розрив з Польщею і шукання опертя в Московщині. Коли ж у Хмельницького стався розрив з Туреччиною, то у Хмельницького тепер полишився єдиний сусід з яким він не мав конфліктів — Московщина з царем православним. Польща спрямувала Кримську Орду на Московщину, а Хмельницький цю ж Орду спрямовував на Волощину і відводив від Москви.

Польща повела інтриги, щоб Туреччина спрямувала своїх васалів в похід проти Московщини й України, це скоро виявилось тоді, коли Хмельницький звернувся за допомогою до Кримської Орди і вона відмовила цієї допомоги Хмельницькому проти Польщі. Тепер у Хмельницького полишилася тільки надія на Москву.

В Москві в цей час готовилися до Собору. Щоб заагітувати Українське населення до себе, Московський уряд оповістив по „українних городах” що дворяни (шляхта) мають право вислати по два представники від кожного міста на Собор до Москви, а дня 4. V. 1653 р. видано царську грамоту, щоб з усіх „українних городів” на Собор приходили ці вибрані делегати, який мав відбутися в днях 20-25. V. 1653 р.

Собор відбувся і на ньому вирішено прийняти під „високу государеву руку Україну”, як про це довідуємося з надісланого листа з Москви до Варшавського посла Репнина, в якому писалося (переклад москальської мови на українську):

„Хай Вам буде відомо, що відбувся Собор і закінчився 25 травня і Ми великий государ із своїм батьком і богомільним Никоном, патріархом Московським і всієї Русі на тім Соборі багато часу присвятили розмовам про всі справи народні і зокрема чи прийняти Черкасів (Українців). І всі послани одностайно погодилися на те щоб Черкасів прийняти. І ми, великий государ за те щоб їх прийняти, і вони хочать щоб вони самі собою розпоряджувалися й управлялися і своїми серцями служити нам, і ми їх своїм милостивим

словом похвалим. І почувши наші милостиві слова дуже тому потішилися. І ми про це вас повідомляємо”.

До Хмельницького прибули московські послани і поінформували про ухвали Собору.

У серпні Хмельницький вирядив до Москви своє посольство в складі Герасима Яцкевича і Павла Абрамовича. Військовий писар І. Виговський цим послам дав писані інструкції і листи. За три дні пізніше було вислано листи навздогін послам і цареві. У листі до царя Хмельницький писав: „Божію милості вел. государеві і т. д. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорізького і все військо Запорізьке низько до землі чолом б'є. Упевнившись в пребогатій милості, що твоє царське величності зволив нам показати через стольника Федора Абрамовича Ладижинського, посла свого, і обдарував нас милостивим своїм пожалуванням, що ми не будемо облишені з під кріпкої руки твого ц. в., ми Богдан Хмельницький гетьман війська Запорізького іншому невірному цареві служити не хочемо. Тільки тобі вел. гос. православному чолом б'ємо, щоб твое ц. в. нас не покидав. Польський король з усією силою іде на нас — хоче винищити православну віру, святі церкви, православний нарід християнський сеї Малої Росії. І то ми відомо чиними твоєму великому государству, післали до тебе, в. г. нашого, посла Герасима Яцкевича з товаришами, сильно молячися перед твоїм гос. лицем, щоб твоє в. г. зволив нам руку помочи простерти скорим і сильним військом. Ми ж із ворогами не будемо миритись до милостивої вісти від твого ц. в. Тільки покажи ласку свою — посла нашого не затримай, твое ц. в. Б'ємо чолом і вічному цареві сильно молимося аби твоє велике государство на многі літа здоров був і царював. Писаємо в Чигирині 9 серпня 1653 р. Вашого ц. в. щирі і вічні слуги і підніжки Богдан Хмельницький гетьман з усім військом Запорізьким”.

Отже Старший війська Українського і Запорізького вже по-третє за 5 років змінює свою орієнтацію і своїх панів як „підніжок і слуга” — Польському королеві, Турецькому султанові і його васалам а тепер по-третє стає „підніжком і слугою” Москальського царя, не виявляючи найменшої волі й бажань до суверенного життя Українського народу. Весь розум, ініціативу й енергію тепер Хмельницький і Виговський зосередили над питанням як піддатися самим і віддати Український народ під „високу руку” Москальського царя.

12. VIII. с. с. приїхав з Москви до Чигирина посол Іван Фомин, він і привіз царську грамоту для Хмельницького і ті документи, що раніш випозичав у Виговського. За випозичення документів Виговський діставав подарунки, звичайно соболями.

16. VIII. с. с. 1653 р. Хмельницький прийняв посла Фомина на авдієнцію, а 18. VIII. послові дав обід і відправив в дорогу на Москву.

Перед самим обідом Фомин довідався, що до Хмельницького прийшло кілька тисяч татар на поміч Хмельницькому проти Польщі.

8. VIII. н. с. 1653 р. у Львові засідали пани-рада і ухвалено: ніяких прощень Хмельницькому не робити і признано його за все відповідальним; про Зборівські умови шкода говорити і король не може замиритись на Зборівській умові хоч би й хотів; Унії також скасувати не вільно, хоч би й король її хотів скасувати; про Унію мають сказати своє слово уніятські владики, сенатори і пани і вони на це ніколи не погодяться; *наш король йде не на Хмельницького панство а до власної держави. Зі своїми підданими ніяких договорів чинити не буде.* Все має полишитись як було перед Зборовим, бо й ніякої зборівської умови не існує! При цім канцлер заявив, так раді тому, що коли Хмельницький був погромлений під Берестечком, через зраду татарського хана, то тоді й зборівська умова попала до польських рук, яку Хмельницький мав у своїм наметі. Отже Хмельницький на своїх руках не мав Зборівської умови ні в оригіналі, ні в копії, чим би міг доказати в своє оправдання. Канцлер маючи в руках обидва оригінали Зборівської умови тепер міг так заявити.

22. VIII. 1653 р. н. с. король рушив із військом на Глиняни і на Константинів з 30.000 військом, поділивши на дві групи: одна група має йти на Кам'янець і сполучитися з Волохами та Семигородцями, а друга — для сполучення з військом Радивиля і йти на Київ.

**

В Москві готовили відправу Хмельницького послів до Чигирина. Разом з козацькими послами вислано й царських урядників до Хмельницького і подарунки для Хмельницького, Виговського і старшин та вибачатись за довгу затримку послів Хмельницького.

22. IX. н. с. послів Хмельницького випроваджено в дорогу, а своєму послові цар наказав, щоб на війну Хмельницький не готовився й відложив

на весну, крім того послали мали інструкцію заявити Хмельницькому й старшині, що *„Цар велів прийняти гетьмана і все військо Запорізьке під свою руку з городами і землями“*.

В цей час, а саме 20. IX. с. с. Хмельницький вислав спішно Чигиринського отамана Лавріна Капусту до Москви, щоб повідомити царя, що він, Хмельницький, виїхав на фронт проти поляків і просити помочі у царя.

3. X. н. с. Московські послі Репнін з товаришами повернулися із Львова до Москви і зробили звіт цареві. Після звіту Репніна рішено порвати зносини з Польщею, проголосити війну Польщі і скликати Собор для вирішення дальшої політики і війни.

На Соборі порушено козацьку справу і в цій справі цар виголосив свою промову, яку Собор прийняв і від себе постановив:

Гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з городами і землями прийняти“.

14. X. с. с. 1653 р. з Москви відправлено послів українських до Хмельницького і оголошено їм „Государеве рішення про прийняття війська Запорізького під його сильну руку“.

19. X. н. с. з Москви виїхало велике Московське посольство під проводом боярина В. Бутурліна в такому складі: Бутурлін Василь — тверський намісник, Олферьев Іван — муромський намісник, Лопухін Ларіон — окольничий думний дяк, 9 стольників, 3 стряпчі, 7 дворян, 11 піддячих, і Матвій Артемон — начальник над 200 стрільцями.

Грамоту і таємний наказ післано другого дня навздогін, а інвестуру післано ще пізніше (булаву, знамя, кафтан, шапку). Бутурлінові наказано збирати вісти в Україні і негайно посилати в Москву. Дальші інструкції дані Бутурлінові: прийшовши до місця постою Хмельницького треба так організувати, щоб Хмельницький перший з'явився у Бутурліна, а коли Хмельницький цього не виконав, — тоді зійтись в „нейтральнім“ місці — в церкві; привести до присяги Б. Хмельницького, старшину, військо, духовенство і городи.

Воеводами в головних містах України в Москві визначено: 1. У Києві — Куракіна Федора, боярина і 2. у Чернигові — Волконського Федора, князя й боярина, і приступити до комплектування московського війська для залоги у Києві. Отже так як польські воеводи сиділи в столиці України-Київі, а Хмельницький із генеральною старшиною й генеральним писарем та під охороною 10.000 татарів на хуторах Суботова, Білої Церкви й Чи-

гирина, так і тепер: московські воєводи із своїм військом засіли в столиці — Київі, а Хмельницький як раніше — хуторах. Відомо ж, що державою керують з центрального, столичного міста, тільки Хмельницький керував своєю „державою” з хуторів, а в столиці сиділи й провадили окупаційну практику „опікуни” Хмельницького — Поляки, тепер Москалі.

МОСКАЛЬСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА.

6. XI. 1653 р. московський цар проголосив війну Польщі, оголосивши в Успенському соборі.

Польський король не схотів посередництва московського царя в конфлікті з Українським козацтвом і Хмельницьким, і не хотів нових трактатів, і пішов новою війною, покладаючись на своїх приятелів і союзників як Ракоція Семигородського, Матвія — господаря Волошського, Стефана — господаря Молдавського. Всі вони, союзники мали б мати 30.000 війська.

Ще перед походом поляків до границь козацьких територій, Б. Хмельницький 8. IX. н. с. 1653 р. вислав свого листа до короля польського, в якому писав (скорочено):

„...будемо старатися — скоро тільки отримаємо, милостиве пробачення, і сум землі нашої за таке велике пролиття християнської крові значними і пильними нашими послугами Річ Посполитій на чужих границях, потом і здоровлям нашим — як тільки хоч найменший наказ в. к. м. прийде, zarazом упадаючи перед престолом в. к. м., покійно просимо аби в. к. м. не дозволив військові приближуватися до нас, а негайно волю свою панську через їх милість панів комісарів, або через кого воля в. к. м. буде нам подана, а ми на те пристати раді будемо. Ми тої милостивої ласки і панського милосердя чекаємо й ніякої неправди не замишляємо і замишляти не будемо... пробачення дуже просимо, і по цім самі себе з униженнями услугами нашими милостивій ласці й. к. м. яко найнижчі поручаємо.

Дано в Борку 8 дня місяця вересня 1653 року в. к. м. пана нашого милостивого найнижчі слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький, гетьман з військом вашої королівської милости Запорізьким”.

На цього листа Хмельницький одержав відповідь в якій наказувалося: аби татар відправив з України, сам в Чигирині спокійно сидів і на Україні для війська польського живність готувати велів. Хмельницький капітулював перед Польщею.

Старшини й козаки готові битися до загину, аби тільки визволитися з польської, шляхетської і панської національно-державної і соціальної неволі. Такі настрої скріплювали орієнтацію в населення й старшини на Москву, — Хмельницький цього не хотів порозуміти і все тримався вірного підданства польському королеві й Річ-Посполитій. В цю пору тоді коло Білої Церкви стояло 6 полків козацьких і 20.000 татар, полякам було з чого побоюватися і тому король старався Хмельницького, ніби, уласкавити.

Лист Хмельницького до короля надзвичайно врадував і король по нараді з своїми гетьманами, сенаторами й шляхтою урадили наступати на Бар і Браสลаву, а своїми гаслами виставили: „Король хоче зимувати в Київі, дай Боже щасливо”, „Король хоче навідати Чигирин, а коли буде можна то й Татар Буджацьких”. Але так не сталося як полякам бажалося: козацьке військо наступало, а Хмельницькому йшли Татари на поміч. Все полишилося по-старому. Хмельницький вирушив на Кам'янець. Король і собі пішов на Кам'янець.

3. XI. н. с. Хмельницький стояв у Шаргороді, а хан з військом своїм біля нього.

**

17 XI. н. с. московські послы вислали до Чигирини свого звідуна Старкова з містечка Смілого (сотене містечко, на Роменщині) що приїхали до московських послів козаки Кіндрат Войтенко і Гнат Давидів, щоб були при руках послів і дбали про їх подорож до Чигирини. Вони були не діскретні й поінформували послів про стратегічну ситуацію Хмельницького і про татарське військо при Хмельницькому.

20. XI. н. с. 1653 р. до Чигирини, приїхали миргородські козаки з листом від полковника, який сповіщав, що з Путивля вже йде московське військо, з ним армата і великі послы Бутурлина: їдуть до Ромен а звідти до Чигирини. Тимчасовий господар Чигирини Тимоленко (бо Хмельницький під Кам'янцем) розпорядився, щоб послів справити до Переяслава, а військо до Києва. Стрешнев і Бридин переконували Тимоленка, щоб їх всіх було до Чигирини, але Тимоленко був непіддаєний. Стрешнев настирливо домагався пропуску до Хмельницького, тоді Тимоленко вислав свого гінця до Хмельницького з запитом чи пропустити до нього московського посла Стрешнева. Через кілька днів від Хмельницького повернувся Лаврін Капуста і привіз дозвіл для Стрешнева, щоб він міг приїхати до Хмельницького,

Стрешнев і Бридин в супроводі козаків виїхали до Хмельницького, але в дорозі дістали від Хмельницького повідомлення, щоб вони остановилися в Умані, до дальшого розпорядження.

7. XII. н. с. вислано спільного листа Хмельницького з Виговським до Бутурліна. В цьому листі Бутурліна повідомлялося, що він з усім військом повертається до Переяслава, для зложення присяги. При цім просили, щоб цар як найскоріше вислав їм у поміч своє військо. Скоро по цім Хмельницький відкупився від Татарів грішми й великим ясирем українського народу. *Тепер поляки взяли собі за союзників Татар проти Хмельницького.* Польсько-Татарські трактати почалися 2. XII. і закінчилися 15. XII. н. с. Цей трактат зводився до того, що татарське військо буде вільно перебувати в Україні і що польська шляхта та пани мають повернутися також в Україну і татари їм будуть на поміч. Польське військо також має повернутися в Україну. Татари мають перебувати на півдні, а поляки по всій Україні, де немає татар.

31. XII. с. с. з Москви відправлено польських послів, а це значило формальний і фактичний розрив з Польщею і проголошення їй війни та прибрання України під свою зверхність.

Хмельницький повернувся до Чигирина з під Кам'янця 24. XII. с. с. і зараз же вислав листа до Бутурліна, привітавши його приїзд до Переяслава. В листі Хмельницький писав, на закінчення: „... ми готові служити тільки йому (цареві. С. З.) і нікому іншому... Ми ніякого замирення з польським королем не чинили...”

На саме Різдво Виговський був з візитою в московського посла чигиринського — Стрешнева, повітавши його на другий день відправив його на прийняття до Хмельницького, з великою парадною, а Стрешнев при цій нагоді подарував Виговському царське жалування — 4 сорока добрих соболів, за вірну службу цареві. В параднім поїзді на авдієнцію до Хмельницького везено царську грамоту, за нею несено жалування Хмельницькому, його дружині і синові; писареві, полковникові, обозному, осаулові й помічним писарям; потім люди Стрешнева і Бредихина несли подарунки для них. Хмельницький зустрів послів на ганку. Привітавшись з послами провів їх до світлиці і тут прийняв грамоту царську, поцілував печать і поклонився низько. По цім царські послы передали жалування від царя: Хмельницькому — 10 сороків різної вартости від 200 до 50 рублів за сорок; такіж дарунки дані жінці

і синові Юрієві Хмельницьким; Виговському дано тільки 5 пар з 80 рублевого сорока, а крім того Виговський ще дістав 5 сороків ціною від 100 до 50 рублів за випозичання різних документів по-тайно для царя.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 8 СІЧНЯ 1654 Р.

1 жовтня 1653 р. с. с. до Путивля приїхало велике посольство Василя *Бутурліна*, щоб здійснити ухвалу Собору про прийняття під високу руку государя „Запорізьке військо з городами і землями”.

3. XI. до Бутурліна в Путивель приїхали від Хмельницького полковники Богун і Федорович Іван для зв'язку і допроводу їх до Переяслава. Бутурлін обдарувавши Богуна і його сина відправив їх, а при собі полишив тільки двох козаків для зв'язку.

22. XII. с. с. Бутурлін прибув до Карабутова (містечко по шляху з Конотопу до Ромен). 23. XII. Бутурлін був вже у Краснім, а 25. XI. у Іваниці, коло Лохвиці, де його вітав лохвицький сотник Остап Грабаренко. 26. XI. послы прибули до Прилуки, тут їх зустрів полк. Воронченко. 27. XII. Бутурлін ночував в Бихові. Дальша дорога вела через Басань, Баришівку і Войтівці.

31. XII. 1653 р. с. с. Бутурлін із усім своїм посольством і людьми прибув до *Переяслава*. Тут їх величаво зустріли й повітали. Зустрів їх полк. Тетеря своєю промовою, висловлюючи вдячність і вірність цареві й послам.

Переяслав в той час був полковим містом, в якому відбувалися ярмарки двотижневих і кожної неділі базари, було це велике торговельне місто й багате на всячину. Були тут і промислові підприємства та заводи. Населення в Переяславі налічувалося понад 6.000. Послів стрів протопоп Григорій з духовенством і церковними реліквіями і святою водою посольство покropив і сказав промову: ... вірне підданство цареві. Все це відбувалося при сальвах гармат.

1. I. 1654 р. с. с. Бутурлін у Переяславі дістав з Москви нову коругву і нові інструкції.

6. I. 1654 р. до Переяслава приїхав Богдан Хмельницький. 7. I. приїхав військовий писар Виговський і багато полковників та старшин; були полковники: Чигиринський — Трушенко, Черкаський — Пархоменко, Канівський — Стародуб, Корсунський — Гуляницький, Білоцерківський — Половець, Київський — Пішко, Чернігівський — Пободайло, Ніженський — Золотаренко Іван,

Прилуцький — Воронченко, Миргородський — Лісницький. Полтавський — Пушкар і Переяславський — Тетеря Павло. Кропивнянський полковник Джалилай Фелон прибув до Переяслава по присязі 9. або 10. І. с. с. Полковники Браสลавський і Уманський пильнували територію України від Татар; Поволоцький полковник перебував у Ракоція в посольстві і не було на присязі Калницького полковника Богуна Івана; з штабу Старшошго були: військовий писар Виговський Іван, суддя Богданович, і Федір Лобода; обозний — Коробка і Місько Яненко; від православної шляхти — Остирський, Остап Виговський і Данило Виговський. Крім вище названих в списках заприсяжених 8. січня с. с. значиться: осаулів — 18, обозних — 3, хорунжих — 3, писарів — 13, сотників 97, козаків від полків — 8.

10. І. с. с. заприсяжено делегацію Кропивнянського полку — полк. Джалалия, 3 старшин і 5 козаків, з інших полків — 11 старшин і 18 козаків; від Браславського полку заприсяжено осаула і 4 сотники; від Переяславського полку заприсяжено полковника, обозного, осаула, хорунжого, писаря, городового отамана, 14 сотників і 37 козаків.

8 січня с. с. почалися сходитися великі маси людей на площі, а о 2-й годині почали сходитися полковники, старшини і попи на призначене місце, де має відбуватися церемонія присязи і передача Бутурліним інсигній Б. Хмельницькому. Все стало в круг, Хмельницький став серед кола, військовий осаул наказав, аби всі мовчали. Коли затихли Хмельницький став говорити до народу:

„Панове полковники, осаули і вся старшина і все військо запорізьке і всі православні християне! Відомо вам усім, як нас Бог освободив з рук ворогів, що ганять Церкву Божу і кривдять все християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря — в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що хочуть винищити церкву Божу, аби ім'я руських ані не згадувалося в землі нашій. Вельми це нам усім докучило, і бачимо, що неможна нам довше жити без царя. Тому ми сьогодні збрали явну раду всьому народові, аби сьогодні вибрали собі господаря з чотирьох котрого хочете. *Перший* — цар турецький, багато разів накликав нас через послів своїх під свою владу. *Другий* — хан кримський. *Третій* — король польський, коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. *Четвертий* — православний госу-
дар

Великої Росії — котрого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо. Вибірайте, котрого! Турецький цар бусурмен; всім нам відомо, яку біду терпить наша братія, православні Греки, і в якім вони утиску від безбожних. Кримський хан теж бусурмен; поневолі прийнявши його в приятелі, які незносні біди ми перетерпіли. А яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, і утиск був від польських панів, того нікому з вас не треба словідати: всі ви знаєте, що за краще вони вважали Жида і пса, ніж християнина — брата нашого. Православний же великий госу-
дар, — цар восточний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Цей великий християнський госу-
дар змилювався над невиносними кривдами православної церкви нашої Малої Росії. Не злегковаживши наших шестилітніх благань він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас великих своїх ближніх до нас людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то крім його великої руки не знайдемо благодішнішого християнина. А коли хто з нами в тім незгоден, тепер куди хоче, — вільна дорога!”

Примітка наша: Взято з Акти Х, ст. 218-219. Вперше вона була друкowana в історії Бантиш Коменського, в додатках I тому з 1822 р. а надрукований цей уривок з Московського посольського звідомлення 6-9 січня 1654 р. Отже можна припускати, що ця промова Б. Хмельницького була в Москві скорегована в інтенції бажаній Москві, тому в нас до неї існує застереження. С. 3.

На ці слова народ закричав: „Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависникові Христовому поганинові дістатись!” Потім полк. переяславський Тетеря обходячи по кругу питався на всі боки: „Чи так всі призволяєте?” Йому всі відповіли однодушно: „Так!” Тоді й Хмельницький сказав: „Нехай буде так!”, а за Хмельницьким і всі закричали свою згоду. Виговський сповістив, що козаки й міщане „під високу руку госу-
дареву підклонились!”

Потім прийшли до збірні, де сидів Бутурлін Хмельницький, Виговський, суддя, полковники, осаули, сотники і отамани і оповістили йому про бажання народу, — при цім Бутурлін передав Хмельницькому царську грамоту. Хмельницький взяв, поцілував, розгорнув і дав Виговському прочитати перед всіма що тут були.

Після цієї процедури відбулася куртуазійна

розмова Бутурліна з Хмельницьким і присутніми високими нотаблями старшини.

Із збірні Хмельницький і Бутурлін із своєю старшиною і помічниками поїхали до соборної церкви Успіння. Туди пішло й усе українське і московське православне духовенство: казанський архимандрит Прохор, протопоп Адріян, переяславський протопоп Григорій і з попами та дяками почали службу Божу відправляти чин присяги — з книги присланої від царя.

Тут перед присягою Хмельницький сказав, щоб наперед Бутурлін з товаришами зложили присягу за царя, що він, государ, Старшого і все військо Запорізьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти і вільности не порушить, хто був шляхтич, козак або міщанин і взагалі в яким будь стані до цього часу був і маєности мав, щоб так був і далі і щоб великий государ був ласкав, велів видати їм на маєности свої царські грамоти.

„На це Бутурлін з товаришами відповіли:

В Московській державі і давнішим государям присягу складали тільки піддані, і теперішньому цареві всею державою складають вони присягу на те щоб йому служити і великого добра хотіти. А щоб складати присягу за великого государя, такого ніколи не бувало, ані не буде, і Хмельницькому навіть говорити такого не личить, бо всякий підданий повинен присягати своєму государеві. Нехай Старший і все військо Запорізьке, як почали служити великому государеві без усяких сумнівів, а він їх буде тримати в ласці і опіці, і від неприятелів боронити; вільностей у них не відбирає, і хто якими маєностями володів, тим він звелить володіти по давньому”.

Хмельницький вийшов з церкви і пішов в дім полк. Тетері порадитися з старшиною як бути. Бутурлін чекав у церкві. Прийшов полк. Тетеря і полк. Лісницький і від полковників заявили, щоб Бутурлін за царя присягав, Бутурлін повторив своє, що се річ „непристойна”, складати їм присягу за царя. Полковники сказали, що польський король завжди присягав своїм підданим. На це Бутурлін відповів: „Іх прислали з милостивим царським словом гетьманові і війську, а не з тим, щоб присягати!” Полковники на це: „Гетьман і ми тому віримо, а козаки тому не вірять і хочуть щоб ви зложили присягу”. Після цього полковники пішли до Хмельницького.

За якийсь час, по нараді, всі повернулися до церкви.

Бутурлін непохитно стояв на своєму. Хмельницький з старшиною заявили, що вони будуть

складати присягу, і в усяких своїх справах вони і військо Запорізьке будуть прохати царя (бити чолом). Тоді Бутурлін з товаришами привели до присяги Хмельницького, Виговського, суддів, обозного, осаулів військових, полковників і все військо Запорізьке під високу руку государеву з городами і землями на віки невідступно.

Так Хмельницький з підніжка польського короля став підніжком москальського царя і долю вільного козацького війська Запорізького та всього українського народу посполитого віддав під зверхність Москальського царя.

Після присяги з церкви всі пішли на збірний двір і тут відбувалася церемонія передачі Старшому війська Запорізького Б. Хмельницькому інсигній: корогви, булави, кафтана, шапки з промовами згідно текстів з Москви.

Того ж 8. І. с. с. в церкві св. Спаса московський околичний Алферов перевів присягу старшини й козаків, Переяславського полку і місто Переяслав, Присягали обозний, осаул, хорунжий, писар, отаман городовий, 14 сотників і 37 козаків Переяславського полку і між ними „гетьман” Костирський. Від міста зложили присягу: війт і бурмістр.

10 січня с. с. приводили до присяги тих, що приїхали пізніше і делегацію Кропивнянського полку з полк. Джалалаєм Фелоном.

11. І. с. с. окремо складали присягу „шляхта”, що жадала затримати старі уряди, надані за польської влади. Було 24 особи таких „шляхтичів”: старий Виговський з сином Данилом, Сялуля Мужилівський з трьома свояками, Степан Михайлович Мазепа (батько Івана Мазепи), підписок Ганушевський, і інші люде. Від Хмельницького зажадано списку городів і міст, куди мали б виїхати московські урядники для відібрання присяги від населення на вірність московському цареві. Хмельницький дав такий список на 177 міст і містечок.

11. І. с. с. окремо складала присягу „шляхта”, свої листи про переведення присяги до Москви. Хмельницький подякував за прийняття під „високу царську руку.”

Та вже 10. І. с. с. Хмельницький, Виговський, ген. суддя Богданович і полковники Тетеря та Лісницький й інші полковники до Бутурліна й його бояр „заговорили”. Зажадали писемних гарантій тих свобод які вони мають на письмі підписаних боярами. Побоювалися, що московська адміністрація схоче перебрати від поляків адміністрування а також обережно розпитувала бояр як довго

вони збираються бути із своїми військами в Українських містах. До нової концепції повстало недовір'я. Бутурлін рішуче відмовився підписати якусь декларацію про вільності, яких домагалися Хмельницький з старшиною. Бутурлін про все запевняв усно і нічого не хотів підписати на письмі. В свою чергу Бутурлін зажадав від Хмельницького, щоб полковники чим скорше виїхали з Переяслава на свої місця й забрали із собою московських дворян та стольників, де б вони почали урядувати.

11. І. с. с. до Бутурліна прийшла делегація від „шляхти” і зажадала привілеїв, по яких би вона займала місце поміж полковниками і козаками, щоб їй полишено всі їх сьогоденні маєтності і суд, та домагалась полишення за ними тих високих адміністративних становищ, які вони мали за польської зверхности. Це Бутурліна обурило, бо ж він має в пляні ці уряди обсадити своїми, московськими стольниками і дворянами. 14. І. с. с. Хмельницький з Виговським і деякими полковниками склали візиту Бутурлінові (з цього вже бачимо, як Хмельницький ставав підніжком московського царя, бо не Хмельницький мав схилити голову перед Бутурліном, а навпаки) перед своїм виїздом до Чигирина, а полковники по полках і повторили свою вдячність цареві, що він їх прийняв під свою „високу руку”, і того ж дня виїхали на свої місця. Цього ж самого дня з полковниками виїхали московські стольники, дворяни а в деяких випадках і піддячі, щоб перебрати урядування. Їм дано інструкції як вони мають урядувати й поводитися з населенням, як царським довіренникам.

Того ж 14. І. с. с. Бутурлін із своїм оточенням виїхав до *Київа*. Отже, до столичного міста України Київ поїхав Бутурлін, щоб правити всією Україною, а Старший війська Українського і Запорізького Богдан Хмельницький виїхав до повітового міста Чигирин. Все полишилося як було за поляків: у Києві воєвода Адам Кисіль, у Білій Церкві або в Чигирині Хмельницький. Вже така позиція визначувала Хмельницького не як суверена, тільки як підданого протекторові: до 8. І. 1654 р. польському королеві, після цього терміну — московському цареві.

16. І. с. с. Бутурлін з парадом в'їхав у Київ. Тут його зустріло все духовенство православної церкви світське і чернече на чолі з київським митрополитом Сильвестром і чернігівським владикою Зосимом. Митрополит Сильвестер сказав до Бутурліна промову, витриману в рабським,

підданським стилі московському цареві і православію. Далше все відбувалося в Софіївськiм соборі і тут Бутурлін сказав свою промову про те як цар прийняв під свою високу руку благочестивий православний народ Малої Росії під свою зверхність. З собору Бутурлін поїхав до призначеної резиденції.

17. І. с. с. московські воєводи приводили до присяги київських міщан і реєстрових козаків та мійських столичних урядників і на останок київську „шляхту”. Але митрополічі й печерські люде присяги не склали. З приводу цього між митрополитом і Бутурліном прийшло до розмов і щойно 19. І. с. с. митрополічі й печерські люде склали присягу на вірність цареві.

20. І. с. с. Бутурлін виїхав до Ніжина, переводити присягу тамошнього козацтва, старшини й населення. Хмельницький передав листа з Корсуня, в якому просив про найскоршу присилку москальського війська до Києва. Під Ніжином Бутурліна зустріли полк. Іван Золотаренко і протопоп Максим Филомонович. Бутурліна повітали врочисто з промовами, молитвами, коругвами, кропилом і кадилом.

24. І. с. с. було проведено присягу для всього населення Ніжина.

28. с. с. Бутурлін виїхав до Чернигова. Цього ж самого дня перевів присягу всієї старшини козаків, адміністрацію й міщан та того ж дня повернувся до Ніжина.

На пограниччі, в Брянську та Яблоніві сталося непорозуміння між козаками і московськими стрільцями, — Золотаренко склав з цього приводу Бутурлінові своє незадоволення, з того що московська адміністрація почала тягнути податки з козаків і населення і тим порушили давні козацькі звичаї й традиції, яких Бутурлін обіцяв не рушити.

1 лютого с. с. з Москви наспіла грамота до Бутурліна, якою дякувалося йому за переведене діло й щоб він вертався до Москви.

5. ІІ. с. с. виїхав в Москву. За це Бутурлін дістав царське підвищення по службі і титул „дворецького” та великі особисті нагороди.

Отже сталося так, що „Малая Росія” з військом Запорізьким присягли на вірність цареві москальському, але для себе не дістали ніякої гарантії від Бутурліна і його бояр про права для „Малої Росії” і війська Запорізького. Але є ніби, якісь папери, якими запевнювалися права козацтва, старшин, населення і Старшого. Історик М. Грушевський стверджує, що ніяких документів цар-

ські послы не залишили, а дискусія з цього приводу істориків теж не дає ніяких підтверджень. Історик М. Грушевський робить той висновок з усяких усних переговорів Хмельницького і старшин з Бутурліним і боярами, що Україна прийняла московський протекторат.

Не маючи ніяких писемних гарантій від Бутурліна щодо прав Старшого, старшини, війська Запорізького і населення України Хмельницький в Чигирині й Корсуні почав вести раду з старшиною, якби дістати від царя якісь писані гарантії, у формі договору. На цих козацьких нарадах були вироблені „Пункти” які були відвезені послами від Хмельницького до царя.

Ці пункти потім повезли до Москви представники війська і представники міщан переяславських, щоб у царя виговорити їх, або хоч обстояти так як вони писані. *Переяславські міщани-шляхта, хоч і поїхали за згодою Хмельницького, але вони виступали сепаратно від козацької делегації*, тим вносили розлад в своїх домаганнях, бо переяславські міщани виступали в обороні тільки своїх станових інтересів матеріального характеру, „роблячи для української державности небезпечні прецеденти, і ослаблювали в московських очах свою позицію народніх державних представників”.

20. П. с. с. делегація від козаків повезла „пункти” до Москви. До цих „пунктів” були приложені ще такі документи:

1. Офіційна копія київського городу, де їх було зареєстровано в березні 1650 р.,

2. Королівський привілей військові Запорізькому, даний під Зборівом, королівське підтвердження Зборівських пактів,

3. Підтвердження прав на Терехтемирівську фундацію і

4. Надання Чигиринського староства на булаву Старшого (гетьмана).

Крім вище поданих документів Хмельницький післав своїм пасербом Кіндратом, з військовими послами, привілей на свої маєтності для підтвердження їх і примноження. До цих документів була приложена петиція Богдана Хмельницького до царя москальського.

Другою грамотою Хмельницький рекомендував делегата від міста Переяслава, що їхав з військовими послами.

До Москви послами від війська Запорізького виїхали Самійло Богданович — суддя військовий і Павло Тетеря — полк. Переяславський. З ними ще виїхав делегат від міста Переяслава.

Обидві грамоти передав послам писар І. Виговський. В грамотах жадалося крім полагодження державних інтересів ще й полагодження приватних інтересів самого Хмельницького та деякої шляхти на маєтності.

Делегацію до Москви мав очолити військовий писар І. Виговський, але з невідомих причин він не виїхав. Коли це стало відомо в Москві, то цар виявив бажання щоб приїхав сам Хмельницький, але й Хмельницький не міг виїхати і тільки післав свого посла Василя Литвиненка. Повний склад української делегації був такий:

1. Богданович Самійло, військовий суддя.
2. Тетеря Павло, полковник Переяславський.
3. Григорій Кирилович, осаул військовий.
4. Яхимович Кіндрат, без титулу, пасерб Хмельницького (для оборони особистих справ Хмельницького).
5. Галонсвич Герасим, отаман Чигиринський.
- 6, 7, 8. Військові підписки.
9. Сильвестер, ігумен Спаського монастиря.
- 10 — 21. Знатні військові товариші.
- 22 — 46. Звичайні козаки.
- 47, 48. Трубачі.
49. Піддячий.
50. Писар.

Ця 50 членна делегація повезла з собою й 5 турецьких коней в дарунок цареві.

В делегацію від міста Переяслава входили: війт, райця і 3 міщани, 2 делегатів від цехів, 9 помішників писарів.

25. П. с. с. обидві делегації виїхали з Переяслава на Путивль, щоб їхати до Москви.

Саме в цей час Поляки повели наступ на Поділля, а Литовці на Стародуб. Хмельницький зайнявся обороною, тому й не міг виїхати до Москви.

В цей же самий час до Київа прибули московські послы із стрільцями й зайняли кріпость, а воєвода проголосив себе комендантом київським, хоч Київ і київське воєвідство підлягали юрисдикції війська Запорізького — Б. Хмельницькому. Московський воєвода вважав себе не тільки порядкувати в Київі, але мав інструкції від свого уряду слідкувати за цілою територією війська Запорізького. Особливу увагу в інструкції воєводі ставилося слідкувати за великими маєтностями шляхти й панів: скільки мають підданих, скільки платять податків, — про все це воєвода чи його уряд мав сповіщати до Москви. Правда, вся ця акція московського уряду, через київського воєводу, пе-

реводилася таємно, але про це скоро стало відомо Хмельницькому і привело до непорозуміння з воєводою.

23. II. с. с. воєвода прибув до Броварів, тут їх зустріли з військом і все духовенство Києва, на чолі з митрополитом.

25. II. с. с. воєвода поїхав до митрополита й зажадав від митрополита, щоб митрополічі, церковні і монастирські землі, що, ніби, належать до кріпості були віддані воєводі, як власність кріпості. Митрополит *рішуче* відмовив цим вимогам. Воєвода заявив, що ті ґрунти вони потребують для себе і що ті ґрунти заберуть і проти волі митрополита. Митрополит *рішуче* заявив воєводі: „Коли ви станете ставити претенції на город, то я буду з вами битись...”, — а ще заявив: „... то Хмельницький просився під царську руку, а він з попами й ченцями до царя не посилав послів; він з духовенством живе не під владою, а сам собою”, — і закінчив — „Не дивіться на початок а чекайте кінця, побачите скоро що з вами буде!” Воєвода з нічим пішов від митрополита. На другий день полковники, старшини, війти пішли умовляти митрополита, щоб проти воєводи не взпірався. Митрополита уговорили послухати воєвод і написати препросини воєводам за попереднє відмовлення. Воєводу від себе повідомили про цей конфлікт з митрополитом Хмельницького. Хмельницький став в обороні митрополита і спротивився воєводам ставити кріпость на ґрунтах митрополита, церковних і монастирських. Воєводи почали будувати свої кріпості на церковних маєтностях, а цар написав Хмельницькому, що він дасть митрополитові землі де він захоче й скільки захоче. Воєводи свої задуми здійснили. Повстав конфлікт між воєводами й Хмельницьким.

**

11. III. с. с. українська делегація прибула до Москви, а 13. III. делегацію парадно прийняв цар. Ще того ж дня відбулися зустрічні розмови українських послів з московськими визначними урядовими особами, як князем Трубецьким Олексієм, боярином Василем Бутурліном, окольничим Головином Петром, і думним дяком Алмазом Івановичем. Українські послі висловили свої бажання згідно писаних пунктів. Додатково до писаних пунктів послі висловили ще усні „додатки” до цих пунктів.

18. III. с. с. послі були закликані на царський

обід до золотої палати. На обіді були патріярх Московський і найвищі дворяни. Цього ж дня були ухвалені пункти привезені українськими послами, але не всі. На таку постанову козацькі послі zareагували суплікою:

„Хотяй з розказами гетьмана війська Запорізького просили есьмо у твого царського величиства жалування по 30 зол., але як так не можна, то хоч би дещо й зменшити, одначе щоби есьмо нічим не поверталися. Бо як стольники твого царського величиства по городах до присяги приводили, говорили, що війську Запорізькому гроші будуть... Будь милостив і пожалуй військо Запорізьке.”

По цій суплиці, послам передано царську грамоту і допущено послів до поцілування рук цареві. Прощального обіду не було, тільки дано з царської кухні їм „харчів” Після цього ще відбулося побачення бояр з послами де бояри оголосили царський указ на статті чи пункти козацьких послів і вижадали від послів додаткових відомостей про суддів, армату, козацьку залогу; далі бояри заявили, щоб Хмельницький не мав зносин з польським королем і турецьким султаном. Потім відбулася така розмова:

Бояри: — Воєводи будуть у Києві і Чернигові.

Посли: — В тім царська воля.

Бояри: — Від митрополита діється багато неподобного.

Посли: — Вони то чують і старшому то скажуть.

Бояри: — Цар пішле від себе певного дворянина, щоб описав і зрахував доходи, а як це виясниться, тоді буде указ, а тимчасом цар пішле гетьманові своє жалування золотими: 15.000 угорських золотих на 60.000 війська козацького.

Посли: — Гетьман переказав своє прохання, щоб йому і його дітям віддано на власність (в вотчину) город Гадяч, що давніше був за Канецьпольського, що він хотів би там поставити собі двір і часом приїздити і проживати. В цій справі домагався пасерб Хмельницького Кіндрат. Подібні заходи робили й послі у власних інтесах про маєтності для себе.

Жадання Б. Хмельницького на Гадяч і послів Богдановича та Тетері на Старий Млин і Смілу були задоволені. Мабуть за це бояри зажадали від послів, щоб Хмельницький вислав проти Литовців і Поляків полк. Золотаренка і полк. Тетерю з військом на Смоленськ. Кількість війська має подати цар. Посли цю пропозицію прийняли.

МОСКОВСЬКІ ПУНКТИ.

На підставі „статтів“ привезених послами і різних петицій та додаткових пунктів була вироблена боярами за згодою царя відповідь, яка містилася в 11 царських пунктах, під назвою „Статті Богдана Хмельницького“ і передані козацьким послам 26 березня с. с. 1654 р. в Москві.

Зміст тих статей такий:

Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й володареві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорізького війська і весь мир християнський руський (в оригіналі: російський. С. 3.), аби його царське величество пожалував їх тим про що битимуть чолом посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть во-віки в усім що їм государ велить.

1. Щоб в містах урядники були обрані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими його царського величества правити, і всякі доходи повинні віддавати до казни. А то тому, що воєводи царського величества приїхавши, почали би права їх ламати і якісь устави заводити. І то було б (Українцям) прикро а їх будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

**
*

Що до цієї статті царське величество пожалував — велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмістри, райці, лавники і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришло царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришло, до того збору грошей, мають доглядати збірщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості величества щоб давано по 1000 золотих польських на підписків, писареві, суддеві військовому по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 золотих польських, на писаря й хорунжого по 50 золотих, на хорунжого сотенного по 30 золотих, на бунчужного гетьманського 50 золотих польських.

**
*

Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на суддей військових на 2 чоловіка, і на кожного полковника, осаулів військових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

**
*

Царське величество пожалував велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що будуть при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодовання і пристановище; також на арматного обозного 200 золотих, а на хорунжого 50 золотих.

**
*

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі приходять з чужих країв до війська Запорізького аби було вільно приймати, а коли б було щось противного царському величеству (в цих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество.

**
*

До цієї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами противними царському величеству, то тих послів і посланників затримувати в війську та писати зараз же про них царському величеству, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано усний наказ. А в розмовах послі били чолом, щоб царське величество велів дати свою грамоту на його маєтності.

**
*

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государеву грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючись ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати, і сполучитися з іншими військами, бо тепер війська польські потомлені — нехай не вірять ніякому лукавству Поляків, коли б почали це вимішляти.

**

Царське величство постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воеводів післати з великими військами як просохне і почне бути паша.

8. Аби насмного війська тут на польським пограничю, для безпечности було з 3.000 або скільки буде воля царського величства — хоч і більше.

**

Військові люди царського величства на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсігди був такий звичай, що війську Запорізькому плачено. Б'ють чолом і тепер царському величству, аби давано на полковника 100 сфимків, на осаулів по 200 золотих польських, на козаків по 30 золотих польських.

**

Попередніх літ прислав до царського величства гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорізьке і били чолом багато разів, щоб його царське величство їх пожалував, уступився за них за для віри православної християнської, віри і святих божих церкох, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятеля. Великому государю нашому в тім часі не можна було нас прийняти під високу руку, тому що у його царського величства була вічна згода з королем польським і великим князем литовським.

А хоч з королівської сторони батькові царської величності святої пам'яті великому государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його святійшому патріархові Філаретові Никитичови і великому государеві нашому Олексійові Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами й соймовими постановами і царське величство чекає поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівського трактату; православної християнської віри не гонив, уніятів усіх викорнив, — зате царське величство хотів вибачити вину всім людям винним, котрим за образу государської величності належала кара смерті. Про це посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олек-

сандровича Репнина-Обленского з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царського величства про ту згоду і про вчинки королеві й панам — раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани-рада на це ніяк не пристали, і цю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величства відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато неправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних від гонителів. Латинян (католиків), що хотять церкви Божі знищити і віру християнську викоринити, прийняв нас під свою високу руку. А для оборони нашої зібрав багато руського козацького, німецького і татарського війська, — сам великий государ наш ще на неприятелів і послав бояр своїх і воеводів з великим військом і на те зібрання війська, наш государ наказом, роздано великі гроші.

**

Тепер їм послам бачучи таку ласку до них царського величства й оборону, говорити Запорізькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмові з ними про число Запорізького війська говорив, щоб зробити 60.000 а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони плати у государя не будуть. Про це їм відомо Самійлу і Павлу й іншим людям, що тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах про це царському величству не відомо, і великий государ посилає дворян, списати доходи. Як ті дворяни царського величства спишуть всякі доходи і обрахують, тоді по обміркуванню царським величством буде наказ про виплату Запорізькому війську. А тепер царське величство жалуючи гетьмана і все військо Запорізьке давнім звичаїв предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорізькому своє государеве жалування золотими.

**

В Астрахані і в Казані, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (Орда) ще в братстві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати. Наказ і повеління до козаків на Дін післано: коли Кримські люде не будуть зачіпати, а то і на них йти не велено. А коли Кримські

зачеплять, то царське величство велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсігди по 400 чоловіка держить і карч усякий їм дає — тепер нехай би царське величство пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за порогами коша стережуть, аби царське величство зволив показати свою ласку, — його не можна самого без людей лишати. До цієї статті буде милостивий указ царського величства, коли буде відомо, скільки якого припасу посилати, і скільки доходу буде зібрано на царське величство.

**

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького та все військо Запорізьке пожалує, в своїй грамоті государській на ваші вольности велить дати, тоді ж ви між собою розділ зробите: хто буде козак, а хто буде мужик, і щоби війська Запорізького було 60.000. То великий государ наш на те по зволив: велів бути такому числі реєстрових козаків. Тож як ви, послі у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписю прислав негайно царському величству.

Ці статті з датою 27. III. с. с. були передані українським послам при від'їзді з Москви в Україну. Тоді були передані грамоти: війську Запорізькому, православній шляхті, митрополитові і духовенству. Але останню грамоту митрополитові в останній хвилині задержано з тим, щоб примусити митрополита самому приїхати до Москви й тут скласти відповідні чолобитні перед патріархом і царем.

Про четвертий стан — *міщанство* „призабули”.

Про п'ятий стан *посполитих* (селян) зовсім не згадано, бо вони влучені в стан шляхти, як тяглова сила і безправні.

Так цар москальський упорядкував соціальні станові відносини, як того хотіли Богдан Хмельницький, козацько-старшинський, шляхотський і духовий стани.

Вище ми згадали про наданих три грамоти царем. Перша з них війську Запорізькому, з якої тут подаємо уривок, який відноситься вилучно самого Богдана Хмельницького:

„... Пожалували ми нашого підданого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорізького, за

проказану нам кріпку і мужну оборону православної віри і святих церков і за велику і вірну службу нам великому государеві і всьому нашому Російському (Москальському. С. З.) царству. Як цього 162 р. (1654 р. С. З.) за ласкою божою Богдан Хмельницький і його військо Запорізьке і вся Мала Росія учинились під нашою високою рукою. зложили присягу на вічне підданство нам і нашим дітям, і наступникам, і прислали в місяці березні своїх посланників: С. Богдановича і П. Тетерю, — вони били чолом іменем Богдана Хмельницького гетьмана війська Запорізького, щоб ми його пожалували: веліли дати з наших царського величства Черкаських (читай Українських. С. З.) городів город *Гадяч* з усіми приналежностями. Так от за нашими наданнями Богдан Хмельницький, діти і потомки його володітимуть тим городом *Гадячем* так як володіли попередні власники і ніхто більше не матиме до нього права”.

Тоді ж видано Б. Хмельницькому ще дві грамоти на володіння маєтностями: одна на володіння на *Суботів* і *Новоселицю*; другу на *Борку*, *Медвідку* і *Кам'янку* — володіти як попередньо володів з вічним і спадковим правом. Того ж дня було надано грамотами царськими: військовому судді Самійлові Богдановичеві містечко *Імліїв Старий* з усім посполитим населенням і їх маєтностями, так як є, у вічне і спадкове володіння йому і його потомству.

Подібну ж грамоту царську дістав і полковник переяславський Павло Тетеря на містечко *Сміла*. (Київську).

У цих надавчих царських грамотах стояло й таке: „Бив нам чолом Самійло (Богданович) щоб ми пожалували йому і дітям його у маєтність містечко *Імліїв Старий* з усіми маєтностями як було перед цим, і ми великий государ пожалували: те містечко *Імліїв Старий* йому і дітям його в маєтність із посполитими (крест'янами) і з усіми маєтностями їх веліли дати йому”.

Подібну грамоту одержав від царя і пол. Павло Тетеря на містечко *Сміла*. Ці дві грамоти були видані таємно, так що про них не знали ні Богдан Хмельницький, ні військо Запорізьке і так вони цими наданими маєтностями ніколи не користувалися, бо коли б населення чи у війську про це довідалися, то їх би повбивали.

Крім грамот Хмельницький дістав нову військову печатку з царським іменем, бо попередня печатка була з королівським іменем.

Крім згаданих вище грамот, Хмельницький ді-

СПРАВИ МІЩАНСТВА ТА КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА І ДУХОВЕНСТВА.

став окрему грамоту в справі митрополита й духовенства, про те як вони „изменили” государеві, — справа митрополичих і церковних маєтностей під кріпость, які забрав київський воєвода. В одній такій грамоті, щоб він вислав митрополита до Москви, а в другій писалося: „щоб він приставив митрополита до Москви.

Ще одною грамотою проголошувалася війна Польщі. Для походу на поляків цар вижадав в поміч полк. Мазуренка Івана і полк. Тетерю Павла і з ними 18.000 козацького війська Запорізького.

На останок цар обдарував Хмельницького своїм цінним дарунком: 5 сороків соборей кращих на загальну суму 2.500 карбованців, що на той час це робило досить велику суму, в замість за подаровані 5 коней Хмельницьким.

Справа митрополита набрала затяжного характеру, бо Хмельницький рішуче виступив в оборону митрополита і зажадав нагороди від царя за відібрані маєтності для кріпости.

13. IV с. с. 1654 р. з Радзивилового війська втік до Москви один дезиртир — полк. Клавдіус з Лютринії і привіз цікаві відомості з Польщі і Литви. Він був у Варшаві і там довідався, що король і сойм вирішили за всяку ціну замиритися з козаками, прийняти їх всі бажання і заспокоїти їх, а потім вичекати догідного моменту і тоді оточити їх з усіх сторін і всіх винищити, аби не лишилося ні одного православного християнина. Ці відомості цар передав у відписі через посла Гаркушу Б. Хмельницькому. Але стався в козацькому і всього населення України рішучий історичний зворот, і польські нахвалки полишилися мрією зтятої голови. Україна опинилася в новій неволі.

Дотепер москальський цар мав діло тільки з одним Б. Хмельницьким, як репрезентантом вільного українського козацького війська Запорізького і українського населення, що був незалежним партнером як супроти москальського царя так і інших суверенів та їх васалів — але від Переяславської присяги 8 січня 1654 р. Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким і усім населенням України, що під його управлінням, обернувся в послухного холопа москальського царя і його політики, обертаючи козаків, посполитих і міщан українських міст і сіл в підданство собі, старшині, магнатам, шляхті, панам, митрополитам, монастирям і москальським зайдам — адміністраторам, як про це побачимо в наступних статтях цієї студії.

Вище вже сказано, що з козацькими послами Самоїловичем і Тетерею виїхала й делегація від міста Переяслава до Москви, щоб оборонити свої станові інтереси. Депутація міста Переяслава складалася з великого числа делегатів, а то таких: магістрату (війт, бурмістр, райца і підписок); цехова делегація складалася з представників від таких цехів: бондарського, гончарського, ковальського, кравецького, кушнірського, пекарського, різницького, сукновального, теслярського, ткацького і шевського. Коли з козацьким посольством було скінчено поєднання, тоді приступлено до поєднання з міщанською депутацією. Сталося це аж по відправі козацького посольства, 1 квітня с. с. Цар повелів дати два привілеї: одну грамоту на привілеї міщанства-магістрату і другу грамоту на привілеї цехові, а в обох грамотах зміст був подібний, тобто щоб все було по старому, як перед присягою. Підтвердження старих прав і привілеїв підривав авторитет козацтва, яке тепер опинилося в повному службовому стані і позбавлене старих прав і привілеїв, і самого державного права України.

В петиції від цехів стояло одне жадання, яким цехи хотіли вийти з під влади козацької юрисдикції (Б. Хмельницького) і признавати тільки царську юрисдикцію, в петиції стояло: „А як твої (цебто царський) привілеї одержимо, ним боронитися будемо і більше панів не матимемо, тільки твому царському величеству всі кланятись будемо і тебе одного слухати будемо”. На таку петицію цар 6. IV. с. с. дав таку резолюцію:

„Дати міщанам грамоту, що вони повинні дати підводи і харчі тільки тим людям, що післані від царя до гетьмана, або царських воєводів, або приказних, також послам і іншим що ідуть до царя в царських справах”.

Таким чином мійська рада вилучалася в деяких справах з під юрисдикції козацької.

В подібний спосіб зайнявся своїми справами і київський магістрат. Мійська рада звернулася до Хмельницького за рекомендацією до царя, і Хмельницький таку рекомендацію дав. Другу рекомендацію магістрату написав Виговський, адресовану до воєводи В. В. Бутурліна у Києві, а копію видав магістратові.

7. V. с. с. київська делегація в складі: війта, бурмістра, райци, двох лавних і одного цехмістра виїхала до Москви. 25. V. с. с. вона прибула до

Москви, де заявила в своїм зголошенні, що вона приїхала просити царя про свої давні права і привілеї, які вони мали перед присягою, надані за влади польського короля. Петиція була розглянена і ухвалено задовольнити бажання делегації та видано такі привілеї:

1. Підтверджуються вийтові Семковичеві доживотні права на його уряд і доходи;

2. Підтверджуються права бурмістра Івана Ситькова, райців і лавочників на річні виплати з ратушних доходів;

3. На прохання цехмістра Семена Дядченка з товариством, поновляються права і привілеї київських ремісників;

4. На прохання міщан, щоб їх звільнено від податків і чопового на 20 років, — звільняється Київ від цих поборів на 10 років.

До цих привілеїв були подані ще додаткові інструкції.

СПРАВА КИЇВСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО МИТРОПОЛИТА.

В липні 1654 р. з Київа до Москви вибралася прща духовенства щоб полагодити конфлікт київського православного митрополита з воєводою за митрополічі, монастирські й духовенства землі забрані воєводою під будову київської кріпости.

Треба пригадати, що це були не перші зносини київського православного духовенства до Москви і Московського православного патріярха, але що вони тільки відновилися після деякої перерви. Про ці відносини маємо такі коротенькі відомости: приятельські відносини українського духовенства до московського розпочалися ще в 1620 р.; 1622 р. Ісаія Копинський, номінальний владика перемиський післав свого благального листа до царя московського, в якому скаржився на католиків і уніятів що задушують православіє і просив пожертв для православного монастиря в Любенщині, а самий владика хотів особисто навідати Москву і просив опіки над православними.

24. VIII. 1624 р. цей самий Копинський, тепер вже митрополит київський післав листа до царя і повторив свої прохання з 1622 р. а також допоручував цареві луцького владичу Ісаакія Борискевича, щоб прийняв його під свою охорону від католиків і уніятів.

15. I. 1625 р. владика Борискевич був прийнятий на авдієнцію царем в Москві. На цій авдієнції владика переказав таємне доручення київсь-

кого митрополита Борецького. В цьому таємному усному дорученні передано, що митрополит Борецький прохав: „... про приїзд луцького владичи до Москви, присланого митр. Борецьким до Москви і представити його цареві й патріярхові про прийняття „Малої Росії“ і війська Запорізького під опіку і прощення всякої вини учиненої ними проти государства...”

З цих коротеньких інформацій виходить, що українське православне духовенство почало проситися під Москву вже від 1620 р., і не тільки за себе, але й за військо Запорізьке. І тільки аж в 1654 р. це питання стало на денний порядок в Москві, і то з приводу конфлікту київського митрополита з москальським київським воєводою.

Коли в Київі і Чернигові засіли московські воєводи із своїми військами, а цар проголосив своїми підданими Хмельницького, військо Запорізьке і все православне населення України під свою „високу руку”, — тоді й патріярх Московський пригадав собі православних українців чи як офіційно тоді названо — „Малої Росії”. Звичайно, робилося під всякими видами натиски на митрополита, щоб признав над собою зверхність московського патріярха, але конфлікт з московським воєводою все це утруднював. Митрополит із своїм духовенством до признання патріярха над собою ставився з неохотою й дуже обережно, і втрачувати свої автономні права надані царгородським патріярхом з давніших часів його попередникам.

При всій цій тяганині не обійшлося без зради одного духовного, ним був михайлівський чернець *Рафаїл*, який просився у воєводи про виїзд до Москви з доносом на митрополита й архимандритів київських монастирів як про зрадників царя і мовляв за тайні зносини з католиками та польським королем. Рафаїл переконав воєводу і той дав пропуск Рафаїлові до Москви, а саме в цей час коли повернулися з Чигирини до Київа архимандрит і Теофілакт, їх воєвода арештував і тільки на інтервенцію митрополита і київського полковника їх звільнено з під арешту.

Нарешті після затяжних розмов між київським воєводою і київським митрополитом прийшло до відпруження і 10. VII. 1654 р. с. с. з Київа до Москви виїхала митрополіча делегація.

28. VII. с. с. делегація була прийнята царем в таборі коло Смоленська. Делегація духовенства подала дві чолобитні.

Згідно чолобитні царський уряд рішив справу відложити на пізніше, а тепер, в цей момент

обмежитися тільки potwierдженням за духовенством тих маєтностей, котрими воно фактично володіє. Тут також виникло питання про ревіндикацію церковних маєтностей, що відібрані були від церковних установ і кінець кінцем опинилися в козацьких руках.

В делегацію до Москви поїхав і Інокентій Гізель, він найкраще виходив із своїми завданнями і вимогами перед царським урядом і показав велику дипломатичну практику для досягнення своїх вимог перед царем і його урядом. З дискусій Гізеля з урядом московським досягнуто того, що митрополит з духовенством не буде приймати зверхности московського патріарха, але відложено формально прав і привілеїв на маєтності. Гізель здобув ще успіх і в тім, що воеводі наказано не приймати ніякої юрисдикції над „церковними” людьми, цебто митрополічними, церковними і монастирськими. Воевода не мав права вмішуватися в ніякі справи духовенства.

Так само тоді ж дістав грамоту від царя й делегат Махарський для тих підданих що мешкають поза територією козацького впливу: в воєвідствах Браславським, Волинським, Подільським і Підгірським. Проклямації до населення Західньої Галичини (між р. Вислою і р. Пиліцею) і Східньої Галичини (між р. Вислою і Поділлям та Браславщиною) були заадресовані місцевим владикам православним: Арсенія Желиборського і Антонія Винницького. В цих проклямаціях закликалися владик і духовенство, щоб вони шукали государеві милости за для православної віри і намовлялося шляхту і міщанство і всю людність піддатись під царя православного Московського, щоб прислалі своїх представників до воевод і у всім помагали царському війську.

За це обіцялося potwierдитися всі права й привілеї на шляхті на маєтності, як було дотепер від короля польського. Посполитий люд („чернь”) залишався й надалі в підданстві шляхти й панів. Надані через Гізеля царські грамоти для митрополита й архимандритів скріпили позиції їх проти воеводи й його адміністрації.

ПРАВНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ.

З усіх цих Переяславських подій з дня 8 січня 1654 р. історик Михайло Грушевський робить такий конечний висновок:

„Величезна більшість дослідників констатувала, що піддаючись під зверхність московського царя Україна й далі захувала державні права і атри-

бути, тому в державноправній оцінці цього акту вагалася між формами державних сполучень як унія персональна або реальна, конфедерація і васальство-протекторат. Лише дехто, вважаючи на централістичні тенденції Москви і внесені нею застереження, що в дальшій процесі на ніщо державне право України, кваліфікували її об'єднання з Москвою як інкорпорацію, хоча і не повну, або прилучення з захованням автономних прав.

Дійсно, і після переходу під зверхність Москви, територія України мислилася як територія козацького війська — „Черкаські городи відділені митними й політичними кордонами від Московського царства”. „Її людність стоїть під протекторатом війська — мислиться навіть в поняттю війська, як ми бачили, Митрополит зве гетьмана начальником і повелителем нашої землі”. „Устрій України основується на її власнім, забезпеченим договором з Москвою — в актах сполучення воно означається терміном „прав і вольностей які були при великих князях Руських і королях Польських”; царський уряд їх може тільки примножувати, а не скорочувати, і по скільки життя України нормується цим правом, воно не терпить мішань з боку царської влади. Особливо підчеркується особливість українського суду — цієї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління... Свого старшого (гетьмана) вибирає військо без усякої участі московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір. Військовими силами рояпоряджується старший (гетьман) вповні незалежно, і тут московський уряд навіть не пробував заявити свої якісь претензії. Московського воеводу допуслав старший тільки в Києві, як маніфестацію московської воєнної підтримки — як мілітарної спільности України і Московщини, тому й не хотів мати більше воеводів, окрім Києва. Московський уряд хотів мати ще одного свого воеводу у Чигирині, але це йому не вдалося. Не вдалося Московському урядові й обмежити старшому зносини з Польщею й Туреччиною. Московський уряд признавши за старшим право закордонних зносин принципіально, вніс між Статті свої обмеження, але ні козацькі послі, ні старший цих обмежень не прийняв і козацький уряд далі признавав за собою в цім право необмежене.

Так само старший і старшина не допустили на практиці ніяких московського уряду в сферу українських фінансів.

Москва рахувалася з фактичною державністю Козацької України, але не могла забути, що це

були князівства Київське і Чернігівське — з числа тих отчин московської династії, що їх стільки вже збирала і перетворила в свої провінції і так само мусить перетворити й ці. З другої сторони козацька старшина допустилася непоправних помилок, не протиставивши московським аспираціям виразної правно-державної формули взаємовідносин. Не усвідомивши собі всієї відмінності нових взаємовідносин від старого передреволюційного свого становища в Польській Річипосполитій, вона з нових державних верхів раз у раз зсувалася на старі прецеденти своїх договорів з королем і сенаторами. Коли дороговказом їй були взаємовідносини васалів Отаманської Порти до султана і вона на взір їх хотіла будувати відносини війська Запорізького як держави до нового протектора — московського царя, то в практиці вона раз у раз збивалася на манівці старої адміністративної практики Річипосполитої Польської, де військо було одною з суспільних верств — і то не першою і не владущою. Збивалася не тільки уставляючи відносини до московського царства, але і до інших суспільних верств своєї ж козацької України. З цього становища мала величезне значіння на будуче описана тільки що процедура установа безпосередніх відносин між царським урядом і становими (клясовими) установами України. Старший (гетьман) і військо виступали в них то в ролі загально-державної репрезентації, посередників, що привели під царську руку інші стани України і зробивши це діло, виходили поза сферу взаємовідносин цих станів з центральним московським урядом. Особливо яскраво бачили ми це при тих наданнях привілеїв містам і підчеркнули величезне принципіальне значіння цього прецеденту.

Владуца старшина і царський уряд в цілком відмінних, а може навіть протилежних становищах трактували ці московські переговори. Старшина могла думати, що це вона для початку і заохоти робить різні поступки царським аспираціям, а пізніше, коли гетьманський режим на Україні зміцниться ці поступки можна буде звести на ніщо, і це справді наприклад удалося в сфері фінансовій. Але далеко частіше обставини йшли на руку московському урядові, що свої поступки фактичній українській державності теж уважав за тимчасовий і вів непохитний курс на інкорпорацію Козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства.

В цій розбіжності відносин обох контрагентів в їх поглядах на Переяславську умову як на

форму тимчасову, котру можна потім змодифікувати і змінити на своє, полягають труднощі правно-державної кваліфікації нових взаємовідносин.

**

З вище поданих подій в Україні від Жовтих Вод до Переяслава ми бачимо, що в проводі Українського Козацького Руху став дрібненький шляхтич польської державної школи і рації, вихованець польських єзуїтів, які навчили по єзуїтськи ходити кривими стежками і дорогами перед власть імущими. Як польський підданий, патріот і вірний слуга короля польського він дбав за інтереси польського короля і Річи Посполитої і в найтяжчі хвилини упадку Польщі та визволення Українського народу з польської неволі, війн, Хмельницький, ставав оборонцем тої ж Польщі і ставив Українське козацьке військо та все населення України на покору Польщі народні й державні інтереси України, жертвуючи великими масами козацькими, народними і найкращими патріотами старшинами, як це ми показали вище.

Вроджений з меншеартісною ментальністю й національною незформованістю Хмельницький все шукав в комусь опікуна, а коли після конфлікту з польським шляхтичем Чаплинським не дістав від владних чинників сатисфакції пішов у ворохобництво проти свого опікуна — польського короля, перед котрим уважав себе *підніжком* а не людиною гідної людської поваги й пошани. Замість добивати Польщу й будувати суверену Україну, Хмельницький знизувався з людської гідности до підніжка польського короля і його шляхти.

Коли побачив над собою труднощі дальшого існування і в ролі підніжка, тоді покинув старого пана й знайшов нового пана в особі московського царя й опинився в ролі підніжка московського царя. І справді: мнякун, безхребетник і гад родяться для повзання — орли для літання. Хмельницький не був орлом, а всі його зусилля військові, навіть героїчні, сходили на нівець, проливаючи ріки козацької і старшинської вільнолюбної героїки і жертв.

УКРАЇНСЬКО-МОСКАЛЬСЬКИЙ ФРОНТ ПРОТИ ПОЛЬЩІ.

В днях 12-18. VII. с. с. 1654 р. Хмельницький з писарем Виговським перебували в Києві і тут полагоджували справу з митрополитом, після цього виїхали до війська, де на них чекали татарські

мурзи з своїм військом, щоб разом йти на Поляків.

13. VIII. с. с. цар писав Хмельницькому, що він на Орду післав свою армію — „А ти тоді з стольним нашим А. Бутурліновими військами пішов би на польські й литовські городи, в тих залишених містах не можна сподіватися польсько-го й литовського війська...”

Коли царське військо взяло Орду й Шклов, тоді він своє військо відправив на Прип'ятське Полісся. Сюди направлено армію кн. Трубецького, яка дотепер стояла в резерві. Хмельницький з Бутурліном мали йти на Луцьк, а далі на Люблин. Обидві армії мали зійтися в Луцьку, 26. VIII. с. с. Хмельницький дав останню аудієнцію московському послові і після цього вирушив на фронт під Луцьк.

30. VIII. с. с. московський воєвода Ржевський прибув до Хмельницького у Хвастові і тут був прийнятий на аудієнцію. Ржевський при цій нагоді обдарував Хмельницького і Виговського подарунками від царя: соболями і золотими, за вірну службу цареві. Хмельницький ще одержав нову грамоту від царя. Цього ж дня Хмельницький дав обід для воєводи Ржевського і послові від Молдавського господаря, при цім піддав думку молдавському послові, щоб Молдавський господар піддався під царську руку.

5. IX. с. с. Хмельницький зійшовся з Бутурліним в с. Романівці, на Волині, звідци пішов далі: Бутурлін впереді, а за ним Хмельницький, не поспішаючи.

18. IX. с. с. війська Хмельницького підійшли близько до Польського табору й погромили його, на території між Острогом і Межиріччям. В цей час наступали татари на півдні й почали грабувати населення. Хмельницький вислав козаків проти татар із під Бердичев та післав гінця до царя з інформаціями і просив помочи проти татар.

28. IX. с. с. Хмельницький вислав проти Поляків частину свого війська під командою полк. Лісницького і частину московського — під командою капітана Калачова.

Тодіж, з невияснених причин, з України почали масами втікати з пограничних міст і сіл козаки й посполиті через границю під „високу царську руку”. Хмельницький вислав до царя прохання, щоб нікого з козаків не приймав і відсилав назад. Щоб спинити втечу, Хмельницький вислав листа й до Путивельського воєводи.

Ці втікачі „бунтівники” і „своєвільники” явище соціальне — закріплення козаків і посполитих шляхті і панам на працю в їх маєтностях явраз

і викликували це втікання за „границю” в Московське царство.

12. X. с. с. Хмельницький і Бутурлін повернулися до Білої Церкви і послали до царя посольство та полонених Поляків, забраних під Острогом. При цім просилося в царя дальшої присилки війська московського.

14. X. с. с. цар вислав до Хмельницького грамоту, в якій дякував Хмельницькому і повідомляв про присилку свого війська на фронт.

4. I. с. с. 1655 р. до Хмельницького прибув царський посол Матвій Артемон з піддячим Порошином. В одній розмові Матвій нагадав Хмельницькому, що цар у Києві хоче зробити другу столицю, тому треба для цього побудувати новий царський дворець. На це Хмельницький відповів:

„Це воля й. ц. в. яку йому Бог дасть владу, не тільки Київ, але й все й. ц. в. Що він поставив зробити Київ столицею і поставити там свій двір, це йому Бог дав гадку, а ми такої його ласки годні”.

Таку думку піддав цареві Хмельницький вже раніш, а тепер цар задумав її перевести в дійсність.

В дальшій розмові Матвій переказав Хмельницькому думку царя: „стало йому відомо, що султан хоче вислати башів до Молдавського і Волоського господарів щоб відібрати у них їх землі і правити башами, бо не довіряє тим господарям, що треба їм післати в поміч (господарям) 9.000 козаків. Цар має відомости, що господарі були б раді такій помочи.” Так Москва хотіла козацькими руками забрати собі Молдавію й Волощину.

Хмельницький на це відповів, що під цю пору такої помочи Молдавському і Волоському господарям дати не може. На цім ця затія й скінчилася.

13. I. с. с. воєвода Шереметьєв прибув із своїм військом до Білої Церкви. Цього ж самого дня Хмельницький відправив посла Матвієва на Москву.

14. I. с. с. Хмельницький з Шереметьєвим і з своїми військами вирушили на фронт під Умань.

11. III. с. с. цар дав писаний наказ для воєводів: „Велів государ боярину В. В. Бутурліну і стольнику Григорію Ромодановському бути на службі в Запорогах на місце Василя Шереметьєва з товаришами. А В. Шереметєву велів бути в своїм государевім поході; окольничого ж Федора Васильовича Бутурліна і дяка М. Головина відправити до Москви; з В. В. Бутурліном бути всякого чину людям полку кн. Б. С. Куракина; дворянам,

дітям дворян і всякого чина людям полку Ю. О. Долгорукого, Рейтарському полку з Брянська, салдатському полку з Києва і Стрілецькому полку з Москви."

Того ж дня цар дав указ В. В. Бутурлінові і Г. Г. Ромодановському виїхати до Білої Церкви, а В. Б. Шереметьєву і Ф. В. Бутурлінові виїхати з Білої Церкви і приїхати до царя.

Хмельницький довідавшись про такі зміни в керівниках московського війська в Україні, вислав до царя послів для подякування за дотеперішню поміч.

Із зміною московських військових начальників зайшла й зміна ситуацій у Хмельницького на фронті проти Поляків і проти Орди.

**

3. VIII. с. с. 1655 р. московський післанець повіз з Києва до Москви одержані відомости, що татарський хан Нуреддин з частиною Орди йде на поміч польському королеві, а частина Орди ще полишилась в Криму і теж скоро виступить в похід проти козаків другим фронтом, з тим розрахунком щоб до осені закінчити війну з козаками, набрати полону, ясиря і здобичі та повернутися в Крим зимувати.

Саме в цей час Хмельницький з Бутурліном походували на Львів і забрали від поляків міста: Бар, Зіньків, Чортків, Гусятин; в Чорткові взято в полон Павла Потоцького і багато шляхти, та пішли далі на Львів, як про це повідомляв Хмельницький царя дня 15. IX. с. с. Павла Потоцького відіслано до царя як трофею Бутурліна.

Хмельницький мав бажання наступати на Поляків, але з Москви прийшов приказ дальший наступ припинити. Фронт полишився на цій лінії. З цього приводу між Хмельницьким і Бутурліном відбулася 15. IX. дискусія.

Бутурлін уважав кожне завойоване місто царським, і людей і землю, — а Б. Хмельницький уважав своїми землями і на цих землях людей, цебто православних українців (і уніятів) і не спустошуючи маєтків в Гусятині, Хмельницький мав намір брати польські городи, а свої зберігати від руїни й плундрування, як це мали на увазі москалі. Бутурлін старався як найбільше міст завоювати і привести до присяги цареві, — Хмельницький дбав як найбільше городів взяти під свою зверхність.

Конкретно було порушено і обговорювано обсаджування москальським військом міста Гусятини і оборона Гусятини і його мешканців від

розстрілів, грабування і контрибуції проваджених москалями при обсаджуванні міста, яку цю оборону провадило військо козацьке. Ця розмова скоро стала відома і в Москві і московський уряд такою розмовою дуже занепокоївся і насторожився. Як відомо в Москві такі справи трактували так, що кожне місто, містечко чи село, яке обсадить москальське військо, має присягти на вірність московського царя і Москальського царства. Хмельницький на цю справу мав свій погляд і рішав справу так як він уважав для української рації потрібним, він зберігав українських людей в українських містах від грабунків і розстрілів москалями.

З повищих дискусій між Хмельницьким і Бутурліном та царських грамот виходить на яв, чому москальські війська походуючи в Галичину разом з українськими козацькими заявляли бажання йти вперед перед козаками, цебто користувалися нагодою першим увійти в місто чи село, зайнятися грабунками і перевести присягу населення на вірність москальському цареві і москальській державі — Московії.

Хоч і як довіряв московський уряд Хмельницькому, але остання розмова Хмельницького з Бутурліном насторожила московський уряд. В Москві зрозуміли, що військо Запорізьке українські міста, хоч би головніші й більші, треба прибрати до своїх рук, обсадити їх своїм військом і своїми воєводами. З метою обговорення цих справ до Хмельницького було сформовано в Москві посольство під проводом думного дяка Ларіона Лопухина.

26. III. с. с. 1656 р. Лопухин прибув до Чигирини. 27. III. Хмельницький прийняв Лопухина на аудієнцію. На цій аудієнції Лопухин представив справу заведення москальських воєвод в Україні в конкретній писаній формі.

СПРАВА ЗАВЕДЕННЯ МОСКОВСЬКИХ ВОЄВОД В УКРАЇНІ.

Про справу заведення московських воєвод в Україні (Черкаських городах — по москальській термінології), в наказі Лопухинові було подиктовано таку промову до Хмельницького:

Як минулого 1655 року був висланий до нього, гетьмана Богдана Хмельницького, А. Матвеев, говорив той йому: Стало відомо царському величеству, що в запорізьких городах і уїзках чиняться дилецьким людям від таких же своєвольних людей великі уписки і крижди. Тобу добре було б

щоб по Запорізьких городах були царські воєводи; як будуть по Запорізьких городах воєводи вони будуть жалецьких людей захищати, в обіду нікому не дадуть і суд над ними будуть добре судити. Гетьман тоді говорив, що під ту пору говорив, що по Запорізьких городах царських воєводів бути не можна було, — тому що на Запорізькі городи наступив неприятель і військо з тих городів іде на неприятеля і ніякої розправи воєводи чинити не могли б, — а як дасть біг удасться над неприятелем перемога, — тоді він дасть знати царському величеству. Так як тепер за ласкою божою і царського величества щастям неприятелів на них, козаків, ніде не чути, — без воєвод у козацьких городах бути не годиться. Та й перед тим про це говорилося і положено було на волю ц. в. Отже цар бажає тепер, щоб по головних козацьких городах були царські воєводи для всякого захисту їх, а прав і вільностей їх ті воєводи нарушувати в нічім не будуть."

По цім Лопухин порушив справу чернігівського шляхтича Криштофа Тишкевича, який присягав цареві й обіцяв жити в Україні і мав з собою привести інших з шляхти, а дотепер де він є? Чи збирається приїхати до Москви вдарити чолом цареві? Чи буде він вірно служити цареві?

Хмельницький відповів на це, що це найкращий доказ що полякам вірити не можна. Тишкевич присяг цареві перед Потемкином і Данилом Виговським і потім знову вернувся на службу польському королеві і приїздив до нього (Хмельницького) послом від короля. Після цього Хмельницький просив військову допомогу проти неприятелів, про що вже писав цареві й після свого посланця, тако ж просив царя, щоб він стримав похід Донців на Крим, бо він хоче бути з Кримом по доброму.

Хмельницький заявив Лопухинові, що коли Орда не дотримує умови (а коли вона дотримала? С. 3.), то тоді він піде походом по сухому і водою, а як з нею упорається тоді піде на Польщу.

Хан мусить всіх полонених козаків повернути в Україну, а він, Хмельницький, зверне всіх полонених татарських.

Далі Лопухин порушив справу заходніх українських міст, за границями браславського, подільського воєвідств і Галицької волости. Мовляв, яким правом Хмельницький посилав свої листи до тих міст, як Львова, Кам'яця та інших з обіцянкою всяких вільностей від царя, аби вони піддавалися цареві.

Ще Лопухин запитав про відносини короля

Яна Казимира до козаків. На що Хмельницький відповів, що принесено листа від короля Казимира і усно переказували щоб Хмельницький поміг королеві проти Шведів і переказав зміст листування з королем.

Лопухин жадає від Хмельницького, щоб він прислав від шведського короля Густава і пол. короля Яна Казимира листи. Хмельницький пообіцяв що жадання буде виконано, і додав Лопухинові ще такі відомости: король Казимир тепер з гетьманом Потоцьким у Львові і мають з собою кінного і пішого війська 15.000 людей, Чернецький стоїть під Львовом з 10.000 кварцяного війська, — з ними Шведи зведуть бій і ці війська розгромлять.

Лопухин ще питав Хмельницького про шведських послів — Хмельницький відповів, що у нього був тільки один шведський посол Данило, якого він скоро відправив. Нарешті порушено справу шинкарів з Путивля, звідки багато довозили в прикордонні українські міста й містечка горілки, возів по 20-30 і одні ставши під містом, другі розвозили до міст, продавали для населення, чим підтинали царські доходи.

**

В червні радив польський сойм. До Хмельницького король шведський вислав свого посла Радзійовського.

28. VI. с. с. Хмельницький цього посла відправив до короля. Йшла справа про установлення спільної шведсько-козацької військової акції проти Польщі.

29 VI. с. с. Хмельницький прийняв на авдієнцію В. В. Бутурліна.

1. VII. с. с. Хмельницький вислав до царя свого посла сотника Кирила Якименка й передав власноручного листа до царя. Разом з цим листом Якименко повіз листа і полк. Лісницького з проханням видачі царського указу на село Лісники на власність як „батьківщину”.

4. VII. с. с. Хмельницький повідомив кн. Трубецького про військовий похід проти Поляків. Трубецький на це відповів, що він має розказ йти на Могилів Литовський.

12. VII. с. с. до Хмельницького прибули послы Донських козаків, які прийшли сповістити Хмельницького, що вони прийняли підданство „високої царської руки”, бо Татари запрожують руїною.

У перших днях липня Хмельницький перебував у Києві де полагоджував справи з митрополитом, щоб налагодити добрі відносини митрополита з московським патріархом.

13. VII. с. с. Хмельницький виїхав з Києва, до Фастова прибув 14. VII. с. с. і тут прийняв московського посла Протасіва, який привіз золото для Хмельницького, старшини й козаків. Другий посол Дмитрів привіз золото для 18.000 козаків полк. Івана Золотаренка, що стояв з своїми полками в Північній частині України, цебто на „Литві”. Хмельницький і Виговський дістали ще додаткові винагороди в соболях і золоті. Це була перша засилка золотом для Українського війська Запорізького від московського царя... і остання. Але реєстр козацький не був готовий тож видача платні не переведена. На поклик до реєстрації зголосилося понад 100.000 людей. В результаті це золото стало кісткою роздору між козацтвом і старшиною і самою старшиною. Отже золото не було роздане і полишене в таборі Хмельницького, як депозит до дальшого в'яснення й роздачі.

Про це золото історик М. Грушевський робить таку заувагу:

„Хмельницький і його військова старшина та полковники, не маючи наміру заводити платню золотом козакам, подивились на це, очевидно, як небезпечний прецедент, і рішила конфіскувати цей небезпечний царський подарунок, щоб роздати можна було без реєстру, згідно з фактичним станом, як казав військовий суддя Богданович, або як зробив полк. І. Золотаренко у своєму війську. Але краще ліквідувати справу платні із справою переписів доходів. І Москва вислухавши енергійну аргументацію Хмельницького, не стала перечити. Цар мав резолюцію на рапорті Протасіва віддати золото Хмельницькому й вертатися до Москви. Золото Хмельницький долучив до інших своїх фондів, але цю справу не забуто, і кілька літ пізніше вона стала грізно в агітації проти Хмельницького і старшини”.

**
*

Саме в цей час, коли Швеція заволоділа Польщею, Прусією і Литвою, Москва й собі задумала скористати з такої ситуації і поширити свої володіння коштом успіхів Хмельницького, Золотаренка і шведського короля Густава. Шведський король заволодівши Польщею задумав заволодіти й тими всіма землями Українськими що володіла Польща. Московський цар після Переяслава й собі на ці самі території претендував як на свої. З цього приводу між цими двома конкурентами на Українські землі повстала спочатку тиха ди-

пломатична боротьба, що потім обернулася і в оружну.

Але тимчасом відбувався спільний похід Хмельницького з Бутурліним проти Польщі.

27. VIII. с. с. війська Хмельницького і Бутурліна підійшли до м. Скали, саме місто спалили а кріпость обложили військом. З замку вийшли мешканці і просили про підданство. Звідці військо пішло під Борщів і Високе, спаливши ці міста пішли на Ягольницю. Спалили й це місто, пішли на Львів.

3. IX. с. с. до новоздобутої від Поляків Волині прибув цар із своїм штабом і військом щоб заманіфестувати цим приєднання Волині до свого царства.

4. IX. с. с. війська Хмельницького і Бутурліна пішли на Львів, по дорозі вони забирали міста, містечка, села, — їх пљондрували, палили, а людей в полон забирали. Тоді були спалені міста: Бережани, Бучач, Потоки, Теревовля, Язливці та інші. Як відомо населення цих міст було православне або уніяти, а які були католики-поляки то завчасу повтікали, так що потерпіли тільки самі українці від самих православних козаків і москалів.

16. IX. с. с. Хмельницький з Бутурліним із своїми військами підійшли під Львів, Звідці частину козацького війська під командою полк. Лісницького і частина москальського війська під командою Ромадоновського відправлено до Городка, де й затримано з військом кор. гет. Потоцького.

15. IX. с. с. Городок взято, Потоцький втік на Яворів. В Городку взято в полон брата гетьмана — Яна Потоцького і багато шляхти. Цих полонених відправлено до царя в Москву. Але в дорозі до Москви на цих полонених наскочили Татари й забрали собі увесь цей полон.

20. IX. с. с. *Українські і Москальські війська взяли ЛЬВІВ.*

23 IX. с. с. взято в облогу львівську кріпость. Магістрат вислав до Хмельницького делегацію просити не турбувати їх і щоб повести переговори. Так Хмельницький і на цей раз не здобув кріпости Львова.

В жовтні місяці 1656 р. Шведський король Густав вислав до Хмельницького спеціального посла з інструкціями і радив добре розглянутися про все..., а головне придбати прихильність Хмельницького, обіцяючи йому свою підтримку в пляхах Хмельницького про спадковість Старшого війська Запорізького його синові Юрієві Хмельницькому.

28-30. X. с. с. війська Хмельницького і Бутурліна вийшли з під Львова й помаршували на Люблин, а полковника Данила Виговського з 4.000 козаками відправлено над Вислу. В дорозі, як звичайно, міста палилися, населення плундровано. Так терпіло українське населення війну від православних козаків і москалів, Багато населення вимордовано.

Зокрема потерпіли такі старо-українські міста як Парчів, Томашів, Щєбришин, Лашівка, Рава Руська, Магірив, Бельз, Грубешів, Красностав та інші.

5. XI. с. с. Хмельницький і Бутурлін взяли Люблин, магістрат відразу склав присягу на вірність московському цареві і поширив права української людности в магістраті. Шляхту й панів пограбовано, особливо брутально і жорстоко поводилися із шляхтою й панами москалі, тоді як козаки з ними поводилися дуже лояльно й людяно, Хмельницький заборонив козакам убивати кого будь із шляхти й панів. В Люблині знищено передмістя і місто, поляків, жидів і німців вирубано понад 2.000.

На цім ґрунті виникали між козацькою старшиною і московськими начальниками часті непорозуміння, але українська сторона не сміла відкривати своєї пактики. Ці непорозуміння сталися під Гусятином, під Львовом і в Люблині. Пізніше про це Бутурлін доносив цареві, а Хмельницький інформував царя із своєї сторони.

Царські воєводи йшли з певною метою: нищити ворожі війська.

В цей час коли козацькі і москальські війська так успішно перемагали й брали місто за містом від Поляків, до царя дійшла вістка, що проти Московії виступило військо Кримського хана. Такі вістки внесли в москальське командування нові несподіванки і комплікації. Царська ставка тоді знаходилася у Вязмі. Не дивлячись на таку ситуацію, між царським урядом і козацьким урядом (в особі Старшого Б. Хмельницького і військовою канцелярією) ще не заіснувало повної згоди на військові справи і особливо на підданство козацького війська Запорізького. З метою ці справи як найскорше полагодити, — цар вислав свого уповноваженого Протасіва до Хмельницького на переговори, та одержати від Хмельницького козацький реєстр, на 60.000 козаків. Московський уряд такою тактикою хотів увійти в близькі зносини з полковниками і в безпосередній контакт з ними й козаками поза спиною Хмельницького, але Хмельницький на пропозицію Протасіва не

пішов і Москва своїх впливів на старшин і козаків не здобула.

Така ситуація змусила Москву шукати шляхів до порозуміння з Польщею, проти сильнішого ворога чи ворогів: Шведського короля, Семигородського князя і Хмельницького замірів, з вище названими суверенними державами.

З цією метою було потаємно підготовано Москальськими і Польськими політиками політичну конференцію у Вільні. Ця конференція потривала вір 22 серпня с. с. до 24 жовтня с. с. 1656 року.

МОСКАЛЬСЬКО—ПОЛЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1656 Р. У ВІЛЬНІ.

Після весняної козацької ради 1656 р. постановлено щоб Україна розірвала всякі зносини з Польщею. Польща тепер опинилася в ворожій оточенні. Щоб вийти з цього оточення Польща почала шукати зносин з Московією. З цих шукань нарешті прийшло до організації Москальсько-Польської конференції у Вільні. На початку конференції повстало питання про компетенції кожної зучасненої делегації і репрезентації державних територій. Тому, що Українські території входили в склад обох держав, то вирішено, що Українська делегація участі не буде брати у вирішенню справ що торкалися б зацікавлень Української делегації.

Москва, щоб зашახувати Хмельницького на більші уступки і ліквідувати його застереження до Москви погодилася з Польською думкою.

Весною 1656 р. до Москви прибув польський посол Галінський з пропозицією польського уряду, щоб царя було вибрано на польського короля і об'єднати під однією зверхністю в одну конфедерацію. Цим самим цар і король ставби захисником Польщі перед шведським королем, що веде війну проти Польщі.

В травні Москва зірвала всякі зносини з Швецією і вислала своє вієсью у шведські володіння. З цього і повстала Шведсько-Москальська війна.

22. VIII. 1656 р. розпочалися Москальсько-Польські переговори у Вільні, які потривали аж до 24. X. 1656 року.

Хмельницький на ці переговори вислав своїх представників в складі: Івана Скоробогата, Остапа Лубенця і Степана Вербицького, але на нараду їх не покликано. Іван Скоробогат виїжджаючи до Вільна одержав листа від Хмельницького для передачі через москальських послів цареві. В тому листі Хмельницький скаржився на Поляків, що

вони чинять великі кривди українському православному населенню і просив царя заступитися за православних та щоб його делегація могла приймати участь в конференції та обороняти вільність Українського і Запорізького війська, населення і території.

Українській делегації виїжджаючій до Вільна Хмельницький дав спеціальні писані інструкції в межах якої делегація мала захищати інтереси України.

Прислані Хмельницьким бажання цар передав частинно своїм представникам на Віленській Конференції, а частину українським послам.

Та все це не допомогло, бажання України, висловлене послами цареві були відкинені, і тільки обстоювано права православної церкви з тою метою щоб відірвати українську православну церкву від Царгородського православного патріарха і піддати під православного московського патріарха. Та й не дивно, бо й сам Хмельницький не настоював категорично від царя участі українських делегатів в тому з'їзді, бо Хмельницький висловив бажання участі як спостерігачів. Козацька старшина була дуже обурена за це на Москву, яка йшла на замирення з Польщею. Не допомогли ані протести українських делегатів, вона прямувала до одної мети: за всяку ціну замиритися з Польщею, коштом України. Була в цих переговорах Москви з Польщею ще одна спільна справа — соціальна проблема, щоб тримати в кріпацькій стані селянство й міщанство, як в Московщині так і в Польщі, тоді як в Україні йшла від 1648 року свідомо боротьба селянства (т. з. „черні”) проти шляхоцтва й панства за своє соціальне визволення і яке так жорстоко розгромлював Хмельницький разом з шляхтою, панами й земельно власницькою старшиною. Соціальних проблем як Московщина так і Польща боялися і тому старалися це питання здушити й в Україні, це теж була одна з головних причин на спішне замирення.

І в цей самий час Польща атакувала Хмельницького й козацьку старшину своїми пропозиціями про замирення і відновлення попередніх відносин. Король Казимир ці справи доручив полагоджувати воєводі Янові Лещинському, який в першу чергу дбав щоб посварити Хмельницького з Шведським королем Густавом і заявляв готовість приїхати до Хмельницького як тільки буде потреба. Щоб увійти в контакт з Хмельницьким, Лещинський взяв у посередники луцького православного владика Балабана, що вже раз

був у Хмельницького. Тепер знову вислав Лещинський владика Балабана з листом короля Яна Казимира до Хмельницького. Хмельницький цього листа відіслав цареві, підкреслюючи дволичність і безпринципність короля Яна Казимира. Успіхів з своєї місії владика Балабан не мав ніяких. Після цього Казимир взявся іншої методи, очорнювати Хмельницького перед царем, що мовляв, Хмельницький і козаки зраджують царя.

Польські делегати мали від короля інструкції як поводитися з українськими делегатами і як з московськими під час засідань.

Козацькі делегати на Віленським з'їзді не були допущені, навіть як спостерігачі, а навіть як з боку польських так і московських делегатів Хмельницькому й козацтву висловлювалися образливі речення.

Московські делегати стали на тій твердій позиції, що військо Запорізьке з своєю територією і всим населенням піддалося цареві в підданство, і що тільки один цар тепер має рішати всі справи війська Запорізького, тому на конференції немає місця для козацьких делегатів.

Московські делегати мали інструкції і в справі границь: домагатися границі на р. Бугові, але в ніяким разі переговорів не переривати аж до кінця полагодження справ.

На першому засіданні московські делегати ждали від польських прилучення всього князівства Литовського до царського підданства і заплачення всіх військових видатків.

Польська делегація ждала звороту всіх відірваних земель від Польщі (України) і покриття всіх військових видатків.

Австрійські делегати — посередники радили московській делегації не бути дуже вимагаючою, щоб Польщу не змушено такими вимогами миритися з Шведами.

Московські делегати просили польських вибору царя на польський трон після смерти короля Яна Казимира.

Польські — до цього проєкту поставилися досить стримано але й сприятливо.

Австрійські — посередники були такими московськими пропозиціями здивовані — бо польське наслідство було австрійському цісареві обіцяно тому з цього приводу переговори хотіли зірвати, але московські і польські делегати рішили переговори провадити далі.

24. IX. с. с. поставлено на денний порядок українську справу. Московські делегати подали польським писану пропозицію:

„В царську сторону Біла Русь від Динабургу на Березину, звідти на Свислоч на Припеті. Інші землі князівства Литовського зістануться під царською протекцією 20 років на покриття царських видатків понесених під час війни. Україна (Мала Русь), Волинь і Поділля на віки. Всі землі на захід від Поділля, Волині й Буга залишаються під Польщею. Польща мусить гарантувати свобідне життя на тих землях православним і ні в чому не мститися, якщо хтось провинився у військових акціях проти Польщі. Правословна віра і церква мають бути вільними і теж не переслідвані.

Хмельницькому, писареві Виговському і полковникам теперішнім і наступникам, які будуть настановлені й. ц. в. „а також всякого стану людем не чинити жадного лиха”.

Польські делегати ці пропозиції відкинули і подали свої: границі з початку XIII стол. і щоб Москва відступила Польщі Смоленськ і Сіверські городи з тим щоб Москва відступилася від Козаків і України і цар постарався помирити Козаків з Поляками.

Московські делегати погодилися з польськими - бо козакі і посполиті є піддані царя, а коли цар відступиться то вони будуть нічий і увійшовши у підданство султанові, або ханові, або Шведському королеві і разом з ними будуть воювати проти Московського царя і Польського короля. Коли ж Польща і Московщина об'єднаються під одним пануванням Московського царя, то й козакі будуть разом з ними.

Були ще й інші пропозиції.

Коли ж козацькі делегати, як спостерігачі, на нараді були й присутні, то вони мовчки сиділи й слухали, не проговоривши ні слова. Всі дискусії між делегаціями велися до того щоб козаків примусити до Білоцерківських умов. З приводу таких провокативних пропозицій поданих козацьким делегатам, у Хмельницького дня 2. X. відбулася тайна рада із полковниками і старшинами, і яка дуже занепокоїла київського воеводу московського Андрія Бутурліна, про що й доніс цареві. Про цю нараду воевода довідався від єдного козацького порушника козацької дисципліни, зрадника, наказного київського полковника Василя Дворецького що заступав на раді київського полк. Яненка Хмельницького. Про цю зраду Дворецького історія нам говорить так:

Коли Дворецький повернувся з ради до Київа то відвідав воеводу, воевода запитав:

„Чи не задумали Хмельницький і Виговський якоїсь затії і зради і про що у них із старшиною була рада?”

Дворецький: „Боїться Хмельницький царського гніву і дуже турбується за своїх післанців які поїхали на комісію, досі їх не відпущено і думає що їх затримано, а котрі козакі приїздили з Вільна, кажуть що їх взято до в'язниць. З того Хмельницький з старшиною міркують, що цар на них гнівається, — думають що цар велів їх віддати польському королеві. Тому Хмельницький і Виговський з того особливо побоюються, з тої боязні Хмельницький послав своїх послів до Ракоція, господаря Молдавського, до господаря Волоського і до Кримського хана, — намовляти їх до союзу з ним (Хмельницьким). З послами цих країн зложено договір: коли хто-небудь буде наступати на козаків, то всім разом помагати, разом триматись і на тім зложили між собою присягу і обмінялися листами”.

На доказ, що він говорив правду, Дворецький передав Бутурлінові переклад листа Ракоція до Хмельницького з дня 7. IX. 1656 р.

Але договору у Вільні Москва з Поляками не склала, і кінчилося тільки на перемиррі, прийнятому 3. XI. 1656 р. Обидві сторони постановили воювати Шведського короля і його союзників — князя бранденбурського. З закінченням переговорів Хмельницькому і А. Бутурлінові були післані повідомлення про перемирря з поляками і що війну заставно. Саме перемирря сталося згідно польського проєкту, і було обома сторонами підписано. По закінченню переговорів, Комісія повідомила свої уряди і дано знати до відома Хмельницькому щоб він прийняв це повідомлення до відома і не робив ніяких зачіпок з Поляками і був готовий на службу цареві й королеві, як буде потрібно.

Після одержання актів з цих переговорів, Хмельницький знову скликав до Чигирини раду старшин. На раді Хмельницький висловився за розрив з Москвою і на союз хоч би й з бісурменами, але Виговський і полковники ублагали його і вичекати спокійно, що з того буде, а тимчасом шукати собі приятелів поза Москвою й Варшавою в країнах прихильних до України, а до обох Віленських партнерів поставитися з недовіррям і вороже, що торгували Україною без відома її представників у Вільні. Ці події створили новий погляд: геть від Москви й шукання нової орієнтації на країни прихильні до України.

1. X. с. с. 1656 р. вислано з Москви стольника В. П. Кикина до Хмельницького, йому доручено відвезти Хмельницькому й Виговському дарунки („пряники” — кожному по одному сорока соболів, ціною по 80 рублів). При цім мав повідомити Хмельницького про москальські успіхи у війні проти Шведів, а головне: розвідати у Хмельницького про його зносини з Кримським ханом, Семигородським Ракоцієм і Молдавським та Волоським господарями.

6. XI. с. с. 1656 р. Кикина з Чигирина відправлено. І. Виговський на прощання висловився, що добре було б коли б цар не мирився з польським королем а краще б помирився з Шведським королем і брався бути наслідником Шведського короля. Говорив Виговський і про границі, про ці границі Виговський так говорив Кикинову:

„Від початку у великих князів руських з королями польськими була по саму Вислу (наша примітка: до 1019 р. границя Українсько-польська була на горішній Вислі й по річці Пиліці, а від цього 1019 р. заіснувала границя до р. Рабі й Вислі. Люблин належав все до України. С. 3.) і Угорську границю (що проходила гребенями Карпатів. С. 3.). А як був договір у Богдана Хмельницького з королем польським у Зборові, полишено границі України по самий Бар — від Дністра на Вінницю, від Вінниці вище Паволочи на Полонне до Словечни, від Словечни до Дніпра і від Дніпра на Чернигів і Ніжин. До України, що за великим государем, до Поділля і Волині — де залози війська Запорізького, польський король на вічні часи не має претендувати ані на міста, ні на повіти. Ці частини: Україна, Волинь і Поділля по ріку Буг мають на віки належати до Московської держави. А за рікою Бугом городів і повітів України, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніш городи, Корона Польська нехай не займає, не засідає і війська свого польського чи наємного туди не посилає. Гетьманові, писареві, полковникам, нинішнім і напотім будучим, і всякого чину людям війська Запорізького нехай вони не мстяться, ніякої війни не починають і ніякого лиха їм не замишляють.

Коли ж би польські комісари не погодилися на ці пункти і уперто стояли при Кам'янці Подільським і Берестю Литовським, то нехай послі великого государя говорять про границі Зборівського договору. Коли ж польські комісари і на границях Зборівського договору не захочуть миру-

тися, і будуть на тім твердо стояти, то послі великого государю в самій останній мірі нехай постановляють договір на тім, які городи і землі завоювані до України.”

5. I. с. с. 1657 р. до Чигирина приїхав московський посол Аврам Лопухин розвідати що діється в Україні після Московсько-Польського порозуміння у Вільні минулого року. Саме тепер Хмельницький зарядив мобілізацію в Україні проти Польщі. Ще цього ж дня Хмельницький прийняв посла на аудієнцію. Посол передав Хмельницькому привезені листи від царя, крім цього передав для Хмельницького і писаря І. Виговського соболі в дарунок.

7. I. с. с. Хмельницький прийняв Лопухина на розмову. Лопухин передав згоду царя на договір Хмельницького з Молдавським і Волоським господарями і погоджувався на ведення переговорів з Семигородським Ю. Ракоцієм. Про порозуміння царя з Польщею, Лопухин заявив, що цар тільки погодиться з Польщею, коли Польща виконає всі бажання царя, — щоб Польща відступила від Українських земель які тепер під керуванням Хмельницького, і що тепер вони є під царською зверхністю. Хмельницький про переговори у Вільні сказав, що польський король вже не раз присягав і все не додержував своїх присяг, — те саме буде й з присягою у Вільні.

8. I. с. с. розмови Хмельницького з Лопухином продовжувалися.

9. I. с. с. Хмельницький відправив посла Лопухина до Москви, подавши для царя листа й деякі інформації з політичних подій в Україні. Заміри Хмельницького дійти до союзу з Ракоцієм були осягнені згодою царя.

Кілька днів після відправлення Лопухина до Хмельницького прибув Шведський посол Том Гаршовен з листом від короля Густава, тоді ж прибув до Чигирина і посол від Ракоція Готард Велінг з завданням щоб покінчити договір Шведсько-Семигородсько-Український.

18. I. с. с. Виговський повів розмови з Велінгом в справах приналежності в майбутньому українських земель, що тепер під Польщею, але Велінг не мав на ці справи уповноваження — тому переговори відкладено.

В розмові з Велінгом Виговський висловив думку:

... не вступати в ніякі трактати, доки королівське величство (Шведський) не признає за нами право на всю Стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує — до Висли.

Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули і були б осміяні, коли б не вернули б собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано”.

Програма Виговського виліжена послові Велингові не могла заспокоїти Ракоція, бо цю програму ставив він для себе, але це питання було тепер тільки як інформативне і вирішення мало наступити пізніше.

З свого боку Велинг виявив програму Ракоція що до Українських земель, він виявив претензії на ті землі що претендує й Хмельницький, як наприклад до: Львова, Перемишля, Кам'янця Подільського, Бару і т. д. з чим Хмельницький ніяк погодитися не міг. Отже творення союзу вже з перших моментів натрапило на труднощі, які не діалося поладити.

В початку березня с. с. до Чигирини прибув Московський посол Басиль *Кикин*, він привіз вісти, що в Москві не думають Українських земель віддавати Полякам але що в Москві також не погоджуються на союз Хмельницького із шведським королем і семигородським князем.

Кикин з Чигирини поїхав у Київ і побував у православного київського митрополита, тут він висловив думку, що як вся Україна стала під високу руку царя, так і митрополит з усім духовенством мав би стати під руку московського патріарха, також висловив думку на знищення унії в Україні. Про військо Запорізьке Кикин висловився так, що воно ніколи не може бути відлучене від московського царя і Московського царства.

Хмельницькому Кикин запевнив царську військову допомогу проти Поляків, як треба буде. Кикин також поінформував Хмельницького, що у Вільні між москальськими і польськими комісарами прийшло до згоди вибору царя на польське королівство (царя вибрати польським королем), що вибір має перевести польський сойм, на який мають бути і московські послы для участі у виборі царя на короля Польського. Але король Ян Казимир цих постанов не виконав, сойму не скликав і до Москви не вислав запрошення цареві. В Москві з такої політики короля були ображені і погрозили полякам посилкою війська на Варшаву. Готувалося до Московсько-Польського конфлікту. Кикин поінформував Хмельницького й про такі польські бажання „щоб цар відмовився Малої Росії і війська Запорізького”. На це царські послы відповіли незгодою на такі польські вимоги.

4. III. с. с. Кикин знову відвідав київського митрополита.

5. III. с. с. Кикин виїхав з Києва й повернувся до Чигирини.

13. III. с. с. Кикина Хмельницький відправив на Москву, передавши листа до царя.

Зразу ж по від'їзді Кикина до Москви Хмельницький одержав від полк. А. Ждановича, що він з козаками поступав вперед, що перейшов р. Сян і поступає на Краків, що Поляки не мають війська і втікають без відпору. Про це Хмельницький сповістив до Москви. В листі до Москви Хмельницький писав що здобування він робить й. ц. в., але в Москві таким вісткам Хмельницького не довіряли й підозрівали, що Хмельницький змагається до власної козацької державности.

9. III. с. с. Хмельницький і писар Виговський вислали листа до Львівського фінансового агента Федора Тонковича адресованого до львівського населення. В цім листі Хмельницький обіцяв повну охорону населення від всяких насильств від війська козацького і союзного війська Ракоцієвого а також жадалося для війська всякої підтримки населення. З цим листом Хмельницький передав і охоронний лист для міста Львова.

2. IV. с. с. київський полк. Павло Яненко-Хмельницький інформував московського посла при Хмельницькому, що Б. Хмельницький велів йому (полк. П. Я.-Х.) з усіх міст полковників, старшин, вйтів і бурмістрів прибувати до Чигирини де буде у старшого рада: „Чи бути їм під царською рукою, чи в послушенстві Ракоція, коли він на польським королівстві ,укріпиться”.

На це посол А. В. Бутурлін відповів: „Щоб вони в правді стояли і гетьмана укріпили, щоб від високої царської руки не відспали”. Полк. Яненко-Хмельницький запевнив Бутурліна, що вони від православного царя ніколи не відступлять, хоч їх Ракоцій намовляє у підданство собі.

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКА РАДА В ЧИГИРИНІ 15-21 КВІТНЯ 1657 Р.

На Провідній неділі в 1657 р. в Чигирині відбулася Козацько-Старшинська Рада з великим програмом. На Раді рішено справу наслідства по Б. Хмельницькому — наступником по Хмельницькому вибрано його сина Юрія Хмельницького, а в поміч йому організувати Старшинську Раду, що будуть вести справу до повноліття Юрія Хмельницького.

Вибір на *Старшого* Українського Запорізького

війська найбільше зацікавив все Запоріжжя і населення України. З цим питанням зв'язувалося й соціальне питання, яке дотепер не було розв'язане для козацького і посполитського населення. Виявом непорядкованости соціального питання були часті неспокої посполитих („черні”) а також і між самими козаками та старшиною.

Після вибору Старшого полагоджувалися дальші справи, які приходили на денний порядок і мусіли бути полагоджені. Раду провадив сам Б. Хмельницький, а на закінчення з радости, що його сина вибрано *Старшим*, влаштував триденну гостину для всіх хто був на раді.

По закінченню ради Хмельницький післав до царя полк. Коробку із листом в якому були подані ухвали ради. При передачі листа Коробка ще доповів цареві усно, що говорилося в інструкції. Коробка сказав цареві, що Юрієві Хмельницькому тепер тільки 14 років, і що хоч він обраний на Старшого, але влади не буде мати, доки живий батько і все буде так як було. Далі Коробка заявив: „Що Хмельницький і все військо Запорізьке бажають щоб до Київа приїхав патріярх Никон і поблагословив митрополита на київську митрополію і сина Хмельницького на старшого Українського і Запорізького війська”,

Вибір козацькою радою на старшого Юрія Хмельницького підтвердив, що старший є виборним народом і затримує демократичну республіканську форму влади, а не спадкову монархістичну, як деякі історики намагалися твердити в своїх писаннях.

9. V. с. с. до Чигирина прибули московські послы Бутурлін Федір і дяк В. Михайлов і заявили Хмельницькому, що він порушив присягу, увійшовши в союз із Швецією і Семигородом. Послы сказали, що ці відомості цар одержав від польських послів у Москві.

18. V. цар відправив українського посла Коробку і передав для Хмельницького листа, а Коробку нагородив соболякми.

Другою визначною подією підчас Старшинської Ради в Чигирині — смерть київського митрополита Сильвестра Косова. Як відомо він перший вітав Б. Хмельницького при приїзді до Київа в 1648 р., а в 1654 р. відмовився присягти на вірність і підданство Московському цареві і Московському патріярхові.

Тимчасове заступництво управляти київською православною митрополією Б. Хмельницький доручив Лазареві Барановичеві і разом з цим розіслав листи до всіх православних про вибори

нового митрополита. Ці листи були розіслані до Московщини, Семигородщини, Молдавії і Волощини. *Царя і московського патріярха не було про це повідомлено.*

Хмельницький висилаючи до царя свого посла Коробку про цю подію нічого не сказав послові, тому навздогін Хмельницький вислав гінця за Коробкою до Москви, щоб і царя та патріярха було про смерть митрополита повідомлено. Одночасно з цим Хмельницький просив патріярха Никона про посвячення новообраного митрополита і благословлення Юрія Хмельницького на Старшого Українського і Запорізького війська.

1. VI. с. с. цар прийняв на авдієнцію польського посла Івана Шумовського. Посол Шумовський висловив скаргу проти Хмельницького, що він разом з шведським королем і семигородським князем воює Річ Посполиту Польську та просив царя щоб вислав своє військо проти Хмельницького й так розірвав їх спільну військову акцію проти Польщі Але царські бояри з думкою Шумовського не погодилися. Шумовський перед боярами дальше інтригував проти Хмельницького але бажаних успіхів не досягнув і повернувся до Варшави нізчим.

**

3. VI. с. с. до Чигирина прибули московські послы Бутурлін з дяком Михайловим. Вони їхали через Гоголів і тут зустрілися з Остапом Виговським, батьком писаря І. Виговського. Виговський зустрів Бутурліна обідом, на обіді були й сини Данило та Константин Виговські. Старий Виговський запобігав протекції щоб його сина Івана, писаря, було обрано Старшим Українського і Запорізького війська.

В Чигирині були в цей час шведський посол Лілієкрон і семигородський посол Шебеші. Послы приїхали до Хмельницького з жаданням про поміч військом козацьким.

Московські послы одночасно з цим жадали від Хмельницького розриву з Шведами й Семигородом.

В Україні саме в цей час накрівав критичний момент: Хмельницький хорий, помер митрополит, військо розкидане по Північній частині України (в давніших волостях: Дреговицькій, Радимицькій, Полоцькій, Кривицькій), з півдня вийшли татари. Кожне чуже посольство старалося переконати Хмельницького на свою сторону з великими обіцянками.

Шведський посол радиє Хмельницькому державну самостійність України.

Коло Чигирини Бутурлін зустрівся з миргородським полк. Лісницьким, який Бутурліна поінформував, що він дістав наказ виступити проти Татар, що недалеко Очакова перейшли Дніпро і вже недалеко границі.

4. VI. с. с. Хмельницький прийняв на авдієнцію московських послів. Хмельницький при цім сказав послам: „Дай Господи великому государеві многоліття і здоровля і побіду над неприятелями. Щоб покарати иновірців-еретиків, але і самого бусурмена турецького султана, а ми його вірні піддані раді за його наказом битись і кров проливати”.

Бутурлін роздав „сорок соболів” і просить вислухати їх. На це Хмельницький відповів, що він тепер недужий і слухати царських справ не буде, але велить вислухати військовому писареві Іванові Виговському.

Бутурлін на це відповів, що справи так важні, що ти, ніяк відмовитися слухати їх не смієш. Хмельницький і тепер відмовився слухати послів і запросив на обід. Посли на це відповіли, що вони на обід не підуть, бо мають заготовлений обід у себе, в господі. На це Хмельницький до послів сказав коротеньку промову і вони погодились йти на обід до Хмельницького.

Хмельницький лежав в постелі, але за здоровля царя випив келих вина.

5. VI. с. с. послі прислали до писаря Виговського свого чоловіка з вимогою, щоб Хмельницький прийняв їх на розмову, — Хмельницький і тепер рішуче відмовився їх вислухати. Тоді послі почали розмову з писарем Виговським..

Посли: „Для чого шведський король, Ракоцій і господарі волоський та молдавський ввійшли в союз з гетьманом і про що вони між собою ведуть зносини”

Виговський: „Гетьман і всі піддані государеві слуги правдиві, без усякої шатости, що гетьман ввійшов у союз з шведським королем, Ракоцієм і господарями, і вели між собою приязнь і любов, то не для чого іншого як тільки на славу і честь царського імені”.

Далі Виговський продовжив свою розмову в тому характері, що цей союз повстав на оборону війська Запорізького і України на згоду царя з польським королем, про звернення полякам у підданство війська Запорізького і України.

Дальшу розмову з Хмельницьким, що вже трохи

одужав, продовжено 9. VI. с. с. В розмовах приймав участь і писар Виговський.

З цих розмов Хмельницького з послами з'ясувалося, що Хмельницький в справах союзу з шведським королем і Ракоцієм та господарями вів власну і незалежну політику без відома московського царя й уряду, а довідавшись про це Москва зажадала через присланих послів ліквідації союзу Хмельницьким з шведським королем, Ракоцієм і господарями.

Москва всіма способами залякуванням мала на увазі здійснити розрив Хмельницького з Шведами, Ракоцієм і господарями.

9. VI. с. с. з Москви вислано царського довіреного Івана Желобузького до тобору Ракоція і полк. Антона Ждановича. В дорозі до Ракоція Желобузький зупинився в Чаусах і відвідав полк. Нечая, — тут він довідався про перебування полк. А. Ждановича, а вже від Ждановича поїхав до Ракоція, щоб передати царську грамоту, щоб він, Ракоцій, завернув з походу на Польщу. З цього факту видно як московський уряд і цар некомпетентно вмішувалися в справи Ракоція і Хмельницького (полк. А. Ждановича). Ракоцієві в царській грамоті нагадувалося, що він порушив свою обіцянку не вступати в союз з шведським королем і не воювати Польщі та не забирати „царських городів”, як Люблин, Холм, Берестя і інших. Тому цар ультимативно зажадав від Ракоція щоб він негайно виступив із союзу із Швецією, перестав війну проти Польщі і негайно звільнив „царські городи” та вийшов з Литви. Подібну грамоту одержав і полк. Жданович, поминаючи зверхність Б. Хмельницького. Як санкцію проти непослушних, Желобузький мав своє москальське військо і міг вжити проти Ракоція і Ждановича.

Подорож Желобузького була такою: Москва — Чауси — Київ — Чигирин — табір Ракоція і полк. А. Ждановича. По цім шляху своєї подорожі, Желобузький скрізь провадив агітацію проти Хмельницького і козацької старшини, обіцяючи козакам і посполитим краще життя під царською рукою, як вони тепер мають а при тім агітував щоб козаки не воювали проти Польщі й кидали свої полки.

Прибувши до Чигирини Желобузький відвідав писаря Виговського, який вказав Желобузькому на його непристойну поведінку і агітацію проти Хмельницького й козацької старшини.

А прибувши московські послі Бутурлін і Михайлів продовжували дальші „розмови” з Хмель-

ницьким і Виговським, які скорше можна назвати допитом.

Ці розмови-допити продовжувалися кожного дня від 10. VI. с. с. включно до 25. VI. с. с. Посли зробили закиди Хмельницькому, що ніби він був невірним великому государю, а Хмельницький покійно погоджувався з закидами і перепрошував царя, якщо він десь зробив проти бажань царя та його уряду.

З поїздкою Желобузького пов'язані два бунти в українським козацьким війську. Бунт у війську полк. А. Ждановича скоро перекинувся і до полку Юрія Хмельницького, що тоді стояв в резерві проти татар між Уманем і Корсунем для охорони від татар. Про ці бунти подав потім інформації сам Желобузький, як організатор цих бунтів, він був висланий московським урядом спеціально для організації цих повстань і для провокації між військом і населенням. Желобузький розповідає, що він навідав Юрія Хмельницького і мав вільний доступ до старшини і козаків і це йому уможливило підготувати бунт. В подібний спосіб він підготував бунт і у війську полк. А. Ждановича. Ці бунти і капітуляція Ракоція найсильніше пригнобили хорого Б. Хмельницького і козацьку старшину, а Москва з цього мала для себе користь, які скоро для України дали непоправні шкідливі наслідки.

18. VI. с. с. осаул Ковалевський покликав московських послів на останню авдієнцію до Хмельницького і він їх відправив на Москву. При відправі Хмельницький сказав послам: „Ми й. ц. в. служили вірно і всякого добра зичили і против неприятеля стояли і бились і кров свою проливали не жалуючи своєї голови і від царської високої руки не відлучились”.

Посли прийняли від Хмельницького листа й поїхали собі на Москву. Провожає їх до границі осаул Ковалевський, а писар Виговський при цій нагоді передав і свого листа до царя з відомостями яких не мали б мати чужі держави.

**

9. VII. с. с. покінчили справу з польським послом Беншовським і відправили його до короля. Хмельницький тепер знову обернувся хребтом до короля польського і обернувся обличчям до царя московського, але не пориваючи звязків і служби для польського короля, тримаючи з ним дальше приятельські зносини. Це саме Хмельницький з Виговським провадили і з московським царем.

**

10. VII. с. с. Хмельницький вислав до Москви свого посла полк. Павла Тетерю і передав листа до царя. Зміст листа в скороченні такий:

„Заховуючи вірність підданства тобі, великий государ, з усім військом Запорізьким, і обіцяючи подавати всякі відомости про неприятелів православної віри”.

СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Останні події літом 1657 р., як неуспіх боротьби Ліги 3-х, відступлення Ракоція від Ліги 3-х, Московсько-Польський торг Україною у Вільні, бунти у війську козацьким Юрія Хмельницького, полк. Антона Ждановича і на Запоріжжі, позаштункова інтрига і провокації московських послів і нарешті відкрита боротьба Москви проти Хмельницького і козацької старшини остаточно підломили його і він вже не повернувся до попереднього стану здоров'я. Передбачаючи свою смерть Б. Хмельницький перед генеральною старшиною висловив свої останні бажання, які зводилися до таких питань:

1. Утримувати союз з Лігою 3-х, навіть по відступленні Ракоція з Ліги;
2. Утримувати союз з Ракоцієм і його наступниками;
3. Приєднання Західніх Українських земель аж по Вислу до Дніпрової України;
4. Звільнитися Москальської протекції і підданства;
5. Щоб булава Старшого Українського і Запорізького війська перейшла до його сина Юрія Хмельницького.

Богдан Хмельницький помер від апоплексичного удару дня 27 липня с. с. 1657 року по 5-ій годині по обіді в Чигирині. Похорон було визначено на 25 серпня с. с., щоб з'їхалося духовенство, полковники, сотники, представники міст і представники козаків та посполитих.

Поховано в суботівській церкві.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАСТНОСТІ ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В 1648- 1657 РОКАХ.

С к о р о ч е н н я .

- Грамота п. к. — грамота польського короля.
Грамота п. с. — грамота польського сойму.
Указ м. ц. — указ московського царя.

Універсал ст. в. З. — Універсал старшого
війська Запорізького
або Універсал ст. в часі Б. Хмельницького

У в а г а !

Перед революцією в 1648 році під проводом Богдана Хмельницького, польські богачі, шляхта, пани й урядники володіли в Україні більше як три четверти всієї площі. Для прикладу подаємо один з них.

Маєтки, або як тоді називалося „держави благородних князів” Вишневецьких, Канецьпольських і Потоцьких займали територію таких повітів б. Полтавської губернії (адміністративний поділ до 1917 року.): Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Пирятинський, Прилуцький, Роменський і Хорольський з 39.610 дворами підданих („черні”), більше як 275.000 мешканцями.

Кожний обиватель платив податку своїм власникам по 5 талярів в рік; було тоді на цій території 423 млинів з яких мірошники платили по 2 золотих в рік.

Цими маєтностями завідували „ревізори” з „благородних православних панів”, з них відомі: Білкович Іван, Лико Семен, Маркевич Яків, Святський Семен.

Ресстр власників маєтностей.

1. Хмельницький Богдан, Старший Українсько-го і Запорізького війська (польський титул гетьман, наданий польським королем), прогнавши поляків в 1648 р. з Браславщини, Київщини і Чернігівщини перш за все привернув собі маєтності які був втратив після втечі на Запоріжжя як: *Борки, Каменку, Новоселці і Суботів*; заволодів новими маєтностями в Стародубському полку: *Перегоном і Демковичами*. Грамотою п. к. з дня 27. III. с. с. 1649 р. від короля Яна Казимира Хмельницький одержав *Жаботин і Медведівку* на вічність.

Грамотою п. к. з дня 18. VIII. с. с. 1649 року Хмельницький одержав *Чигирин* на булаву.

Грамотою п. к. з дня 18. I. с. с. 1650 року надано: *Чигиринське староство і Терехтимирів* на булаву; *Новоселицю і Суботів* на вічність.

Указом м. ц. з дня 27. III. с. с. 1654 р. надано: *Гадяцьке староство*.

Цим самим указом м. ц. надано міст. *Новоселці і Суботів* „володіти як ними володіли попередні власники, так і по наших указі”.

Цим самим указом м. ц. надано *Борки, Кам'ян-*

ку і Медведівку: „володіти у всьому так як написано про ці села в королівських, і по цім наших указі вільно”.

2. Хмельницькій Розаліді, вдові по Тимошеві Хмельницькому надано по Універсалу старшого в. З. село *Рашиківці* на вічність. Універсал видано в осени 1652 р. по смерті Тимоша Хмельницького, сина Богдана Хмельницького.

3. Бакуринському Юрієві Універсал ст. в. З. з дня 26. VI. 1656 р. надано: села: *Велика Вісь, Буявка, Гусенка, Осняки, Ріпки, слоб. Свиноpusка, острів Грабовський і З млини*. В Універсалі писалося: „Строго наказуємо як полковникам, полковій старшині, сотникам, отаманам, так і всім іншим, аби йому, Бакуринському не наважувалися робити будь яких перешкод, вїтїв і посполитих всіх тих сіл аби йому, Бакуринському всяке підданське послушення віддавали, так хочу і суворо наказую”.

З цього видно який соціальний порядок заводив Богдан Хмельницький і чому селянство втікало за „границі” під „царську руку”.

4. Боглевському Іванові по Указу м. ц. з 1654 року надано містечко *Глинськ*, біля м. Ромен, і село *Княжу Луку* з доходами і вигодами, без козаків.

Боглевський Іван шурина військового Івана Виговського, тож за нього подбав перед царем Іван Виговський, що перед царем гідно вислужився.

5. Богдановичеві Самійлові, полк. і військовому судді по Указу м. ц. з дня 27. III. с. с. 1654 року надано містечко *Імлів Старий* у вічне володіння з усіма підданими і їх маєтками.

6. Борозді Йосипові по Універсалові старшого в. З. з дня 2. IX. 1656 р. надано всі маєтності які він мав забрані польським судом 30. III. 1648 року, а саме: в Стародубському полку села, селища і містечка: *Бохаєвське, в місті Борзні — 3 церкви, с. Бутовське, с. Волжино, с. Горське, с. Жолведь, с. Ізмайловське, с. Кантюжене, с. Карцеве, с. Клецеве, с. Ключ, с. Крашеве, с. Курмановичі, с. Медведеве, с. Рожевське, с. Родиновське, с. Тарасовське, с. Семашкине, у м. Стародубі ґрунти з будинками, на Могилевській вулиці, с. Хроновичі, с. Чекарцеве, с. Чижове, острови на річках: Бабичі, Меншинський, Ісайовський, Городецький*.

7. Вадашинським, шляхтичам, по Універсалові старшого в. З. з 1655 року надано с. *Межанку*, на вічну власність.

8. Виговському Іванові, військовому писареві по Указу м. ц. з 1654 р. надано на уряд *воєводи Браславського: Браславське воєвідство, місто*

Остер з приналежними містечками і селами, місто Ромен з усіма приналежними містечками і селами, містечка Бобровище, Козелець, Стайня, Трипілля, села Кошевате і Лісовичі у вічне володіння і для потомства.

9. Виговському Данилові, братові Івана Виговського, тим же Указом як вище надано на вічність: місто Прилука, містечка: *Баршпіль, Баршівка, Борошків, Босан (Басань), Білгородку і Рожів* з приналежними селами і угоддями.

10. Виговському Константинові, братові Івана Виговського, тим же Указом як під ч. 8, надано на вічність містечка *Кобижчу і Козарі* з усіма приналежними селянами і міщанами, окрім козаків.

11. Виговському Степанові, батькові Івана Виговського, тим же Указом як число 8, на вічність: місто *Оглав (Гоголів)* з усіма містечками, селами й усіма посполитими і міщанами, окрім козаків.

12. Вороним Венедиктові і Тимофіїві по Універсалу ст. в. 3. з дня 2. IX. 1656 р. с. с. надано на власність і спадковість у Стародубському полку села, селища і деревні: *Буклин, Бурковичі, Вадковичі, Севастиновичі, Туровичі* з усіма землями і посполитими.

13. Горленкові Лазареві, полковникові Прилуцькому по Універсалу ст. в. 3. надано у власність село *Ольшанку в Прилуцькому полку*. Село це рід Горленків затримав до 1712 року, тоді було відібране з наказу царя Петра I., за участь у війні в 1708-9 роках по стороні Івана Мазепи.

14. Грязним, польській шляхетській родині по Універсалу ст. в. 3. підтверджено на власність село *Лодинку в Чернигівському полку*.

15. Густинському монастиреві надані маєтності по Універсалу ст. в. 3. на вічну власність в Прилуцькому полку — село *Маціївку, село Валки і село Піддубнівку*.

По Універсалу ст. в. 3. з дня 19. V. 1655 року надано в Прилуцькому полку с. *Полова* на вічну власність. З цього села не дозволено брати податків і примушувано як посполитих так і козаків до праці. Але ігумен цього монастиря був такий жорстокий до людей, що багато посполитих і козаків повтікали з цього села невідомо куди. Стався навіть такий випадок, що слуги монастирські привели силою одного такого втікача *Левка Карпенка* в монастир, ігумен цього монастиря *Гавриїл Леопольський* розказав монастирським слугам бити буками так довго, аж „оній Карпенко по том бою тамже в тому монастиру и умре“. Такі то були „смирненні“ отці ігумени.

По Універсалу старшого в. 3. з 1656 р. надано на власність село *Левки*, в Прилуцькому полку.

16. Дононтовичеві Іванові, сотн. слобідського полку по Універсалу ст. в. 3. в 1657 році надано на власність села *Смолин і Максимовка*.

17. Ждановичеві Антонові, Київському полк. по Указу м. ц. надано містечка *Германівку, Любеч, Обухівку і с. Королівку* з усіма приналежними землями і посполитими на вічність і в спадковість.

18. Забілі Петрові по Універсалу ст. в. 3. з 1648 року надано на власність і спадщину такі містечка і села: *Клішки, Лучник, Обтов, Погорілівку, Ревутинці; млин на р. Реті і рудню*.

19. Зінченкові Опанасові по Універсалу старшого в. 3. з 1655 р. підтверджено на власність села: *Людківщину, Тростинне і Шоломин*.

20. Золотаренкові Василеві по Указу м. ц. 26. VI. 1655 р. надано на власність і на спадковість міст. *Мена і м. Глухів* з усіма селами і приналежностями.

21. Золотаренкові Павлові по Указу м. ц. з дня 26. VI. 1655 р. надано на власність і спадковість: місто *Нові Млини*, з селами й посполитими.

22. Золотаренкові Іванові, наказному старшому і Ніженському полк. по Указу м. ц. надано місто *Батурина* з усіма волостями, маєтностями і посполитими та 4 сорока соболів і срібний кубок на власність і спадковість.

Золотаренкові Іванові по Указу м. ц. з 26. VI. 1655 р. надано місто *Борзну*, як додаток до міста *Батурина*, на власність і спадковість з усіма містечками і селами та посполитими.

23. Кисілевій вдові по Адамові Кисілеві, київському воєводі, по Універсалу старшого в. 3. з 1656 р. надано на вічність і спадковість село *Носівку*, яке мав її чоловік *Адам Кисіль*.

24. Київському Братському монастиреві по Універсалу ст. в. 3. з 1648 р. надано с. *Мостище* на вічність.

25. Козловським — родині, по Універсалу ст. в. 3. з дня 26. VI. 1655 надано с. *Зіваки*, на вічність і спадковість.

26. Кохановському, шляхтичеві, по Універсалу ст. в. 3. з дня 26. VI. 1655 р. надано села *Левенки і Пихторівку* на власність і спадковість.

27. Крупиницькому монастиреві по Універсалу старшого в. 3. з 1653 р. надано село *Коренецьке з хуторами* на власність.

28. Лісницькому Григорієві, пол. Миргородського полку, по Універсалу ст. в. 3. з 1648 року надано міст. *Шишак*, в Миргородському полку, на вічність і спадковість.

Лісницькому Григорієві, полк. по Указу м. ц. з дня 1. VII. 1654 року надано на власність і спадковість село *Лісники*.

29. Мгарському-Лубенському монастиреві по Універсалу ст. в. 3. з 1654 р. надано на власність і спадковість всі маєтності, що були власністю кн. Вишневецького і якими користувалися бернадинські католицькі монахи. З цими маєтками віддано Мгарському монастиреві і всіх тих людей що на них жили й працювали.

30. Молявкові Павлові по Універсалу ст. в. 3. з 1648 р. надано село *Яцковичі* в Стародубському полкові. Молявка сам б. міщанин, але спричинився до взяття Стародуба, за це йому даровано село й зачислено в козаки.

31. Монастирям по Універсалу с. в. 3. з 1648 року надано на різні маєтності, що перед тим належали до римо-католицьких монастирів, і заборонено брати монастирських людей до козацького реєстру.

32. Ніженському монастиреві по Універсалу ст. в. 3. надано на власність міст. *Салтикову Дівицю*, села *Блистову*, *Волосковичі* і *Степаново* з усіми приналежними землями і посполитими.

33. Носачеві Луці по Універсалу старшого в. 3. надано *грунти коло м. Чернігова* і зобов'язано посполитих працювати на цих ґрунтах для Носача.

34. Пустинсько-Микольському монастиреві по Універсалу старшого в. 3. 1650 р. надано села: *Максимівку* і *Городище*; по Універсалу з 1651 року надано містечко *Ереміївку* і село *Чигрин-Дуброву* з посполитими на власність і спадковість.

35. Пустинно-Микольському монастиреві по Указу м.ц. з дня 11. VII. 1654 року надано землі в районі долишнього Дніпра і порогів, т. зв. *Уходи*, на власність.

36. Радченкові Оліферові по Універсалу ст. в. 3. надано село *Постовбицю* на власність і спадковість: „За його прислуги котрі він в початку повстання, 1648 року поконав у війську Запорізькому.”

37. Рубцовим братам: Іллі і Михайлові по Універсалу ст. в. 3. з дня 4. IX. 1656 року дано на посесію такі села: *Курузнове*, *Раженичі з млином*, *Бобки*, *Брахнове*, *Полкове*, *Стовбки* і *Чорнооків*.

38. Смоленицьким по Указу м. ц. з 1655 року надано с. *Смолевичі* на власність.

39. Сомкові Якові, шуринові Б. Хмельницького, по Універсалу ст. в. 3. надано села *Воронівку* і *Рогозне* на власність і спадковість.

40. Спаському монастиреві по Універсалу ст.

в. 3. з дня 17. VII. 1656 р. надано маєтності на власність. В універсалі писав Б. Хмельницький: „Посполиті аби все послушенство віддавали без всяких відмов і турбацій”.

41. Тетері Павлові, полк. Переяславському, по Указу м. ц. з дня 19. III. 1654 р. надано містечко *Сміла* на вічність і спадковість, з усіми підданими і їх маєтками для служби полковникові.

42. Филоновичеві Максимові, протопопові, по Указу м. ц. з дня 1. VI. 1655 р. надано село *Ушню* з усіма приналежностями на власність.

43. Хмільевським, шляхтичам, по Універсалу ст. в. 3. з 1655 року підтверджено на власність *слободи Случок і Хмільевки*.

44. Царські маєтки — по Указу м. ц. з 1655 р. були записані містечко *Чауси*, Могилівського повіту, в північній частині України до „царських двірцевих сел”.

45. Шкірмонтові, шляхтичеві, по Універсалу с. в. 3. з 1655 року підтверджено на власність село *Вистриков*.

46. Шумейкові, ніженському полк. по Універсалу ст. в. 3. з дня 31. VII. 1654 р. надано такий дозвіл: „Всій шляхті до своїх маєтків і староств повертатися й поселюватися, а щоб посполиті своїм панам десяту копу платили. Кожний із свого хай свого тримається і тішитися: козак хай свого тримається і своїх вільностей стереже, а до тих котрі не прийняті до реєстру нашого, аби дали спокій і в засівах, на ланах панських збіжжя у воєнні роки позасівали і оберігали та кожному десяту копу віддавали”. Отже від цього часу заведено в Україні „десяту копу” чи просто „десятину”.

47. Ярмолівському Павлові, польському шляхтичеві, був. комендантові м. Старий Бихів по Універсалу ст. в. 3. надано на власність село *Вербовичі* і в селі *Горбова шість волок для млина*.

48. Густинському монастиреві по Універсалу наказного ст. в. 3. Івана Золотаренка з дня 14. VI. 1654 року надано село *Бабське* на власність і наказано щоб посполиті віддавали монастиреві всяку повинність послушно, інакше будуть тяжко карані.

Ми подали коротенький (не увесь) перелік грамот польських королів, указів московських царів і універсалів с. в. 3. Богдана Хмельницького на дарування маєтностей самому старшому війська Запорізького Богданові Хмельницькому, військовій генеральній старшині, полковникам, сотникам, монастирям і окремим шляхтичам та особам міст, містечок, сіл, землі й інших маєтностей.

З усіх тих грамот, указів і універсалів видно, бо зміст їх переконує, що з широкої свободи і рівноправності всього населення України за доби Богдана Хмельницького, вийшла для керуючих і маєтних особистостей широка воля для керування володінням маєтностями і віддання посполитих (черні) в підданство цим керуючим і власникам для виконання праць і всіх інших повинностей. Українське населення, як суспільство, було в цей час поділено на три суспільних нерівномірних і не рівно значущих групи: перша — керуючі військові й урядники, власники маєтностей, духовий стан з монастирями; друга — обмежена реєстром козаків і третя — найчисельніша, посполитих (черні), міщан і вільних селян. Козацька група була тою, непостійною в своїй кількості і як тільки реєстр козацький зменшувався тоді козаків „розкозачувано” й зачисляно до групи посполитих („черні”, підданих або вільних селян). Ці зарядження викликували неспокої й повстання козаків і тоді вони від кари втікали за „границю” під „високу руку царя московсь-

кого”. Такі заходи керуючих чинників і власників маєтностей часто викликали непослух, бунти й повстання посполитих а інколи й козаків, що ставали в поміч посполитим.

Найбільше неспокою й повстань викликав поворот польських магнатів, шляхти, панів і урядників в Україну, коли Богдан Хмельницький давав дозвіл на поворот цим польським власникам маєтностей в Україну і приневолення посполитих до служби цим польським католицьким власникам.

А врешті соціально несправедливість і гніт населення як католицькою так і православною шляхтою доводив до одного: ненависти до власників маєтностей і боротьби проти всякої шляхти і власників маєтностей.

Врешті все це і підданство Москальському цареві у населення України викликало недовіря й ненависть до Богдана Хмельницького і його старшини та превилійованих старшин і магнатів. Так неславно кінчилося визволення України з під польської влади і віддання під владу Московського царя.

VI. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА 1657 — 1659 Р.Р.

Біографічні дати і як І. Виговський став СТАРШИМ УЗкв.

Виговський Іван Остапович походить з боярської православної родини з містечка ВИГОВА, київського воєвідства. Будучи урядником київського гродського суду, попав сюди як вихованець Київсько-Могилянської школи і тут набув собі польське шляхетство, залишаючись й надалі православним; служив у польському короннім війську і під Жовтими Водами, в боях польського війська з Запорізьким козацьким військом під зверхністю старшого Б. Хмельницького, по розгромі польського війська, попав в татарський полон, в 1648 р. Звідци його Б. Хмельницький викупив і взяв собі за писаря, потім став генеральним військовим писарем аж до смерті Б. Хмельницького.

Польські джерела твердять, що І. Виговський був завжди прихильником Польщі і йому треба завдячувати в тім, що він вгамував Б. Хмельницького, коли той ставив великі вимоги супроти Польщі; Виговський на завжди залишився прихильником Польщі й працював для її добра.

**

Старший Б. Хмельницький, передчуваючи скору смерть, турбувався тим, щоб по його смерті, старшим полишився його син Юрій (тоді 16 річний) і щоб Рада Старшин вибрала Юрія старшим ще за життя Б. Хмельницького. В квітні 1657 р., на провідній неділі, старший Б. Хмельницький зібрав Раду Старшин на якій головував від початку до кінця. На цій Раді й було обрано Юрія Хмельницького за старшого Українського Запорізького козацького війська (скорочено: Старший УЗкв.). Сталося це в днях 15-21 квітня 1657 р. в Чигирині. Але це обрання було умовне: уряд старшого буде провадити до повноліття батько, а потім Генеральна Старшина. Про вибір старшим Юрія Богдан Хмельницький повідомив московського царя, таким листом (в скороченню): „Почуваючи себе недобре і за згодою всіх полковників доручив старшинство синові моему Юрієві”, і просив царя держати його в своїй ласці.

Прибувши царські послы з Москви до Київ

зажадали щоб Юрій склав присягу цареві, як старший: „... щоб йому, старшому Юрієві, великому государеві бути підданим”, — але Богдан Хмельницький з цим не погодився і заявив послам: „... як після моєї смерті стане старшим Юрій, він зложить присягу на вірну службу царському величеству”.

На Раді Старшин, що найсильнішим конкурентом на старшого був військовий писар Іван Виговський, але проти волі старшого Б. Хмельницького ніхто з старшин не відважився поставити іншої кандидатури і все вийшло по волі Богдана Хмельницького, „тільки після смерті старого Хмельницького партія Виговського постаралась поставити під сумнів вибір Юрія і використала невдалі початки проводу у війську, відсунула його й перевела вибори свого кандидата — Івана Виговського”.

25. VIII. 1657 р. відбувся похорон старшого Богдана Хмельницького в суботу. Другого дня в Чигирині, 26. VIII. с. с., зібралася вся старшина: генеральна, полковники, судді, обозні, осаули і сотники і все „поспільство” на двір старшого і не розходячись з ради, вибрали на старшого військового писаря Івана Виговського, і передали старшого булаву, промовляючи: „Доки виросте Богданів син Юрій Хмельницький і прийде в літа, доти має відати військо і всяку розправу чинитиме писар Іван Виговський і писатиметься старшим”.

27. VIII. с. с. ще раз зібралася Рада Старшин і потвердила попередню свою ухвалу з учорашнього дня.

Так зовсім непомітно проминуло старшинування Юрія Хмельницького, до вибору старшим Івана Виговського.

Моменти, як бунт у війську Юрія Хмельницького, смерть старшого Богдана Хмельницького, перехід влади від Хмельницьких до Виговського використала для себе Москва й для „опіки” над козаками й Україною — вислала свої війська в більші міста України на постої, під керівництвом московських воеводів. На Запоріжжя вислано кн.

Трубецького з певними інструкціями військовими і адміністративними та наведення „порядку” на Запоріжжю. Керування московським військом (залогами по містах) дано в руки кн. воеводи Ромодановського. В такій ситуації розпочалося старшинування Івана Виговського.

Ще того ж самого дня, як вибрано старшим І. Виговського, Виговський покликав московського посла Кикина й розповів йому про все що діялося на Раді Старшин і передав через його руки свого листа до царя. В листі І. Виговський подав інформацію про Раду Старшин, вибір його за старшого Українського Запорізького козацького війська і просив царської ласкавої опіки й надалі. Далі інформував царя, що хоч військо є тепер розпущене, але він негайно проголосить збір козацького війська по полках, щоб „сполучитись з ратними (московським військом) людьми вашої царської величності (скорочено: в. ц. в.), над неприятелем будемо промишляти”. За надсилку Трубецького і Ромодановського з військом Виговський подякував.

Скоро по виборі старшим Виговського, до Чигирина прибув і польський посол Беньовський, про це Виговський поінформував посла Кикина, якому підчас авдієнції сказав: „Приїхав до нас від короля і Річи Посполитої посол Казимир Беньовський — домовитися про згоду, лукавством би нас тим лукавим посольством зробити безпечними, а тим часом, зібрати військо своє і чужоземне, ударити на військо Запорізьке, але ми їх хитре лукавство знаємо з давна!...” Говорючи так Кикину, сам Виговський лукавив перед Москвою, щоб таємно повести справу переговорів з послом Беньовським про договір України з Польщею. Для „щирої” приязні перед Москвою дав до читання листи привезені Беньовським від короля, канцлера, сенаторів і поодиноких панів польських.

11. X. с. с. 1657 р. старший Виговський скликав до Корсуня Раду Старшин. На цій Раді Виговський відмовився від булави, але на Раді ухвалено булави від Виговського не прийняти. Виговський погодився. Відмова Виговського була з тих причин, що цар москальський, чи уряд московський, вичеркнули деякі пункти з т. зв. „Переяславської умови”. Цією відмовою від булави і знову бути підтвердженням старшим, скріпило авторитет Виговського перед старшиною козацтва і в сусідніх державах.

16. X. с. с. 1657 р. Виговський підписав договір із Шведським королем, в якому був і такий

пункт: „Признати й оголосити Запорізьке військо з підвладними йому провінціями за вільний і ніз підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий нарід”. Це була перша й авторитетна думка висловлена за час від 1648 до 1764 р. чужою державою. На жаль, старший Виговський з цього пункту не міг скористати, бо надійшли фатальні події для України, а Швеція в той час була ослаблена й не могла практично здійснити договору.

Прибувши в Україну Ромодановський з москальським військом відразу повів пацифікаційні заміри супроти козацьких порядків і України. Подібну акцію у Києві повів воевода Шереметьєв, а коли до Києва увійшло козацьке військо то він його розгромив. На цім тлі між козацьким правлінням і московським урядом прийшло до напруження, яке мало закінчитися війною. Передбачаючи такий кінець непорозуміння з Москвою, Виговський покликав собі в поміч татарську Орду під проводом Карач-бея. На це Москва zareагувала в той спосіб, що зажадала від Виговського відсилки татарського війська, і розпущення по домам козацького війська, а ті полки що стоять проти поляків, шведів, кримських татар і литовців можуть залишитися на границях. Виговський відповів, що все полишає так як тепер є. 6. IX. с. с. 1658 р. Виговський перевів останню авдієнційну розмову з московським послом Кикином і підписав з ним перемирря до 14. X. 1658 р. і цього ж самого дня відправив на Москву.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УМОВА В ГАДЯЧІ.

По відправі Кикина на Москву, цього ж самого дня 6. IX. 1658 р. Виговський підписав Українсько-Польський договір (умову) в м. Гадячі з польськими делегатами. В Комісію для складання цієї умови входили від Польщі Смяровський Станіслав і Євлашевський Казимир, від України входили Виговський Іван, старший УЗкв і Немирич Юрій, полковник.

Гадяцька умова виразно відрізнялася від всіх попередніх умов і трактатів Богдана Хмельницького, тим, що тут фігурували дві окремі самостійні сторони договірні, а Виговський на Комісії репрезентував погляд української старшини у формі *Великого Князівства Руського* (Українського). Це перший державний акт Виговського, що визначав, ніби, самостійне місце в Польській державі, подібно до того, як мала Литва в Поль-

ській федерації, як складова федеративна частина Польщі. Литва репрезентувалася власною адміністрацією під керівництвом великого князя Литовського Яна Радивиля і він же був коронним гетьманом (старшим) польським у військовому відношенні. Згідно Гадяцького договору подібних прав набувало Велике Князівство Руське, в якому титул князя набував І. Виговський і він же набував титул коронного гетьмана. Це вже щось більше як до цього часу було, коли потрактуємо з теоретичного і формального погляду, бо ця умова не дала ніяких практичних наслідків ні Україні, ні Польщі.

Велике князівство Руське складалося з таких трьох польських урядових адміністративних територіальних одиниць — воєвідств: Браславського, Київського і Чернігівського, як про це записано в самій умові, про взаїмовідносини Великого Князівства Руського до Польщі. В другому пункті умови визначено:

„Вся Річ Посполита народу Польського, Великого Князівства Литовського і Великого Князівства Руського і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, цебто — ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною і в границях своїх і при свободах своїх...”

Звичайно, таке вирішення справи не знайшло признання ні в козацькій старшині, ні в козаків, ні тим паче в посполитих та міщан.

В кінці цієї умови Виговський від себе склав декларацію в доповнення, щоб ця умова увійшла в конституцію Річ Посполитої, а також, що козацького війська має бути 60.000 козаків і старшин в реєстрі, а по скінченню війни з Московщиною Виговський погодився зменшити козацький реєстр до 20.000 козаків і мати вільно найманого війська не більше 10.000 козаків. Згідно цієї умови Виговський негайно відкликав козацькі війська між Случем і Горинею. 7. IX. 1658 р. на всі пункти умови члени Комісії обох договорних сторін склали присягу.

На цю умову скоро появилися критичні оцінки як тодішніх так і пізніших істориків та державників.

Тут зачитуємо думку самого автора цієї умови Смяровського Станіслава. На польському соймі у Варшаві в 1659 р. Смяровський сказав:

„Нам треба на початку ласкати козаків, доки вони з нами живуться, потім наш уряд все змінить на старий порядок. Ми тепер мусимо погодитися на знищення Унії і уніятства, щоб їх за-

дурити і обманути та приманити; а потім... потім виробимо закон по якому кожен може вірвати як захоче — таким способом Унія зістанеться цілою. Велике Князівство Руське теж не залишиться на довго, козаки, які тепер думають про свої права і князівства вимруть, а їх потомки не так вже гарячо будуть відстоювати своїх прав і все прийме попередній вигляд і порядок”.

Поляк Антон Валевський, краковський професор дає таку оцінку Гадяцькій умові:

„Цей славний трактат завсіди буде пам'яткою слави Річ Посполитої. Тільки сліпий запал міг припускати, що поруч раптового зросту Москви Польща може обійтися без щирої помочі руської народності; ті, що так мислили, бажали зробити з неї забороло проти Москви — фортецю, обсажену кількома тисячами войовничого руського народу, що побідними битвами здобув собі право. Його відродження могло бути zarazом і відродженням сил Польщі, зобов'язаної до вдячності Виговському, Беньовському, а перед усім королеві — за довершення такого великого діла.”

А славний наш історик Михайло Грушевський дав таку характеристику Гадяцькій умові:

„Навіть не дуже уважно приглядаючись гадяцькому актові, ясно видно, що він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постуляту української автономії, „великого князівства Руського”. Акт цей перероблювано й переписувано разів з десять, і нарешті нашвидку, вночі виготовлено цю останню редакцію. Переробками цими приведено її до повного хаосу, і від головного постуляту — оцього „великого князівства Руського”: означення прав третього, новопризаного члена Річпосполитої — народу Руського, zostалися тільки цілком непоказні сліди... Навпаки, акт старанно маскує це формулою реституцією довоєнних відносин. Річпосполита зложена з трьох народів: польського, литовського і руського — замість сказати: з трьох державних одиниць; відновлюється цілком такою, як була перед війною — коли тяжкого великого князівства Руського не було...”

„Цілком проблематичною величиною являється наємне військо, що має утримуватися з доходів трьох воєводств і перебувати під начальством гетьмана: має воно бути гарантією гетьманської влади і автономії проти переваги „Корони” — чи протипагою війську Запорізькому? Це друге фактично певніше: може бути, що аргументувалось перед ширшими козацькими колами інтересами

автономності Русі, але в дійсності малося дати українській шляхті зброю проти переваги козацтва, особливо — козацької черні...

„В збірці Голінського вчислено „пункти згоди з козаками”, числом 18 і потім додано: „тих пунктів козаки були подали нашим комісарам 22, але їх обтято: добивалися князівства абсолютно Руського — при нім воеводства Волинського, Руського (Галичина, аж по Вислу, Величку і Шлезькі границі. С. 3.), Подільського, Белзького в Короні, а великим князівстві Литовським — Пинська, Бихова, Стародуба, Овруча та інших земель — але те все обтято і не дано згоди”.

„Таким чином мовчки відтиналися козацькі займанщини на Волині, Поділлі, в Пинським Поліссю, в воеводствах Минським, Мстиславським, Новгородським (район Чауського полку). Того, що не важилися написати виразно в акті, те договорювалося в секретній декларації Виговського, він зобов'язувався вивести залоги і ліквідувати Чауський полк”...

„Згідно запевненням Беньовського, Виговський не поділяв „сретичних видумок Немирича” і дбав тільки про власну небезпеку. Таку репутацію виписав йому потім і Рудавський: „тепер відомо, що Виговський тим договором хотів тільки здобути королівську ласку, щоб потім утекти з величезними скарбами, зібраними ще Хмельницьким”.

„Трудно вгадати, чи учасники цього акту — з української і польської сторони, в повній мірі відчували інші ще, основні небезпечності, зложені в нім: конкуренцію козацького і шляхетського елементу, що в нім містилася. Тим часом тут якраз була найслабша сторона акту, який можна було провести в життя тільки фуксом — за поміччю неясностей, недоговорень і масоквань або під непереможним натиском обставин. В основі своїй гадяцька унія — унія шляхетська, яка має забезпечити політичні впливи української шляхти, більше того — відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї соціальної верстви, вернути те, чим колись була або бажала бути. Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну роллю і забезпечити її, Гадяцька унія постулює, домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціально-економічних бажань і мрій будує цю нову унію...”

... українські шляхтичі сподівалися в короткім часі, під патронатом козацького війська і нової

унійної хартії, утворити нову економічну базу (в вигляді цих урядів і держав) — котра б дала їм змогу помірятися на два фронти — і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом”.

„Принцип нобілітації визначніших представників козацтва мав нібиго перекинути міст між двома таборами — шляхетським і козацьким і злагодити їх колізії. Але цілком ясно, що в останнім рахунку це означало тільки скріплення шляхетської верстви супроти козацької маси”.

„Цими заходами і плянами відповідали старшинські верхи на рух черні, демократичних елементів війська, їх гасла боротьби з панськими прагненнями старшини. Супроти того чернь шукала собі допомоги й опертя в московській адміністрації — заведенню нейтрального, як їй здавалося — воеводського правління, старшина поставила проблему обґрунтування і скріплення своїх клясових змагань в рамках польської конституції”.

„В тім вигляді, як вона (гадяцька унія. С. 3.) з'явилась на світ, вона не обіцяла нічого доброго, і ми побачимо далі, як ті, що тримались і проводили її, цією дорогою мостили собі стежки до повороту до коронних провінцій, — а не до нового державного українського будівництва на підвалинах, зазначених гадяцьким актом. Тому так детально розроблені в нім пункти про амністію, кадуки і т.д. Учасники думали найбільше про те, щоб під покровом цих постанов вимкнутися з козацької України, вернулися до своїх маєтків волинських, подільських і т. д., або дістати нові королівські надання за такий патріотичний акт (для Польщі. С. 3.) і дожити віку коронними панями і достойниками. Мостив цю стежку Виговський, мостив Тетеря і багато інших”.

Гадяцька умова своїми пунктами зводила правління Козацької України формально до трьох воевідств, а фактично до скорої ліквідації „Великого Князівства Руського” (по думці автора Станислава Беньовського), надаючи старшому титул сенатора польського сойму. Але основна проблема цього акту полягала в тому, що він зводив соціальні питання до стану з перед 1648 р. Польська держава мала б ліквідувати всі козацько-селянської суспільної верстви: свободу, волю, рівноправство з іншими верствами чи прашарками населення і віддання їх у підданство шляхті, панам, старшині і монастирям, напочатку православній а потім і католицькій ієрархії. Так собі думали польські автори умови і так розуміли всі поляки з королем і всею шляхтою. З самої умови — декларації старшого Виговського і критичних спо-

стережень видно, що як сам Виговський так і деяка його однодумна з ним старшина дбала собі в першу чергу за власну опіку і маєтності; старший Виговський, як і старший Хмельницький не змагалися за *сувереність* козацько-селянської України. Через свою антисоціяльну політику супроти „черні”, селянства і козаків, Виговський викликав проти себе не тільки їх опозицію але й ненависть та активну боротьбу, якою зміло керували московські агенти та рабовласники феодала. Цим Виговський викликав проти себе ті повстання і почалася доба яка в історії має назву „Руїна України”, хоч фактично вона розпочалася ще за Богдана Хмельницького на тлі соціяльних відносин, зокрема втечею населення за „границі” на схід, під москальського царя.

Українська делегація „Великого Князівства Руського” на польським соймі.

На початку 1659 р. у Варшаві засідав і радив сойм. На цей сойм прибула й делегація „великого Князівства Руського” в складі: генеральних старшин Носача і Груші, полк. Гр. Лісницький, по 2 сотників від кожного полку і 200 козаків. Провідником делегації був Юрій Немирич, депутат від Києва і його заступник Прокіп Верещага, депутат від Чернигова. Перед королем і соймом Немирич сказав дуже велику риторичну промову з якої тут подаємо деякі уступи:

„... Прийшли ми признати перед обличчям цілого світу й. к. в. короля Польського і Річпосполиту Польську і Корону Польську нашою батьківщиною і матіррю... В цілому світі немає такої волі як в Польській Короні; свобода і братське рівенство хай буде нашого з'єднання для потомків наших!... Не тисячі — мільони наших людей хочать бути підданими в. к. в. і всеї Річпосполитої! Радуйся, найяснійший король!

Vivat feliciter serenissimus rex Johannes Casimirus!
Vivat respublica Polona”.

На цю промову польський депутат відповів: „... дуже приємно бачити вас і чути такі слова, від тих що ще недавно були жорстокими бунтівниками, а тепер вірних підданих нашої батьківщини Корони Польської... та бажаєте з нами на співжиття і з'єднання, від котрого відірвала вас ваша старшина...”

Король прийняв українську делегацію і з кожним ручкався. При цім були подані „пункти” гадацькі, які дебатувалися цілий місяць в сенаті й парламенті. Поляки ніяк не хотіли погодитися з православієм, щоб ревіндикувати їм посідання і маєтності, які тепер в посіданню уніятів. Козаки

стояли на своїому і невідступили від своїх постулятів в користь унії і римо-католицизму. Дали козаки стояли на тім, щоб до „В. Кн. Руського” приєднати воєводство Волинське, Руське (Галичина) і Подільське та щоб у всіх руських воєвідствах каштеляне і воєводи були руські-православні.

Передаю й бажання старшого, щоб він міг по всій Україні судити, *старшина просила собі маєтностей та матеріяльних вигід*, таких як обіцяв їм цар московський. Повторили вимоги про 60 тисяч козацького реєстрового війська і інші вимоги.

Польська шляхта висловила й свою думку: „... Чи можемо сподіватися від гетьмана того, щоб він був на завжди послушний королеві й Річ Посполитій, коли він буде носити титул князівський, мати королівські права і дати йому кілька десятків тисяч війська — реєстрового козацтва та найманого? Звичайно, він буде коритися доти, доки набереться сили й доки буде котіти, а як не схоче коритися...?”

Мир з козаками не повинен нас сварити з Москвою. Помирилися з козаками для того, щоб помиритися й з москалями, бо й козаки хочять бути в одності з Москвою...!”

Деякі послы сойму висловилися рішуче проти того, щоб задовольнити вимоги козаків, зокрема проти того, щоб козаків нобілітувати в шляхетський стан. Дебати кінчилися на тім, як то маємо в тексті договору.

Король підписав і післав для підпису Виговському. Виговський підписав все так як схвалено соймом. Сталося це 6. V. с. с. 1659 р. і з гінцем післав королеві.

Гадацька умова в історичній дійсності має шмат зписаного паперу і більш нічого, вона не була здійснена!

Присягу на цей договір зложено 22 травня у Варшаві. За Польщу присягали: король Ян Казимир, римо-католицькі єпископи, гетьман коронний і гетьман Литовський за все військо, канцлери і підканцлери, маршалок посольської палати Ян Гнінський, — за „В. Кн. Руське”: генеральний писар Груша прочитав присягу і цілували євангеліє та хрест. Зміст української присяги такий: „Ми, послы руської нації будемо вірні його величності государеві своїому Яну Казимиру, королю польському і шведському і великому князеві литовському, його наслідникам...; відрікаємося від всіх союзів, раніш договорених і підписаних з іншими і відносин з чужими державами, особли-

во з царем московським; обіцюємо не приймати і не посилати послів і ні з ким не переписуватися без відома й. к. в.; у всьому згоджуватися з волею й. к. в. і Річпосполитої”.

Козакам надано шляхетство, але Носач відразу заявив своє незадоволення, бо, мовляв, шляхетство одержали тільки слуги Виговського, а його козакам не всім дано.

Козаки з наданого їм шляхетства зробили тільки жарти.

МОСКАЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА.

Гадяцька умова викликала з Москвою відкриту війну. Ті, москальські війська яких собі випросив у Москви Виговський проти „черні” — як внутрішніх ворогів, і які прибули в Україну у великій кількості, та вспіли ще перед гадяцькою умовою перевести пацифікацію в Києві й по інших містах, тепер відверто виступили війною проти Виговського і його правління. Ця умова викликала по всій Україні неспокої і повстання посполитих і козаків під проводом старшини, яка не погоджувалася із гадяцькою умовою. Особливо ці неспокої були на користь московським окупантам-займанцям, які зуміли організувати великі сили неспокійних мас під проводом деякої старшини.

Після підписання умови з Поляками, — Виговський вибрався з своїм військом і татарами під границю Московщини і став в міст. Каменнім, до московських воеводів післав вимогу, щоб йому видали ворохобників: Пушкаря та Барабаша, якщо ж не видадуть то піде війною на Москву. Татари прийшли не Виговському помагати а собі людей в ясир набирати. На татар до Виговського посилалися скарги, але проти татарської самоволі Виговський не був в силі боротися.

У війську Виговського, за його татарські спустошення неспокої, старшина виявляла опозицію, а козаки кидали полки й відходили до своїх домів. Пересторог Виговського татари не слухали й робили далі спустошення. Виговський з Каменки відступив до міст. Веприка, а козакам дозволив „провчити” татар.

8. X. 1658 рр. Виговський вислав листа до московського воеводи в Путивлі, кн. Гр. Долгорудова, в якому прирікав вірність цареві й скаржився на воеводу боярина Шереметьєва. Долгорукий відповів своїм листом і жадав звільнення двох арештованих старшин — Портмоїна і Тюмобаїва.

В тім часі Виговський одержав листа-грамоту

з Москви з дня 24. IX. 1658 р. в якій Виговського оскаржувалося за Портмоїна, Тюлюбаїва і за напад на Пушкаря, що був у керівництві неспокійних козаків. Тоді ж з Москви вийшов заклик до козаків, щоб скинули Виговського і вибрали собі старшим вірного Москві. Проти Виговського почалися бунти й повстання. В Полтаві вибрано старшим для ведення повстання — Кирика Пушкаря (сина Мартина Пушкаря), до Полтави повернено з Москви Довгала, Донця і Іскру. Між цими в Полтаві переведено вибір старшого і ним обрано ІСКРУ.

Виговський з Лівобічної України перейшов до Чигирини.

18. X. 1658 р. Виговський звільнив з під арешту Портмоїна і Тюлюбаїва і відіслав із своїм листом до царя. В листі Виговський підтверджував вірність цареві й скаржився на Шереметьєва за підтримку Пушкаря й Барабаша. В цей час Шереметьєв пішов слідом за Виговським і забрав Білу Церкву. В Полтаві виступив проти Виговського Пушкар, йому в допомогу пішов воевода Григорій Косигин, воевода Ромодановський дістав розказ з Москви, виступити в похід в Україну.

Початком листопада 1658 р. Ромодановський переступив границю в Україну і видав свою грамоту до населення України проти Виговського. Виговський відповів своєю грамотою до населення проти Ромодановського.

Козацький старшина Довгаль набрав собі козаків і зробив погром всім тим, що підтримували Виговського. Тепер Довгаль став Лубенським полковником. Були погромлені села й містечка: Горошин, Пирятин, Чернухи, Варви і Зазулля, вірний полк Виговського — полк. Гуляницького, за допомогою Ромодановського. Звідци Ромодановський пішов на Лохвицю й тут зимував. До Ромодановського прибули воеводи з військом кн. Куракин, кн. Львов і кн. С. Пожарський. В Лохвиці Ромодановський видав до населення грамоту в якій подав до відома про Гадяцьку умову Виговського з Поляками, про яку населення ще не знало. Ця акція Ромодановського дала блискучі наслідки для Москви, — населення не підтримувало війська Виговського, а саме військо козацьке почало громадно покидати Виговського, та приступало до Довгала, Пушкаря, Швеця і старшого Іскри.

В Лохвицю до Ромодановського прибув і генеральний суддя Безпалый, противник Виговського. Тут, в Лохвиці Ромодановський зібрав всіх

козаків і наказав вибрати собі старшим Безпалого. Містом перебування старшого („гетьмана”) Ромодановський визначив місто Ромен на р. Сулі. Ген. осаулом при Безпалому призначено Воронка, а полковником назначив Федора Жученка замість Пушкаря.

Тепер в Україні діяло аж три старших: Виговський — з волі Польщі і Іскра та Безпалый — з волі Москви.

10. I. 169 р. в 7 верствах від Лохвиці на Іскру напав полк. Скоробогатий і тут знищив полк Іскри і його самого. Тепер залишилися ще два старших, ворожих проти себе.

Опозиція все збільшувалася проти Виговського, Виговський вже нікому не вірив і організував при собі добровільний полк з чужинців: волохів, німців, поляків і сербів. Крім цього добровільного полку Виговський мав при собі три полки драгунів польських під командою Ловчинського.

4 лютого 1659 р. Виговський підійшов під Миргород і розгромив полк. Довгала. Полковник Довгаль при цій акції визнав зверхність Виговського. Москалі від Миргороду були відтиснені до границь.

**

Москва готовилася до боротьби з Виговським. Збірним пунктом московського війська вибрано м. Севськ. 30. I. 1659 р. сюди прибув з військом кн. Алексій Трубецький. Трубецький дістав наказ з Москви, щоб він в Переяславі зустрівся на раді з Виговським для заключення миру а разом з тим дістав 18 грамот до населення з закликом до повстання проти Виговського. Передумовою зустрічі були умови, щоб Виговський відіслав від себе татар а до міста було впущено воевод московських, розуміється з військом. Трубецький обіцяв іменем царя Виговському все простити і щоб Виговський показав Гадяцький договір і що обіцяв підписати такі самі умови як підписані з поляками.

13. II. 1659 р. Трубецький післав „гетьману” Безпалому своїх солдат — москалів з пушками в допомогу.

Умови Трубецького зводилися до такого змісту: „Гетьману обещали дати прибавку на булаву; соглашались сделать его киевским воеводой; его родственникам и приятелям и вообще полковникам и всей старшине решено дати каштелянства и староства; обещали удалить Шереметьева и не вводити ратных людей в Украину, а гетман должен

будет оставаться в подданстве и прервать союз с татарами”.

20. II. з Москви до Севська прибув піддячий Старков, ідучи до Виговського, в Зінківський табір Виговського.

1. III. Трубецький з військом прибув до Путивля. 24. III. до Трубецького повернувся під. Старков від Виговського і передав запрошення Виговського про зустріч з Трубецьким в 10 верст. коло міста Ромен. Старков поїхав далі на Москву.

26. III. Трубецький виступив з Путивля походом в Україну, а до Куракіна в Лохвицю, і в Ромен „гетьману” Безпалому післав гінців, щоб вони прямували з своїми військами на зустріч з ним.

30. III. Безпалый вже був у Трубецького, одержавши наказ він повернувся в Ромен. Виговський про це все довідався і відійшов з під Зінкова.

Полк. Гуляницького було відіслано до Конотопу. Звідци Гуляницький докучав москалям в Путивлі, Севську і Рильську.

В цей час з Москви повертався посол Виговського Кравченко, який мусів переїздити через терени зайняті Трубецьким. Трубецький прийняв Кравченка і обіцяв прощення всіх „тріхів” Виговському і просив Кравченка, щоб він переконав Виговського.

Кінцем березня Виговський вже був в Чигирині і тут скликав раду.

ПОГРОМ МОСКАЛІВ ПІД КОНОТОПОМ

З Виговським трималися всі правобережні полки і з лівобережних: переяславський, прилуцький, ніженський і чернігівський. Крім того мав найманих чужинців: татар, поляків, німців, сербів, волохів і інший зброд.

10. IV. Трубецький, після молебну, пішов з військом на Конотоп, а до Безпалого в Ромен і Куракіна в Лохвицю післав гінців щоб вони йшли з своїм військом до нього теж на Конотоп.

16. IV. до Трубецького прибув Безпалый з військом.

21. IV. до Трубецького прибув з Лохвиці Куракін з Пожарським і Львовом із своїми військами.

По дорозі, в міст. Срібному полк. Петро Дорошенко звів бій з Куракіном, але був розбитий і мусів відступити. Пожарський дав наказ вирізати всіх мешканців міст. Срібного, що й було виконано.

В Конотопі стояло два полки вірних Виговсько-

му: Чернігівський і Ніженський, силою 4.000 козаків.

Від 21 квітня до 29 червня 1659 р. Конотоп був оточений військами Трубецького і мусів вистримувати часті атаки.

12. V. Москалі напали на Борзну, тут вони розбили військо Золотаренка, взяли місто, спалили, набрали багато полонених і полишили багато побитими з обох сторін.

21. V. згідно тайним інформаціям протопопа Филімонова, Ромодановський, Куракін і Безпалій пішли на Ніжен і так само взяли, спалили і людей побили.

24. VI. 1659 р. до Виговського прибуло 30.000 татар під командою Махмет-Гирея, поприсягали собі на взаєм на дружбу і пішли на Конотоп.

Недалеко від Конотопа, під Шаповалівкою відбувся перший зустрічний бій. Тут було розбито Зінківський полк, а самого полковника Силку взято в полон. Силку було приковано до гармати.

До Конотопу ще 15 верстов. На луках коло міст. Соснівки Виговський розложив своє військо, команду віддав в руки Степана Гуляницького (брата полковника Гуляницького, що є в облозі в Конотопі) а сам з відділом козаків і татар султана Нурадина перейшов річку і пішов на москалів.

27. VI. Виговський вдарив на москалів які облягали Конотоп. У москалів стався переполох, але скоро опам'яталися і вдарили на військо Виговського. Виговський втік до Соснівки а москалі за ним погналися і при цьому взяли кілька козаків в полон. Від полонених вони довідалися, що з Виговським є багато татар під начальством султана Нурадина, султана Калги, мурзи Дзяман-Сайдака і мурзи Шурин-бея.

28. VI. Пожарський з 30.000 москалями погнавшись за Виговським, переправився через р. Соснівку, а Трубецький з Безпалім і іншими залишився під Конотопом. Пожарський далі гнався за Виговським, а коли загнався далеченько від річки, тоді з засідки вийшов Ст. Гуляницький (який залишився з своїми козаками в тилу Пожарського) зірвав мости і греблі та затопив місця водою. Пожарський опинився в добрій пастці, в болоті і зірвані мости. Москалі були оточені і знищені цілковито. Пожарського взято в полон і приведено до Виговського. Виговський відіслав Пожарського до хана татарського. Хан почав дорікати Пожарському, але цей у відповідь . . . угостил ханскую матъ епитетом, неупотребительним в печатном слове, и плюнул хану в глаза.

Разъяренный хан приказал отрубить ему голову перед своими глазами". Разом з Пожарським були порубані й його помішники: син Прокофія Ляпунова — Лев, два Бутурлини і декілька полковників.

29. VI. 1659 р. вийшов з облоги в Конотопі полк. Гуляницький з своїми козаками після 12 тижневої неволі з 2.500 козаками які залишилися живими, решта 1.500 козаків погинули в боротьбі з ворогом, хороби і голоду, при осаді.

Трубецький відступив з своїми недобитками від Конотопу і втік до Путивля. Поляки і хан дораджували далі гнатися за Трубецьким, хоч і в самому Москву, але Виговський далі не пішов і відступив до Гадяча. Звідци всі здобуті трофеї від москалів: прапори, пушки, барабани, і т. д. переслав до польського короля Яна Казимира а сам з військом пішов на Чигирин і зайнявся пляном як вигнати москалів з Києва та Білої Церкви. Хан ще деякий час грабував, ніби москалів, а насправді українське населення Конотопу й околиць, набрав ясир і повернувся в Крим.

Вістку про „зраду" Виговського в Москві прийнято з великим обуренням і проклинами, огірченням і гнівом помсти і то не тільки на свого бувшого Виговського, але й на увесь український нарід. На Україну для паціфікації був посланий один з прославлених тоді своїми жорстокостями й садизмом воєвода князь Юрій Никитич Барятинський, про якого в своїй праці москаль історик Генадій Карпов, з великим внутрішнім задоволенням і ненавістю до українського сепаратизму і свободи пише: (подаємо в перекладі з москальської мови):

„Барятинський держався одного правила: нагнати страху своїм ворогам — Черкасам (цебто Українцям), Полякам і Татарам. В час зради Виговського він ходив на лови за зрадниками, і по дорозі до Києва повісив їх більше 3.000 чоловіків. Після полону Шереметєва він запропонував цареві, для захорони Києва, „висечь и выжечь" на захід від Києва на верст 150 або й більше. . . по його рахункам в його час ним „посечено" до 15.000 чоловіків. Робив він для того щоб на своїх ворогів наводити страх, як він думав, а з другого боку, він знаходився близько до погибелі, бо Київ з усіх боків був відрізаний по всіх дорогах з Москвою, довкола скрізь повстання, в Києві не було засобів до харчування та й купити не було де. Щоб спасати себе від голоду, Барятинський виходив з Києва, нападав на міста й села „высекав изменников", відбірав від

них все що вони мали з харчів і провіанту й тим годував своє військо”.

ОПОЗИЦІЯ ПРОТИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО І ЙОГО ДОЛЯ.

В липні 1659 р. з Варшави повернулася українська делегація що була вислана під проводом Юрія Немирича. Немирича Виговський призначив командувати охочекомонним полком (зложений з чужинців) в Борзні, Ніжені, Чернигові й інших містах. Це викликало проти Виговського нову опозицію. В опозицію стали: ніженський протопоп Филімонов, полк. Василь Золотаренко, переяславський полк. Цюцюра та інші. Ці три названі особи спільно діяли й агітували аби було скликано Козацьку Раду й було обрано на старшого Юрія Хмельницького і передано йому булаву. До них приєднався й Брюховецький Іван, Сірко Іван і полк. Кальницький на Запорізькій Січі.

Запорізька Січ перша проголосила старшим Юрія Хмельницького.

Полк. Цюцюра закликав сотників і наказав триматися по стороні Москви і покликав до Переяслава кн. Трубецького з москальським військом. Хто з такою пропозицією Цюцюри не погоджувався, той на місці був забитий.

1. IX. 1659 р. до Ніжина прибув з Переяслава полк. Цюцюра і знищив до останнього вояка охочекомонних Юрія Немирича, а самого Немирича теж зарубали. До Ніжена тоді вступили з Цюцюрою ще деякі полки.

Це саме сталося й по інших полках і містах.

Почувши це, Виговський скликав Козацьку Раду коло міст. Германівки (Київщина). На Раді була зачитана гадяцька умова. Після зачитання умови тепер виступили проти Виговського колишні його однодумці та козаки, а зокрема ті козаки, що були в посольстві до Варшави і не були нобілітовані в шляхту.

На Раді сталася бійка: оборонці Виговського Верещака і Сулима були порубані, а сам Виговський втік з Ради, разом з Андрієм Потоцьким до Білої Церкви, комендантом жолнерського полку.

Козаки побігли за Виговським і не догнавши його, в селі *Бзині*, недалеко Білої Церкви зібрали свою нову Раду, на якій позбавлено Виговського гетьманства а старшим проголошено Юрія Хмельницького. До Виговського поїхали в Білу Церкву миргородський полк. Лісницький і каневський полк. Лизогуб і відібрали від Виговського булаву.

Віддаючи Виговський сказав полковникам: „Я віддаю бунчук і булаву, але з тією умовою, що Військо Запорізьке і на далі залишиться непорушно вірне польському королю”.

Гетьманські інсігнії Виговський передав в руки свого брата Данила і післав його разом з прибулими полковниками на Раду. А. Потоцький післав на Раду свого полковника Корчевського з трьома пунктами:

1. Щоб козаки склали присягу на вірність королеві.
2. Щоб увели в маєтностях дворянство.
3. Щоб випустили з Чигирина жінку Виговського і дали заложників у вірність.

По дорозі до села Бзині козаки зустріли відпоручників Виговського і Потоцького, від котрих довідалися, що Виговський передав булаву для нового старшого Юрія Хмельницького та відмовилися від вимагання Виговського у видачі їм.

Булаву було доручено старшому Юрієві Хмельницькому. Взявши її до рук Юрій Хмельницький промовив (тепер вже 18 річний):

„Кого бажаєте признати: польського короля чи москальського царя?”

Всі закричали, що бажають короля. Через кілька днів виявилось, що думки поділені: більшість за царя а меншість за короля.

Жінку Виговського звільнено і відправлено до Виговського. Про введення шляхти в маєтності відложено на вічні часи.

Так неславно закінчилося старшинування Івана Виговського. Хто ігнорує життям народу і його соціальними проблемами, проти того народ завжди повстає і позбавляє його керівництва над собою. Так бувало з Хмельницьким, що виявлялося в частих повстаннях, чи то т. зв. „своєвільництвах” і „бунтах”, — так сталося й з Виговським.

Так було — так і буде!

Позбувшись старшинства, Виговський затримав за собою київське воевідство і виступав як посередник між Польщею і Українським Запорізьким козацьким військом. Коли ж проти України виступив коронний гетьман польський Степан Чарнецький в 1664 р., Виговський виступив з своїм військом проти навалника Чарнецького, але був переможений і попав в полон Чарнецькому.

Чарнецький спільно з Беньовським (автором Гадяцької умови) судили Виговського і засудили до розстрілу. Екзекуцію виконано над Виговським 14 березня 1664 року біля Корсуня. Похоронений в Галичині.

VII. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В 1659—1663 РОКАХ

Вибори Ю. Хмельницького старшим і його діяльність.

В початку вересня 1659 р. в міст. Германівці відбулася Рада Старшин на якій позбавлено Івана Виговського старшинства і вибрано старшим Юрія Хмельницького, що тепер вже мав повноліття — 18 років. В цей час кн. Трубецький начальник москальських військ вже скріпився після поразки його І. Виговським під Конотопом і знову підійшов з своїм військом аж під Переяслав. Українська козацька старшина й самі козаки тепер були розбиті і розсварені між собою за орієнтацію: на кого орієнтуватися — поляків чи москалів, чи шукати ще якогось „опікуна“, яким тоді були або Шведи, або Туреччина з Кримською Ордою. Все ж таки більшість старшин і козаків стали на тім, щоб прийняти підданство москальське (Московщини), меншість за короля польського. Коли це стало відоме Трубецькому, то він запропонував Ю. Хмельницькому, щоб він прибув до нього в Переяслав на раду. Наївний і недосвічений Ю. Хмельницький із старшиною поїхав до Трубецького в Переяслав. Тут ім 27. X. 1659 р. Трубецький подиктував свої „поправки“ до „Переяславських пунктів“ Богдана Хмельницького з 1654 р., а саме: 1. Старший УЗкв підлягає наказам із Москви; 2. Москальські воєводи з москальським військом мають бути в таких більших містах — Києві, Переяславі, Ніжені, Чернигові, Умані і Браสลаві; 3. В північній частині України (що під Литовською окупацією) мають належати адміністративно і під окупацією Московщини; 4. Полковників призначає старший на козацькій раді („чорній раді“) і 5. Щоб старший Юрій Хмельницький склав присягу на вірність москальському цареві, і всі вимоги Трубецького Юрій Хмельницький із старшиною мусіли виконати.

Час від обрання Юрія Хмельницького і злочинства присяги Ю. Хмельницьким на вірність цареві можна фактично уважати, що існувала *Суверенність* Української Запорізької козацької державности, всього 5-6 тижнів. Це був, збігом обставин, факт існування Української державности, щоб знову обернулася, розірвана по части-

нах, у чуже підданство: Москальське, Польське і Австро-Угорське.

На жаль, старшина не розуміла значіння сувереного вільного державного життя, сама пішла та ще й потягнула молодого старшого Юрія Хмельницького.

Ю. Хмельницький з старшиною, на чолі з прилуцьким полк. Петром Дорошенком покорилися цареві, але з боязні перед козацтвом і опозиційною старшиною про це довго не признавалися. Вони не поміркували в чім їх слабкість і шукали собі опертя на чужі сили і орієнтації, а не на свідомій співпраці з усім населенням України: козацтвом, посполитими й міщанами, і тепер була на ці маси народні повна ігноранція. В цьому полягала слабкість Богдана Хмельницького, Івана Виговського а тепер Юрія Хмельницького. Вони вічно кидалися до чужих „опікунів“ за поміччю, як Поляків, Москалім, Туреччини та її васалів, Шведів і т. д. Москва ці шукання орієнтацій хитро й лукаво викаристовувала для себе, а керівники на чолі з старшим УЗкв дбали щоб зберегти свої особисті керівні становища і з тим і свої маєтності „даровані“ їм „опікунами“ як це бачимо з надань маєтностей в окремих реєстрах за керування кожного старшого УЗкв (читай: Старшого Українського і Запорізького козацького війська). А Москва з кожним роком і при кожному старшому УЗкв все вкорочувала „Переяславські пункти“ з 1654 р.

1660 р. Московія розпочала війну з Польщею. Ю. Хмельницький став із своїм військом на допомогу Московії. Москальський воєвода Шереметьєв з своїми полками пішов на Волинь, а Юрій Хмельницький із своїми козацькими полками пішов на південь (бо дістав такий наказ) щоб охороняти границі України від нападів Татар та інших сателітів Турецьких. Поляки з Татарами пішли клином між війська Шереметьєва і Хмельницького і роз'єднали їх, а потім і перемогли їх. Шереметьєв попов до полону полякам а потім відкупився своїм військом, яке поляки знищили,

а Ю. Хмельницький увійшов у переговори з Поляками і погодився на дуже скорочених „Гадяцьких трактатах” з 1658 р. Цим Україна зберегла автономію в Польській державі, але вже втратила титул: „Велике Князівство Руське”, про яке тепер вже й мови не було.

В початку 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся старшинства, склав свій уряд і булаву, і постригся в монахи під іменем Гедеона. Так тим часом кінчилася роля Хмельницького Юрія.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1. Барановичеві, єпископові київському Універсал ст. з 1660 р. на міст. Мринь з усіма селами, хуторами й підданими на вічність. Це містечко відібране від Ніженського монастиря.

2. Васютинському, шляхтичеві, Універсал ст. з 1660 р. на село *Хибаловку*, Ніженського полку, „за услуги військові” — на вічність.

3. Макошинському монастиреві Універсал полк. Гуляницького з 1660 р. на „поля панські” в Менській сотні — на власність.

4. Ніженському монастиреві, Універсал ст. з 1660 р. на села: *Дівцию Салтикову з перевозом*

на р. Десні, з озерами і млинами + с. Стольне + с. Волосковичі + с. Степанівку — все на власність і вічність.

5. Церкві св. Миколи в Києві Універсал полк. Дворецького з 1660 р. на всі маєтності, які дотепер церква має — на власність і вічність. Ці маєтності дотепер належали католицькому бернадинському монастиреві.

6. Цурковському, ніженсь. полк. Універсал ст. з 1660 р. на села: *Букшин, Колесники, Шельники, млин* і всіх посполитих в цих селах — на власність і спадковість. Ще в цім же році полк. Цуркановський дістав Указ від царя, підтверджуючий ці маєтності.

7. Чернігівському Троїцькому монастиреві Указ м. ц. з 1661 р. на с. *Кіянку з 3-ма деревнями* — на власність.

8. Шубі Степанові, шибалівському сотникові, Універсал наказного старшого, полк. Сомка Якима з 1660 р. на села: *Орлівку, Грабівку, і Муравейку* — на власність. В 1661 р. Шуба висвятився на попа, але всі маєтності полишив за собою.

Короткий час старшинування Ю. Хмельницького і брак матеріалів не дозволив нам навести більше цих універсалів на маєтності.

VIII. ТЕТЕРЯ ПАВЛО, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, В 1663 — 1665 Р.Р. ПРАВОБІЧНИЙ

Тетеря Павло, шляхтицького походження, до 1647 року займав становище регента гродського суду у Володимирі на Волині. В часі революції 1648 р. пристав до повстання і його було обрано полковником переяславського полку в 1648 р. Як один із здібніших був посланий старшим Богданом Хмельницьким, по переяславській догоді, в 1654 р., послом до Москви. За старшинування Виговського один з близьких і довірених старшин Виговського і співторець „Гадяцького трактату” в 1658 р. Підтримував концепцію Виговського — полонофільську.

На початку 1663 р. Юрій Хмельницький зрікся старшинства, козацька рада 18 березня 1663 р. обрала Павла Тетерю за старшого УЗкв. Польський король затвердив Тетерю на становищі старшого. Правобічна Україна опинилася під польською зверхністю з дуже скороченими правами, крім цього король іменував Тетерю старостою Чигиринським і ціле староство признав Тетері на ранг. До Москви Тетері відносини були ворожі і в стані війни. На поміч Тетері прийшли польські війська під керівництвом коронного гетьмана Чарнецького Станіслава. Тетеря за підтримкою Польщі претендував на єдиного старшого, цебто й Лівобережного, але Москва постаралася собі про окремого, Лівобережного старшого і ним був вибраний Брюховецький Іван. Так „опікуни і приятелі” та „охоронці гадяцької і переяславської умов” поділилися поміж собою на дві України: Лівобережжю і Правобережжю. Сталося це 13 червня 1663 р.

Цього дня коло Ніжина, в таборі воєводи москальського і боярина Великогана зібрана козацька рада (деякі історики її називають „чорною радою”) і вибрано на старшого УЗкв Івана Брюховецького. Між обома старшими настали ворожі відносини і війна.

Тетеря з цим не міг погодитися і запросив собі на поміч поляків і татар, щоб війною відібрати Лівобережну частину України. З цими військами перейшов на Лівобережну Україну, але не перемігши Брюховецького мусів відступити на Правобережжя. На Правобережжі проти Тетері повстав полк. Дрозденко Василь і розбив військо Тетері під Браславом. Ці події привели до зречення із старшого УЗкв та втікати до Варшави, під охорону своїх опікунів. Сталося це в 1665 р.

Після втечі Тетері до Варшави за булаву старшого УЗкв стало двох претендентів: полк. Дрозденко Василь і полк. Дорошенко Петро. Переможцем став полк. Петро Дорошенко, взяв в полон полк. Дрозденка і розстріляв, а після цього був обраний старшим УЗкв, завдяки „опіці” татар.

У Варшаві Тетеря перейшов на католицизм та прийняв польське прізвище Моржковський, але огірчений на поляків втік в 1670 р. до Туреччини і ще в цім році помер в Адріанополі.

**

Універсалів на маєтності виданих Тетерею нам не вдалося віднайти.

ІХ. ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, 1663 — 1668 РОКАХ

Біографія Івана Брюховецького.

Іван Брюховецький, козак чигиринської сотні в 1648-1650 роках. Від 1650 р. до 1657 р. при старшому Б. Хмельницькому виконував кур'єрську службу, а потім і при старшому І. Виговському аж до 1659 р. В 1659 р. відійшов на Запоріжжя, і тут в 1661 р. був обраний на *Кошового отамана* і був ним до 1663 р. Виступаючи проти збагачення старшини він цим здобув собі популярність серед козацтва і став їх провідником в змаганнях за соціальну справедливість козаків і посполитих.

На загальній козацькій раді, на якій приймали участь старшини й козаки (цю козацько-старшинську раду деякі історики називають „Чорною Радою”. Ц. З.), дня 13 червня 1663 р. коло м. Ніжина, в таборі москальського воеводи і дворянина Великогана ставилося трьох кандидатів на старшого: наказний старший Яків Сомко, ниженьський полк. Василь Золотаренко і запорізький кошовий Іван Брюховецький. Між цими кандидатами за булаву повсталала боротьба. Боярин Великоган все це бачив і радісно потирав собі руками.

Ця козацька рада була скликана по ініціативі Сомка, на якій в першу чергу не признано старшим своїм старшого Павла Тетерю. Самі вибори старшого були бурхливими. Найбільш популярним у козаків був Брюховецький. Між козаками Сомка і Брюховецького зчинилася бійка. Козаки запоріжці перемогли козаків Сомка і в наслідок цього обраним був Брюховецький. Сомко запропонував перед „доглядачем” за порядком виборів Великогана на неправильність виборів і оголосив нові вибори на слідуючий день, цебто 14. VI. На цих виборах козаки Сомка приєдналися до запоріжців і в кінцевому результаті був обраний старшим Іван Брюховецький. Москальські наглядачі, які приглядалися цим виборам, вручили нову булаву новообраному старшому І. Брюховецькому. Так стало в Україні двох старших: Правобічний Павло Тетеря і Лівобічний Іван Брюховецький. Москва признала права старшого

на обидва боки Дніпра Брюховецькому, і єдиного старшого.

ДІЯЛЬНІСТЬ І СМЕРТЬ ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО.

Після того як вибрано Брюховецького старшим і одержавши від Москви булаву і, маючи поміч воеводи Великогана, Брюховецький Сомка і Золотаренка обвинив у зраді і судив їх військовим судом у Борзні дня 18 червня 1663 р., і з ними тоді ж судили: лубенського полк. Шамрицького, переяславського полк. А. Щуровського, чернігівського полк. А. Силича, ще Павла Киндія, Ананія Семенова, Кирила Ширая — всіх їх засуджено на смерть і стято голови. Асистував цій страті москальський полковник. Інших 10 осіб закованих відвезено до Москви, а далі з Москви їх відправлено на Сибір.

У вересні 1665 р. Брюховецький поїхав на поклони до москальського царя: „Ударив чолом государеві Українськими містами”, з собою повів величезну делегацію з 585 людей: старшин і козаків. З старшин виїхали — Петро Забіла, Василь Дворецький, Грицько Гамалій, Матвій Гвинтовка, Захарко Шійкевич і подали від себе цареві челобитню, в якій писали:

„... а тепер ми, холопи твої, тобі великому государеві чолом б'ємо щоб ти, великий государ, тими ж селами (що був приложений реєстр тих сіл, містечок і міст) разом з населенням в них мешкаючими, нас холопів своїх з жінками і дітьми нашими відданими не були.” (мабуть полякам.).

Брюховецький повів і 8 „пунктів” своїх до „пунктів” Б. Хмельницького з 1654 р., як напр.: всі прибутки з України мали йти до спільної скарбниці Московії, податки з напоїв також мали йти до скарбниці Московії; закляжав москальських воеводів до таких міст в Україні — Київ, Кодаку на Запоріжжі, Кременчука, Лубнів, Миргороду, Ніжена, Новгород-Сіверська, Остеру, Полтави, Переяслава, Прилуки, Чернигова з москальськими залогами. При Б. Хмельницькому було двох во-

свод — у Києві і Чернигові; при Юрієві Хмельницькому — 6 воєводів а тепер — 12 воєводів, і то тільки на Лівобічній Україні. Крім того Брюховецький зрікся охорони православного митрополита в Києві перед московським патріархом. За таку вірність Москва надала Брюховецькому звання великого боярина, а також надала звання дворян тим старшинам, що були тоді в Москві разом з Брюховецьким.

За таку вірну службу Московії і цареві, цар їх щедро нагородив маєтностями (гляди нижче).

Брюховецький хоч і вийшов кандидат від Запоріжжя і козаків, але ставши старшим більше „черню” не цікавився, хіба відданням їх у кріпацтво старшині та новим дворянам, і тримався старшини та шляхти, яка тепер мусила з ним примиритися, як владою.

Через таку політику Брюховецького в Лівобережній Україні повстало три форми влади:

1. Полкова і сотенна адміністрація.
2. Городські магістрати.
3. Воєводські уряди — з московськими урядниками.

Народ („чернь”), старшина, духовенство, міщанство і вся Україна зненавидили Брюховецького і всякі прогріхи Брюховецького доносили до Москви. Донощиками на Брюховецького у воєводи Шереметьєва були єпископ Мефодій і полковник Дворецький.

1666 року на Лівобережній Україні була переведена московськими переписчиками перепись, але вона не дала бажаних наслідків, бо її майже всі саботували і подавали не повні дані, все ж таки вона дала Москві хоч приблизний перегляд відносно наложення податків.

1666 року уведено поперше в Полтаві воєводство. Воєводою був москаль Яків Хитрово, надзвичайно брутальний, некультурний і деспотичний: на козаків плював, счі вибивав а старшині відповідав: „я су тут от государя послан і болей всех, а вы все подчорти”.

Самого Брюховецького характеризують такі лукавства: в лютому 1666 р. до Брюховецького приїхав у гості лубенський полк. Григорій Гамалій разом з ігуменом Калистратом. Брюховецький прийняв їх дуже мило і вдячно, цілий день з ними гуляв і розважався, а вечером дав наказ закувати Гамалію і посадив під варту, і так протримав у Гадячі цілий рік, ніби за те, що втримує листування з правобічним старшим Петром Дорошенком.

Військового суддю Юрія Намазая Брюховецький відіслав до Москви, а там вже постарали запроторити його в Казань на силку.

Лисянський полк. Височан Брюховецьким був відісланий до Москви, а звіди його запроторили на Сибір.

Брюховецький прилюдно спалив вдову полковницю гадяцьку Остру і з нею багато інших жінок, ніби як нечесних жінок.

1666 року переяславці забили свого полк. Данила Ермоленка і намагалися забити й москаля воєводу, але той відбився своїм військом. Переяславчан як „полонених” відправив в Київ до Шереметьєва, а решті наказав відразу стягти голови в м. Гадячі. Шереметьєв в свою чергу стратив всіх в Києві.

1667 р. 13 січня, в Андрусові, між Польщею і Московією було заключено на 13 років перемир'я, по цій догоді Москва зріклася Правобережної України в користь Польщі, полишаючи собі тільки Київ з околицями. Запоріжжя мало бути під доглядом Москви і Польщі. Цей поділ зроблено без відома Брюховецького, тільки дано до відома про готовий поділ.

По обох боках Дніпра до Москви і Брюховецького постала ненависть, а найсильніша на Запоріжжі. Населення перестало платити всі податки а „чернь” готовилася до акції проти нових бояр і дворян.

Про поділ України треба було повідомити Туреччину, отож Москва вислала свого стольника Ладиженського, який поїхав через Запоріжжя, але його з Запоріжської Січі далі не випустили і пограбувавши забили.

Москва дала наказ Брюховецькому перевести слідство в цій справі, але він нічого не міг виконати, бо його влада там була ніяка і найбільш ненавиділи.

Вся Україна бунтувалася проти москальських військ та воєводів, москалів і Брюховецького; в містах і містечках міщане втікали з посполитими до козаків щоб не платити податків і мати при собі зброю для потреби. При цім зростала популярність Правобічного старшого Дорошенка. Це змусило Брюховецького до зносин з Дорошенком і сподіватися допомоги проти Москви. Ці самі мотиви примусили Брюховецького помиритися з Печерським архимандритом Гізелем і єпископом Мефодієм.

ПРОГолошення сувереності Лівобічної України і війна з Московщиною.

1 січня 1668 р. Брюховецький скликав до себе в Гадяч на нараду полковників: київського — Дворецького В., переяславського — Думитрашка-Раїча, полтавського — Кумбишецького, прилуцького — Горленка Л., чернігівського — Самойловича І.; генеральних суддів — Забілу Петра і Животовського Павла, генерального писаря Михайла Феська, протопопа Адамовича Семеона і Сіножацького Яна, поляка.

На цій нараді Брюховецький поінформував присутніх про стан в Україні і запропонував „Відмовитися від солідарності з Московією і разом із старшим Дорошенком Петром самим боротися за самостійність і незалежність України, ... запропонувати москальським воєводам, разом з їх військом, виїхати з України: якщо по доброму не вийдуть з України, тоді силою треба вигнати.”

Звільнену Лівобічну і Правобічну Україну будуть управляти кожний старший свою частину: Правобічну П. Дорошенко а Лівобічну І. Брюховецький. Рішено післати свого представника до Туреччини полк. Гамалію Грицька, лубенського полковника, а до Кримського хана — писаря Гречаного Степана.

В той же день, по скінченню наради, протопоп Адамович і шляхтич Сіножацький Ян поспішили до своїх міст і прозрадили заміри Брюховецького й наради полковників київському воєводі Шереметьєву.

В той же день в самій Прилуці між місцевою полковою владою і московським воєводою дійшло до збройного конфлікту, в якому було побито одного москальського прапорщика і солдатів. Населення відмовилося платити московському воєводі податки. Тоді активно виступили проти Москви і воєводів в Красному Колядині, Карабутові, Срібному, Переволочній, Варві, Журавцях, Іваніці, Монастирищі, Ічні і в інших сотнях

В січні 1668 р. московський посол Тяпкин Василій писав Ординнащокину: „... що люди незадоволені андрусівським миром і прикликають старшого Правобережної України Петра Дорошенка, і що міщани й козаки, зокрема селянство („чернь”) по обох боках Дніпра дуже люблять і шанують митрополита Тукальського і старшого П. Дорошенка”.

12 січня 1668 р. до Прилуки повернувся з Гадяча (резиденція старшого І. Брюховецького)

полк. Горленко Лазар і заявив московському воєводі Загряжському, що все це робиться з наказу Брюховецького. Воєвода був арештований і закутим доправлений до Гадяча. Подібна акція з наказу Брюховецького була переведена по цілій Лівобічній Україні, де мав владу старший Іван Брюховецький. Недалися арештувати і оборонилися тільки воєводи ніженський — Ржевський і чернігівський — Толстой, бо їх попередили зрадники Сіножацький та протопоп Адамович.

Потім воєвода Загряжський був взятий Петром Дорошенком і перевезений до Чигирин, де й був триманий у в'язниці. Звідці Загряжський втік за допомогою ігумена Трехтимирського монастиря.

6 лютого 1668 р. цар прислав листа Брюховецькому в якому зрікався збору всіх податків, і щоб ці податки збирав сам Брюховецький з полковниками до військового скарбу.

8 лютого 1668 р. почалося на Лівобічній Україні повстання і вигнання воєводів і їх війська. Цього дня Гадяцький воєвода Огарьов добився авдієнції у Брюховецького. Брюховецький порадив воєводі виїхати з Гадяча. При виїзді воєводи козаки затримали як воєводу так і його солдатів, почалася бійка, Огарьов був ранений, його жінка покалічена і віднесена до лічниці. Скрізь повиганяли воєводів і їх залоги та звезли їх всіх до Гадяча. По всій Україні піднялося повстання. На Дін, до Донських козаків Брюховецький післав своїх послів з листом і закликком до спільної дії проти Москви. Донці обіцяли поміч.

Та хоч і виганяли воєводів і їх військо з України, але старшина, козаки і нарід Брюховецького ненавиділи за його попередні дні, старшинування і москальську орієнтацію.

На здушення повстання Москва вислала свої війська під командою воєводи Ромодановського. В травні, біля міст. Котельви почалися перші бої москалів з козаками. Полковники побачивши безсилість Брюховецького перші покинули Брюховецького і вибрали для себе тимчасового старшого полк. Дем'яна Многогрішного. Д. Многогрішний вислав посла з листом до старшого Правобічного Петра Дорошенка, щоб прийняв старшинство і на Лівобережній Україні. З цього приводу Дорошенко вислав листа до Брюховецького і запропонував передати йому булаву і старшинство. Брюховецький пропозиції Дорошенка не прийняв а його послів арештував і закував до гармати.

7. VI. 1668 р. на *Сербинському полі коло Диканьки* зустрілися військо Дорошенка з військом Брюховецького. Козаки Брюховецького радісно

привіталися з козаками Дорошенка і заявили: „Ми за Брюховецького битися не будемо!”. Це перерішило успіх Дорошенкові і програу Брюховецькому. Дорошенко післав свого сотника Дрозденка до Брюховецького, щоб передав булаву, але Брюховецький відмовився передати, сидючи в кріслі нічого не відповідаючи. Коло шатра піднявся крик п'яних козаків, які увірвалися до шатра й з лайками кинулися на Брюховецького, схопили й повели до Дорошенка. Дорошенко запитав Брюховецького чому він не здав булаву йому, але на це Брюховецький нічого не відповів. Дорошенко наказав Брюховецького закувати до гармати і подав знак рукою, що означав засудження. Козаки кинулися бити Брюховецького киями і так забили до смерті. Тіло Брюховецького із стану Дорошенка було відвезено до Гадяча і тут з усіма почестями як старшого було похоронено в соборній церкві.

Так по друге заіснувала, хоч Лівобережна Україна за старшого Івана Брюховецького сувереною як *Українська Козацька Республіка* на протязі часу від 1 січня до 7 червня 1668 року.

Дорошенко ставши обочіним соборним старшим прийняв зверхність москальського царя, але на становищі старшого довго не втримався і був Москвою позбавлений старшинства й вивезений до Москви, звідки вже ніколи не повернувся в Україну. Деякі наші історики Брюховецького трактують як найвірнішого москальського сатрапа. Як бачимо з вище сказаного Брюховецький таким не був і він заслуговує на більшу й докладнішу перевірку подій самого Брюховецького.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО.

1. Брюховецькому Іванові, старшому українського козацького війська Лівобічної України по Указу м. ц. надано: *Шептаковську сотню*, в Стародубському полку + *двір у Москві* + *мошковських людей* як охорону для двора. Шептаковська сотня надана у власність з усіма мі-

стечками селами й посполитими, з усіма угодіями на власність і спадщину потомству.

Примітка: Після смерті Брюховецького Шептаківська сотня переписана „на кухню” старшим. Так вона перейшла у „рангові” маєтності.

2. Гамалійові Грицькові, полк. Лубенському по Указу м. ц. надано в 1668 р. на власність з усіма приналежностями і посполитими села *Бодавку Великі Піски і Хоружівку*.

3. Горленкові Лазареві, полк. прилуцькому по Указу м. ц. з дня 17. IX. 1666 р. надано на власність і в спадковість *дворянство і с. Ольшани* з 50 дворами.

Примітка: Полк. Л. Горленко був забитий своїми козаками.

4. Густинському монастиреві по Універсалу с. в. З. 1665 і 1668 р. р. надано *с.Демянівку* на власність з посполитими.

5. Думінському Олександрові, козацькому війтові по Указу воеводи Шереметьєва з 1668 р. надано *грунти при Обишовському лісі* на власність і спадковість.

6. Кемборовичеві Маркові с. в. З. з 1666 р. надано *с. Березу з млином* на власність в ніженському полку.

7. Крякову Михайлові по Указу воеводи чернігівського Шереметьєва в 1668 р. надано *с.Церковиці*, в чернігівському полку, на власність.

8. Лизогубові Іванові, Лизогубові Якові і Ярмоленкові Данилові по Указу м. ц. надано *дворянство*.

9. Осипенкові, козакові, підтвердив своїм Указом воевода кн. Волконський з 1667 р. на власність *с. Гречани*, Стародубського полку.

10. Полуботкові Левкові, писареві Чернігівського полку по Універсалу с. в. З. надано *с. Полуботківці*, Чернігівського полку на власність і спадковість.

11. Шемтуковському Казимирові, польському шляхтичеві по Універсалові с. в. З. з 1668 р. надано *с. Глухоярську і усіма землями* на Глухівщині і посполитими.

Х. СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ДОРОШЕНКО ПЕТРО, ПО ОБОХ БОКАХ ДНІПРА В 1665 — 1676 РОКАХ

Петро Дорошенко є внуком старшого козацького Михайла Дорошенка, родом з містечка Сосниці на Чернигівщині. Народився 1627 року. В 1657-1658 р. р. — прилуцький полковник, потім військовий осаул і полковник інших полків.

Після втечі старшого УЗкв Павла Тетері до Польщі в 1665 р. старшим себе проголосив медведівський сотник Опара, але його Татари арештували, скинули із старшого і забрали булаву та передали тодішньому полк. Петрові Дорошенкові. 1666 р. в Чигирині відбулася Козацька Рада на якій і було обрано старшим УЗкв. Турція признала його старшим, а Дорошенко прийняв Турецький протекторат. Дорошенко тепер був тільки старшим на Правобічній Україні.

Ставши старшим Дорошенко *здумав* об'єднати під свою зверхність Правобічну, Лівобічну і Запорізьку частини України в одну державу, далі приєднати Волинь і Галичину аж по Вислу, — чому спротивилися Польща, Московщина і Туреччина.

На Лівобічній Україні тоді старшинував Іван Брюховецький, який теж мав у програмі об'єднання *всіх частин України* під свою зверхність але кожний із старших хотів все об'єднання зробити тільки для себе, з чого виникла сварка і непорозуміння.

13 січня 1667 р. в Андрусові Москва з Варшавою поділилася Україною по р. Дніпрі, з тим, що Київ відходив під Московську зверхність. Так повстали Правобічна Україна і Лівобічна Україна а Запоріжжя творило собою третю частину України, на чолі якої стояли кошові, а старші себе проголошували протекторами Запоріжжя.

Поділ України між Москвою і Варшавою викликав народне повстання по обох боках Дніпра а старші це повстання мали на думці використати для себе щоб під цим претекстом об'єднати у своїх руках обидві, або й усі три частини України. Про змагання Брюховецького сказано вже в попередній статті, тому тут обмежимося тільки зма-

ганням Петра Дорошенка та інших. Але й змагання П. Дорошенка були не легкі, бо Дорошенка теж ненавидів народ та козацтво за його „опікунів”: турків та татар, що доконували завжди великої руїни населенню України.

Дорошенко з пропозицією не погодився і вів тайні розмови з Москвою, щоб обидві України об'єднати під його старшинством і протекцією царя московського, а разом з цим провів інтриги проти Брюховецького, що мовляв, Брюховецький готує повстання проти Москви. Тоді Брюховецький виступив з пропозицією, щоб спільно виступити проти Москви і Варшави та об'єднати обидві України. Дорошенко погодився, але зажадав від Брюховецького передачі йому булави. Брюховецький з цим погодитися не міг. Боротьба за булаву Лівобічної України, як відомо з попередньої статті, скінчилася трагічно для Брюховецького.

7. VI. 1668 р. по замордованню Брюховецького і забрання його булави, Дорошенко проголосив себе старшим обох Україн — Правобічної і Лівобічної. Так по п'яти роках знову відновилася одна Україна по обох боках Дніпра.

З під Диканьки Дорошенко пішов до своєї столиці Чигириня, а для Лівобічної частини Дорошенко призначив наказним старшим Дем'яна Многогрішного, чернигівського полковника.

Цей момент Москва підступно використала для себе і на Сіверщину вислала свого воєводу Ромодановського, який і обсадив москальським військом Сіверщину, приєднуючи до Московщини. Многогрішний звернувся за поміччю до Дорошенка щоб вигнати Ромодановського із Сіверщини, але Дорошенко не мав стільки війська щоб допомогти, а татари були далеко, та й населення ненавиділо Дорошенка за його ликих „союзників” турків та татар.

В час обсаджування Сіверщини Ромодановським, архієпископ чернигівський Лазар Баранович виступив з пропозицією про прийняття Москаль-

ської зверхности над всією Україною а в тім і над Сіверщиною. Многогрішний послухав Барановича і піддався Ромодановському. На Сіверщину увійшли москальські війська без спротиву Многогрішного. Але для Москви цього було мало: їй треба було дістати документ від старшого про віддання Сіверщини під москальську зверхність, а тому що Дорошенко з цим не погодиться то треба знайти для таких коншахтів нового старшого. Многогрішний був тільки наказним старшим, отже не міг підписувати документів такого порядку як зречення від Сіверщини, тому треба було перевести вибори нового старшого на Лівобічну Україну. Так і сталося: 16 березня 1669 р. Дем'яна Многогрішного обрано старшим Лівобічної Ураїни, в Новгород-Сіверському на старшинській раді.

На Запоріжжі так само збунтувалися козаки проти Дорошенка й не признавали за старшого і тут ще в 1668 р. було обрано старшим полк. Петра Суховієнка, але й Суховієнко довго не втримався старшим. По нім у 1669 р. обрано старшим полк. Михайла Ханенка, який протримався на цім становищі до 1674 р., тримався він поляків а потім перейшов із Запоріжжям під старшого Самойловича.

В 1669 р. Україна знову була поділена на три частини: Правобічна під старшим Дорошенком, Лівобічна під старшим Многогрішним і Запоріжжя під старшим Ханенком.

Дорошенко вів з Поляками війну, дістаючи поміч від населення.

В 1672 р. Дорошенко порозумівся з Туреччиною і дістав військову допомогу під командою Магомета IV і вигнав Поляків з Правобічної України.

7. X. 1672 р. в Бучачі підписано мирний договір Дорошенка з Польщею, по якому Польща зрікалася Правобічної України, а Туреччина за поміч Дорошенкові дістала Поділля з Кам'янцем Подільським, решта Правобічної України полишилася в руках старшого Дорошенка.

Тепер Дорошенко знову виставив думку про об'єднання всіх частин в одну Україну.

„На всій Україні має бути один старший, і йому тако має підлягати і Запоріжжя; воєводів не має бути ніде, — навіть в Києві; Московське правительство буде охороняти Україну, але у внутрішні справи України не буде вмішуватися”.

Москва спочатку вдавала, що погоджується з такою думкою, але в дійсности повела таку

політику, щоб Україну прибрати до своїх рук.

Старший Дем'ян Многогрішний Лівобічної України все мав непорозуміння із старшиною, яку все потайки настроювала Москва, та й сама Москва його ненавиділа й не довіряла за те що він виміг від Москви відкликання воєводів з міст та зречення податків в користь військової старшини; Многогрішний домігся від Москви й призначення 30.000 реєстрового війська, тільки для Лівобічної України.

В березні 1672 р. генеральна й полкова старшина зробили пуч проти старшого Многогрішного, арештувала й позбавила його старшинства і видала Москві. Москва після туртур вислала Многогрішного з родиною в Сибір.

Старшим на Лівобічну Україну, тоді ж в 1672 р., обрано з волі Москви Івана Самойловича.

Задум старшого П. Дорошенка змарнила Москва руками старшого Івана Самойловича і старшого Запоріжжя Михайла Ханенка.

Самойлович інтригував перед Москвою Дорошенка, за його задум об'єднання всіх трьох частин України під одну булаву; Поляки також інтригували в Москві проти Дорошенка щоб позбутися його з Правобічної України, що потім їй вдалося привернути свій стан посідання з 1667 р. Москва також хотіла дістати Правобічну Україну і з тою метою допомогла Самойловичеві своїм військом, Весною, в березні 1674 р. Самойлович дістав від Москви військову допомогу і разом з воєводою Ромодановським перейшли Дніпро, забрав Київ і Чигирин і дня 15. III. 1674 р. змушено Дорошенка зріктися старшого Правобічної України, а в Переяславі того ж року Самойловича обрано старшим обох Україн

Тепер Дорошенко звернувся до своїх протекторів: Турків і Татарів. Ті прийшли на поміч Дорошенкові, але Дорошенкові нічого не помогли, тільки набрали з України ясиря та ограбували з рухомого майна населення і повернулися звідки прийшли. Цілий рік 1675 пройшов у братовбивчій боротьбі Дорошенка із Самойловичем. Населення Дорошенка не підтримало, а навпаки підтримувало Самойловича та втікало на Лівобічну Україну, та далі через границю під москальську зверхність. Великі простори на Правобережжі лишилися пустими.

У вересні 1676 р. Дорошенко зрікся старшинування й передав булаву Самойловичеві. Так Самойлович став старшим Правобічної і Лівобічної України.

Тепер Москва взяла під свою „опіку” Петра Дорошенка і покликала його до Москви. Тут він пробув від 1676 до 1679 р. р. як заслонець, а звідци вислано Дорошенка як воєводу до м. Вятки де й пробув тут до 1682 р. За свою службу воєвідську він дістав в нагороду деревню Ярополче у Волокамському повіті і тут ще проживши 16 років, помер як емігрант у 1698 р., не побачивши вже більше своєї Батьківщини, за яку провадив стільки боротьби не тільки з чужими але й із своїми рідними братами, не лякаючись і братовбивства (Брюховецького). Дорошенко боровся за об'єднання а не сувереність України.

ГРАМОТИ, УКАЗИ ТА УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ПЕТРА ДОРОШЕНКА.

Скільки універсалів видав на маєтності Петро Дорошенко, старший УЗ_{кв} за час свого керування в Україні нам не пощастило зібрати всіх надань і подаємо тут тільки два універсали, які нам вдалося зібрати.

1. Гоголові Євстахіїві, полк. подільському згідно грамоти польського короля з дня 6. XII. 1674 р. надано село *Ольхівці з усіми посполитими*, на власність і спадковість.

2. Касперовичеві Васи́леві по Універсалу з 1668 року надано село *Борківку з усіми посполитими* того села на власність і спадковість.

ХІ. МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, В 1669 — 1672 РОКАХ

Многогрішний Дем'ян в початку козацько-селянської революції в 1648 р. приймав активну участь і був генеральним осаулом при старшому Б. Хмельницькому від 1648 р. В тім же році брав участь при переговорах з Поляками у Зборіві. Від 1648 р. командував чернігівським полком, а за старшого І. Брюховецького брав участь у повстанні проти москалів. В березні 1669 р. був обраний за старшого Лівобічної України і признав зверхність Москви.

Один з істориків так характеризує Многогрішного:

„Прямий і різкий Многогрішний не знайшов собі прихильників ні серед вищої старшини, ні у впливових колах Москви”.

Многогрішного на старшого обрано у Глухові 16 березня 1669 р. По виборі старшим тодіж і там же Многогрішний із старшиною зложили „Глухівські статті” й подали московським урядовим представникам на затвердження. Зогляду на тяжке становище Московії ці статті Москвою були прийняті і скасували всі „статті” уложені з Брюховецьким в 1665 р., а все ж „глухівські статті” не вернули всіх прав „Переяславських пунктів” Хмельницького, і старший і старшина цими глухівськими статтями не вернула собі всіх прав, і значно обмежували українську автономію, якщо можна назвати тодішні державні й адміністративні відносини Москви до Лівобічної України.

Коли Многогрішний довідався що Москва веде переговори з Польщею проти України, тоді Многогрішний нав'язав контакт з старшим Дорошенком. За зносини з Дорошенком та протести проти поведінки московських воеводів, урядників і війська проти населення Лівобічної України, дало привід організації проти Многогрішного пучу, які виконали його ж старшини, за намовою воеводів, в березні 1672 р. Многогрішного було схоплено і передано до Москви. Після допитів з туртурами Многогрішного вислано на Сибір, тут він і помер в 1696 році.

Многогрішного любили козаки як „селянського

сина”, зате ненавидила його старшина, особливо старша та генеральна.

Побоюючись народнього гніву старшина скликала під московською охороною і на Москальській державній території, в урочищі Козацька Діброва Раду і вибрала собі за старшого І. Самойловича.

За доби урядування старшого Д. Многогрішного сталася одна подія, яку тут треба відзначити, що мала рішальний вплив на діяльність наступних старших УЗкв і навіть відгомін того організаційного порядку має й до нинішнього дня в Московії, Україні і по інших країнах. 1669 р. старший Д. Многогрішний і козацька старшина з одного боку і московські послы склали договір із 27 статей. В одній із цих статей послы вимогли, щоб в Лівобічній Україні був організований один *охочекомонний полк* з 1000 людей з усіх станів населення. На обов'язку людей цього полку покладалося слідкувати за всим життям в Україні: підслухувати всі розмови між населенням, урядниками, старшиною і все доносити до команди того полку. Для службовців цього полку уложені свої особливі правила, яких не було дотепер в козацьких полках. В цей полк набрано „мужиків”, міщан, своєвільників, розкозачених козаків, позбавлених старшин старшинського звання і всякий інший елемент. Цебто по теперішній термінології був організований полк шпигунів, який потім і перевів пуч проти самого Д. Многогрішного. Цей самий полк також організував вибори на старшого Самойловича, і потім перевів пуч і проти Самойловича.

В Московії організація таких таємних формацій відома вже в XIII столітті, тепер вона занесена і в Україну, а подібні організації тепер діють по всім світі. Такий то винахід Москви!

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА Д. МНОГОГРІШНОГО.

1. Многогрішний Дем'ян, як старший УЗкв власним універсалом „надав” собі на булаву посполитське населення Гадяцького полку.

2. Адамовичеві Семенові, попові, по Універсалу

з 1671 року надано село *Кладкову* з усіма посполитими на власність.

3. Барановичеві Лазареві, архієпископові Чигиринському по Грамоті м. ц. надано село *Киянку* з трьома іншими селами й посполитими на власність

Селяни сіл *Плоского* і *Шатрища* скаржилися до свого магістратського начальства на архієп. Барановича Лазаря, що „святий отець” надокучує всім селянам, забіраючи їх для себе, не маючи на те ніякого права.

4. Борковському Василеві по Універсалу старшого з 1669 р. надано підтвердження на село *Борковське*, на власність і спадщину.

5. Бутовичу Грицькові по Універсалу старшого з 1670 року надано село *Сари* і село *Крупи* на прохарчування.

6. Густиському монастиреві по Універсалу старшого з 1668 р. підтверджено на власність село *Дем'янівку*, *Сріблянської сотні*, *Прилуцького полку* і на вічність; по Універсалу старшого з 1670 р. підтверджено вдруге с. *Демянівку* на власність і вічність з усім послушенством населення.

7. Домонтовичеві Іванові по Універсалу старшого надано села *Смолин* і *Максимівку* „до спокійного держання”.

8. Касперовичеві Леонтію, попові, Універсал

старшого на село *Дурні* і один млин під *Седневим*, потім був замінений на ліпший в с. *Ришпинськ*ім.

9. Лисенкові Іванові, полковникові, по Універсалу старшого надано „*грунти пустовські*” при селах *Желвицях* і *Гущині* і „*пляцями дворовими в цих селах*” на вічність і власність.

10. Максаковському монастиреві по Універсалу старшого з 1669 р. надано звільнення від всіх податків, щоб всі доходи полишилися для монастиря.

11. Миклошевському Михайлові по Універсалу старшого надано село *Зазірки* в *Глухівській сотні* на вічність і спадковість. По Універсалу старшого з дня 12. XII. 1671 р. надано підтвердження на село *Зазірки*.

12. Рихловському монастиреві по Універсалу старшого з 1669 р. надано села: *Городище*, *Великі Будища*, *Вишенки в Понорницькій сотні*, на вічність і без побору податків з доходів монастиря.

13. Михайлові Миклашевському по Універсалу сотника *Рубана Данила* з 1671 року надано млин в селі *Зазірках* на власність (як придане від тестя зятеві).

14. Любецькій шляхті по Універсалу старшого з 21. III. 1671 року надано підтвердження на їх маєтності у вічність і спадковість.

ХП. ІВАН САМОЙЛОВИЧ, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ПО ОБОХ БОКАХ ДНІПРА В 1672 — 1687 РОКАХ

Самойлович Іван, син попа, тому його називали попівичем, народився в містечку Ходорові на Сквірщині, тоді Київське воєвідство, звідци переселився в Красний Колядин, прилуцького полку. В Красноколядинській сотні був писарем, потім сотником у міст. Веприку, після цього наказним полковником Чернігівського полку. Жонатий на дочці багатого краснянського орендаря Івана Богатого. Будучи козацьким урядником за послуги брав взятки, з чого скоро збагатів.

В березні місяці 1672 р. після пучу проти старшого Дем'яна Многогрішного і передачі його в Москву, дня 17 березня 1672 р. в містечку Козацька Діброва Самойловича обрано старшим Українського і Запорізького козацького війська, як Лівобічної України.

„Це була енергійна і честолюбна людина, яка поставила собі завданням з'єднати під своєю владою всю Україну”, згідно характеристики одного історика. „Самойловича недолюбили за його ненажерливість і користолюбство, брав взятки за уряди й за що хотів”, писав другий історик. „Покладаючись на ласку Московську, цей колись „добрий і до всіх людей склонний і прихильний” попович став забуватися. Почав правити всім самовластно, без ради старшини, поводився з нею згорда, за уряди брав хабарі, дуже запанив, і як підозрівали — задумував по собі передати булаву синові та зробити старшинство дідичним у своїм роді. Так він поставив проти себе всю старшину”.

Дітей своїх з малих літ підготовляв до високих керівних становищ. Початкову освіту своїм дітям він давав сам, а потім віддав вчитися до Москви і там вислужуватися, а як вже вирости то понаставляв їх полковниками: Якова стародубським полковником а Григорія — чернігівським; а свого племінника Кіяшка — гадяцьким полковником. Доньку віддав за Москаля боярина Василя Шереметьєва, київського воєводу (від 1658 р. до 1682р.) Обзавівся дворянами і великими магнатами-державцями.

На Лівобічній Україні тоді стояло московське

військо під командою воєводи Ромодановського. На початку 1674 р. Самойлович разом з воєводою Ромодановським перейшли на правобережжя і забрали Канів та Черкаси і поставили тут своє військо. Правобічні полковники, що признавали дотепер владу старшого Петра Дорошенка з'явилися тепер до старшого Самойловича. На 17. III. 1674 р. було скликано до Переяслава військову раду, на яку прибули і полковники Правобережної України від таких полків: Білоцерківського, Браславського, Кальницького, Канівського, Корсунського, Могилівського, Поголоцького, Подільського, Уманського і Черкаського.

З Лівобічної України прибули полковники: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніженський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Разом від 20 полків. Прибув на цю раду і старший війська Запорізького Михайло Ханенко.

На цій раді Самойловича проголошено Старшим України Лівобічної, Правобічної і Запоріжжя. Старший Михайло Ханенко сам зрікся старшинства на Запоріжжі. *Так Самойлович став старшим пошматованої на три частини України, об'єднавши під собою всі частини в одну Україну.*

Ханенко на цій же раді свої клейноти передав Самойловичеві, але Дорошенко свого старшинства не зрікся і клейнот не передав. Продовжував триматися з невеликою кількістю свого війська та опірався на Турецькі та Татарські війська, що тоді стояли в Україні. Турки і Татари стояли на Поділлі і Браславщині: брали ясир і немилосердно грабували населення. За всі ці здирства прокльони населення адресувалися на Дорошенка, що він їх тут тримав. Поляки тоді захопили й тримали західні та північні частини України. Цілий 1675 рік на Правобічній Україні пройшов у взаємних кровопролиттях: Дорошенко бився з турками і татарами з одного боку і Самойлович з Ромодановським з другого; населення масами втікало на Лівобережжя а то й далі на Сло-

божанщину. Не маючи ніякого виходу, старший Петро Дорошенко нарешті у вересні 1675 р. зложив і свої клейноти до рук Самойловича, і зрікся старшинства. Так Іван Самойлович став старшим, на той час, соборної України, в тодішніх її границях.

1677 р. Турки обложили Чигирин і взяли його. Ромодановський змушений був втікати. Вигнавши з Правобережжя Самойловича і Ромодановського Турки поставили за старшого *Юрія Хмельницького*, який вже два роки знаходився у них в полоні.

ХІІІ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ, СТАРШИЙ УЗКВ, ПО ДРУГЕ, В 1677 — 1681 РОКАХ

На початку 1663 р. Юрій Хмельницький зрікся свого старшинування і вступив в монастир в містечку Сміла монахом під іменем *Гедеона*. Тут він спокійно перебував аж до 1675 року. Цього 1675 р. Турки з Татарами захопили м. Сміла, а Юрія Хмельницького вивезли звідци й примістили десь в невідомому місці аж до потреби.

1677 р. Турки з Татарами захопили місто Чигирин, а старший УЗКВ Самойлович Іван, із своїм „опікуном” москалем, воєводою Ромодановським перейшли на Лівобережну Україну. Правобережна Україна полишилася під турецько-татарською окупацією без старшого. Тепер окупантам потрібно було мати для себе старшого, який би мав не тільки репрезентувати населення й територію окупованої частини України, але щоб цей самий старший міг виконувати завдання і вимоги окупантів: боронити окуповану територію від Лівобережного старшого І. Самойловича, збирав з населення податки й віддавав окупантам, додавав харчування та збирав ясир, який йшов для торгівлі в Істамбулі та по інших тодішніх ринках, де провадилася торгівля людьми як живим товаром (як худобою).

Тепер в 1677 р. питання старшого стало актуальним для Туреччини. Юрія Хмельницького привезено до Немирова, скликано старшинську й козацьку раду й з наказу окупанта проголошено старшим УЗКВ Правобічної України, надавши нову назву, визначаючи „сувереність” України під назвою *Сарматського Князівства*, а самого Юрія Хмельницького затитуловано Князем Сарматським. Резиденцією Юрія Хмельницького полишено м. Немирів.

Юрій Хмельницький був чесною людиною і патріотом своєї Батьківщини-України. Для інтриг і провокацій зовсім не надавався, тому окупанти його не могли використати для своїх інтересів як би хотіли того. Туркам він тепер став непотрібним.

Турки тепер Юрія Хмельницького видали Молдавському господареві Дукові, який був турецьким васалом. 1681 р. на розказ із Істамбула Юрія

Хмельницького було відвезено до Кам'янця Подільського і тут був трьома турецькими башами задушений. Так безвинно і трагічно закінчив своє життя Юрій Хмельницький. Історики однозначні з тим, що Юрій Хмельницький до управління Україною не надавався і завжди був настроєм „других”, і він найменше заподіяв лиха в часі свого управління Україною.

ДАЛЬША ДІЯЛЬНІСТЬ І. САМОЙЛОВИЧА, СТАРШОГО УЗКВ.

Поділля і Браสลівщину Турки віддали Волоському господареві, більша частина Правобережжя опинилася в Польських руках, а під владою Самойловича полишилися такі полки Богуславський — полк. Самуся, Корсунський — полк. Іскри, Побужський — Абазина і Хвастівський — полк. Семеном Гурко-Палієм. (Стан з 1685 року.)

**

1676 р. помер київський православний митрополит Йосип Нелюбович-Токальський. Цей момент Москва постаралася використати для себе, щоб майбутній київський митрополит перейшов під благословення московського патріярха. Українське духовенство і військовий уряд довго відбивалися від цих замахів, але старший Іван Самойлович, запобігаючи царській ласки, не згодився прикласти своїх рук і перевів вибори на митрополита свого свояка Гедеона з князів Святотоплк-Четвертинських, який прийняв „благословення” (затвердження) в 1685 р. від московського патріярха, але ще треба було виконати формальності перед царгородським патріярхом, якому підлягали дотепер київські митрополити. Це завдання взявся виконати московський уряд через свого посла при Отаманській Порті, який виміг від Турецького уряду щоб той вплинув на царгородського патріярха і дозволив київському митрополитові *формальне піддання під московського патріярха*, що й сталося в 1687 році.

**

1686 р. Москва з Польщею заключила т. зв. „Вічну угоду”, щоб мати вільну руку проти Туреччини. Згідно цієї умови Москва заплатила за Київ 146.000 рублів і пообіцяла воювати Кримську Орду. В цей час Австрія, Венеція і Польща мала воювати Туреччину.

Самойлович до такої політики Москви поставився *неприхильно* але відмовити свого війська Москві не міг і мусів вислати козацьке військо під команду московського командувача боярина Василя Голицина. Самойлович радив Голицину йти в похід ранньою весною, але Голицин ради не прийняв і пішов літом, коли степ був сухий і небезпечний від пожегарів. Татари цей момент використали з користю для себе, і як тільки військо появилось в степу, — степ запалили. Через брак трави для коней і браку харчів для війська кінного а також і пішого, бо пожега степу спричинив і загибель великої кількості худоби, що випасалася в степу. З цих причин армія Голицина зазнала великої смертності від голоду й хвороби. Похід не вдався! Голицин щоб виправдатися з власної провини в провалі походу обвинуватив чомусь Самойловича і подав до Москви оскарження на Самойловича. А тим часом агенти Москви підготували пуч проти Самойловича.

ПУЧ ПРОТИ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА І КІНЕЦЬ ЙОГО ВЛАДИ.

Москва дала доручення старшині відібрати від Самойловича булаву і клейноти старшинські і звільнити його з становища старшого. Самойловича арештовано 22 липня 1687 р. в старшинськiм обозі на приказ Голицина за „измену”. із старшим сином і без суду заслано на Сибір. Маєтки Самойловича забрано і розділено на двох: одну частину віддано до скарбу царського, другу — до скарбу козацького. Меншого сина Самойловича, чернігівського полковника Григорія, за те що він „бунтувався”, цебто пробував оборонятися, при арешті — дано під суд і засуджено на смерть і немилосердно замучено в Сівську.

Старшого сина Якова, стародубського полковника, що був вивезений на Сибір, по двох роках, в 1689 р. помер на засланні в Сибірі, в Тобольську. З заслання вже ніколи не повернувся і старий Іван Самойлович. Він зложив свої кості у далекій, непривітній чужій Сибірі. під владою москальських царів.

На першу вістку про арешт старшого Івана

Самойловича, у війську сталися розрухи в таборі під Кодаком, де стояв Прилуцький полк. Козаки вкинули у вогонь свого полковника Горленка Лазаря.

На місце Івана Самойловича, старшина настановила на тимчасового старшого Василя Борковського, ген. обозного, найбагатшого тоді в Україні магната — державця необчислених маєтностей і посполитих.

Донос на старшого Івана Самойловича тоді підписали: Борковський В. — ген. обозний, Вухалевич Михайло — ген. суддя, Прокопович Сава — ген. писар, Лизогуб Яків — полковник, Гамалія Григорій — полковник, Думитрашко Раїч — полковник, Солонина Кость — полковник, Забіла Степан — полковник, Кочубей Василь — ген. писар, Лісницький — зн. військовий тов., Скоропадський Іван — військовий полк. писар, знач. військовий тов.: Нос Іван, Радич Пантелимон, Мокрієвич Карло, Маковський Іван — кролевецький сотник, Раковицький — писар прилуцького полку, та інші.

СТАН КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В 1685 Р.

За старшого Івана Самойловича в Україні існували такі полки:

Правобережні полки:

Білоцерківський, Браславський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Могилівський, Поголоцький, Подільський, Уманський, Черкаський, Хвастівський і Побузький — всіх полків числом 12.

Лівобережні Полки:

Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніженський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський — всіх полків числом 10.

Крім цих 22 полків було організовано самим Самойловичем 4 полки охочекомонних кінних і 2 полки охочекомонних піших. Отже тоді в Україні існувало 28 полків.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

1. Самойловичеві Іванові, старшому УЗкв, по Указу м. ц. Петра Олексійовича і Івана Олексійовича з дня 21 лютого 1685 р. надано село *Неплівку* в Рильській сотні з усіма посполитими, 5 присілків з 52 дворами посполитих в Кромській сотні — на власність і спадковість.

2. Балурові Федорові, полк. писареві по Уні-

версалу старшого з 1687 р. надано село *Аксютинці*, в Роменській сотні, Лубенського полку на власність і спадковість.

3. Борковському Василеві, сотникові, по Універсалу старшого з дня 4. VI. 1672 р. надано села: *Авдіївку, Ковалівку* — Понорницької сотні і село *Бобровицю*, коло Чернигова, село *Борковку* в Борзенській сотні з посполитими на власність і спадковість.

4. Боксукові Маркові, зн. в. тов. по Універсалу старшого з 1678 р. надано село *Припутні* з посполитими — на ранг.

5. Бутовичеві Григорієві, протопопові гадяцькому і переяславському по Універсалу старшого з 21 лютого 1675 р. надано села: *Сари і Крутки* з усіма посполитими в тих селах на власність.

6. Голубові Константинові, ген. бунчужному по Універсалу старшого з 1681 р. надано село *Довгалівку* на власність і село *Підляшне* на ранг, з усіма посполитими.

7. Горленкові Лазареві, прилуцькому полк. по Універсалу старшого з 1682 року надано села: *Поднище, Ольшанку, Дубовий Гай, Ковтунівку, Галицю, Ряшки* — в Прилуцькому полку, з посполитими на власність і спадковість.

8. Густинському монастиреві по Універсалах старшого з 1672, 1674, 1678 і 1685 років надано нові села і підтверджено попередні надання на власність з посполитими такі села: *Демянівку, Маційвку, Лавки, Полове, Яськи* та надано право щоб монастир міг вживати всіх майстрів і ремісників для потреб монастиря „за спасибі й молебні св. отців монастиря”. Посполиті почали вписуватися в козаки, на цих посполитих монастир поскаржився старшому Самойловичеві, на що Самойлович видав Універсала в якому писав: „... а в козаки аби мужики не запобігались...”, а трьох козаків розкозачено і звернено монастиреві в підданство.

9. Демонтовичеві Якові, знач. в. тов., по Універсалу старшого з 1684 р. надано с. *Годунівку* до тимчасового користування.

10. Думитрашків-Райчі, полк. по Універсалу старшого з 3 квітня 1678 р. надано міст. *Березань*, та села: *Надру, Паршинку, Лукаші, Войтове, Крукове, Березанку* з усіма посполитими, з хуторами, землями, лісами й водами на власність і спадковість „За верную службу”. Всі ці надані маєності були підтвержені Указом м. царя.

11. Домонтовському Іванові, мглинському сотникові, по Універсалу старшого з 1680 р. надано

село *Мала Заріча* — „за військову службу” на власність і спадковість.

12. Жученкові Федорові, полковникові, по Універсалу старшого з 1682 р. надано село *Жуки*, полтавського полку з посполитими на власність.

13. Забілі Петрові, ген. обозному, Універсал старшого з 1681 р. надав с. *Обтов і с. Клішки* — на власність його другій жінці.

14. Зелинському Федорові, по Універсалу Чернігівського полковника Самойловича Григорія надано село *Савинки* на власність з посполитими.

15. Золотоношському монастиреві, по Універсалу прилуцького полк. Думитрашки-Райча, надано село *Служчина Слобода* на власність з посполитими.

16. Калиновичеві Никифорові, зн. в. тов., по Універсалу старшого з 1673 року надано село *Івашків*, Чернігівського полку, з усіма посполитими на ранг.

17. Кашперовичеві Лаврові, військовому капелянові, по Універсалу старшого з 1679 р. надано село *Дурней*, в Чернігівському полку на власність і спадщину. Під час перебування Кашперович „приорав” собі багато козацької землі. Скарга козаків на Кашперовича за „приорання” землі полагоджена на користь Кашперовича.

18. Кандибі Федорові, зн. в. тов., по Універсалу старшого з 1679 р. надано посполитих і козаків для всіх господарських праць в околицях його маєностей, коло села *Семяновка і його хуторів*.

19. Кублицькому Костеві, ген. військовому судді, по Універсалу старшого з 1681 р. надано на власність „третю часть байраку військового, під назвою *Соколе*”, щоб не був пустошений козаками і посполитими.

20. Кублицькому Костеві, ген. військ. судді, по Універсалу Полтавського полковника Жученка з 1687 р. надано „клин лісу військового” на власність.

21. Левенцеві Прокопові, бунч. тов., по Універсалу старшого з 1685 р. надано с. *Куклинці*, в Полтавському полку на власність „за службу”.

22. Левенцеві Прокопові, по Універсалу старшого з дня 11. V. 1685 р. надано с. *Нижні Млини* на власність і спадковість.

23. Лисиці Іванові, по Указу московських царів Петра I і Івана з 12. III. 1682 р. надано село *Пекарі*, Лубенського полку та млин на р. *Ромен*, млин „За ставком”, греблю в с. *Лотоках*, і село *Родинець* — все на власність з усіма приналеж-

ностями і посполитими. Всі ці маєтності були власністю Лубенського полку — військові.

24. Лісницькому Данилові, син Лісницького Григорія, по Універсалові старшого з 1672 р. надано села: *Матяшівку, Милюшку і міст. Шишак* на власність з усіма посполитими.

Лісницький Григорій, ген. військовий суддя був взятий в полон поляками, разом із старшим Іваном Виговським, і був розстріляний у 1684 році.

25. Ломиковському Іванові, по Універсалові ст. з 1680 р. надано село *Вишеньки* на ранг.

26. Мазепі Іванові, генеральному осаулові, по Універсалові старшого з 1672 року надано село *Малий Самбір* на ранг. Села Великий Самбір і Малий Самбір від 1648 р. були вільні, військові. Цим універсалом вони передані в приватне власне користування і в спадщину. Ці села були заложені виходцем із Галичини ще в XV столітті з м. Самбора. Так ці села називалися аж до 1920 року.

27. Максаковському монастиреві по Універсалові старшого з 1675 р. надано протекцію на монастирські маєтності і звільнено від податків.

28. Максаковському монастиреві, по Універсалові старшого з 1680 р. надано села: *Максимівку і Холми* на власність, з посполитими.

29. Новицькому, полковнику охочекомонного полку по Універсалові старшого з 1672 р. надано *Нехайівку* на власність і спадковість з посполитими.

30. Полуботкові Левкові, генер. осаулові, Указ м. ц. з 1681 р. на село *Савинки і декілька млинів* на р. Убеда, коло Чернигова на власність і спадковість.

31. Прокофіїві Михайлові, Глинському сотникові, Указ м. ц. на с. *Волошиновку*, миргородського полку, на власність і спадковість.

32. Самойловичеві — синові старшого Самойловича Івана, надав батько Універсал в 1672 році на села: *Перегони і Дешковичі* на власність і спадковість.

33. Себастьянові Василюві, полковому обозному,

Універсалом старшого з 1674 року надано села *Гурбинці і Ігнатівку* на власність і спадковість.

34. Софоновичеві Максимові, попові м. Глухова, Універсалом старшого з 1683 року надано *Слободу Хотлчвинку* на власність і спадковість з усім прислушенням і посполитими.

35. Другим Універсалом з того ж 1683 року надано посполитих для праці на його млині на р. Есмані.

36. Сулимі Іванові, сотникові, Універсал старшого з 1672 р. на село *Скопці*, переяславського полку на ранг.

37. Сулимі Федорові Івановичеві, сотникові, Універсал старшого з 1677 р. на села: *Сулимівку, Лебединівку, Кучакоківку* на власність і спадковість з послухністю посполитих до всіх праць.

Сулима Іван — офіціал польного гетьмана Жолківського Ст., одержав від свого шефа „кусок” землі і дозвіл поселювати людей на цій землі. Так повстали села Сулимівка, Лебединівка і Кучаківка. Старший Богдан Хмельницький ці села потвердив за Сулимою Іваном і так вони підтверджувалися аж до смерті, а потім перейшли на його сина Федора.

38. Тамарі Степанові, полк. переяславському, по Універсалу старшого з 1672 р. надано міст. *Демонтов* на ранг.

В 1687 р. бунт козаків і посполитих проти Самойловича відбувся і в Демонтові. від цього бунту потерпів і полк. Тамара, шкоду спричинену козаком Наливайком, потім винагородив його сини, віддаючи за це частину свого лісу.

39. Устіяновичеві, сотн., Універсал чернигівського полк. Борковського з 1683 р. на володіння людьми поселеними коло його млина.

40. Чернявському Григорієві, обозному чернигівського полку, Універсал старшого з 1685 року на село *Сорочинці Далекі (Сорочинці Лісові)* на власність.

41. Щуровичу Мартинові, Кошанському сотникові, Універсал старшого з 1679 р. на село *Няньково* на власність.

XIV. МАЗЕПА ІВАН, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, В 1687 — 1709 РОКАХ

Біографія Івана Мазепи (Деякі дані)

1. Перші відомості про рід Мазепи датується в 1644 році, коли Микола Мазепа дістав від польського короля Зігмунда I село *Мазепинці*, в Білоцерківщині (Київське воєвідство). Він мав мабуть сина Михайла.

2. Михайло Мазепа в 1572 р. дістав підтвердження від короля Зігмунда Августа на с. Мазепинці, а в 1674 р. дістав с. Пісочну, від Генрика Валуа, коло Любомира. Мав двох синів: Федора і Миколу.

3. Федір Мазепа був військовою людиною і приймав участь в повстанні проти Польщі, був поляками взятий в полон, засуджений на смерть і в 1697 р. скараний у Варшаві.

4. Микола Мазепа після свого батька і брата успадкував маєтності с. Мазепинці і с. Пісочну, які король Ян Казимир підтвердив. Микола Мазепа мав сина Степана.

5. Степан по батькові дістав у спадщину села Мазепинці і Пісочну. Під час повстання під проводом старшого війська Запорізького Богдана Хмельницького Степан пристав до повстанців і Богдана Хмельницького. В 1659 році Степан Мазепа знову повернувся під владу польського короля і дістає підтвердження на с. Мазепинці і с. Пісочну, а 1662 р. був іменований чернігівським підчашим, як прихильник Виговського. Титул скоріше гоноровий, як реально-прибутковий. Степан помер в 1665 році.

Степан був жонатий на шляхтичці Марині Мокоевській і мав з нею одну дочку Олександру, яка потім по-третє вийшла заміж за Войнарівського і одного сина Івана (нашого пізнішого старшого УЗкв).

Марина Мазепа в старших роках пішла в монастир і була ігуменею київського Флорово-Вознесенського монастиря. Померла в 1707 році маючи 90 років.

Дочка Олександра померла в 1694 році.

6. Іван Мазепа дістає по батькові в спадковість всі маєтності, і по батькові королівський декрет на чернігівського підчашого в 1665 році.

**

*

Іван Мазепа народився 20. III. 1632 р. в селі Мазепинцях. Початкову освіту мав в Братській школі а потім у Могилянській Колегії (Академії); вчив реторику і латину. Ці науки потім спрямували його на політичну і дипломатичну службу. Після закінчення Колегії київський римо-католицький єпископ Лещинський поручає молодого Мазепу польському королеві Янові Казимирови, як довіреного слугу. Від себе король вислав Мазепу на студії до Голандії артилерійському ділу. Тут він пробув три роки і відвідав ще Францію і Німеччину. З закордону повернувся в 1659 році, і в тім же році був післаний з особливим дорученням до Виговського, як старшого УЗкв.

1663 р. Івана Мазепу вислано з королівським листом до старшого Юрія Хмельницького, але за той час сталася зміна і лист був доручений старшому Тетері.

1664 р. Іван Мазепа з доручення короля привіз старшому Тетері гетьманські клейноти і тодіж виступив як королівський посол перед військом Запорізьким (Січ), щоб приєднати їх до Річипосполитої Польської. Успіх і кар'єра молодого Мазепи не давала супокою шляхтичам конкурентам на королівському дворі. Почалися проти Мазепи інтриги і провокації, особливо злостним виявив себе шляхтич Ян Хризостом Пасек в 1662 р. По стороні Пасека стояв і сам король. Це врешті примусило Мазепу покинути королівську службу у Варшаві (мабуть за згодою короля) і повернутися до Мазепинець, до батька.

1669 р. Іван Мазепа запропонував свою службу П. Дорошенкові. Мазепа дістав перше найменування ротмістра прибічної сотні, потім генеральним писарем (деякі автори твердять що ген. осавулом). В цей час Мазепа одружується з вдовою Анною Фридрикевич, дочкою білоцерківського полк. Семена Половця. В 1702 р. вона померла, не полишаючи ніяких нащадків.

1674 р. Петро Дорошенко посилав з доручен-

нями до Лівобічного старшого Самойловича, щоб об'єднатися, а після цього до Туреччини. Маючи при собі відділ козаків і такий же татар. Мазепа поїхав попри Січ. Тут його спіймали, татарів порубали, козаків пустили до дому а Мазепу взяли в полон і засудили до смертної кари, але помилували. З Січі вже далі не пішов до Туреччини і повернувся до Самойловича, бо Дорошенко вже втратив попередні значення і впливи. В Самойловича знову Мазепа зайняв становище дипломата і ще в тім же році був висланий до Москви.

1678 р. Мазепа вже у війську і брав участь в здобутті Чигирин. До 1681 р. Мазепа не мав ніякого офіційного урядового становища і числився у війську як військовий товариш, виконуючи при цім різні дипломатичні доручення, вже як шляхтич-дворянин.

1682 р. вже був ген. осаулом і з доручення Самойловича виступав при виборі кн. Четвертинського на київського митрополита і щоб київську православну метрополію передати під Московського патріярха.

22. VII. 1667 р. проти Самойловича організовано пуч. Самойловича арештовано і назначено вибори нового старшого УЗкв.

25. VIII. 1687 р. на р. Коломак в урочищі Козацька Діброва, генерального осаула Івана Мазепу обрано за старшого УЗкв.

МАЗЕПА ІВАН, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА.

На старшого було кілька кандидатів з тієї старшини, що підписала донос до Москви на Самойловича, це Василь Борковський, Вухаєвич, Прокопович і інші. Чи Мазепа був причасний до скинення Самойловича — не доказано, але ще перед виборами він пообіцяв всій старшині маєтності і посполитих в підданство не жаліти а п'ятьом старшинам полковництво. Та головний а тут його перемоги й вибору це дана взятка 10.000 рублів кн. Голіціну, який фактично переводив виборами. Кандидати — конкуренти бачучи опіку Голіціна над Мазепою вже наперед зрезигнували, одержавши від Івана Мазепи обіцянку підвищення в уряді.

24. VII. 1687 р. Голіцін зібрав генеральну старшину козацьку, якій було зачитано статті для нового старшого УЗкв (Глуховські з 1672 р.). Старшина все то підтвердила, також підтвердже-

но за старшим і старшиною всі маєтності, роздані попередніми старшинами; тут же постановлено щоб старший не міг відібрати від старшин маєтностей та змінювати старшинський склад без царського указу; щоб Україну тісніше пов'язати з Московщиною ухвалено дбати про те, щоб було більше мішаних подруж та щоб українці переходили жити в Московщину. На останок Голіцін порадив старшині вибрати старшим Івана Мазепу.

На виборі старшого приймало участь 800 кінних і 1200 піших козаків. Їх було поставлено в коло, поза цим колом стояло друге коло москальського війська Голіціна, решту козацького війська репрезентували делегати по одному від кожного полку, а їх думку висловлював генеральний писар Василь Кочубей, такою писаною клявзелею:

„А замість полків на монаршій службі, їх царського пресвітлого величства що стоять на Запоріжжю і полків Миргородського, Переяславського, Прилуцького, Чернігівського, охочекомонних кінних Новицького і Пашковського та охочекомонних піших Яворського і Герасимового а також сотні Глуховської і повище Кодаку сотні Ніжинського, Кожуховського і Івановського, за самих тих полковників, сотників і за отаманів курінних, і за всю чернь (так Кочубей називав козаків. С. З.) і рядове товариство, я Василь Кочубей — писар військовий генеральний, власною рукою підписуюся”.

Голіцін запитав козаків кого вони хотять мати за старшого, козаки мовчали, а потім кілька козаків заявилося за Мазепу і тоді всі закричали за Мазепою, а декілька козаків зголосилося за Василем Борковським. З цього бачимо, що вибір старшого не був вільний, тільки під натиском Голіціна з його москальським військом, а вибори провадив сам Голіцін. А одна деталь: старшим вибрано не бойового старшину, тільки канцеляриста і нікому невідому особу.

У підтверджених статтях було скорочено кількість козацького війська з 60.000 на 30.000 козаків. Це викликало неспокій в козаків, бо їх малося розкозачувати й обернути в посполиті,

3. VIII. 1687 р. почалися перші заворушення проти старшого Івана Мазепи, бунтувалася проти Мазепи і деяка старшина за ті „коломацькі статті”, які підписав Мазепа по своїм виборі на старшого. Зідно цих статтів: нормувалися відносини України до Московщини, зменшено козацького війська як подано вище (до 30.000 козаків),

мастки генеральної старшини звільнялося від податків для військової скарбниці.

Маєтності Мазепи і всієї старшини також звільнялися від податків, зате збільшувалися побори від козаків і посполитих та ремісників. Населення таким порядком не було спокійне і тому цілком справедливо бунтувалося проти Мазепи й його нових поборів та порядків.

„Чернь” стала робити порахунки із старшиною, якої вже не могла зносити, через їх насильницькі й брутальні відносини до козаків і посполитих. Було забито полкового осаула Кияшку, прилуцького полк. Лазаря Горленка козаки вкинули в гарячу піч а потім ще живим закопали, переяславці арештували свого полк. Полуботка Левка, ніженці свого полк. Ярему, вбито багато старшин а також побито багато горільчаних орендарів та шинкарів. Незабули козаки й посполиті про владик, протопопів, попів і монастирів і проти них бунтувалися за непомірні тягарі й поведінку до „черні”.

Проти всіх цих розрухів, бунтів і повстань Мазепа показав свою „сильну руку”. Він скоро все це криваво здушив, старшині й державцям дозволив з підданими поводитися суворо і безпощадно карати за найменший прояв непослуху. За це Мазепу „чернь” зненавиділа і в його пізніших акціях не підтримувала, що стало трагічним як для самого Мазепи, так і його старшини, що з ним поділяла його недолю.

„Щойно 4. VI. 1688р. наведено в Україні спокій. Козаки видали полк. Григорія Самойловича (Чернигівського полковника). Його відвезено в Сівськ і тут засудежно на смерть — тричі довелося йому рубати голову, бо не було доброго ката”. Так з перших днів показав себе Мазепа як „добрий володар, політик і дипломат...”

Весною 1688 р. Мазепа післав 50.000 козаків на допомогу Голіцину в кримський похід, хоч мав у реєстрі тільки 30.000 козаків.

В серпні 1689 р. Мазепа, виїхав до Москви, щоб зміцнити свої позиції, щоб бути „непохитним володарем України”. З Мазепою до Москви тоді виїхала генеральна й полкова старшина, військові товариші й козаки, в загальній кількості 300 людей.

В цей час в Москві стався переворот: Петро I, прогнав з престолу свою сестру регентку й молодшого брата, та перебрав всю владу у свої руки. Мазепа відразу став по стороні Петра, чим здобув собі довіря і „дарської ласки”.

Старшині, яка його підтримала при виборі за старшого, Мазепа віддячився наданням маєтностей і посполитих та розкозачених козаків.

Але спокій тривав не довго. 1692 р. втік на Запоріжжя військовий канцелярист Петрик — Іваненко, щоб „порушити Запоріжців до боротьби з Мазепою за визволення „черні” від нових панів”. Але тому, що Петрик запросив собі татарські Орди на поміч, то козаки й населення Петрика не підтримало, знаючи всю попередню „поміч” татар які набравши ясиря й добра з України відходили в свої улуси.

1693 р Петрик ще раз пішов у повстання проти Мазепи, тепер тільки з татарами, і так само не мав успіхів. Після цих невдач Петрик виїхав із Запоріжжя до Туреччини і звідти посилав в Україну свої „універсали” та заклики до повстання проти Мазепи й Москви.

На самім Запоріжжю теж не було єдності: були прихильники Мазепи й прихильники Петрика.

За голову Петрика Мазепа оголосив нагороду 1.000 рублів. Знайшовся один такий нікчема, що забив Петрика, голову доніс Мазепі й дістав пообіцяних 1.000 рублів.

Кошовий Запоріжжя Гусак, який був прихильним до Мазепи, в своєму листі до Мазепи писав у 1692 році:

„На спільній козацькій раді постановлено, щоб ніяких досад в Україні не було: а тепер бачимо, що бідним людям в полках великі прикrostі робляться. Ваша вельможність правду пише, що при ляхах великі прикrostі військовим вільностям були, за те Богдан Хмельницький і війну проти поляків підняв, щоб з підданства визволитися. Тоді ми думали, що на вічні времена наш християнський нарід не буде вже у підданстві; а тепер бачимо, що бідним людям гірше, як було при ляхах, а то тому що й кому не слідує тримати підданих — і той тепер держить, щоб йому сіно косили, дрова возили, печі топили, конюшні чистили, тощо. Коли хто є старшиною у війську — такому можна і підданих мати, і ніхто за те не має злости; так було і при Хмельницькому; а тепер знаємо і таких що й їх батьки підданих не мали, а вони тепер мають і не знають що з підданими робити — таким людям підданих держати не слід, — а далі продовжує: — Московські правителі дозволили вам роздавати старшині маєтності, а старшина поділившись нашою братією, позаписували собі і своїм дітям у вічність і тільки

в плуги не запрягають, а вже як хочуть так з ними й роблять, як з своїми невільниками”.

З цього приятельського листа бачимо, що соціальні питання між правлячою старшиною і населенням — „черню” були антагоністичні і тому Мазепа ніколи не мав щирої і певної та повної підтримки в народі в своїх задумах. Це були найголовніші неуспіхи Мазепи у всіх його акціях Мазепу ненавидило козацьке й посполитське населення за його одкупи, аренди, непомірно великі податки, непомірне збільшення маєностей старшини і інших державців коштом козацьких і посполитських земель, підданства й натуральних робіт.

Сам Мазепа мав у своєму посіданню в 48 міс-тах, містечках, селах і хуторах 24.816 посполитських дворів з 155.622 душ підданих.

Аж до 1696 р. не було спокою в Україні.

У війнах царя Петра I з Кримом і Шведами Мазепа мусів помагати своїми полками; багато козаків і посполитих погинуло на „каналських” працях Петербургу, р. Онеги й озера та інших річках.

В 1686-7 роках Москва будувала кріпости, обороняла свої границі українськими людьми й українським майном. Мазепа до цього найбільше спричинився своїми вислугами перед Москвою-Петербургом.

„З усіх боків піднімався плач, стогін і лемент козацтва, народу і навіть найбільш покірливі перед Московським пануванням люде пачинали нарікати, що так далі бути не може”. Люде були незадоволені і Москвою і Мазепою, як це записали тоді літописці.

Від 1667 р. на Правобічній Україні запанували Поляки за згодою Москви. Проти Поляків організував полковник Палій повстання, він хотів вигнати Поляків не тільки з Правобічної України, але й Поділля, Волинь і Руське воевідство, аж по Вислу й Краків; він здобув Немирів і багато інших міст. Палій став народнім героєм і оборонцем посполитого люду. Коли Поляки розгромили повстанців Палія на Браславщині і Поділлю, Палій просив помочі у Мазепи, але Мазепа цієї помочі не дав.

1704 р. літом, цар Петро I, доручив нищити тих шляхтичів і панів, що помагали Швеції у війні проти Москви. Мазепа цей момент мав на думці щоб прилучити до Лівобічної України, але він побоявся авторитету Палія, тому пішов на таку хитрість („дипломатію”); закликав до себе Па-

лія, а на місце Палія, до Білої Церкви, післав свого племінника Омельченка. Перед ц. Петром I, Мазепа злобно несправедливо обвинуватив Палія, що він мовляв, співпрацює з проشهدською партією. Цар Петро дав наказ Палія вислати на заслання в Сибір, а Мазепа використав заслання Палія і став старшим обох боків Дніпра, а маєтності Палія роздав своїй, прихильній, старшині. Так Мазепа зрадливо й не по людськи повівся з Палієм.

1707 р. цар Петро I наказав Мазепі звільнити для Поляків Правобічну Україну. Мазепа мусів всякими способами відтягувати віддачу і всяко вимовлятися, щоб затримати при собі, бо вигнавши звідтам поляків старшині й православній шляхті дісталось багато маєностей і посполитих від польських державців і затримав при собі.

Того ж 1707 р. на Дону сталося повстання проти царя Петра I, з думкою визволитися від Московщини, під проводом Донського отамана Кондрата Булавина. Замість того, щоб разом з Булавиним стати до боротьби проти Московії й визволити Україну і самому визволитися від царя Петра I, Мазепа проти Дону, на поміч цареві Петрові I, вислав своїх два охочекомонних полки (компанійських): Полтавський і Кожуховський під проводом полк. Левенця. Проти Донських козаків тоді виступили такі війська: крім вище названих українських двох полків ще — відділ князя Василя Долгорукого, відділ князя Гагарина, полк. Шилов з двома компанійськими полками Слобідськими, полк. Кодратев з двома компанійськими полками Слобідськими і полк. Кротов з двома драгунськими полками. Повстання Булавина було розгромлене.

Так поміг Мазепа знищити того, хто міг би стати добрим союзником у визвольній боротьбі проти Москви.

Коли ж в 1708 р. Мазепа зрадив цареві Петрові I, тоді Донські козаки „віддячилися” Мазепі й помогли цареві Петрові I знищити змагання Мазепи. Ці історичні події історик М. Грушевський так характеризує:

„А як на Дону, при самій границі України, піднявся в 1707 р. дуже небезпечне для Москви повстання донських козаків, під проводом Булавина, Мазепа не тільки нічим не підтримав Донців, а щеї своїми козаками поміг задавити це повстання — саме перед тим як він піднявся проти „Москви”. Отакій був „дипломат” Мазепа.

ВИСТУП МАЗЕПИ В СОЮЗІ ІЗ ШВЕДАМИ ПРОТИ МОСКОВЩИНИ.

Хоч як Мазепа догоджував цареві Петрові і хоч яке велике довірря Мазепа мав у царя Петра, але між ними двома став третій, що їх роз'єднав. Цим третім був царський фаворит Меншиков Александер, генерал і нязь. Був він здібний, амбітний і ненажерливий на маєтності, тому завжди інтригував Мазепу перед царем а від Мазепа добивався найкращих маєтностей, які вже були в посіданню. Це привело нарешті між Мазепою і Меншиковим до непорозуміння. Мазепа мусів або поступитися перед Меншиковим своїм авторитетом і маєтностями, або... шукати собі нового опікуна й протектора.

Мазепа став думати і радитися з своїми найближчими генеральними і полковими старшинами про зміну дотеперішнього підданського стану.

Перед Мазепою стояло дві проблеми: або скріпивши свої сили і в союзі із сторонніми силами стати на шлях сувереної Козацької держави, або змінити свого опікуна царя Петра I на іншого.

На шлях суверености України Мазепа не став, для такої акції він не мав довірря в населення України, в тієї самої „черні”, козаків і міщан, яку Мазепа тепер потребував би і тільки вона одна могла б стати до боротьби за визволення державне і соціальне. Старшина також не вся була однодумна з Мазепою, бо у Мазепа старшини були одні „ліпші”, другі „гірші”, одні діставали маєтки й титули, а другі мусіли задовольнитися чим прийшлося. Все це Мазепа знав і тому не ризикував стати за суверену державність України, він знав що бути підданим у якогось суверена безпечніше як бути самому сувереном і нести державну відповідальність.

Тому Мазепа вибрав інший шлях — зміни суверена, протектора й опікуна. Тоді король шведський Карло XII, був найсильнішим монархом у Європі, Швеція була побідницею у всіх війнах і першою державою. Швеція в союзі з Польщею вела війну з Московщиною. Отже тепер вибрав собі за опікуна над собою й Україною короля Карла XII, так стояло питання формально, а фактично бути під зверхністю Польщі. Польщу український нарід дуже добре знав як кілька сот річного поневоловача, колонізатора, денаціоналізатора, асимілятора і насильством та підступом і підкопом обертання православного українського люду на католицизм і рабів. Мазепа добре знав, що народ український рішуче виступить проти

польського протекторату й національного та соціального поневолення.

ВАСИЛЬ КОЧУБЕЙ ТА ІВАН ІСКРА ЗРАДЖУЮТЬ МАЗЕПУ ПЕРЕД Ц. ПЕТРОМ

У Мазепа думка про зміну суверена-протектора виникла ще в 1706 р. З цією думкою він довго таївся, але врешті мусів прозрадити своїм найближчим співробітникам Василеві Кочубеєві - генеральному судді і Іванові Іскрі — полтавському полковникові. Такий задум Мазепа вони не моли задержати в собі й уважали за потрібне все прозрадити цареві Петрові I.

У серпні 1707 р. Кочубей передав до царя Петра I листа з доносом на Мазепу, якого обвинувачував у державній зраді. Не діставши від царя відповіді на свого листа-донос, Кочубей після другого листа через свого агента. Кочубей знав, що Мазепа був у тайних зносинах з польським королем Станіславом Лещинським. Але не діставши ніякої відповіді від царя й тепер, із своїм однодумцем і приятелем полк. Іваном Іскрою запросили на свій хутір попа Світайла і попросили його передати нового листа москальському полковникові про зраду Івана Мазепа.

Але Мазепа вже довідався про зраду Кочубея й Іскри і вислав свого листа до царя з проханням перевести в цій справі слідство для перевірки обвинувачень.

Петро I довіряв Мазепі у всім як найближчому своєму фаворитові й вірному приятелю. У відповідь на листа Мазепа цар вислав свого листа до Мазепа з дня 11 березня 1708 р. в якому писав: „не дав віри твоїм огудцям. Вони дістануть заслужену нагороду”. Цар радив Мазепі в першу чергу арештувати полк. Апостола Данила, бо мовляв, все це походить від Апостола як особистого неприятеля Мазепа. Полк. Апостол був провідником опозиції проти Мазепа.

Мазепа вислав свій сильний відділ з охороною, щоб арештувати Кочубея та Іскру, але вони вже втекли до москальського полк. Головкина. Головкин їх обох передав у царську ставку у Витебськ. Їх сюди доставлено 18. IV. 1708 р. Тут вони застали арештованими всіх своїх посильних; у Витебську Головкин із своїм спеціалістом по таких справах — Шафіровим, вихрещеним жидом, Кочубея й Іскру прийняли дуже чемно і просили їх написати в цій справі меморіал. Цей меморіал містив 26 пунктів обвинувачень в зраді Мазепа. Тут вони подали й такі зізнання:

1. У Минську, в 1706 р., Мазепа звівся Кочубейові у приватній розмові, що княгиня Дольська зобов'язалася передати йому пропозицію Станіслава Лещинського. Цей король Лещинський пропонував Мазепі Чернігівське князівство і обіцявав свободу для Мазепиної армії.

2. 11 травня 1707 р. під час одного бенкету підніс тост за княгиню Дольську. Мазепа вихвалявав Дольську як свою приятельку.

3. Цього ж року Кочубей і його донька були з Мазепою на хрестинах одної жидівки. Після хрестин Мазепа заявив Кочубейові, що Москва хоче поневолити Україну.

4. 20. IX. 1707 р. один писар інформував Кочубея, що Мазепа приймав на Печерську єзуїта Заленського, наставника Колегії у Вінниці, який сказав до старшини: „Панове полковники, не лякайтесь шведів! Вони готуються не проти нас, а проти Москви.

5. 8. X. 1707 року Мазепа давав у Києві великий бенкет, а на другий день вислав листа до Заленського.

6. 10. X. 1707 р. гетьман зачинився з полковниками і відчитував їм договір, підписаний у Гадячі між Виговським і Поляками. (1658 р.)

7. 25. XII. 1707 р. Мазепа зустрівся в ночі потайки з єзуїтом Заленським у своїм дворі в Бахмачі.

8. Гетьман погрожував, що хтонебудь буде проти здійснення його плянів, тому зріже голову.

9. Одного разу, коли Мазепа був гостем у Кочубея після тосту, на його честь, Мазепа відповів мелянхолійно: „Що це за потіха для мене жити у вічній небезпеці? Чи не є я як віл, який у кожній хвилині жде на удар довбнею?”. А звернувшись до жінки Кочубея сказав: „Я теж подумав би про нашу свободу, але ніхто мені не хоче допомогти, а твій чоловік іще менше як інші”.

10. Одного разу гетьман звернувся до полковників: „Коли є хто між вами може такий, який гадає, що хочу передати булаву Войнаровському, то помиляється. Ви панове, будете мати повну волю вибрати одного зпоміж вас. Войнаровський не потребує цього, щоби жити в ріднім гнізді. А я готовий передати вам своє становище... А коли ви лишаєте цей тягар на моїх плечах, слухайте мене і ідіть за мною!”.

11. Гетьман перешкоджав усіма засобами шлюхам між москалями і українцями.

12. Коли хтось нарікав на татар, Мазепа відповідав: „Залишіть їх у спокою! Вони небаком стануть нам у пригоді!”

Кочубей у своїм доносі підтверджував доказами ще й такі провини Мазепи: „Коли київський полковник Солонина „умер под его гневом” і по собі полишив десяток сіл підтверджених царською грамотою, то він (Мазепа) забрав собі ті села, не залишаючи нічого родині Солонини в спадщину і віддав їх своїй матері, тоді ігумені Печерського монастиря. Подібне зробив із маєтностями по смерті Василя Борковського.

До цього меморіялу Кочубей приложив копію народньої думи, яку склав Мазепа. Акт обвинувачення був точний і мав чималий фактичний матеріал, але царські міністри дуже дружили з Мазепою і не вірили доносові.

Після цього 30 квітня 1708 р. відправив їх до царя Петра I, в Смоленськ, де тоді перебував цар. В доповідній записці про Кочубея і Іскру Головкин писав: „...пытали, сколько было по Кочубеевой дряхлости и Ускриной болезни”. Того ж самого дня напівживі Кочубей і Іскра поробили завіщання на свої маєтності для рідні в спадщину.

З царської ставки Кочубея і Іскру знову допровадежно до ставки Головкина у Витебськ. 28. V. 1708 р. їх піддали страшним „пыткам” (знуцанням). Цього дня дістали: Кочубей 3 удари, Іскра 6, піп Святайло 20, сотник Кованько 14. Тільки сотник Кованько мав гумор, коли під ударами кричав: „Ах, московський кнут такий приемний, що варт би робити з нього дарунок жіноцтву!” Це був гіркий глум натяком на жінку Кочубея, що спонукала до цього вчинку і вела всю інтригу. Піп Святайло ревів: „Нехай їх чорти візьмуть! Коли вони вже перестануть писати по наших плечах?”.

13. VI. 1708 р. Кочубея і Іскру повезли рікою Дніпром до Києва, а звідци далі підводами повезли до стану Мазепи в Борщагівку, біля Білої Церкви. Тут з ними вже розпоряджався Мазепа після своєї волі.

15. VI., рано, перед фронтом війська й юрби, перед Службою Божою, сокирою голови відрубали на одній і тій самій дриветні Кочубейеві та Іскрі. Після такої екзикуції юрба розходилася помалу, критикуючи по своєму події дня. Непереможний Мазепа — на вершці своєї слави. Ніщо не віщувало бурі, яка зближалася й збиралася пад Україною, яка пізніше три місяці мала змести Мазепу з його щастям і владою.

В цей час між Мазепою і Карлом XII був уже уложений таємний доловір. Мазепа був дуже обережний і на той час мусів перестати свої зно--

сини з королем Карлом XII і польським королем Лещинським. Треба було діяти все потаємно. Мазепа довіреночно позвав до себе Ломиковського і полковників: Прилуцького Горленка Дмитра, Миргородського Апоостола Данила і Лубенського Зелінського, взяв від них присягу, що збережуть у тайні задум Мазепи і будуть йому вірні, а потім і сам присягнув перед ними що говоритиме правду і тоді втаємничив їх у свої пляни. Від тепер змова стала поширюватися і в старшинських колах. Мазепа зміцнив свої звязки з королем Карлом XII і Лещинським.

**

*

Від тепер Мазепа починає грати хитру „дипломатію”. Карло XII своїм фронтом йшов вперед, розгромив москалів і зайняв місто Гродно. В червні місяці цар наказує Мазепі виступити з усім військом проти Карла XII, але Мазепа цареві скаржився на свою хворобу й обіцяє виступити як тільки трохи зліпшиться його здоровля, а в цей час Карло перейшов р. Березину і 3 липня побив москальське військо коло міста Головчина; 16. VII. зайняв місто Могилів. Москалі відступаючи перед шведами, полишали по собі все зруйнованим і спаленим, щоб нічого ворогові не дісталось й він мусів займати „спалену землю”. Населення все забіралося москальським військом і відсилювалося в Московщину, а ті що полишалися мусили ховатися в лісах та печерах, щоб не покидати рідної землі.

4. VIII. 1708 р. цар наказав Мазепі вислати 4.000 кінних козаків в Польщу на допомогу, раніш висланим полкам київському і білоцерківському, а другу групу в 4.000 козаків вислати в Литву; ніженський і переяславський полки вже вислано в напрямі на Смоленськ. Так козацьке військо було розставлене поза територію України і під командою москальських генералів. При Мазепі залишилося мало війська з яким він мав виконати свій задум, тоді Мазепа писав до царя: „При мені городових недолітків на худих конях 2.000, сердюків 2.000, компанійців 1.000 та ще з московських полків набереться з 2.000 солдат”.

21. IX. Карло XII підступив по границь України і став табором в м. Дрокові.

Тепер перед Мазепою наступило останнє рішення: з Петром I проти Карла XII, чи з Карлом проти Петра? З цього приводу Мазепа скликав раду, на яку покликав: Ломиковського і полковників, що перебували з своїм військом при Мазепі. Спільно вирішили на цій раді послати посла до

шведського короля Карла XII і „просити протекції”. В листі до Карла XII писалося: „... вони запевняють його величність, що козаки дивляться на нього як на свого визволителя й готові прийняти його з відкритими раменами”. Так почалася спільна військова дія Мазепи з королем Карлом XII, проти царя Петра I і Московії.

Ген. Меньшиков А., перейшов р. Сяновськ і зупинився в м. Горську, звідси до Мазепи послав свого гінця з запрошенням до Мазепи, щоб він прибув на раду. Мазепа сам не поїхав, але послав свого довіреного і племінника Войнаровського. Тоді з Меньшиковим перебував і цар. Войнаровському дана інструкція, щоб відступаючи перед Шведами полишали „спалену землю” Войнаровський висловив свою думку протилежну — що така дія викличе загальне народнє повстання. Така рада Войнаровського привела царя в лють і він наказав Войнаровського арештувати і скарати на смерть, але Войнаровському пощастило втекти

3. X. Войнаровський вже був у Мазепи і повідомив що слідом за ним йде Меньшиков з військом.

6. X. Петро I., знову послав наказ, щоб Мазепа з своїм військом злучився з його військом проти шведів. На це Мазепа відписав цареві що він свого місця постою не може покинути, бо в Україні тепер виникли заворушення і він із своїм військом мусить тримати порядок та проти військ Карла XII і Лещинського.

У відповідь на таку відмову Петро I наказав воеводі Голицину зайняти Україну для удержання народу в послушності й порядку.

Мазепі перед царем вже не було чим відмовлятися, маючи такі відомости і опинившись перед такою дійсністю, Мазепа подався до Батурина, тут переночував і дав наказ боронити Батурина перед військом москальським і виїхав з своїми останками на зустріч шведському королеві Карлові XII, а до царя вислав такого листа: „Мій народ будучи свободним, свободно отходим тепер под протекцію короля Шведського сьогоденника нашого и освобождения будем ожидать”.

З цього листа виходить на яв, що Мазепа й тепер не думав про сувереність України, тільки думав про зміну протекції, про виміну над собою й Україною самодержавця-суверена. Мазепі й тепер йшлося про збереження влади в Україні і збереження магнатських володінь в Україні. Та й ця формальна протекція обернулася б фактично в надвладу Польщі.

З Мазепою пішло всього коло 4-5.000 козаків війська, та й та кількість скоро зменшувалася тому, що розбігалася.

24. X. Мазепа із своїм військом прибув до Коропа.

25. X. Мазепа перейшов р. Десну і пішов на зустріч Карлові XII.

28. X. Мазепа зустрівся з Карлом у с. Гірках.

29. X. Меньшиков з військом перейшов ріку Десну і підійшов до Батурина та розпочав осаду міста. Військо і населення, на пропозицію Меньшикова здатися, відповіло, що буде боронитися до загиби.

2. XI. 1708 р. Меньшиков взяв підступом і зрадою Батурина. Поміг це зробити один козацький зрадник і ренегат — „Старшина прилуцького полку, Іван Нос, показав Меньшикову тайний кід у місто”.

Українське козацьке військо і населення Батурина було знищене, полк. Чечель і осаул Кенігсек дісталися раненими в полон і так само були побиті. Місто спалене. Історик М. Андрусак подає, що при облозі Батурина загинуло 3.000 москалів вояків, а 1.000 козакам пощастило вийти з міста, які пішли шукати Мазепу.

Карло з Мазепою поступали далі на південь і свій осідок перенесли з Гірок до містечка Дехтярівки. Звідци Мазепа вислав листа до полк. Івана Скоропадського, в якому наказував спільно з ніженським і переяславським полками знищити московські гарнізони і спільно діяти з військами шведськими. Скоропадський злякався такого приказу і передався на сторону Петра I. Тоді ж зрадив Мазепу й новгород-сіверський сотник Жоравко і виступив проти Мазепи й Шведів по стороні Петра I.

4-5. XI. Шведи з Мазепою перейшли в місті Мізину р. Десну і направили свій маршрут на південь, обминаючи Батурина.

4. XI. до Глухова прибув Петро I і доручив кн. Долгорукому вибір нового гетьмана. Було два кандидати: чернігівський полк. Павло Полуботок і стародубський полк. Іван Скоропадський. Цар висловив свою опінію проти Полуботка і за Скоропадського.

5. XI. в Глухові, з наказу царя, було переведено демонстрацію проти Мазепи, прилюдно повішено опудало „Мазепи” на шибиниці і піддано анафемі в церкві.

6. XI. 1708 р. вибрано на „військовій раді”, дуже малочисельній з волі Петра I, старшим полк. Івана Скоропадського, Скоропадський зараз

же перед Петром I, мусів скласти присягу на вірність і що не буде входити в зносини з Мазепою.

23. XI. в Глухові в Успенському Соборі виголосив анатему на Мазепу новгородський протопоп А. Заруцький, протегованець, приятель і панегерист Мазепи і рязанський митрополит Степан Яворський.

Карло з Мазепою, поминаючи Батурин, пішли на м. Ромен, Прилуку і Гадяч щоб тут перезимувати. Зима була дуже люта й дуже пошкодила шведському війську. Від холоду й хвороб померло коло 4.000 шведських вояків.

Штаб Мазепи був у м. Ромен, а штаб Карла у місті Гадячі.

1 березня 1709 р. Мазепа вислав листа на Запоріжжя, просити помочи у війні проти Московщини. З Запоріжжя відповіли, що вони прийдуть.

26. III. 1709 р. кошовий Запоріжжя Кость Гордієнко-Головко вирушив з козаками на зустріч з Мазепою і Карлом XII. Зійшлися в м. Диканка. Довідавшись про це Петро, дав наказ Меньшикову вислати на Запоріжжя полк. Яковлева, щоб той зруйнував Запоріжжя. Невідомо, чи москалі здобули б Запоріжжя, коли б не сталася нова зрада полк. Гната Галагана: він пробрався до Січі і тут своїм криком „здавайтеся, пощада буде вам” спантеличив оборонців Січі і ті піддалися. Москалі обсадивши Січ перебили до чиста всю залого і зруйнували саму Січ дощенту. Ось як писав один з тих, що полишилися в живих, і був кошовим на Запоріжжі — Степаненко до Скоропадського: „... це зроблено в нас на Січі, де по присязі Кгалагана (читай Галагана, С. 3.) і московичів, нашому товариству голови луплено, шию топором відрубовано, шкуру здирано та вішано”. Все в Січі і саму Січ спалено і зруйновано, виконувано царський приказ: „Щоб це зрадницьке гніздо зовсім викорінено”.

10. V. 1709 р. Шведи й Мазепа підступили до Полтави. В Полтаві знаходилися москалі й деякі українські старшини з своїм військом.

27. V. обложеним у Полтаві, підійшов на поміч Шереметєв.

1. VI. підійшов під Полтаву й сам цар з військом на поміч.

20. VI. 1709 р. Москальські війська перейшли на правий беріг ріки Ворскли і вступили у бій з українсько-шведськими військами.

27. VI. *військо Мазепи і військо Карла XII зробили наступ на москальське військо, мали ус-*

ніх, але потім мусіли відступити і полишити Полтаву Петрові I, не здобувши її. Це була остання і вирішальна битва України з Московщиною. Звідці Мазепа і Карло XII з своїми військами відступили до Дніпра.

15. VII. Мазепа і Карло XII перейшли р. Буг і опинилися у володіннях Туреччини, куди москальське військо не могло дістатися.

23. VII. 1709 р. Мазепа і король Карло XII були вже в Бендерах.

З Мазепою пішли такі старшини: Орлики, Герцики, Дорош Дмитрович з синами, Іван Красноперич, Дмитро Горленко, Ломиковський, Войнаровський, Федір Нахимовський, Максимович Іван і інші. Але скоро з них дехто повернувся, повіривши в амністію царя Петра I. З вірних Мазепі, Герцика Григорія, москальські душохвати в 1721 р. викрали і „репатріювали” до Москви.

Так трагічно кінчився задум Мазепи з виміною для себе одного пана на другого, полишений деякою старшиною, козацтвом і не знайшовши ні моральної, ні військової підтримки в народі. Український нарід скритого задуму Мазепи не підтримав. Так воно було з попередніми старшими УЗкв, так сталося з Мазепою і так буде з усіма тими, хто ігнорує волю й бажання Українських народніх мас та керується асоціальною політикою, яка довела до повного розриву і ненависти до Мазепи. Хто йде проти волі власного народу і його соціально-економічних справедливих потреб — той завжди полишиться відірваний від народу і в самоті.

Ще на одну принципову справу треба звернути увагу: національне визволення нерозривно пов'язане з соціальним справедливим визволенням і упорядкуванням.

МАЄТНОСТІ МАЗЕПИ, СТАРШОГО УЗ_{кв.}, ПІД ЧАС ВИСТУПУ ПРОТИ ПЕТРА I.

Всі ці маєтності, після відходу Мазепи в еміграцію, були віддані ген. Меньшикову Александрові в 1709 р. за зруйнування Батурина й України.

Ч: Назва поселення:	Повіт:	Всіх дворів:	Всіх людей:	Горільч. котлів:	Млинських: к-каменів в-вальців с-ступ
1. Алешки, село	Рильський	63	435	9	1 к., 4 с.
2. Амонь, с.	„	178	1.211	35	3 к. 3 с, 1 в.
3. Богоявленська, Сл.	„	120	494	1 к.
4. Вишні Деревеньки, С.	„	213	1.465	16	1 к.
5. Вишня Грунь, д.	„	52	284
6. Воронок, д.	Сівський	85	598	30	1 к.
7. Городенське, с.	Рильський	14	170
8. Гумозоя, с.	„	69	558	19	1 к.
9. Дремова, д.	„	5	26	32
10. Жилнна, сл.	„	25	162	22 к, 12 с., 2 в.
11. Іванівське, с.	Льговський	697	3.616	18	
12. Івниця, д.	Рильський	14	86	
13. Ізбиця, сл.	„	26	159	3	
14. Кобилиця, с	„	206	1.236	
15. Качатное, с	„	71	603
16. Ковеньки, с.	Сівський	85	655	10	4 к.
17. Козі Гоні, с.	Рильський	112	558	6	14 к. 5 с.
18. Козино, с.	Сівський	94	795	2	
19. Колодежі, д.	Путизельський	87	516	4	
20. Котлива, с.	Рильський	5	23
21. Крупець, с.	Сівський	191	1.294	20	6 к, 8 с. 2 в.
22. Куреньки, с.	Рильський	173	1.406	35	2 к.
23. Куренева, с.	Путивельський	268	1.766	9	2 к.

24. Локоть, д.	Сівський	54	311	13	4 к. в с.
25. Неплюєвка, с.	Рильський	184	1.119	30	3 к. 6 с. 2 в.
26. Нижні Деревен.	"	226	1.604	14	5 к.
27. Нижня Грунь, д.	"	18	57
28. Нова Спаська, с.	Путивельський	159	1.114	32
29. Ольхівка, с.	Рильський	85	716	28
30. Петровська, д.	"	11	58
31. Погаричі, с.	Сівський	51	316	4
32. Приходькова, д.	Глухівський	16	116
33. Річниця, сл.	Рильський	12	86
34. Снагость, с.	Путивельський	370	1.925	21
35. Сафронова, с.	Рильський	316	1.984	11	1 к.
36. Стара Іванівка, сл. (Мазепинці)	"	93	545	3
37. Стариково, с.	Сівський	71	352	2	2 к. 4 с.
38. Сугрова, д.	Рильський	6	27
39. Уруса, с.	Путивельський	234	919	12	1 к.
40. Шутелева, д.	Сівський	41	232	2
41. Шалигіна, д.	Сівський	68	484	9	2 к. 4 с. 2 в.
42. Малий Самбір, с.	Прилуцьк. полк	49	312		душ населення
43. Велик. Самбір, с.	"	106	504	"	"
44. Карабутів, с.	"	36	164	"	"
45. Поросючки, хут. коло Бахмача					

УНІВЕРСАЛИ ТА ГРАМОТИ, ПО ЯКИМ ДІСТАВ МАЗЕПА МАЄТНОСТІ:

1. Малий Самбір по універсалу гетьмана Ів. Самойловича, в 1672 р.

2. 21. 1. 1703 р. грамота царська на Крупецьку волость в Сівському повіті.

3. 27. XI. 1703 р. грамота царська на села Амонь і Іванівське + тисяча четвертей поля за „верные и усерднорадетельныя службы”.

Всі решта маєтностей гет. Мазепа нажив сам, і всі маєтності були власні + *Батурниську волость на ранг*. Разом всього мав 24.216 дворів власних і рангових, якщо взяти в середньому по 6,4 душ населення на один двір то в такім випадкові дістанемо 154982 душ населення обою полу.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ІВАНА МАЗЕПИ.

1. Андрієнкові Тимофіїві, сотн. Універсал старшого з 1687 р. на село *Талалаївку*, прилуцького полку — на ранг.

2. Апостолові Данилові Універсал старшого з 1689 р. на села: *Хомуць, Абакумовку і Фридровку* — на вічність і спадковість.

3. Апостолові Данилові Указ м. ц. з 1690 року

підтверджуючи вічне володіння селами: *Абакумівкою, Фридрихівкою і Хомуцьем*.

4. Бакуриним Климові і Якову Універсал ст. з 1698 року на село *Ріпки*, яким користувався їх батько.

5. Бакуринському Універсал ст. з 1703 р. на маєтності — до ласки військової.

6. Балецькому Василеві Універсал ст. з 1694 р. на села: *Синювку і Ювковці* на власність.

7. Борковському Василеві, генер. обозному і бувшому тимч. старшому Універсал старшого з 1687 р. на села: *Брусилів, Листвин, Овдївку, Орлівку, Тупичов, Шабалтасівку*. В універсалі писалося: „Позволяем йому, пану обозному, володіти тепер і в потомстві його і обіцяємо по нас і по сукціонерах наших... нашого універсалу не нарушувати нікому; ці маєтності від військових поборів звільнюється”.

8. Борковському Василеві Указ м. ц. з 1699 року на всі ті села, що визначені вище під ч. 7. В указі писалося: „... селами й деревнями й с жителями, и мельницами и со всеми угодиями владеть, доходи умать и посполитиі употреблять...”

9. Борозді Лаврентієві Універсал старшого з 1693 р. на село *Хринівку* на вічність.

10. Бороховичеві Михайлові Універсал старшого з 1690 р. на міст. *Лютенки, Борки, Загрунівку*

з присілками, село Будище з присілками і село Парасівку з присілками і всіма приналежностями на вічність.

Лазаревський О. М. подає: „Борохович (жидівського походження) за 16 років полковництва нажив собі не стільки кровавим трудом, скільки правом полковника: „доброго шанувати, а винуватого без прощення карати“, він завжди мав право відібрати маєтки і собі приписати, за якийсь приступство від винуватого. Таким способом нажив собі в більшості Борохович маєтки”.

11. Братський київський монастир Універсал полк. Солонини Константина з 1687 р. з доручення старшого Мазепи на села: *Карпівку з присілками Косачівка і Лутава*; ще дано підтвердження на маєтності інші.

12. Братському київському монастирю Універсал старшого з 1692 р. на село *Балмачове*, в івангородській сотні — „до ласки войскової”.

13. Булавці Петрові, писареві Чернігівського полку Універсал старшого з 1701 р. згідно присуду військового генерального суду повернутися 7 козакам в посполиті, які походили з маєтностей Булавки. Отже розкозачено 7 козаків, які брали участь в походах і повернено на власність Булавці.

14. Бутовичові Степанові Універсал полковника Лизогуба Якова з 1698 р. на села: *Солонівку і Борошини* — дані на ранг.

15. Буцькому Петрові, судді полтавського полкового суду Універсал старшого з 1689 р. на село *Мартинівку* — на власність і спадковість і на половину села *Годжулов* — на власність і спадковість.

16. Буцькому Петрові Указ м. ц. з 1689 року на підтвердження сіл на власність поданих під числом 15.

17. Вакуленкові Степанові Універсал миргородського полк. з 1701 р. на с. *Гпабаровку* - на ранг.

18. Висоцькому Романові Універсал старшого з 1699 року на село *Яношівку* з посполитими в підданство.

19. Витославській Марії (племінниці старшого Мазепи) Універсал старшого з 12 січня 1708 року на село *Крахове і ліс „Малий Кормич”* на власність і в спадковість з посполитими у підданство.

20. Вухасевичеві Мухайлові, генер. судді Універсал старшого з 1687 р. на с. *Буримку*, прилуцького полку — на ранг.

21. Вухасевичеві Михайлові Указ м. ц. з 1689 року на с. *Буромку* — на власність і спадковість.

22. Гамалійові Андрійові по смерті його батька

Михайла дісталися на власність у спадковість такі маєтності: села: Барбинці, Жабки, і степи Жабківські і по Універсалу старшого села: *Серединну Буду, Сем'янівку, слободу Гамалійку*.

23. Гамалія Михайло, Універсал старшого з 17. VIII. 1694 р. і 13. XII. 694 р. на села: *Безсали і Івахники* з посполитими. У Безсалому Гамалія обернув і козаків у піддані собі.

24. Гамалійові Михайлові Універсал старшого з 28. V. 1708 р. на села *Познаки і Великі Піски* на власність. Ці маєтності надані старшим Мазепою, але Гамалія пішов із Скоропадським, тому цар Петро I своїм указом їх потвердив.

25. Герцикові Павлові, полк. полтавського полку Універсал старшого на села: *Вакулинці, Василівці, Стасівці і Яковці* на власність і спадковість. Після смерті Герцика села були поділені так: жінка дістала села *Вакулинці і Яківці*, а син Грицько села: *Василівці і Стасівці*.

26. Голубові Константинові Універсал старшого з 1689 р. на села: *Довгалівку і Підлипне* — на власність і спадковість.

27. Голубові Захаркові Універсал старшого з 1689 р. на село *Ротівку* — на власність і спадковість.

28. Горленкові Андрійові Універсал старшого з 1701 р. на село *Ярошівку* на власність і спадковість.

29. Горленкові Андрійові, синів Дмитра, бунч. тов. Універсал старшого з 1707 року на село *Велика Дівичя* в прилуцькому полку, на власність. Андрій Горленко пішов з Мазепою в еміграцію, з еміграції він написав листа до царя Петра I в 1709 р., в якому перепросив царя за свою помилку, що пішов із Мазепою і після цього повернувся до дому. Маєтності тимчасом полишилися не відібрані.

30. Горленкові Дмитрові, прилуцькому полковникові Універсал старшого з 1690 р. на с. *Хаєнки* з посполитими на власність.

31. Горленкові Дмитрові Універсал старшого з 1694 р. на *хутір Бубнівку і села: Білошапки, Сергіївка і Яблоницю* на власність і спадковість.

32. Горленкові Дмитрові Універсал старшого з 1697 р. на села: *Сергіївку, Ковтунівку і Яблінку* на власність.

33. Горленкові Дмитрові Універсал старшого з 1689 р. на село *Ромашків* в новгородсіверській сотні на власність і спадковість.

34. Горленкові Дмитрові Універсал старшого з 1699 р. на село *Вілшанку* на власність.

35. Горленкові Дмитрові Універсал старшого

з 1708 р. на село *Мамаївку* на власність і спадковість.

36. Гречаному Степанові Універсал старшого з 27. VIII. 1688 р. на села: *Римарівку і Борки і млин на 2 камені* — на власність.

37. Гречаному Степанові Указ м. ц. з 1689 року підтвердження на власність маєтностей під ч. 36.

38. Гречаному Степанові Універсал старшого з 10. III. 1689 р. на село *Аксютинці*, роменської сотні на власність. Це село дотепер було у військ. судді Туранського на ранг.

39. Гречаному Степанові Указ м. ц. з 1690 року підтверджуючий на власність село *Аксютинці*.

40. Гулакові, обозному полк. Універсал старшого з 1689 р. на села: *Мала Каратувль, Войниці і Лецьки* — на ранг.

41. Густинському монастиреві Універсал з 1687 року Себастьяновича Івана, писаря прилуцького полку яким подарував монастиреві *хутір Березо-вицький* — на власність.

42. Густинському монастиреві Універсал з 11. IV. 1700 р. на *хутір Переводський* — на власність.

43. Густинському монастиреві Універсал старшого з 7. VII. 1708 р. на хутір *„На Пльотоницях“* на власність.

44. Густинському монастиреві Указом м. ц. з 21. лютого 1694 року були затверджені на власність: *землі коло сіл — Срібне, Сокиринці, Дайманівки*.

В 1700 р. Густинський монастир мав підданих:

1. В селі Боршні	9 дворів
2. В селі Деміївці	56 дворів
3. В селі Левках	26 дворів
4. В селі Маціївці	102 дворів
5. В селі Половій	65 дворів
Разом	258 дворів

Пахатної землі мав на 1525 ланів (лан $\frac{3}{4}$ дні роботи) на 2321 днів роботи, цебто 3.000 десятин, сінокосів 530 десятин.

45. Дворецькому, остерському сотникові Універсал старшого з 1687 р. на село *Пархомове* „до ласки військової“.

46. Домницькому монастиреві Універсал старшого на село *Дурні* — на власність. Цей монастир побудував сам старший Іван Мазепа.

47. Дононтовичеві, седневському сотникові Універсал старшого з 1706 р. на село *Камку*, на власність і спадковість.

48. Дорошенкові Андрійові Універсал старшого з 1689 р. на село *Чернотичі* в Чернігівському полку — на власність.

49. Дорошенкові Андрійові Указ м. ц. з 1689 р. підтверджуючий на власність село *Чернотичі*.

50. Дорошенкові Андрійові Універсал старшого в додаток до села *Чернотичі* ще кілька сіл — „до ласки військової“.

51. Єлецький монастир заскаржив в 1698 році старшому, що козаки в селах не ходять до війська і не виконують роботи для монастиря. Старший Іван Мазепа видав універсал в якому писалося, щоб і козаки ходили на роботи в тих селах, що належать до монастирів а також щоб кормили „козаків“ компанійських полків.

52. Забілі Степанові, ніжеському полк. Універсал старшого з 1689 р. на села: *Клішки, Лушенки і Конашевку* — на власність.

53. Зелинському Федорові Універсал Чернігівського полк. Самойловича Григорія з 1687 р. на село *Осинки* — для користування з посполитими. Після скасування на смерть полк. Самойловича в осени того ж року, цей універсал затвердив ще тої ж осени новий чернігівський полковник Лизогуб Яків і приписав всім посполитим і козакам виконувати всі праці для власника Зелинського.

54. Зінченкові Опанасові, військового тов. Універсал старшого з 1689 р. на *власність людей*, які поселилися на його землі — до ласки військової, за його (Зінченка) давні заслуги у війську Запорізькому.

55. Золотаренкові Якові Універсал старшого з 1690 р. на с. *Буди*, в прилуцькому полку — на ранг. Золотаренко Яків був сотником Прилуцьким від 1690 до 1709 р. р.

56. Іваненкові Григоріїві, кол. полк. браславському, Універсал старшого з 1706 р. на с. *Бурки* в Чигиринському повіті — на власність. Іваненко в 1708 р. з Мазепою не пішов.

57. Ілляшенкові, лубенському полк. Універсал старшого з 1689 р. на село *Коровинці*, в роменській сотні — на власність.

58. Іскрові Захаркові Івановичеві, полтавському полк., Універсал старшого з 1688 року на села: *Івончиці, Івашки і Грабинівку* — на ранг. Ці села до цього часу були ратушні.

59. Іскрові Захаркові Ів. Універсал старшого з 10. I. 1708 р. на села: *Дешковичі і Перегони*, в Стародубському полку — на власність.

60. Іскрові Захаркові Ів. Грамота польського короля з 10. III. 1692 р. на *грунти в м. Житомирі* — на вічне користування і звільнено від всіх податків. В Грамоті записано, що ці грунти по смерті Іскри Захарка переходять на власність його си-

нам: Грицькові, Іванові і Климові. Ці ґрунти прозивалися Леляжівські і Плюснаківські.

61. Іскрові Іванові, батькові Іскри Захарка, Універсал старшого з 1687 р. на села: *Івочиці, Івашки і Грабинівку* — на власність і спадковість.

Ці самі села Іскри були підтверджені в цім же році Указом м. ц.

62. Іскрові Климові Івановичеві Універсал старшого з 10. 1. 1708 року на село *Городище* — „на wsparте господарства”.

63. Кандибові Федорові, корсунському полк., Універсал старшого з 1688 р. на село *Курилівку* — на власність і спадковість, що до цього часу було вільне.

64. Кандибові Федорові Указ м. ц. з 1690 року підтверджуючий на власність село *Курилівку*.

65. Київському Богоявленському монастиреві Універсал старшого з 1692 р. на село *Балмачове* „до ласки войсковое”.

66. Кондратенкові Тарасові, судді прилуцького полку, Універсал старшого з 1689 року на село *Мамаївку* — в користування на все життя.

67. Кочубейові Климові, генер. судді, Універсал старшого з 1688 р. на села *Диканьку і Ярославці* під Глуховом і село *Рудаківку* в Переяславському полку — на ранг.

68. Красногорського золотон. монастиря ігумен поскаржився до переяславського полк. Лисенка Івана на золотоношського сотника за те що сотник не пускає козаків своєї сотні на підданські праці до монастиря. Полк. Лисенко видав зарядження сотникові щоб козаки його сотні так само виконували всі праці в монастирі як і посполиті в його сотні.

69. Красноперичеві, полк. суді, Універсал старшого з 1687 р. на село *Куклинці* — на ранг. Це село було відібрано від Левенця.

70. Кублицькому Федорові Універсал полтавського полк. Жученка Федора з 1689 року „на клинок лісу” — на вічність і спадковість.

71. Левенцеві Іванові, полтавському полк., Універсал старшого з 1690 р. на село *Мильці* — на власність.

72. Левенцеві Іванові Універсал старшого з 1708 року на село *Нижні Млини* — (по батькові спадщина) на власність.

У 1708-9 роках пішов з І. Скоропадським і помагав Петрові І, проти Мазепи.

73. Левенцеві Прокопові (старому), обозному полтавського полку, Універсал старшого з 27. VIII. 1687 року на село *Мильці* — на власність і спадковість.

74. Лизогубові Андрійові, бунч. тов., Універсал старшого з 1694 р. на с. *Старе Почепище*, стародубського полку — на власність і спадковість. За великі заслуги, його батька і його тестя. На цих ґрунтах Лизогуб побудував село Лизогубівку і хутір Дадаровський.

75. Лизогубові Андрійові Універсал старшого з 1705 р. на село *Крапивна* — на власність і спадковість.

76. Лизогубові Семенові Яковлевичеві, чернигівському полк. генер. хорунжому Універсал старшого з 1688 року на села *Крапивна, Погребки і Жижки* — „до ласки войсковое”.

77. Лизогубові Якові Андрійовичеві, черниг. полк., Універсал старшого з 17. VIII. 1687 року на село *Соснівку* — на власність і спадковість. Універсал підписано в м. Ромен, роменської сотні, Лубенського полку.

78. Лизогубові Якові, Універсал ст. з 1689 року на села: *Андріївку, Бігач і Слабину* — на ранг; присілки: *Золотниця, Козороги, Гнилушку і Соколівку* на власність і спадковість.

79. Лисаневичеві Гнатові, ген. осаулові, Універсал старшого з 1. VIII. 1700 року на село *Парафіївку*, в прилуцькому полку — на ранг.

80. Лисаневичеві Гнатові, писар військовий, Універсал прилуцького полк. Горленка Дм. з 1707 р. на села *Мациховку* — на ранг; *Ювхівці* на власність і спадковість.

81. Лісницькому Данилові, Універсал старшого з 17. VIII. 1687 року на міст. *Шишак* і села *Матяшівку та Шклянки* — на власність.

82. Ломиковському Іванові, генер. хорунжому, Універсал старшого з 1689 року на село *Верби*, понорницької сотні — на власність.

83. Ломиковському Гнатові, Універсал старшого з 1. VIII. 1700 р. на село *Парафіївку*, в прилуцькому полку на ранг.

84. Ломиковському Гнатові, Універсал старшого з 1702 р. на села: *Лани і Топаль*, на власність.

85. Ломиковському Гнатові, Указ м. ц. з 1702 року підтверджуюча на власність села: *Верба, Лани, Парафіївку і Топаль*.

86. Магеровському Степанові, протопопові, Універсал полтавського полк. Горленка Дмитра з року 1697 на село *Липовицю*, прилуцького полку, на власність і спадковість.

87. Мазепа Іван, старший УЗкв подарував своїм універсалом своїй матері, ігумені монастиря такі козацькі вільні села: *Селичовку і Морозівку* на власність монастиря.

88. Мазурові Іванові, Універсал полтавського

полк. Симоновича Павла з 1688 р. на с. *Івончі*, яким це село звільнялося від всіх податків.

89. Мазурові Іванові, Універсал полтавського полк. з 1689 р. на свої маєтки, які звільнялися від всіх податків.

90. Максаковському монастиреві, Універсал ст. з 1687 р. яким приверталися в підданство козаки, що повернулися з походу (які були перед походом піддані монастиря) а сотникам борзенському і шаповалівському зроблено догану за те, що цих посполитих записали в козаки в своїх сотнях.

91. Максаковському монастиреві, Універсал від старшого Мазепи з 1689 р. на с. *Сидорівку* — яким це село звільнялося від всіх податків.

92. Максимович Іван, єпископ чернігівський, оснував в 1700 р. духовну семінарію в Чернигові.

93. Максимовичеві Іванові, єпископові чернігівському Універсалом старшого з 1700 р. надано села: *Ушні, Уланівку, Тулиголови, Обложки, Бистрик і міст. Мринь* — у вічне користування з посполитими.

94. Максимовичеві Петрові, Універсал з 1708 року переяславського полк. Тамари на с. *Козинці* на власність.

95. Маценкові Остапові, сотникові, Універсал старшого з 1690 року на село *Дідовці*, прилуцького полку — на власність.

96. Миклашевському Михайлові, ген. осаулові, Універсал старшого з 1687 р. на село *Кочерги*, глухівської сотні — на власність.

97. Миклашевському Михайлові, Універсал ст. з 1688 року на село *Волокитки*, глухівської сотні на власність.

98. Миклашевському Михайлові, Універсал ст. з 1690 року на уряд *Стародубського полковника* і на село *Коровинці* на власність.

99. Миклашевському Михайлові, Універсал ст. з 21. V. 1691 р. на села. *Камінні Озера і Нижнє*, в новгородсіверській сотні — на власність і спадковість.

100. Миклашевському Михайлові, Універсал ст. з 1693 р. на село *Воргони* — на ранг. Цього ж року це село було підтверджене Указом м. ц. на власність.

101. Миклашевському Михайлові, Універсал ст. з листопада 1693 р. на село *Понори*, прилуцького полку — для допомоги домовим потребам.

102. Миклашевському Михайлові, Універсал ст. з 1704 р. на села: *Нижнє, Демянку, Понурівку, Картушин, Каменку і Привалівку* — на власність. Ці села в цім же році були підтверджені на власність і Указом м. царя.

Примітка: В 1704 р. найбагатшим магнатом в Україні був Миклашевський Михайло (але менший від Мазепи). Він мав такі села власними з посполитими в тих селах, а в деяких селах і козаків у підданстві:

1. В Глухівській сотні: *Вергань, Зазирки, Паліївку, Дорошівку, Колошнівку, хутір Кубарів*;

2. В Стародубській сотні: села *Нижнє, Каменку, Понурівку, Демянку, Картушин, Рухів*;

3. В Почепській сотні: села *Дівовку, Істровку, Привалівку, Верхній Млинок, Буда Понурівська*.

Разом 17 поселень—власні і в спадщину надані. 19 березня 1706 р. Шведи напали на містечко *НЕСВІЖ* і тут в боях Миклашевський Михайло із своїм зятем Гамалієм Андрієм що приймали участь в боях; Миклашевського забито, Гамалію взято в полон.

103. Миклашевській вдові, по полк. Миклашевському Михайлові, Універсалом старшого з 1706 р. надано досмертно село *Рухов*.

104. Мокієвичеві Афанасеві (свояк Мазепи), отаманові міста Срібного, Прилуцького полку, Універсал старшого з 1687 р. на село *Грицівку*, прилуцького Полку — на власність.

105. Маковському Іванові, кролев. сотникові, Універсал старшого з дня 27. VIII. 1687 року на село *Подолов* — на власність.

106. Мокієвичеві Маркові, військовому тов., Універсал старшого з 28. VIII. 1687 р. на села: *Гучин, Сибереж, Ямище* — на власність.

107. Мокієвичеві Іванові, полк. судді, Універсал чернігівського полк. *Дижогуба* на село *Виннички* — на власність з посполитими.

108. Мокієвичеві Іванові, Універсал старшого з 1700 року на село *Звиняче* — „до ласки нашої войскової”.

109. Моренцеві Яремі, варвинському сотн. Універсал старшого з 1703 року на село *Озерище*, в прилуцькому полку — на ранг.

110. Нищинському Андрійові, полтавському сотн. Універсал старшого з 1691 р. на с. *Брусівку* „на допомогу господарства і з ласки своєї”.

111. Новгород-Сіверському монастиреві, Універсал старшого з 1687 р. яким приверталися у підданство монастиреві всі піддані в монастирських господарствах.

112. Новгород-Сіверському монастиреві, Універсал старшого з 1695 р. яким приверталися до підданства монастиреві всі посполиті монастирські і ті козаки що ходили в походи. Також строгий наказ монастирських підданих не приймати в козаки, за що будуть відповідати сотники. А під

кінець Мазепа погрожував: хто не послухає цього універсалу той буде караний суворо.

113. Новгород-Сіверському монастиреві, Універсал старшого з 1702 р. на жадання цього монастиря, аби містечко *Мізинь* віддавало всі належні повинности й послушенства монастиреві. Монастирські посполиті мають повернутися до монастиря й без примусу мають виконувати всі праці.

114. Архимандрит Новгород-Сіверського монастиря поскаржився Мазепі, що деякі монастирські посполиті позаписувалися в „жолдаки” (в компанійські полки — охоронні полки особи Мазепа) і не виконують посполитської повинности для монастиря. Мазепа видав універсал, яким заборонялося брати в „жолдаки” посполитих, а тих що вже записані — повернути в посполиті монастирські.

115. Новгород-Сіверському монастиреві, Універсалом старшого з 1705 р. надано с. *Ксєндзовці* на власність.

116. Новицькому Іллі, полковникові компанійського полку, Універсал старшого з 1689 року на села: *Снятин, Окопи, Щеки, Ісакчи* — на власність.

117. Новицькому Іллі, полк., Універсал старшого з 1690 р. на села: *Литвяки, Кліщенці, Грабини, Хорошки і Галицька Слобода* на власність у вічність.

118. Носові Іванові, полк. осаулові, Універсал старшого з 25. VIII. 1687 р. на село *Голубівку*, прилуцького полку — на власність.

119. Носові Іванові, Указ м. ц. з 1692 р. на підтвердження села *Голубівки* на власність.

120. Носові Іванові, Універсал полт. полк. Горленка з 1692 р. на село *Щуровку* — на ранг.

121. Носові Іванові, Універсал ст. з 1695 року на затвердження села *Щуровки* на власність, надано під числом 120.

122. Огроновичеві Михайлові, Універсал прилуцького полк. Горленка з 1692 р. на с. *Руденку*, прилуцького полку — на власність.

123. Омбишевському монастиреві, Універсал ст. з 1696 р. на село *Омбишев*, яким це село звільнялося від всіх податків.

124. Омбишевському отаманові, Універсал ст. з 1699 р. яким наказувалося всьому посполитському населенню виконувати всі повинности для Омбишевського монастиря і тих козаків підсусідків зобов'язати до послуху монастиря. Непослушні будуть строго карані.

125. Петровському Луці, писареві переяславського полку, Універсал старшого з 1696 року на

село *Скопці* — на власність і спадковість.

126. Петровській — вдові по Петровському Луці, Універсал старшого з 1707 р. для отамана села *Скопці*, щоб посполиті віддавали повинність для вдови.

127. Печерському монастиреві, Універсал старшого з 1690 р. яким дозволяється Вухаєвичеві Михайлові віддачу села *Буромки* на власть монастиря.

128. Полуботкові Левкої, Універсал старшого з 1689 р. яким зверталися сконфісковані маєтності (села) і надані нові села: *Наумівку і Сосницю*, але в 1692 р. всі маєтності були сконфісковані.

129. Полуботкові Павлові, знач. тов., Універсал ст. з 1703р. на підтвердження ґрунтів в селах: *Вертіївці, Мохнатівці і Семаковці* на власність.

130. Полуботкові Павлові, Універсал старшого з 15. XI. 1705 р. на село *Наумівку* — затвердження як спадщини по матері, що пішла в монастир.

131. Полуботкові Левкові, Універсал ст. з 1699 року на привернення сконфіскованих маєтностей і надання нових сіл: *Голубичі, Довжник, Каруковку, Савиник і Табаївку* — на власність.

132. Полтавський монастир скаржився до Мазепа на посполитого Дмитра Дзигарника за не внесення залеглостей. Дзигарник признав себе винним і зобов'язався борг сплатити.

133. Містові Почепу, Універсал ст. з 1706 року яким відбиралося село *Старе Почепище* від полк. Лизогуба Андрія (надане в 1694 р.) і віддано до ратуші Почепської на власність.

134. Радичеві Пантелемону, Універсал старшого з 25. VIII. 1687 р. на села *Булики і Сахновку* „в подданство”.

135. Радичеві Тимофіїві, Універсал старшого з 1689 р. на село *Гирлівку*, Прилуцького полку — „до ласки військової”. Радичі пришельці із Сербії.

136. Радичеві Тимофіїві, Указ м. ц. з 1691 року на село *Гирлівку* підтверджуючий це село на власність і спадковість.

Радич по своїй смерті полишив 1200 десятин.

137. Рождественському монастиреві, Універсал ст. з 1688 р. на село *Мельники*, ніженського полку „для wsparтя нужд монастирських”.

138. Ракович Агафії, вдові по Раковичеві С., Універсал ст. з 9. IX. 1687 р. на села *Петрівку і Попівку* — „на вдовинне сирітство”.

139. Раковичеві Семенові, Універсал старшого з 17. VIII. 1687 р., писареві прилуцького полку, на село *Галицю*, що дістав у придане від тестя Горленка Лазаря — на власність і вічність.

140. Савичева, вдова по Савичу Саві, генер. військовому судді, по Універсалові з 4. лютого 1701 р. надано у володіння села *Загоровка і Кудрявка з млинами і посполитими*.
141. Сахненкові Устимові, сотн. Універсал полковника Апостола Данила з 1705 р. на „пусті землі” в районі міст. *Цибульників* — на власність і спадковість.
142. Свічці Василеві, Указ м. ц. з 1694 р. яким затверджувалося село *Антонівку* в прилуцькому полкові — на власність і спадковість.
143. Свічці Левкові, полк., Універсал старшого з 1687 р. на село *Антонівку*, прилуцького полку на ранг.
144. Свічці Леонтієві, лубенському полк., Універсал ст. з 1690 р. на села: *Демидівку, Дейманівку і хут. Коломийців та Короваї* — на ранг. Але ще в цім році Свічка дістав царський указ на власність.
145. Свічка Леонтій, дня 25 лютого 1699 року поділив свої маєтності поміж своїх дітей так:
Василеві: село *Антонівку*, хутір *Городище* і хутір *Корніївку*;
Іванові: село *Дейманівку* і хутір *Короваї*;
Лук'янові: села *Малютинці і Давидівку* — всім і все на власність, спадковість і з посполитими.
146. Себастьянові Матвійові, Універсал старшого з 1709 р. на села: *Грицівку і Горагинці*, прилуцького полку — на власність.
147. Сидневський протопоп по Універсалу ст. з 1708 р. дістав від вдови — попаді, Шубової слободу *Петрова Слобода* на власність.
148. Силичеві Іванові, військовому тов., Універсал чернігівського полк. Лизогуба на село *Чорторійки* — на власність.
149. Силичеві Іванові, Універсал ст. з 1704 року на *6 дворів посполитих*, що жили на власних грунтах і мали власну землю.
150. Скоробогатому Федорові, стародубському хорунжому, Універсал старшого з 1708 року на село *Манюки* — на власність і спадковість.
151. Скоропадському Василеві, борзенському сотн., Універсал старшого з 1700 року на села *Михайлівку, Турець і Ложнисте* — на власність.
152. Скоропадському Іванові, полков. писареві Чернігівського полку, Універсал ст. з 25. VIII. 1687 р. на села: *Буромку, Вихвостів і Дроздове* — на власність.
153. Скоропадському Іванові, ген. бунчужному, Універсал старшого з 1699 р. на села: *Лопатинь і Товстоліс* — на власність.
154. Сліпому Андрійові, Універсал чернігівського полк. Полуботка Павла 1688 р. на одно село на власність за службу. Сліпий був полковим писарем у Чернігівському полку.
155. Слобідському Михайлові, Універсал черн. полковника Лизогуба Якова з 1688 року на село *Мошовку з млином* — на власність.
156. Солонині Василеві, Універсал ст. з 1688 року на село *Данювку* — на власність.
157. Стороженкові Іванові, прилуцькому полк. Універсал старшого з 22. VI. 1690 року на село *Ржавець*, прилуц. полку і *млин* — на власність.
158. Стороженкові Іванові, Універсал старшого з 1687 року на маєтності.
159. Стефановичеві Порфирію, попові с. Смоліч, Універсал старшого з 1704 р. на *млин в селі Козлі* звільнюючи від податків.
160. Стефановичеві Климентієві, білоусівському сотникові, Універсал чернігівського полк. Лизогуба Якова з 1691 р. на села *Лопатин і Товстоліс* на ранг.
161. Сулимі Федорові, військ. тов., Універсал старшого з 1689 р. на села: *Кальне і Старе* — „для вспертя господарства”.
162. Тамарі Василеві, Універсал черниг. полк. Лизогуба Якова з 1689 року на села *Рагощу і Сядричі* — на власність.
163. Тамарі Степанові, сотн. домонтовському, Універсал старшого з 1689 р. на села: *Богушкове, Оробівку, Підставки і Хмельну* — на вічне володіння.
164. Танському Антонові, київський жолдацький полковник, походження волох, Універсал старшого з 1707 р. на села: *Микитовці і Яхни* — на власність. Спочатку пішов з Мазепою в 1709 р. а потім повернувся від Мазепи, дістав від царя назад сконфісковані села і випросив повернення полк. Семена Палія із Сибіру.
165. Танському Антонові, полк., Універсал ст. з 15. XII. 1706 року як вище.
166. Тризні Іванові, слабинському сотн., Універсал старшого з 1699 р. на села: *Лушнівку і Слободку* — на власність.
167. Троцині Трохимові, сотн. сріблянському, Указ м. ц. з 1696 р. на село *Охоньки*, прилуц. полку — на власність і спадковість.
168. Туранському Олексійові, військовому судді, Універсал старшого з 1688 р. на с. *Аксютинці*, роменської сотні — на ранг.
169. Турянському Олексійові, сотникові глухівському, Універсал старшого з 1708 року на

„вільні громадські землі”, для поселення — на власність і спадковість.

170. Федорові Семенові, полк. осаулові, Універсал старшого з 1691 року на село *Обичев*, прилуцького полку — на ранг.

171. Филиповичеві Леонтієві, протопопові, Універсал з 1688 р. на с. *Кибинці* — на власність.

172. Фридриховичеві, Універсал чернігівського полк. Лизогуба Якова з 1691 р. на с. *Хриплівку* — на володіння, з посполитими на послушення.

173. Черняку Леонтієві, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1690 р. на село *Каменку*, полт. полку — у вічне і спадкове володіння і посполиті мають послушність віддавати.

174. Чернігівському Єлецькому монастиреві, Універсал ст. з 1699 р. на село *Мошонку* — на власність.

175. Четвертинському Юрієві, знач. військ. тов., Універсал старшого з 1699 року на села: *Дунасць, Локин, Васьківці і Дунайську Слободу* — на власність.

176. Чернякові Левкові, знач. військ. тов., Універсал з 1689 року на село *Гавронці* — „в заживаніє спокійное в часі потомніє”.

177. Шираєві Спиридонові, стародубському війтові, Універсал старшого з 25. VI. 1688 року на

село *Синин* — „в заведованіє и уживанію, до ласки нашей войсковей . . .”.

178. Шуморовському жіночому монастиреві, Універсал почепського сотника Рославця Лукіяна з 1708 р. по якому віддавав 5 дворів козаків в підданство монастиреві. Мати сотн. Рославця була именуєю в цім монастирі.

179. Якубенкові, хорунжому, Універсал черн. полк. Лизогуба Якова з 1700 р. на поле — „на трьох тяглих людей” в селі *Даничах*, в „спокойное владеніє”.

180. Яциновичеві Михайлові, державцеві, Універсал черн. полк. Лизогуба Якова з 1697 року всім мешканцям села *Сулиничівці*, щоб вони виконували всі послушення своєму державцеві Яциновичеві.

Примітка:

Особливою увагою і пильністю користувалися монастирі та деякі військові начальники т. зв. **ПРОТЕКЦІЄЮ** Мазепи, щоб звільнялися від належних податків для козацького скарбу. Зате на посполитих, т. зв. „чернь”, і козаків Мазепа мав строгий нагляд і приписи, щоб вони виконували послушність державцям (монастирям, старшині і т. д.).

XV. СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, В 1708 — 1722 РОКІВ.

Деякі дані про І. Скоропадського

1. Федір Скоропадський, шляхтич, родом з Уманщини. В 1648 році пристав до повстання Богдана Хмельницького. В боях при Жовтих Водах був забитий. Покинув по собі єдиного сина Іллю.

2. Ілля Федорович Скоропадський мав трьох синів: Івана, Василя і Павла, з якими в 1674 році перейшов на Лівобережжя й поселився в Чернігівському полку.

3. Іван Ілліч (1646-1722) за старшого Івана Самойловича вступив на військову службу до військової генеральної канцелярії і тут скоро зробив собі військову кар'єру. Кілька разів їздив з дипломатичними порученнями до Москви і тут зазізнався з московськими урядовими особами.

Від 1681 р. до 1694 р. виконував службу військового писаря Чернігівського полку; від 1694 року до 6 листопада 1708 року керував Стародубським полком. В початках приймав участь в замаху старшого І. Мазепи проти Москви, але в критичний час покинув Мазепу в критичному місці і перейшов на бік московського царя Петра I з цілим своїм полком, на який Мазепа покладав великі надії, бо відкрив фронт для московського війська проти Мазепи. Сам Іван Скоропадський відкривши фронт на розказ царя покликав із своїм полком до Глухова, де його 6 листопада 1708 р. обрано на старшого УЗкв.

Іван Скоропадський по-перше був жонатий з Палагією Никифорівною Калениченковою і мав від неї одну доньку — Ірину, яку віддав за бунч. тов. Лизогуба Семена; по-друге Іван Скоропадський женився з Настею Марківною Марковичевою, вдовою по бунч. тов. Константинові Голубові, мав з нею дочку Уляну, яку віддав заміж за Ніженського полк. Толстого Петра, московського вельможу, на бажання царя Петра I.

На цій лінії роду Івана Скоропадського закінчилася.

Дальші роди Скоропадських пішли від Василя і Павла.

ЯК І. СКОРОПАДСЬКИЙ СТАВ СТАРШИМ УЗкв.

Іван Мазепа, старший УЗкв наказав стародубському полк. Іванові Скоропадському знищити московське військо коло Стародуба і щоб поспішав на з'єднання з військом старшого Івана Мазепи, але полк. Скоропадський свого найвищого начальника старшого І. Мазепу не послухав і на приказ царя Петра I поспішав до Глухова, на вибір нового старшого, бо Мазепу тепер він не признавав і потребував свого, слухняного „гетьмана”.

4 листопада 1708 р. Скоропадський із своїм полком вже був у Глухові. На бажання царя кандидатом на старшого було виставлено тільки одного кандидата — Івана Скоропадського. Деякі старшини назвали кандидатом миргородського полковника Данила Апостола, але коли цар висловив своє бажання на Скоропадського, то Апостол відступив, без голосування.

Виборцями старшого у Глухові, 6 листопада 1708 р. були такі старшини: Апостол Данило — миргородський полк., Журавський — ніженський полк., Левенець — полтавський полк., Полуботко Павло — чернігівський полк., Савич — наказний полк. лубенський, Скоропадський Іван — стародубський полк., Тамара — переяславський полк., Сулима Іван — генеральний хорунжий.

Решта три полковники і вся генеральна старшина пішла за Мазепою й участі у виборі старшим Скоропадського не брала. Вибраним старшим став полк. Іван Скоропадський.

У новообраного старшого ц. Петро I, поставив в першу чергу вкоротити деякі права старшого УЗкв, як наприклад: право назначати чи затверджувати полковників, доки не будуть на те прислані царські укази, але ще до цього указу, Скоропадський поставив деяких полковників вимінити, і тут у лубенський полк назначив полк. Маркевича (брата своєї жінки), в гадяцький полк назначив Чарниша Івана (зятя), дальші

призначення полковників переведено з волі царя Петра I, а саме: в гадяцький полк замість Марковича призначено Милорадовича Михайла (серба), в прилуцький полк замість Горленка Дмитра (пішов з Мазепою) призначено Носа Івана, а в 1714 р. його замінено Галаганом Гнатом, до київського полку призначено Танського Антона (волоха). Ці полк. були послухні цареві й ігнорували старшого Івана Скоропадського. були жорстокими деспотами супроти українського населення і вносили хаос в козацьку українську адміністрацію, яка на жаль не визначалася й так належним правопорядком.

18. VIII. 1709 р. прибув до столиці старшого І. Скоропадського — Глухова, стольник Андрій Измайлов, у функції резидента при старшому. (Щебто для дозирання і шпигування старшого І. Скоропадського). Цей Измайлов привіз з Москви нові „Статті” в яких писалося:

Всі маєтності зрадників (що пішли з Мазепою), як самого Мазепи так і всіх тих, що з ним пішли, і котрі тепер до військового теперішнього уряду не належать, списати всі їх маєтності й прислати до військової канцелярії, і без указу царського нікому не віддавати, також і надалі старшому нікому і ніяких маєтностей без указу не давати; також і на будуче ніяких земель ні за які услуги не давати а у провинивших без описі не відібрати ніяких земель і маєтностей; а коли старший за згодою генеральної старшини узнає за потрібне кого нагородити маєтностями, про це донести государеві і тільки після указу в. г. наділяти маєтностями. А про всі такі справи найперше треба писати до й. ц. величества государя”.

Так Москва поступилася з українським старшим, правами й маєтностями, як на завойованій території. Але коли старший І. Скоропадський хотів винагородити маєтностями своїх рідних, приятелів і знайомих чи з родини — тоді він не рахувався із „Статтями” й робив як хотів. Надання посполитих у підданство державцям не потребували схвалення царського. Від тепер роздача маєтностей і посполитих у підданство пішла скорим темпом, як це побачимо в реєстрі наданих маєтностей.

Канцлером у Петербурзі був Головкин підканцлером — Шафиров. До старшого тоді з Петербургу посипалися рекомендації про надання маєтностей всім тим москальським урядникам і військовим, що мали якісь служби в Україні чи якісь інші служби, хоч і не перебували в Україні. Іван Скоропадський мовчки мусів всі такі рекомендації

задовольняти, надаючи маєтності й посполитих у підданство. Та про це далі.

На Україну тоді з Московії вислано багато війська для постою (щоб Україна харчувала) і для вдержання потрібного порядку.

Козаків і старшин в той же час послано з України в походи, як на Дон, Астрахань, Кавказ, а найгірше дісталосся тим, які були вислані на каналські праці до Петербургу, на Ладогу, Онегу і взагалі на північ Московії, в сирі й холодні кліматичні умови, де козаки гинули не тільки з тяжкої праці, але й холоду та різних хвороб, полишаючи не на гостинній, чужій і ворожій Московщині 70-80 % свого стану. Було це тяжке ярмо для козаків і посполитих, яких теж brano на ці каторжні роботи, але Скоропадський з ріднею, генеральна старшина і державці цього не знали й знати не хотіли, вони тоді захоплювали собі маєтності тих, що не повернули до дому, а родини їх у своє підданство забірали. Цього не бачив ні цар, ні його резиденти.

Петро I твердо і рішуче вирішив ліквідувати ті автономні права в Україні, які вона ще затримала, нових договірних статей, як для цього вимагала традиція з нагоди вибору нового старшого, не вироблено. Тепер цар Петро I все вирішував своїми указами. Столицю Лівобережної України із Батурина перенесено під саму границю з Московщиною, до глухого містечка Глухова. Старому, традиційному виборному порядку завдається рішучого удару, тепер робилися вибори кандидатів, які старший („гетьман”) перед виборами мусів подавати цареві, для вибору кандидата на старшого, того — кого цар вкаже. Подібно діялося й з кандидатами на полковників, сотників і іншу старшину. Вибори робилися тільки з порозумінням московського резидента при старшому. Великого впливу в Україні набрали тепер москалі та інші чужинці. Полковників і сотників призначалося не тільки москалів, але й чужинців, вбачаючи в них підпору для московської політики в Україні. Цей чужий елемент тримав себе неприхильно до місцевої влади й населення і давався в знаки місцевій адміністрації. Були ці особи протеговані московським урядом і проти них старший і місцева адміністрація були безсилі. Настала епоха лихоліття. Петро I на словах, ніби, брав в оборону козацьке й посполитське населення від надуживань старшого й старшини, а сам і його резидент щедро роздавали землі й посполитих з тих відібраних від „зрадників” маєтки і посполитих, московським і чужинецьким

зайдам. Так старанно цар Петро I з своїми резидентами, урядництвом і великою силою свого війська в Україні нищили права до свободного життя й керувати самим собою.

Матеріальне становище українського народу так само за Петра I і старшого I. Скоропадського зазнало болючих страт. На Україні стаціонувало десять москальських полків, які населення мусило тримати по своїх хатах і втриманню. Розгул війська й інциденти з населенням не знало меж. І все тугше переводилася інтеграція і централізація з Москви в Україні. Торгівлю з закордонном припинено, бо всі закордонні товари які приходили із за кордону мусили провадитися через Москву, де накладалися податки на тярху українського населення, а Москва з того мала великі прибутки. Україна втрачала характер самостійного економічного організму, обертаючись у звичайну кольонію Московії, а місцеві продуценти й купецтво приходило в бідність.

Щоб підірвати довірря до старшого I. Скоропадського в Москві й Петербурзі, резидент Ізмайлов про це постарався. В 1700 р. він доносив в Колегію Закордонних Справ, що старший не дотримує „Статтів” ані Указу Петра I з 1709 р., котрий він привіз від царя. В тому доносі він писав: „Пан гетьман багато сіл і деревень, які описані від зрадників (тих, що пішли з Мазепою) і по всіх полках приналежні до ратуш та інші відібрав без описі і роздавав”.

Проти такого донесення Скоропадський нічого не міг заперечити, бо й справді воно так було, але резидента брала злість з того, що ті маєтності роздавалися в українські руки, а не москалям та чужинцям привандрованим. Цей донос прискорив рішення Петра I про вкорочення автономних прав України, рішення про організацію „Малоросійської Колегії” і її настановлення.

Щоб підірвати довірря до старшого I. Скоропадського і взяти його під свій контроль, 27 квітня 1722 року в Україні заведено нову урядову установу *Малоросійську Колегію*, в яку призначено 6 москальських старших офіцерів від тих полків, що стояли в Україні, на чолі з москальським бригадиром Степаном *Вельяминовим*. Цій М. К. надано права вищої судової апеляційної установи. Разом з цим передано справи України від Колегії Закордонних Справ у керування Сенату, якому підлягали внутрішні справи Московії. Це значило, що Україна вже перестала бути як зовнішній членник але як внутрішній, як якась область Московщини.

Скоропадський в останніх роках відбув дві подорожі до Москви, щоб вихлопотати для себе більше прав і зменшити натиск москальської адміністрації в Україні.

Першу подорож Скоропадський відбув в 1718 році, просив щоб було зменшено москальського війська в Україні і щоб не назначалося чужинців полковниками, розуміється, в тому й москалів, але ця поїздка й благання не мали ніякого значіння і все полишилося як заведено вже Москвою.

По-друге Скоропадський їздив до Москви в березні місяці 1722 року. Він формально запротестував проти призначення йому Малоросійської Колегії, але від цього протесту справа не змінилася і протест залишився як історичний документ. Скоропадський виїздив в 1722 р. старим, маючи 76 років, і нездужим. З Москви повернувся зовсім хорим і за короткий час, дня 3 липня 1722 року помер.

Вибір нового старшого Українського і Запорізького козацького війська відложено з наказу царя Петра I, а тимчасове керування Україною доручено наказному старшому Павлові Полуботкові, полк. Чернігівського полку, а в поміч йому призначено Генеральну Військову Канцелярію (підлеглий орган старшому) і Малоросійську Колегію, на чолі якої призначено бригадира Степана Вільямінова.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА I. СКОРОПАДСЬКОГО

Маєтності роду Скоропадських Іван, Василь і Павло.

1. Маєтності Івана Скоропадського.

По Універсалу старшого Самойловича Івана, Іван Скоропадський дістав у власність і спадковість такі маєтності:

1672 року надано село *Малий Самбір* в прилуцькому полку.

1699 року надано села *Лопатин і Товстоліс*.

2. Будучи генеральним осаулом Іван Скоропадський самавласно присвоїв собі села: *Великий Самбір, Карабутов і Липовицю*.

3. Ставши старшим в 1708 р. Іван Скоропадський самовласно забрав собі на ранг цілу *Шентаківську* волость з усім (селоми, хуторами, степами, вільною землею і посполитими).

4. Цього було мало і старший Іван Скоропадський в 1718 р. подав до царя москальського Петра I прохання на надання нових маєтностей.

Цар прохання Івана Скоропадського задовольнив і відповів листом: „... дати йому, гетьманові, жінці його, Настасії Марковні, і дочці його, Уляні Івановній, і від них їх потомкам..., у володіння і спадщину такі села і маєтності:” (переклад з урядової москальської мови і в скороченні).

I. В Ніженському полку: село *Білки*, місто *Короп*, село *Красне Поле*, село *Рождественне*.

II. В Батуринській сотні: місто *Глухів*, село *Городище*, хутори *Кочуровський та Поросянний*.

III. В Прилуцькому полку: села — *Вільшанку*, *Липовицю*, *Рудавку*, *Сасинова*, *Биковську волость* з усіма селами і хуторами.

IV. В Стародубському полку: *Ропську волость* з селами і хуторами.

V. В Чернігівському полку: села: *Вихостів*, *Буромка*, *Білоусове*, *Ваганичі*, *Владимирівку*, *Дроздовицю*, *Півці* і *Полуботки*.

Іван Скоропадський мав: 19.882 дворів з 119-292 піданими (кріпаками). 1721 року Іван Скоропадський забрав собі села *Перегон* і *Вашковичі*, відібравши їх від Іскри Захарія.

2. Маєтності Василя Скоропадського.

1. 1700 року від старшого I. Мазепи дістав на власність і спадковість: села — *Ложисте*, *Михайлівку* і *Турець*.

2. 1713 р. від ст. I. Скоропадського, брата, дістав села: *Охримовичі* і *Тиховичі*, в Сосницькій сотні.

3. 1717 року — дістав село *Городець*.

4. 1718 року — дістав село *Григорівку*, Прилуцького полку.

3. Маєтності Павла Скоропадського.

1. 1715 року старший I. Скоропадський надав своїм універсалом братові Павлові село *Стара Рудня* з греблею, млинами на тій греблі і посполитими для несення всіх праць.

4. Маєтності надані козацькій старшині, монастирям, попам і москалям.

1. Антоновичеві Василеві, сотн., Універсал ст. з 1709 року на затвердження наданих старшим I. Самойловичем сіл *Гусавку* і *Чепелев* — на власність і спадковість.

2. Апостолові Данилові, полк., Указ м. ц. з 1710 року на затвердження на власність і спадковість сіл: *Вергуни*, *Лузики*, *Попівки*, *Савинці*, *Сухоребрівки*, *Хлопняники*, *Шабастасівки*.

В 1710 р. маєтності Апостола Данила були такі: по одному дворі в Київі, Коропі і Миргороді;

3 містечок; 16 сіл; 3 деревні; 1 слобода; 10 хуторів; 1 замок в Сорочинцях; 23 заїздних дворів; 21 млинів з 63 каменями; 1 цегельня; 4 горільчаних заводів; 7 броварень; 4 солодовні; 12 шинків; в цих маєтностях мав 2.678 дворів посполитих („черні” — піддані, кріпаки) і 206 людей спеціалістів, найнятих за гроші.

3. Апостолові Якові, Універсал миргородського полк. Апостола Данила з 1714 року на село *Аврамовку* — на власність і спадковість.

4. Апостоловій, вдові по Якову Апостолові, Універсал миргор. полк. Апостола Данила на село *Аврамовку* — „до ласки нашей восковой онім владеть.”

5. Афендикові Семенові, сорочинському парклабові Універсал старшого з 1712 року на село *Калюженці*, яке було вільне. Універсал надано на сугестію маршала Б. П. Шеретьєва. В універсалі писалося: „Позволяємо жити і від посполитих послушності відібрати”.

6. Бакуришському Яковові, Універсал старшого з 1710 р. на маєтності — підтверджуючий — „До ласки войскової”.

7. Банові Саві, волошському бояринові, на сугестію Головина, москальського воєводи, Універсал старшого з 3. VII. 1712 р. на с. *Калюжинці*, прилуцького полку, надано на власність, відібране від „зрадника” Горленка Дмитра.

8. Батуринському монастиреві, Універсал ст. з 1713 р. на привілеї і звільнялися всі маєтки від податків. В універсалі писалося: „А тут же докладает и тое, жебы з села Хмилова (Роменської сотні, Лубенського полку) тютюнная десятина, на нас з людей посполитих по давном обыкновенію вибираючася, высланными нашими не выбиралася, леч бы тая повинность до монастыря батуринского на ладан доходыла, так же и сторожовщина, писаровщина и катовщина (добрі монастирі й катів своїх платних мали!) абы з тамошних посполитых людей невымагана была”.

Подібні універсали були розіслані по всіх монастирях.

9. Безбородькові Якові, Універсал старшого з 1717 року затверджуючий на власність *хутір із ставком на Сухій Оржиці*.

10. Безбородькові Якові, Універсал старшого яким затверджувався хутір *Тикаловський* на власність.

11. Березинському Романові, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1715 р. на село *Сорочинці Далекі* — на власність і спадковість.

12. Берлові Іванові, Універсал полк. Тамари

Степана на хутори: *Горкушевський, Воронківський, Жеребятинський, Перехрестовський, Rogozovський* — на власність і спадковість.

13. Берлові Іванові, воронківському сотникові, Універсал переяславського полк. Тамари Степана з 24. VI. 1712 року затверджуючий на власність село *Панфіли*.

15. Берлові Іванові, полковому переяславському судді, Універсал старшого з 1712 року на села: *Жеребятин, Rogozove і Софіївку* — на власність. В селі Софіївці попалося у підданство і три родини свояків — така то справедливість судді, коли йде про власний інтерес матеріальний.

15. Берлова, вдова по судді Берлові Іванові, дістала Універсал старшого з 1717 року яким підтверджувалися їй на користування такі села: *Панівці і Rogozova*.

16. Берлові Данилові, синові Берла Івана, Універсал старшого з 28. III. 1721 року на кутір *Воронків і двір в селі Воронкові* на власність і спадковість.

17. Берловій, вдові по Берлові Іванові, Універсал старшого з 28. III. 1721 року на села: *Панфілів і Rogove та хутір Пісоцьковський* — на власність і спадковість.

18. Болюбашкові Іванові, сотникові, Універсал полк. Савича з 1709 р. на село *Казамлик, землі приналежні до села Шушвалівки і хутір Горби та село Лебеховку коло Шушвалівки* — все на власність.

19. Бомбекові Самсонові, полк., Грамота польського короля з 18. XI. 1710 р. в доживотне володіння маєтностями, званими *Романовськими* в київськiм воєвідстві, які полишилися по смерті полк. Семена Палія.

20. Борозді Іванові, знач. військ. тов., Універсал старшого з 1716 р. на село *Семковку* — в свобідне володіння.

21. Борозді Максимові, мглинському сотникові, Універсал старшого з 1709 р. на село *Лопазна* на ранг.

22. Булавицькому Петрові, суд. ген. писареві, Універсал старшого з 1709 р. на всіх *посполитих в селі Буди*, ніженського полку на підданство.

23. Бурлаєві Гаврилові, Універсал старшого з 9. VI. 1709 року на село *Гармашівку* — на власність і спадковість.

24. Бурлаєві Гаврилові, полк., Універсал ст. з 15. I. 1710 р. на сугестію царя москальського, на *дім у Київі* — на власність по „изменнику полк. Зелинському”.

25. Бурлаєві Гаврилові, полк., Універсал ст.

з 1710 р. на село *Ольшанку* — на власність.

26. Жінці Бутовича, осаула, що був у полоні, Універсалом старшого з 1711 р. дано охоронну грамоту і наказ посполитим і козакам, щоб всі послужності виконували в його маєтностях.

27. Бутовичевій, вдові по осаулові Бутивичеві, Універсал старшого з 1717 р. на всі маєтності покійного і щоб посполиті та козаки куренчики виконували всі належні повинності по роботі в маєтностях.

28. Вакуленкові Семенові, пирятинському сотн., Універсал лубенського полк. Марковича з 1719 року на *1 кравця, 1 шевця, 1 коваля, 2 рибаків* із села *Грабаровки* — „для послуги”. Ці майстри були звільнені від податків крім „ральцевої”.

29. Бакуленкові Семенові, пирятинському сотн., Універсал старшого з 29. VI. 1719 р. на куплене село *Сурмачівку* за 2.000 рублів від Свічки на власність.

30. Вакуленкові Семенові, сотн., Універсал ст. з 7. XI. 1720 р. на с. *Соснівку* — на ранг і підтвердження на власність с. *Грабарівки і Сютрики*.

31. Валецькому Василеві, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1716 р. на село *Броварки* — „для вспартя його господарства”.

32. Василевичеві Гнатові, менському сотн., Універсал старшого з 1709 р. на села *Величківку і Хвеськову* — „для вспартя господарского”.

33. Василевичевій вдові, Універсал з 1719 року яким оборонялася її власність ґрунтова.

34. Вейсбахові, генералові царському, Указ м. ц. з 1718 року на маєтності переяславського полк. Мировича.

35. Вейсбахові, генералові, Універсал старшого з 1722 року на село *Ряски* — на власність.

36. Вейсбахові, генералові, Указ м. ц. з 1722 року на 500 посполитих дворів в селах: *Куклинці, Мамаївці і Рясках*.

37. Видубицькому монастиреві, Універсал ст. з 1716 р. на село *Ярославки* і на посполитих та козаків куренчиків, щоб виконували всі праці для монастиря та старалися за корм для москалів драгунів.

38. Галаганові Гнатові, полк. прилуцькому, Указ м. ц. з 31. VIII. 1709 р. на села: *Боровицю, Воронівку, Худяки і Шабельники* на власність і спадковість.

39. Галаганові Гнатові, полк. чигиринському, Універсал старшого з 1709 р. на чигиринське полковництво, на сугестію царя, і на села: *Боровицю, Воронівку, Худяки і Шабельники* — на

власність, за те, що приймав участь в боях під Полтавою, проти Мазепи.

40. Галаганові Гнатові, полк., Універсал старшого з 1710 року на село *Липове*, в прилуцькому полку — на власність.

41. Галаганові Гнатові, полк., Універсал старшого з 1711 р. на міст. *Веремійку*, прилуцького полку, за втрачені маєтності на Правобережжі, віддані Польщі.

Полк. Галагана Гната знали по всій Україні як самовладного, самолюбного, егоїста і жорсткого деспота. Проти нього навіть сам Скоропадський, як царського протегованця, був безсилий і мусів мовчати.

42. Галаган Гнат, полковник, в 1714 р. записав собі у піддані 60 козаків-куренчиків в прилуцькому полку. Козаки-куренчики поскаржилися Скоропадському і він їх звільнив із підданства.

43. Галаган Гнат, полковник, в 1714 р. в свойому полку збільшив чиновників, маючи 30 старших і 78 підлеглих. З цих чиновників Галаган збирав податок для себе, річно 1.000 рублів зол., зате цих чиншевиків звільнялося від походів.

44. Галаган Гнат, полковник, в 1714 р. відстранив від служби полкового писаря Себестияновича Ан. і призначив собі за писаря Голенковського Федора. Цього ж року здеградував полк. Носа Івана на полк. суддю.

45. Галаганові Гнатові, Указ м. ц. з 1714 року на полковництво прилуцьке і на міст. *Єремійку* на власність. Галагана Гната призначено прилуцьким полковником по волі царя москальського в 1714 р. і був він ним аж до 1739 р. Цим Петро I, порушив статті вільностей козацьких.

46. Галаганові Гнатові, полковникові, Універсал старшого з 1716 р. на село *Сокиринці*, на ранг, але Галаган присвоїв собі на власність.

47. Галаганові Гнатові, полк., Універсал старшого з 1716 р. на села: *Дігтярі*, *Озеряни* і *Ряски*, на ранг, але він їх присвоїв на власність.

48. Галаганові Гнатові, полк., не вдалося присвоїти чужої землі: в 1719 р. до Скоропадського постуила скарга Старосанджарської сотні на Галагана, що він „приорав їх громадську землю”. Цю землю змушений був повернути громаді.

49. Галецькому, Універсал старшого з 1720 р. на село *Венглей* на власність.

50. Гамаліївському монастиреві, Універсал ст. з 1713 р. підтверджуючий даровані села Настею Скоропадського (дружина І. Скоропадського) села монастиреві *Дівиці Великі*, *Дівиці Малі*, *Біло-*

шапки, *Дайманівці*, *Дубовий Гай*, *Сергіївка* і *Яблонівку*, в сосновицькій сотні, на власність.

51. Гамаліївському монастиреві, Указ м. царя з 24. I. 1714 р. підтверджуючий надання на власність названих сіл під чис. 50.

52. Гамаліївському монастиреві, Універсал ст. з 1714 р. на село *Бубновиця* — на власність.

53. Голенковському, писареві, Універсал старшого з 1716 р. на село *Волики* — на власність, відібране від хоруного Носенка.

54. Головкину, графові, управителеві Колегії Зовнішніх Справ Російської імперії в Петербурзі, Універсал старшого з вересня 1709 року на *Константинівську сотню*, до якої належали: *Константинів* — місто, села: *Берестова*, *Будки*, *Кулешівка*, *Курмани* і *Слобідка* — на вічність.

55. Головкину, граф., на сугестію ц. м. Універсал старшого з 1709 р. на містечка: *Константинівку* і *Хоружівку*, в роменській сотні на вічність.

56. Головкину, граф., Універсал ст. з 1711 р. на села: *Журавку* і *Чуйковку* — на вічність.

57. Горленкові Андрійові, полк., на сугестію кн. Меншикова, Універсал старшого з 29. V. 1709 року на села: *Білошапки*, *Дубовий Гай*, *Сергіївку* і *Яблонівку* — з хуторами і посполитими, на власність і спадковість. Потім ці села відібрано і надано Гамаліївському монастиреві.

Вже в попередніх старших була така самоволя, що надані маєтності на власність відбиралися і давалися на власність іншим. При старшому Скоропадському ця самоволя набрала спорадичности.

58. Горленкові Андрійові, полк., Універсал ст. з 1710 р. на село *Хаєнки* — на власність.

59. Горленкові Андрійові, полк., Універсал ст. з 1710 р. на село *Калюжинці*, в прилуцькому полку — на власність.

60. Горленкові Андрійові, полк., в 1711 р. відібрано всі маєтності, з розказу царя Петра I і заслано на поселення в Москву, де він жив під доглядом, як небезпечний для Москви.

61. Горленкові Андрійові, полк., Універсалом старшого з 1. XII. 1713 р. формально (бо фактично ще в 1711 р.) відібрано всі маєтності і віддано Гамаліївському монастиреві на власність. 25. I. 1714 р. ці всі маєтності підтверджені Указом царя Петра I на власність.

62. Горленкові Дмитрові, полтавському полк., Універсал старшого з 1709 р. на село *Ромашків*, прилуцького полку — підтвердження на власність.

63. Горленкові Якимові, знач. військ. тов., Уні-

версал ст. з 1716 р. на село *Заїзд* — на власність.

64. Горленко Дмитро, прилуцький полк., пішов з Мазепою в еміграцію. В 1715 р. повернувся до дому і ще того ж року був висланий у Москву на зсилку, де й перебував до 1731 р. До Москви Горленко виїхав з родиною, але жінці дозволено повернутися до Прилук ще того ж року. Горленко повернувшись до Прилук мусів підписати реверс, що ніякої громадської і політичної діяльності не буде провадити.

65. Грабянці Григорієві, гадяцькому полк. судді, Універсал ст. з 1710 р. на с. *Максимівку* — на ранг.

66. Грабянці Григорієві, судді, Універсал ст. з 1717 р. на с. *Русановку* — „до ласки войсковое”.

67. Густинський монастир поскаржився старшому Скоропадському, що 25 посполитих із сіл *Полови і Левків* відмовилися до повинностей і записалися в козаки. Скоропадський видав у 1710 році Універсал в якому писалося: „... щоб впредь мужиков до козацкого компуту не приймувати”, осудивши поступок сотників, що вони приймали.

68. Даровському Іванові, управляючому козацькими маєтностями, Універсал старшого з 1709 р. на села *Кулаги і Суботовичі*, стародубського полку — на власність.

69. Дмитровичеві, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1709 р. на село *Свинопух* — „в зуполное владеніє”.

70. Добрянському, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1716 року на село *Агарани* — „до ласки войсковой”.

71. Довгому Іванові, козакові, Універсал старшого з 1711 р. на маєтності в переяславському полку.

72. Долгорукому Г. Ф., Універсал старшого з 1709 р. на село *Клишки* — на власність. Гр. Ф. Долгорукий був царським уповноваженим по виборі Івана Скоропадського старшим Українського Запорізького війська козацького.

73. Долинському, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1712 р. на с. *Пашковичі* — на власність. Посполитим і козакам куренчикам предписано віддавати всякі повинности.

74. Дорошенкові Іванові, Універсал старшого на село *Чорнотичі* — на власність.

75. Думетрашці Олексійовій вдові, Універсал ст. з 1713 р. на села: *Березань, Лехновичі і Семенчиці* „в спокойное владеніє”.

76. Єлецькому монастиреві, Універсал старшого з 1709 р. яким приписувалося посполитим, живучих в монастирських селах і маєтностях викону-

вати всі належні повинности і заборонялося посполитих приймати в козаки.

77. Журавській, вдові, по полк. Журавському, Універсал старшого з 1718 р. на всі моєтності — „в зуполное владеніє”.

78. Забілу Данила, сотн. що приймав участь у війні з Мазепою проти москальського царя Петра I, в 1713 р. вислано його сина в Архангельськ на висилку, де він пробув до 1721 р. як „Мазепинець”.

79. Зеленкові Василеві, дозорцеві, Універсал ст. з 1709 р. дано на послухність посполитих і козаків в селах *Лучках і Ханделівці*.

80. Заліському, своєму внукові, Універсал з 1710 р. видав полк. Жученко Федір на село *Федорівку* — на власність.

81. Золотаренкові Якові, сотникові, Універсал старшого з 1709 р. на село *Сезьки* — на ранг.

82. Золотоносському монастиреві Універсал ст. з 1716 р. яким наказувалося всі повинности виконувати на монастирських маєтностях посполитим і козакам.

83. Золотоносському монастиреві, Універсал ст. з 1. I. 1718 р. яким наказувалося посполитим і козакам виконувати всі повинности в монастирських маєтностях і утримувати драгунів і піших компанійців.

84. Іваненкові Григорієві, на сугестію кн. Голицина, Універсал старшого з 1709 р. на села *Копачівку і Мокиївку та двір Мировичів у Києві, та село Островичі* — на власність.

85. Іскрові Захаркові, Універсал ст. з 1709 року на села *Перегон і Дашковичі* в стародубському полку — на власність.

86. Іскрі Климіві Захарковичеві, терехтимирівському сотникові, Універсал старшого з 1709 року на села *Городище і Климів та ставок* в Капустиній долині — на власність.

87. Іскровій, вдові по Іскрові Іванові, Універсал ст. на села *Івочиці, Іванка і Грабинівку* — користуватися до життя.

88. Іскрові Климіві Захарковичеві, хорунжому переяславського полку, Універсал старшого з 1717 року на село *В'юнище* — на ранг.

89. Кендзерявському, маршалка резиденції й канцелярії старшого, Універсал з 1719 року на село *Світличне* — на власність.

90. Київському Софійському монастирю, Універсал старшого з 1712 р. на село *Вовчок* на власність.

91. Кисловичеві Матвійові, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1717 р. на с. *Леляки* — в тим-

часове володіння, але яке залишилося на вічність.

92. Ковбасі Андрійові, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1717 р. по якому звільнялися його піддані від податків.

93. Козелецькому монастиреві, Універсал ст. з 1709 року по якому звільнялися від податків піддані монастиря.

94. Колачинському Дмитрові, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1716 року по якому надано одну маєтність в тимчасове володіння.

95. Колачичнському Дмитрові, зн. військ. тов., Універсал з 1717 р. на с. *Слободку* — на власність.

96. Костецькому Грицькові, конотопському сотникові, Універсал старшого з 11. XI. 1708 р. на село *Дептівку*, конотопської сотні, на вічність.

97. Костецькому Грицькові, конотопському сотникові, Універсал старшого з 1712 р. на село *Фесівку*, прилуцького полку — на ранг.

98. Кочубейові Василеві, Указ м. ц. з 1710 року на села *Жуки і Лоцини* — на власність, які дістав в спадщину від свого діда б. полк. Жученка Федора по родинній записі, але які були ранговими, тепер відані на власність.

99. Кулябкові Григоріїві, лубенськ. сотн., Універсал старшого з 1711 р. на села *Березоточу, Волчке, Клепачів, Новаки і частину Полковничої Слободи* — на власність.

100. Кулябкові Іванові знач. військ. тов., Універсал старшого з 1709 р. на села *Калейденці і Шершівку* — на власність.

101. Кулябкові Петрові, знач. військ. тов., Універсал старшого з 1710 р. на села *Клепачі, Радилівку і Шишаки* — на вічність.

102. Кублицькому Константинові, ген. судді, Указ м. ц. з 1718 р. на маєтності надані старшим по універсалах.

103. Лашинському Левкові, сотн., Універсал полк. Носа Івана з 1714 р. на село *Понори* — на ранг. В універсалі писалося: „... до ласки войсковой и належное от жителей того села послушество имети”.

104. Левчанкам Іванові і Федорові, Універсалом старшого з 1709 р. надано протекцію від військової управи.

Примітка: Під протекцію військової канцелярії підпадали не тільки старшини, але й козаки. З протекції завжди були якісь вигоди, але в більшості ці протекціоністи попадали в стан підданих і втрачали волю.

105. Левченкові Максимові, знач. військ. тов., Універсал старшого з 1716 р. на *15 посполитських*

дворів — „... в спокойное владение до ласки нашей войсковой”.

106. Лизоубові Андрійові, полк., Універсал ст. з 21. XI. 1708 р. на село *Крапивну*, прилуцького полку — на власність.

107. Лизогубові Андрійові, полк., Універсал ст. з 1708 р. на землі для поселення *Старе Почепище*.

108. Лисаневичеві Гнатові, прилуцькому писареві, Універсал старшого з 27. IV. 1710 р. на село *Юрківці*. Це село було надане Мазепою в 1707 році.

109. Лісницькому Григоріїві, Універсал старшого з 1709 року на села *Матяшівку і Шишак* на власність.

110. Лісовському Федорові, новгород-сіверському сотникові, Указ м. ц. з 10. III. 1715 р. на села *Багринівку і Голубівку* — на власність. Це був донощик, прожоватор і насильник, проти якого боролася і боронилася вся сотня, аж нарешті був замордований невідомо ким і так сотня позбавилася цієї людини.

111. Ломиковському Іванові, Універсал старшого з 1709 р. на село *Лави* — на власність.

112. Ломиковському Іванові, Універсал полк. Апостола Данила з 1711 року на села *Шахворостівку і Ярмаки* — на власність.

113. Ломиковському Іванові, Універсал полк. Апостола Данила з 1715 р. на *Милюшки* — на власність.

114. Магеровському Іванові, протопопові прилуцькому, Універсал старшого з 7. XI. 1709 року підтверджено на власність село *Линовицю* в прилуцькій сотні. Потім вона стала власністю старшого Скоропадського.

115. Максимовичеві, архієпископові, Універсал старшого з 1709 р. яким приверталася послухність посполитих і козаків в монастирях і його маєтностях. В Універсалі Скоропадський писав: „А пану полковнику нежинскому прикладаем, абы пригрозил сотникове мрынскому, чтобы тих посполитых людей не тылько не важился приймовати до реестру козацкого, котрие знов з посполитой тяглости мели бы до войсковой волности тиснутися, леч абы з под знаков сотенных розказал выпнати и значне публичным скаратьи вязенем”.

116. Максимовичеві Григорієві, протопопові баришевському, Універсал старшого з 1711 р. на село *Ерковці* — на власність, а посполитим наказано виконувати всі праці в маєтностях протопопа, і щоб в козаки не думали втікати, бо будуть карані.

117. Максимовському монастиреві, в ніженсько-

му полку, Універсал старшого з 1713 р. яким поверталоя в підданство посполитих і козаків борзенських і шаповалівських сотень і щоб на будуче підданих монастирських в козацькі компути не записувано. Справа про бідних козаків, які пішли в підсусідки їх обернено в посполиті монастирів і приватних державців.

118. Мануйловичеві Іванові, Універсал старшого з 1711 р. на село *Гудими*, глиньської сотні (жоло м. Ромен) у власність. Мануйлович — один з правителів Генеральної Військової Канцелярії.

119. Тому ж, як під ч. 118: Універсал старшого з 1713 р. на села *Богачевське і Семянивку* — на власність.

120. Марковичеві Андрійові, глухівському сотникові, Універсал старшого з жовтня 1709 р. на греблю в с. *Камені і с. Шабалинів* — на власність.

121. Тому ж як під ч. 120: Указ м. ц. з 1710 р. підтверджуючий на власність село *Шабалтинів і греблю в селі Камені*.

122. Тому ж як під ч. 120: Універсал старшого з 1711 року на село *Єндокони*, стародубського полку — на власність.

123. Тому ж як під ч. 120: Універсал старшого з 1713 р. на с. *Токарі з хуторами* — на власність.

124. Тому ж як під ч. 120: Універсал лубенського полк. з 7. XI. 1717 року на *хутір На Плютинцях* — на власність.

125. Тому ж як ч. 120: Універсал старшого з 1717 р. на села: *Засулля* (на р. Сулі, пригородок м. Ромен), *Кулажинці, Мойсївку і Наритя* — на власність.

126. Марковичеві Іванові, прилуцькому сотникові (племінник Насті Скоропадської), Універсал старшого з 24. III. 1709 року на *млин в 4 камені на Новій Греблі* — на ранг.

127. Тому ж як під ч. 126: Універсал старшого з 21. XI. 1709 р. на село *Кроти* — на власність.

128. Тому ж як під ч. 126: Універсал старшого з 1709 р. на деревню *Нова Гребля*, прилуцького полку, — на власність.

129. Тому ж як під ч. 126: Універсал старшого з 10. I. 1711 року на маєтності *Новогрельські* — на власність.

130. Тому ж як під ч. 126: Універсал старшого з 21. IX. 1711 р. на с. *Колісники* — на власність.

131. Тому ж як під ч. 126: Універсал старшого з 5. I. 1714 р. на *4 рибакі і 8 посполитих* в м. Переволочному — для помочи до двора переволочанського, в „полное его владеніє”.

132. Тому ж, як під ч. 126: Універсал старшого

з 10. IX. 1714 р. на *10 хат посполитих* в місті *Переволочному*.

133. Тому ж, як під ч. 126: Універсал старшого з 10. IX. 1714 р на уряд Лубенського полковника. Проти його призначення полковником знайшлися протестуючі. за це вони дістали биття киями, найбільше дісталоя козакові Федорові Протасіву, як „бунтовщик”. Сам Маркович Іван був лихим адміністратором і деспотом.

134. Тому ж, як під ч. 126: Указ м. ц. з 1715 року на затвердження цих маєтностей: с. *Медведове з усіми приналежними землями: с. Курмановичі: с. пів міст. Горське з двома млинами: с. Смоленичі; с. Бутовичі; 2 „мужиков” — цебто посполитих; двір в с. Ущерні; двір в с. Холевичах; двір в м. Стародубі* — все на власність.

135. Тому ж, як під ч. 126: Універсал старшого з 15. VI. 1717 р. на *млин в урочищі Нежировському коло Переволочного і на посполитих в Переволочному* для праці в тім млині.

136. Тому ж, як під ч. 126: Указ м. ц. на всі ті маєтності, що дістав по універсалах Скоропадського.

137. Марковичеві Маркові, (тесть Івана Скоропадського), Універсал старшого з 1709 р. на села: *Велика Дівиця і Мала Дівиця* — на власність.

138. Марковичеві Федорові, прилуцькому сотникові, Універсал лубенського полковника з 1711 року на село *Гурбинці* — на власність.

139. Тому ж, як під ч. 138: Універсал старшого з 12. VI. 1712 року на села: *Туровку і Козлова* — на власність.

140. Тому ж, як під ч. 138: Універсал переяславського полк. Тамари Степана з 1713 р. на *хутір Пасковський і степ Переводський* — на власність. Потім ці маєтності старший І. Скоропадський підтвердив.

141. Тому ж, як під ч. 138: Універсал старшого з 1716 р. на *грунти Рудавські, Стрілецькі і Туровські і млини під Журавкою і Переволочним; луки у Двох Могилах, Пяти Могилах за Рудавкою* — на власність.

142. Марковичеві Якові, Універсал ст. з 1718 р. на село *Сварков*, в глухівській сотні — на власність. В універсалі писалоя: „Усмотревши зн. в. тов. Якова Марковича до услуг войсковых способность и впредь к оным его заохочивая”.

143. Тому ж, як під ч. 142: Універсал ст. з 1722 року на села: *Сухоносівку і Перервину* — на власність.

Яків Маркович був зятем Павла Полуботка — за власні вигоди і маєтності підтримував сатрапа

Московії Вільяминова в боротьбі проти Павла Полуботка. Резиденція Марковича Якова — Ромен.

144. Межигорському монастиреві, Універсалом старшого з 1714 р., на сугестію царя і канцлера Головкина надано такі маєтності: село *Евмінку*, с. *Красульку* — з маєтностей матері Мазепи і села *Варивичівку*, *Вишневку* і *Крупичі* — також відібрані від матері Мазепи — всі на власність монастиреві.

145. Меньшикову Александрові, кн. фаворит. ц. Петра I і його око та уші в Україні, найбільший приятель Мазепи і потім його найбільший ворог, по Універсалу старшого з 9. VII. 1709 р. одержав цілу *Почепську сотню* на власність з усіма селами, землями, заводами і населенням посполитим і козацьким. Але козаки бунтувалися і по десяти роках були звільнені від підданства Меньшикову.

Цим же Універсалом були відібрані від Лизогуба Андрія маєтності: *Стара Почепщина* і *Дедаровські Хутори*.

У Лизогуба Андрія ще полишилися села: *Крапивна*, *Порєбки*, *Сосновиця* і *Хижки*. Займаючись сам господарством він скуповував землю у козаків і посполитих а їх самих обертав собі в піддані.

146. Тому ж, як під ч. 145: Універсал з 1709 року на *Ямпольську волость* — на власність. Ці маєтності Скоропадський звільнив від всіх податків.

147. Тому ж, як під ч. 125: Універсал старшого з 1721 р. на *Храповську волость* в стародубському полку на власність. В цій волості було 13 сіл і містечок.

Але Меньшикову було й цього мало і він вивпросив у царя Петра I указ на такі волости: *Балаклінську*, *Мєлінську* і *половину Стародубської* з усіма містечками, селами, хуторами, землями вільними козацькими (державними). Але Меньшикову було й цього мало і він далі просив указів від царя на нові маєтності. Нарешті того вже було багато й цареві і він видав такий указ Меньшикову і Скоропадському для виконання: „... то, что дал гетьман после полтавской баталии кн. Меншикову и грамотою жалованою утверждено, быть за ним; а что зверх того примноженого и взято, гетману возвратит и послать нарочного, чтоб то розмежованіе учинил в правду”. Так зажерливість Меньшикова була скорочена.

148. Миклашевській, вдові по Миклашевському Михайлові, Універсал старшого з 1710 р. на село *Білий Колодязь*, біля Новозибкова — на дожи-

вотне утримування. Зате село *Паліївку* відібрано і Скоропадський віддав універсалом своїй жінці — Насті Скоропадській.

149. Милорадовичеві Гаврилові, полк., Універсал старшого з 1709 р. на сугестію царя Петра I, що повернувся від Мазепи надано на власність село *Нагаївку* і *двір Згури* в місті Ніжині.

150. Тому ж, як під ч. 149: Універсал старшого з 7. VII. 1715 р. на сугестію Головкина, надано село *Калюжинці*, *двір в Ніжині* і село *Нехаївку*, які були відібрані від „зрадників”, що пішли з Мазепою Афендика С., Новицького Гр. і Згури.

151. Тому ж, як під ч. 149: Указ м. ц. з 7. VII. 1718 року на села: *Калюжинці*, *Нехаївку*, *двір в Ніжині* з усіма приналежностями що до них і на них належить, з посполитими і козаками підсусідками, куренчиками і ін. на власність і спадковість.

152. Милорадовичеві Михайлові, полк. гадяцькому, Універсал старшого з 1709 р., підтверджений царським указом на *полковництво* і на міст. *Рашавку* — на ранг та село *Бутовку* на власність, як придане Бутовича Степана.

153. Тому ж, як під ч. 152: Указ м. ц. з 3. III. 1711 р. підписаний канцлером Головкином про затвердження гадяцьким полковником і даровано 500 червоних.

154. Тому ж, як під ч. 152: 2. IX. 1715 року по Указу царя москальського Петра I, суспендовано полк. гадяцького Черника Івана (проти волі Скоропадського) і назначено гадяцьким полк. Милорадовича Михайла. Рангові маєтності від Черника були відібрані і полишено тільки його власні (яких він мав багато). Надаючи Милорадовичеві М. 500 червоних, власний портрет на андріївській ленті і села *Топаль*, *Вишенки* і *Парафіївку*, які належали „зрадникові” Григорієві Ломиковському, з усім вся і посполитими.

155. Тому ж, як під ч. 152: Указ м. ц. з 17. X. 1715 р., підписаний канцлером Головкином на села: *Ряшевку* і *Камишанське* — на власність.

156. Тому ж, як під ч. 152: Указ м. ц. підписаний канцлером Головкином з 24. III. 1717 р. на *степ в сотні Ковалевській* — на ранг.

157. Тому ж, як під ч. 152: пропозиція А. Меньшикова Скоропадському з дня 3. VI. 1720 року щоб він надав полк. Милорадовичеві Михайлові *степи в селі Бутовці*, чернігівського полку.

158. Тому ж, як під ч. 152: Указом м. ц. з 28. III. 1721 р. зроблено докір ст. I. Скоропадському за те, що він заборонив шинкувати полк. Милорадовичеві Михайлові в гадяцькому полку. На-

казувалося в тім указі, щоб Милорадовичеві М. дозволено шинкувати в цілім його полку.

159. Милорадовичеві Степанові, синові Милорадовича Михайла, Указ м. ц. з 21. III. 1718 року на село *Позняки* — на власність, яке він дістав у придане від тестя Гамалії Михайла.

160. Миниху, генер. фельдмарш., Універсал ст. з 1717 р. на село *Мокляки і хутір Липовецький* — на власність.

161. Михайловичеві Саві, Універсал полт. полк. Черняка Івана з 1714 р. на с. *Слободку* — на ранг.

162. Мовчанові Михайлові, Універсал старшого з 1711 р. на с. *Талалаївку*, в Роменській сотні — на ранг, яке залишилося йому на вічність.

162. Мокрієвич, вдові, Універсал ст. з 1710 р. на с. *Звинячев* — „до ласки нашей войсковой”.

164. Небабі, вдові, по шаповалівському сотникові, Указом м. ц. з 1712 р. взято в протекцію військову і затвердив за нею міст. *Шаповалівку* і село *Стрільники*, все з усим в „зуполную посесію”, а далі предписувалося: „Люде на грунте купленом паней Небабиной поселившися, до тяглостей общих громадських не были зачестаны, але бы по прежнему до ей, як здавна, належали”.

165. Никитичу Лаврентієві, осаулові, Універсал ст. з 1721 р. на село *Федорівку* — „до ласки войсковой, на владеніє”. В 1710 р. це село належало *Заліському*.

166. Нищинському Климові, осаулові полтав., на протекцію кн. Меньшикова, Універсалом ст. з 1709 р. надано маєтність на власність. Ці маєтності відібрані від „изменников Мазепиних” обозного Дороша і судді Красноперича Івана.

167. Нищинському Дорошові, полт. сотникові, Універсал ст. з 1710 р. на село *Мольки*, прилуцького полку — „до ласки нашей и войсковой”.

168. Ніженському монастиреві, Універсал ст. з 1710 р. на села *Талалаївку і Мельники* — на власність.

169. Новгород-Сіверському монастиреві, Універсал ст. з 1709 р. на 20 людей підданих села *Собача*, які записалися в козаки — були повернені в піддані монастиреві. В універсалі писалося: „... А если бы которій сему указови нашому оказался быти противным, такового не тилько казалисмо грабыти леч за зисканем сюды до нас тюрмою и кієним боем прикрыты будет, декляруем”.

170. Новицькій, вдові по полк. Новицькому, Універсал ст. з 1709 р. на села: *Сніжки, Щеки, Окоп, Литвянки, Кліщенці, Ісаєвичі і Нехаївку* — підтверджуючий на власність.

171. Носові Іванові, ген. судді, Універсал ст. з 1714 р. на село *Липове* — на ранг.

172. Носенкові Петрові, полк. хор. Універсал старшого з 1710 р. на село *Мальки*, прилуцького полку — на ранг.

173. Носенкові Петрові, Універсал ст. з 1720 р. на село *Щуровку* — на власність.

174. Носенкові, хорунжому полт. полку, Універсал полт. полк. Носа Івана з 1709 року на село *Рудавку* — на власність.

175. Оболонському Василеві, сосницькому сотн., Універсал ст. з 1709 р. на село *Купчин* — на ранг.

176. Оболонському Василеві, Універсал старшого з 1713 року на пів села *Купчин* — „в спокойное владеніє”.

177. Оболенській, вдові по Оболенському Василеві, Універсал старшого з 1713 року на пів села *Купчин* — володіти до смерті.

178. Огроновичеві Михайлові, обозному, Універсал ст. з 1721 р. на пів с. *Обичева* — на ранг.

179. Палієві Семенові, був. полк. чигиринському, Універсал старшого Скоропадського з 3. VI. 1709 р. яким зверталися йому всі попередні маєтності, надані за старшого Мазепи Івана, відібрані 1. VIII. 1704 року.

180. Палієві Семенові, Указ м. ц. Петра I, з дня 3. IX. 1709 р. на полковництво Компанійського полку і призернення всіх маєтностей відібраних старшим Іваном Мазепою.

181. Панькевичеві, Універсал ст. з 1713 року на с. *Пирогівці*, в прилуцькому полку — на ранг.

182. Панькевичевій, вдові по Панькевичеві Якові, полк. судді, Універсал старшого з 1711 р. на село *Леляки і Буданівський хутір* — доживотньо.

183. Панькевичеві, полк. осаулові, Універсал ст. з 1719 р. на село *Стрільники* — на ранг.

184. Переяславському монастиреві, Універсал старшого з 1710 року підтверджуючий попередньо надані маєтності.

185. Переяславському монастиреві, Універсал полк. С. Тамари з 1714 р. яким наказував отаманові села Помокли: „Тобє отаманови помокелскому приказываем, абы приказал подсоседкам, тако козакам, якож и мужикам абы были во всем послушными стцу игумену монастыря... до всяких послушенств... отдавали, пилно мети хочем и приказуем”.

186. Пироцькому Іванові, сотн. ніженському, Універсал старшого з 1709 року на село *Пересеч* разом з підданими і підсусідами на власність.

187. Полоцькому, кївському вйтові, Універсал ст. з 1713 р. на с. *Омелянівку* — на власність.

188. Полтавському монастиреві, Універсал ст. з 1710 року яким затверджувалися всі попередні маєтності на власність, з посполитими і козаками підсусідками.

189. Полуботкові Павлові, полк., Указ м. царя з 22. III. 1709 року якою підтверджувалися на власність такі маєтності: с. *Савичі* і с. *Наумовичі* і надано нові: *місто Любеч з двома присілками і перевозами на Дніпрі; села — Андрушевичі, Вороновичі Нові, Боровичі Старі, Виблі, Городище, Домашини, Загребальне, Казимівку, Крички, Кувичичі, Нові Млини, Оболони, Орловка, Підгорне, Піски, Писарівку — в них коло 1.400 дворів посполитих — „На вчне владені“.*

190. Полуботкові Павлові, чернігівському полк. Універсал старшого з 10. XI. 1708 року на села *Наумовичі* і *Савинки* — на власність.

191. Полуботкові Павлові, полк., Універсал старшого з 1709 р. по якому надано с. *Коровинці*, на власність.

192. Почепському монастиреві, Універсал стародубського полковн. *Жоравки* з 1715 року на *Слободу Поволочки* — на власність.

193. Прокоповичеві Захаркові, Універсал ст. з 1716 р. на половину с. *Обичеве* — на власність.

194. Протасеву, стольнику, Універсал старшого на села: *Литвинівку, Стахурівку* і *Блистов* — на утримання.

195. Пустинському монастиреві, Універсал ст. з 1716 р. підтверджуючий на *працю для монастиря підсусідків козаків в місті Паволоч*, гадяцького полку.

196. Рагузинському Саві, Указ м. ц. з 27. II. 1710 р. на село *Парафіївку з хуторами* — на власність.

197. Рогачевському Іванові, протопопові Лохвицькому, Універсал старшого з 1710 р. на села: *Луцка* і *Розбишівку* — на власність.

198. Рагузиському Саві, Указ м. ц. з 1710 р. на такі маєтності: затверджувалися села *Парафіївка* і *Вишенки*, та надавалися на власність нові села: *Гумовку, Каменку, Киван, Крутоберенку, Курознов, Плавно, Проску, Рубежно, Рудню, Смотрову Буду, Топаль, Туровку, Уноковичі, Холловку* і *Черновку*.

Сава Рагузинський походження серб, емігрант в Царгороді займався, ніби, торгівлею, але був агентом царя Петра I, цебто шпигуном московського уряду. Звідци він утік в Україну і тут українськими землями Перто I, так щедро його нагородив. В Московії Рагузинський ніяких маєтностей не дістав.

199. Савичеві Семенові, ген. військовому пицареві, Універсал старшого з 23. IV. 1711 р. на *озеро Самці коло с. Устечка* — на власність.

200. Савичевій, вдові по полк. Савичеві С. по Універсалу старшого з 1713 р. на „посушенства к домової потребі определєнєх в Лубнах *кравцов 2, шецов 3, бондарев 2, ковалев 2, рибалок 3, гончаров 2 і стельмахов 4.*“ Всі вони залишаються в підданстві вдови Савичевої.

201. Світайлові, попові м. Полтави, Універсал старшого з 1715 року на село *Патлаювку* — „у спокойное владені“.

202. Себастьяновичеві Андрійові, полк. писареві полтав., Універсал старшого з 1709 р. на село *Грицівку* — на власність з усіма підданими і козаками. До підданих, як сам Себастьянович, так зокрема його жінка були дуже суворі і несправедливі, про що свідчать тодішні документи.

203. Себастьяновичеві Андрійові, Універсал ст. з 1718 р. затверджуючий за його синами Василем, Іваном і Матвійом село *Грицівку*, на власність.

204. Синдаровському, протопопові. Указ м. царя з 1709 р. на село *Аксютинці*, Роменської сотні — на власність.

205. Скоропадському Михайлові, Універсал ст. Івана Скоропадського з 5. IX. 1721 р. на села: *Васьківці, Дунаєць, Дунайську Слободу, Локин* — на вічність і спадковість. Ці маєтності були куплені у потомків Четвертинського. Цим універсалом підтвержені на власність.

206. Скорупові Дем'янові, стародубському міщанинові, Універсал старшого з 1709 р. на кілька *млинів і посполитих в с. Кустичі* — на власність.

207. Стороженкові Андрійові, сотникові, Універсал старшого з 1709 р. на село *Томашівку* — на власність і спадковість.

208. Стороженкові Андрійові, Універсал полк. Галагана Гната з 2. VII. 1715 р. на село „на *степ у ржевському хотарі*“ — на ранг, але які полишилися йому на вічність.

209. Стороженкові Адрійові, Універсал старшого з 1715 р. на с. *Ступаковку* — на власність.

210. Стороженкові Іванові, сотн. ічнянському, Універсал старшого з 9. II. 1709 року на села: *Ржавець, Томашівку* і *Ступавку*, в прилуцькому полку — на власність і спадковість.

211. Сулимів Іванові, сотникові, Універсал ст. з 1721 р. на село *Скопці* в переяславському полку і село *Большая Старица*, разом з посполитими і козаками, на власність і спадковість.

212. Сухому Василеві, осаулові полт. полку, Універсал старшого з 1709 р. на протекцію *Мень-*

шикова, за участь в боях під Полтавою, проти Мазепи, дістав в нагороду частину маєтностей „зрадника” судді І. Красноперича — на власність.

213. Тамара Степан, полковник, Універсал ст. з 1709 р. на села: *Богушкова, Нехайка, Ороб'івку, Підставки і Хмільну* — все на власність.

214. Тамаровій, Універсал своїй дочці з 1710 року на село *Каленики* — віддане в придане, було до цього часу рангове, тепер віддане в приватне володіння на власність.

215. Тамарі Степанові, полк., Універсал старшого з 1714 р. на землі села *Богунівська Слобода*, крелевецької сотні, на власність.

216. Тамарі Василеві Степановичові, Універсал старшого з 16. XI. 1715 року на села *Виприк і Козацька* — на власність.

217. Тому ж, як під ч. 216: Універсал старшого з 21. XI. 1715 р. на села: *Богунівку, Буднівку, Слободу Войтицьку, Слободу Нехойки, Брагинці* — на власність.

218. Тому ж, як під ч. 216: Універсал старшого з 1715 р. на *10 посполитих в селі Панфіли*, які звільнялися від ратушних поборів і робіт; також на козаків підсусідків — для всіх послуг в маєтностях Тамари.

219. Тамаровій Євдокії, Універсал старшого з 1716 р. на с. *Калинівку*, на вічне користування.

220. Танському Антонові, полк., Універсал ст. з 1713 р. на село *Світільне* — на ранг.

221. Танському Антонові, Універсал старшого з 1715 р. на село *Мокиївку, Слободу Мокиївську і степ на 10 верстов*, в ніженському полку. — на власність.

222. Танському Антонові, Універсал старшого з 1716 р. на село *Калуги* — на власність.

223. Тарановичеві Іванові, Універсал старшого з 1709 р. на село *Хабаловку з посполитими і підсусідками козаками* — на власність.

224. Тарасовичеві Йосипові, Універсал старшого з 1714 р. на село *Братанівку з посполитими і підсусідками* на власність.

225. Тарасовичеві Йосипові, Універсал старшого з 1716 р. на село *Переходівку з посполитими і підсусідками козаками* — на власність.

226. Тарнавському Іванові, сотн. старо-санджар. Населення сотні скаржилося старшому І. Скоропадському на свого сотника в 1722 р. за те, що сотн. Тарнавський приорав степів і пахотної землі від сотні великий шмат і землю посполитих та козаків. За це чи що інше сотн. Тарнавський був відкликаний із сотництва.

227. Тарнавському Михайлові, сотникові, Уні-

версал полк. прилуцького Носа Івана з 1709 року на село *Гнідинці* — на власність.

228. Тарнавському Михайлові, чернігівському сотникові, Універсал старшого з 1714 р. на *маєтності в чернігівській сотні* — на ранг.

229. Тарнавському Степанові, канцеляристові, Універсал старшого з 1709 р. на село *Манджовку*, прилуцького полку — на власність.

230. Терехтимирівському монастиреві, Універсал старшого з 1710 р. підтвердження всіх маєтностей на власність, наданих попередньо.

231. Трофановському, протопопові прилуцькому, Універсал старшого з 1710 р. на *10 підсусідків в селі Березовім*, живучих на їх ґрунтах.

232. Тому ж, як під ч. 231: Універсал старшого з 1716 р. на *пів села Березовку* — на власність.

233. Тому ж, як під ч. 231: Універсал старшого з 1722 р. на другу половину села *Березовку* — на власність. Так ціле село опинилося у власности протопопа Трофановського. Сталося так тому, що його рекомендував і просив Скоропадського Івана Меньшиков. Село Березовка було вільною козацькою землею і належало до Сріблянської сотні.

234. Троїцькому монастиреві, Універсал старшого з 1709 р. на село *Перелюб з посполитими підсусід. й куренчиками козаками* на власність.

235. Федорову, прилуцького полка обозн., Універсал старшого з 1716 р. на половину села *Обичева* — на ранг.

236. Федяєві, полк., Універсал старшого з 1709 року на село *Воронівку*, в прилуцькому полку — на ранг.

237. Чарнишеві Іванові, гадяцькому полк., Указ м. ц. з 1709 р. на село *Круті Береги* — на власність і спадковість.

238. Тому ж, як під ч. 237.: Універсал старшого з 1710 р. на села *Борки і Митченки* на власність, які отримав у придане від тестя.

239. Тому ж, як під ч. 237: Універсал старшого з 10. I. 1710 р. на *греблю на р. Пслі для будови млинів* — на власність.

240. Тому ж, як під ч. 237: Універсал старшого з 23. VIII. 1712 р. на села *Сари і Крутки* — на власність. Ці села цим же універсалом були відібрані від Бутовича Григорія.

Полк. Чарниш Іван був жонатий вдруге на пасербиці Івана Скоропадського. Це Чарнишові уможливило кар'єру і багатства. В цім 1712 році Чарниш Іван мав такі маєтності: містечка *Ряшівку і Комишну; села Гром'ячку та Останівку* — на ранг; села *Будуце, Вельбабовку, Капустинці, Опанасівку, Плішивець, Свинарку, Сергіївку,*

Хитці — на власність; для допомоги села: степи. У всіх цих маєтностях 1.831 дворів посполитих і козаків підсусідків.

241. Тому ж, як під ч. 237: Указ м. ц. з 2 вересня 1715 р. яким був суспендований з полковництва Чарниш Іван і назначений в ген. судді. Рангові маєтності відібрано, полишено тільки приватні. На місце гадяцького полк. призначено Милорадовича Михайла. Сталося це проти волі старшого Івана Скоропадського.

242. Тому ж, як під ч. 237: Універсал старшого з 19 лютого 1716 р. яким були знову підтверджені на власність села: *Борки, Книшовці, Красна Лука, Крутки, Римаровка, Сарни, Хитці; двори і ґрунти в селах Алтановці, Ковалівці, Ксендовці, Митченки, Остаповці, Подолові і Ряшівці.*

243. Тому ж, як під ч. 237: Універсал старшого з 1. III. 1716 р. на село *Сватки з 144 посполитими дворами і село Цінки з 101 посполитими дворами* — на власність.

244. Тому ж, як під ч. 237: Універсал старшого з 21. VII. 1716 р. на села *Аксютенці і Постовійтовку*, в роменській сотні — „до вспоможення домовственному, что он при боку его гетманского жити будет”.

245. Тому ж, як під ч. 237: Указ м. ц. з 1718 року підтверджуючий на власність села *Аксютинці і Пустовійтовку.*

246. Тому ж, як під ч. 237: Указ м. ц. з 1718 року підтверджуючий на власність села: *Івашки, Івоченці і Грабинівку.* Ці села були відібрані від Кочубеїв, і без царського дозволу не сміли нікому надаватися, аж тепер вони надані Чернишові Іванові, генеральному судді.

247. Скарга на генерального суддю Черниша Івана до старшого Івана Скоропадського посполитих і козаків села Гайворона, прилуцького полку, що захопив їх землі навколо його маєтностей („приорав”) старший І. Скоропадський формально став по стороні покривджених, а фактично нічого не змінилося доки живий був Іван Скоропадський і Іван Чарниш.

248. Чернякові Іванові, знач. військ. тов., Універсал старшого з 1708 р. підтверджуючий на власність село *Гавронці і пів села Рибці* — „с куренем козаков, втих же селах житя свое имсочих, для услуги до походу военного преданых”.

249. Тому ж, як під ч. 248: Універсал старшого з 2. III. 1709 р. на ціле село *Митченки*, коло Батурина — на власність.

250. Тому ж, як під ч. 248: Універсал старшого

з 1711 р. на село *Нехворощу*, в полтавському полку — на власність. В цім же році було підтверджене царським указом.

251. Чернякові Олексійові, знач. військ. тов., Універсал старшого з 1709 р. на села *Каменку і Парафію Ольшанську* — „в зуполное владеніе”.

252. Четвертинському Юрієві, Універсал старшого з 1709 р. на села: *Дунасць, Локин, Васківці, Дунайську Слободу* — на власть і спадковість. Юрій Четвертинський жонатий на племінниці Скоропадського Івана.

253. Шаулові Семенові, сотн., Універсал старшого з 1719 р. на козаків-куренчиків в с. *Носівці.*

254. Шафирову, Універсал старшого з 1709 р., на сугестію Меньшикова, на села *Верба, Козолупове, Коровинці і Понорницю* — на власність з посполитими і козаками. Шафиров відмовився від села Коровинців.

255. Шереметьєву, царському генералові, Універсал старшого з 1711 р. на міст. *Сміла*, в чигиринському полку — „в зуполную мощь и в пожизненное владеніе, зо всеми тамошними посполитыми людьми”.

256. Шереметьєву, Універсал старшого з 1712 року по якому надано села *Вербовці, Гмирянку і Ольшанку* — взамін за міст. Сміла, яке відійшло в цім же році до Польщі. Москва з Варшавою помирилися українською територією.

257. Шереметьєву, Універсалом ст. з 1712 року дозволено перебування в українських містах Москальського війська в числі одної дивізії.

258. Шрамченкові, полк. обозному, Універсал ніженського полк. Журавського з 1709 р. на село *Топчіївку* — „для вспертя господарства его”.

259. Шташинському, гадяцькому полк., Універсал старшого з 1712 р. на село *Харковці* — „ку вспертю его господарства”.

260. Шташинському, Універсал ст. з 1712 р. на посполитих і козаків в селі *Харковці* для несення працівних повинностей.

261. Щупакові Михайлові, остерському протопопові, Універсал старшого з 1719 р. на посполитих для несення праць в господарстві протопопа.

262. Ягольницькому Михайлові, сотн., Універсал старшого з 1717 року на село *Воронівку*, конотопської сотні — на ранг.

263. Якубовичеві Демянові, сотн. журавському, Універсал старшого з 1712 р. на села: *Кушинівку і Мокіївку* — на ранг. В цих селах жили посполиті й козаки, але сотник так повів справу, що й козаків обернув собі у підданих.

ЗАМІРИ МОСКВИ І ОСТАННІ ДНІ СТАРШОГО ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

Ніби, для обмеження влади старшого Івана Скоропадського, в роздаванні маєтностей, цар Петро І. указом з дня 27 квітня 1722 р. встановив у Глухові (тодішній столиці Українського Козацького правління) *Малоросійську Коллегію* із 6 штаб офіцерів з гарнізонів москальських стоянок в містах України, під головством бригадного генерала *Вільямина*, отже вся „Коллегія” складалася з самих москалів.

Ця сама „М. К. ” мала бути також і поліційною установою а також „обороняти інтереси

посполитих і козаків” від старшого і старшини козацьких.

Проти такого самовільства москальського царя й уряду старший Іван Скоропадський виїхав до Москви протестувати. Результати його поїздки невідомі, мабуть ніякі, бо все полишилося так як бажали того в Москві. Повернувшись до Глухова Скоропадський довго вже не тішився ні владою, ні здоров'ям і 3 липня 1722 р. помер.

Вибір старшого відложено на невідомий термін. У виконання козацького правління вступив Наказний старший, полк. Павло Полуботко, разом з *Малоросійською Коллегію*. Обмежена козацька влада і не обмежена влада москальських сатрапів.

XVI. ПОЛУБОТОК ПАВЛО, НАКАЗНИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА В 1722 — 1724 РОКАХ

ПОЛУБОТКИ.

1. Полуботок Єремія проживав на Чернігівщині й займався хліборобством. В 1619 р. дістав від чернігівського воєводи дозволення і місце на проживання в Чернігові й будову власного дому, ловити рибу в річках і ловити звірину в лісах.

В 1637 р. Єремія Полуботок веж виступає як міщанин і райця (радник) м. Чернигова. Ще в 1642 р. Єремія Полуботок жив, в якому році помер — невідомо.

2. Єремія Полуботок мав сина Артема, жив на батькових ґрунтах в Чернігові, займався господарством і закупував ґрунти в місті.

3. Артем Полуботок мав сина Левка, дата народження невідома, але вже від 1668 р. зустрічаємо його ім'я. Від цього року він був чернігівським писарем; від 1671 р. він стає чернігівським сотником; від р. 1678 — генеральний осаул; від 1681 рр. — до 1687 р. був переяславським полковником. За час свого полковництва Левко Полуботок придбав собі багато маєтностей і набрав собі багато посполитих в підданство.

1687 р. у зв'язку пучу проти старшого Івана Самойловича, Левка Полуботка позбавлено полковництва й відібрано від нього маєтності.

1689 р. старший Іван Мазепа звільняє Левка Полуботка з арешту і звертає йому відібрані маєтності та ще й дає нові села Наумовку і Сосницю.

1692 р. Мазепа знову арештує Левка Полуботка й відбирає від нього всі маєтності. По звільненню з під арешту Левко Полуботок тепер зістався без служби й маєтностей, але живучи в Чернігові скуповував ґрунти, вільні землі й оселявав на них посполитих.

Левко Полуботок помер в 1700 р. мав єдиного сина Павла, якому й залишилися всі маєтності в спадщину, а саме села: Гаврилівка, Губчиці, Довжин, Каруківка, Наумівка, Савинки і Табаївка.

4. Левко Полуботок мав сина ПАВЛА (1660-1724), наказного старшого Українського і Запорізького козацького війська. В 1680 р. женився

і до 1700 р. не займав ніяких службових посад, займаючись провадженням господарства на своїх маєтностях, які ще збільшив маєтностями одержаних в придане за жінкою.

1703 р. Мазепа своїм Універсалом потвердив на Павлові Полуботкові всі маєтності.

1705. р. Іван Мазепа призначив Павла Полуботка Чернігівським полковником.

1708 р. Мазепа „зрадив” Петра I і пішов війною із шведським королем Карлом XII, проти царя Петра I. Павло Полуботок, чернігівський полковник, в свою чергу покинув Мазепу і став на сторону царя Петра I. Цим своїм поступованням Павло Полуботок здобув собі довірря у Петра I, і полишився надалі чернігівським полковником.

22. XII. 1708 р. Павло Полуботок одержав від царя Петра I Указ, яким підтверджувалися на власність всі маєтності які мав: 1 містечко з двома присілками, 2 перевози на Дніпрі, 28 сіл, тільки в 21 селі мав 2.150 людей підданих.

По відході Івана Мазепи в еміграцію, полишилося вільне місце старшого УЗкв, на яке намірявся Павло Полуботок, як вірний цареві Петрові I і найбагатший магнат в Україні, але на виборах старшого УЗкв в Глухові, дня 6. XI. 1708 року вибрано, на бажання царя, стародубського полковника Івана Скоропадського, бо цар Петро I не мав довірря до П. Полуботка, висловлюючись по адресі П. Полуботка: „Етот очень хитер, он может Мазепе уравнился”. Але „хитер” П. Полуботок справді був хитрим, і він використав цю нагоду та випросив собі Указ від царя на нові маєтності, села: Буймер, Грунь, Коровинці, Михайлівку, Озак і 750 дворів з посполитими — підданими.

ПОЛУБОТОК ПАВЛО, НАКАЗНИЙ СТАРШИЙ УЗкв І БОРОТЬБА З МОСКАЛЬСЬКИМ БРИГАДИРОМ ВЕЛЬЯМИНОМ СТЕПАНОМ.

В перших днях січня 1722 р. Скоропадський Іван, виїжджаючи до Москви в урядових справах не доручив ведення свого уряду нікому, але по-

їхавши до Сівська і одержавши відмову від миргородського полковника Данила Апостола від наказного старшого, дня 5 січня 1722 р. написав листа до чернігівського полковника Павла Полуботка, такого змісту: „Лист с порученієм команді над **всей** Україною, в **необитности** паянскої, понеже полковник миргородській в том отмовился и не хочет оный принять”.

Цей лист і послужив підставою для П. Полуботка прийняти титул і функції наказного старшого УЗкв і був ним до повороту І. Скоропадського до Глухова з першої подорожі до Москви.

По друге І. Скоропадський виїхав до Москви в березні 1722 р., а в червні того ж року повернувся до Глухова, а 3. VII. 1722 р. помер.

Підчас другої поїздки Скоропадського до Москви, його заступав як наказний старший Павло Полуботок. По смерті Скоропадського, присутні полковники на похороні Скоропадського, дня 4. VII. підтвердили наказним старшим Павла Полуботка і подали до Москви прохання про затвердження наказним старшим Павла Полуботка. Прохання до Москви повезли зн. військ. тов. Биковський Василь і Рубець Семен.

Сенат в Петербурзі Павла Полуботка не визнавав за наказного старшого й рахував його як одного з правителів Генеральної Військової Канцелярії.

**

В Москві і Петербурзі задумано знищити й ті автономні права України, які мала по Полтавській програній битві Українсько-Шведського війська з Москальським в 1709 році.

21. VII. 1722 р. з Петербургу до Глухова прибув Москальський бригадир *Степан Вельяминов* і привіз з Сенату розпорядження що „Малоросійська Колегія” має керувати на перший час разом з Генеральною Військовою Канцелярією, до якої входили: Полуботок Павло, Савич — писар, Чарниш — суддя, Жураківський — обозний і Лизогуб — бунчужний, як правителі.

Вельяминов привіз інструкції, як мають правити правителі разом з Вельяминовим та відразу цю інструкцію Вельяминов оголосив по полках до відома всього населення України. Так почалася на початку скрита боротьба між Вельяминовим і Полуботком, що потім перейшла у жорстоку відкриту боротьбу, жертвою якої став наказний старший Павло Полуботок.

5. VIII. 1722 р. Павло Полуботок разом з писарем Савичем і зн. військ. тов. Жураковським

зложили візиту Вельяминову. На цій авдієнції П. Полуботок одержав грамоту Малоросійської Колегії такого змісту: „Щоб по скарзі мешканців села Витемлі, на свого державця погарського сотника Галецького, названий був покликаний до Глухова для відповідальности”. На це Павло Полуботок відповів Вельяминову: „Названі мешканці села Витемлі самі скарги не подавали, тому ми не знаємо по якій скарзі треба викликати Галецького до відповідальности, отож Витемляни свою скаргу мають подати до нас (наказного старшого. С. 3.), а тоді його буде покликано до Глухова”. Обидва листи є перекладом з москальської урядової мови.

Цими листами розпочалася отверта боротьба між П. Полуботком і Вельямином. П. Полуботок строго додержувався присланих інструкцій з Сенату, а Вельяминов цю інструкцію інтерпретував як йому хотілося.

11. VIII. 1722 р. Вельяминов вислав до Сенату свій рапорт. В рапорті Вельяминов подавав, що в Україні все в найкращому порядку, тихо, спокійно і що він оголосив по полках Інструкції Сенату, які населення, мовляв, прийняло радісно і вдячне „його царській величності”; що до Малоросійської Колегії подано багато скарг козаків і посполитих на своїх державців і старшину за забрані в них землі й обернення їх самих в піддані. В кінці прохав про дальші інструкції.

По Інструкції з дня 16. V. 1722 р. Вельяминов мав би:

1. Приймати і полагоджувати скарги за постановою всіх адміністративних і судових міст;
2. Привести в порядок фінансові справи і збірку хлібних запасів і передання їх в царську державну скарбницю та переводити виплату компанійським і сердюцьким полкам;
3. Надзирати, щоб полковники, сотники й інша старшина не зтяжували своїми працями і іншими обов'язками козаків і посполитих.

З цієї інструкції видно з якою метою післано Вельяминова в Україну.

Порядки попередніх старших Мазепи і Скоропадського продовжувалися й тепер. Старшина полкова й сотенна продовжувала „дупувати” маєтки в козаків і посполитих а потім і їх самих записувала собі в піддані. то ж і не диво, що до Вельяминова посипалися скарги на старшину і державців. Найбільші рабівласники москальські дворяни й магнати стали в оборону кріпаків, але не своїх, москальських, тільки в Україні, щоб

поглибити ту клясову боротьбу, яка заіснувала від 1648 року.

17. VIII. 1722 р. П. Полуботок одержав грамоту Малоросійської Колегії „О неупотребленіи до жадных работизи козаков и не взиманія з них накладов, когда к суду явятъся”.

19. VIII. П. Полуботок розіслав по полках свого універсала і грамоту Малоросійської Колегії. Універсал полковники засаботували. В цей час полковою старшиною були: Апостол Данило, Галаган Гнат, Маркович Андрій, Милорадович Михайло, Танський Антон і Толстой Петро (москаль, всі ставленники царя Петра I і 4 наказних полковників. Всі вони були поставлені Петром I, тому й трималися москальського резидента Вельямина й ігнорували свого наказного старшого Полуботка Павла, хоч в спеціальних питаннях Полуботок завжди підтримував старшину і тримав в покорі козаків і посполитих, щоб догодити старшині й державцям, бо ж і сам Павло Полуботок був найбільшим державцем.

Ген. суддею був Чарниш, відомий взяточник, державця і кривоприсяжник. Як він судив, про це тут подаємо один приклад з багатьох „справедливих” рішень. В грудні 1722 р. Павло Полуботок видав наказ полк. Марковичеві, щоб він дав наказ пограбувати у Костя Шишика речі. Брат Костя Шишика, менший, вкрав у полк. Марковича одно ягня. За це полк. Маркович післав своїх людей до двора Костя Шишика і забрав: 150 овець, зрубали його ліс, взято 7 коров, 7 пар волів, 5 коней робочих, 2 коней верхових, 10 талерів. Та ця скарга полишилася неполагодженою для Шишика, хіба тільки що ще дістав „премію” 100 ударів кіями. Не дивно, що другі покривджені козакі і посполиті шукали собі охорони в чужих зайдів Москалів. Вельяминову було легко правити і здобувати собі симпатії покривджених народніх мас: посполитих, козаків і міщан.

В днях 27 і 28. VIII. 1722 р. Павло Полуботок вислав свої універсали до всіх полковників і сотників з наказом про збір медової десятини, але полковники і сотники наказ зігнорували. Полкова і сотенна старшина наказного старшого Павла Полуботка не підтримувала, а навпаки підтримувала москаля Вельямина, резидента Малоросійської Колегії. Це знову використав Вельямин для себе і розіслав збірщикам в полках і сотнях таку грамоту-наказ: „Чтобы хлебные и денежные сборки собирали со всех не обходно, также табачную и медовую десятину собирать по

всей Малоросіи, не выключаячи никого” — цебто й у полкової та сотенної старшини, яка дотепер ніколи й ніяких податків не платила. Це зарядження Вельямина дало повний успіх моральний і скріпило позиції Вельямина проти наказного старшого Павла Полуботка. Але цей успіх Вельямина П. Полуботок захотів використати проти Вельямина в той спосіб, щоб ображену старшину з якої стягнуто податки мобілізувати для себе в боротьбі проти Вельямина. П. Полуботок почав організувати свою силу, щоб з нею виступити у власній обороні і повалити в Петербурзі перед Сенатом і царем Вельямина та добитися вибору старшого УЗкв.

Павло Полуботок зібравши на раду генеральну й полкову старшину подав їм свої пропозиції й після обговорення було ухвалено подати дві скарги на Вельямина до царя й Сенату. Першу скаргу подати від генеральної старшини, а другу від полкової і сотенної старшини. В обох скаргах обвинувачувалося Вельямина за оподаткування старшин, просилося про звільнення від податків, які тепер накладає Вельямин.

Першу скаргу підписала вся генеральна старшина, другу скаргу підписали сотники, полкові судді та службовці, під загальною формулою „со всею старшиною полковою и всим товариством полковым”. З полковників і сотників ніхто не підписав. Все це Вельяминову було відоме.

17. IX. 1722 р. П. Полуботок з деякою ген. старшиною навідався до Малоросійської Колегії і з цієї візити повстав конфлікт між П. Полуботком і Малоросійською Колегією.

В другій половині вересня 1722 р. Павло Полуботок випровадив до Петербургу своїх довірених людей, сотн. Холодовича Івана і канцеляриста Володковського Дмитра з проханням і скаргами до царя, а для багатьох своїх знайомих і приятелів передав листи, в яких просив про підтримку його справ перед царем. Тими знайомими П. Полуботка були москалі і кілька відомих українців з роду, але ренегатів, як Прокіпович Теофан, Яворський Степан і інших. В листах всіх просилося щоб його, П. Полуботка цар призначив старшим або перевів вибори старшого УЗкв.

Через тиждень по цім Вельямин подав до сенату свою скаргу на Полуботка і старшину, що збір податків саботується і зустрічаються з великими труднощами та просить дальших інструкцій про:

1. Збільшення урядників М. К.

2. Про „индукт” — кому відати цей збір: чи збірщикам чи откупщикам.

3. Щоб давати підводи без прогонів і щоб самі їдучі платили прогонне.

4. Як збирати податки з тих, що раніш не платили (старшина).

5. Чи віддавати ратушні збори ратуші.

6. Чи віддавати церковні збори на церкву.

7. Чи давати утримання на артилерію.

8. Чи звільнити від зборів маєтності з царськими грамотами.

9. Що треба робити з грішми в касі гетьманській, що полишив гетьм. Скоропадський по своїй смерті, суму 6.104 руб. і 127 червонців.

10. Прохання „о побужденіи Полуботка с товарищами быстрее” виконувати вимоги М. К.

11. Чи зараховувати збірщиків до М. К. на час зборів.

12. Прохання про присилку указів з 1714-1721 років.

В цей час повернулися збірщики: Холодович зібрав замість „десятини” тільки по 20 алтин (алтин рівний 3 коп.) а Чулкевичу полк. Маркович в своєму полкові заборонив навіть порухувати вулики в пасіках і повернувся з нічим.

Холодович (їх два брати) і Володковський вже другий місяць очікують на відповіді в Петербурзі чи Москві. Мовчанка післанців дуже турбувала П. П. і він рішив післати скаргу особисто до царя, що тоді був у Дербентському поході, але хтось його відрадив. Є догади, що то був прокурор М. К. Михайло Хрущов, який любив гостювати в П. П.

24. XI. П. П. влаштував бенкет присвячений іменинам цариці, був на цім бенкеті і Вельяминов.

25. XI. Вельяминов влаштував свій бенкет і запросив Полуботка та Лизогуба, але зігнував Жураківського, Савича і Черниша.

26. XI. повернулися з Москви Холодович і Володковський і привезли „презритольное решение” Сенату: 1. З Генер. Військ. Канц. М.К. може жадати копії тільки поважних справ. 2. В справі генерального суду і полкових судів М. К. не вмішується. 3. Бригадирові Вельяминову зноситися з Ген. Канц. не указами, тільки премеморіями і ввічливо. 5. Медової і табачної десятини не збирати з тих, що мають царські грамоти. 6. Лишок після смерті гетьм. Скоропадського віддати в Генеральну Канцелярію на військові потреби, а про витрату надіслати М. К. відомість.

Вельяминову заслано інструкцію, щоб ратуш-

них податків не збірав, а церковні тільки вів у евіденції.

Отже податки з старшинських маєтків не збиралися, а також десятина з маєтностей що мають царські грамоти. Це ніби був успіх П. Полуботка.

Павло Полуботок довели „решеніє” від Сенату постарався чим скоріше опублікувати, доказуючи цим, що він сильніший і впливовіший в Москві від Вельяминова; полковникам і сотникам наказав судові справи полагоджувати справедливо і скоро, щоб до М. К. не поступали ніякі апеляції. Вельяминов таким „решенієм” Сенату був заскочений і невдоволений. 12. XII. 1722 року післав до Сенату свій рапорт.

13. XII. Полуботок післав до Сенату канцеляриста Борзаковського з своїми трьома проханнями:

1. про відкликання „пожилого платежа за беглых Великороссийской породы людей” і щоб не повертати цих людей поміщикам в Московію;

2. про виконання обіцяння присланого через Рубця і Биковського про вибір гетьмана, коли цар повернеться з походу;

3. подяка за „решеніє” одержані через Володковського і Холодовича.

До Прохань була доложена скарга на Вельяминова, що мовляв зарядження Вельяминова привели до неспокою і анархії в Україні, і що М. К. відноситься до Генеральної Військової Канцелярії і генеральної старшини „без всякой учтивости”, ще прохав, щоб була повернена старшині медова і табачна десятина, про видання з „индуктного збора” частини доходів Генеральної Канцелярії, про заборону Вельяминову користуватися збором продуктів на денщиків, бо він має на уряд 3 маєтності і нарешті про зменшення постою драгунських полків. З повищого виходить, що Полуботок дбав про старшину, а М. К. — про народ: козаків і посполитих.

Малишевський, державець села Синина, скаржився у вересні 1722 року до П. Полуботка, що „Подданіе по мере своей служили нам, а теперь, с наговору чьего, или сами собою в развращеніе пришли и не хотяг отдавать надлежащаго своего послушенства; сами меж собою вчиняють бунты, сильнейший обижаєт слабого, потому, что толкуют: тепер никто не может мешаться в наши дела, а державцы своего не боимся! И опасно теперь мы с ними обходимся, боясь, чтобы от бунтов их в своем здравьи не пострадать”.

На такі скари П. Полуботок предписував полковникам, щоб вони брали в охорону державців, а хто не послухає, того „до вязения брать и онім

до послушенства схилить". Але такі приписи на посполитих вже учинку не мали, вони спостерегли, що мають над собою дві влади: одна — стара полковницька, панська і друга — нова М. К., царська, яка держить сторону посполитих і обороняє їх від панів. Малоросійська Колегія приймала й надалі скарги від посполитих на державців, чим озброювала посполитих проти старшин і панів. Сам П. Полуботок найбільше дбав про вибір старшого, сподіваючись на свій вибір, як найповажніший і найбагатший кандидат.

В Україні з'явилися непокої, посполиті і заляпані в посполитський стан козаки відмовляли державцям послушності і вчиняли проти державців бешкети.

П. Полуботок 13. XII. 1722 р. розіслав полковникам універсал про „ускромненні крестянських волнень". Зміст універсалу, по журналу Генеральної Канцелярії:

„Писані во все полки універсали, повелеваючи п. п. полковником всем, в полках своих перестерегать накрепко, чтоб посполство в подданстве застоющее не показывало никакого самовольства против своих владельцев, а где бы от каких нибудь подданных могло происходить легкомысленное самовольство и противность, то оных брать до туремнаго вязания и по рассмотреніи вины, публично карать нещадно".

Універсал був розісланий без згоди М. К., і навіть не післано до М. К. копії. Вельяминов з цього зробив висновок, що він і М. К. не тільки не мають підтримки в П. Полуботка і Генеральної Канцелярії, але ще й ігноруються, а державці по давньому непомірно „отягачали" посполитих.

Вельяминов в тайній інструкції мав певні пляни, як прибрати до інтеграції Україну з Московією і увести Україну до повного підкорення владі в Москві-Петербурзі, щоб легше до цього дійти, тому Вельяминов не жалів демагогічних слів, ніби для оборони посполитих від державців П. Полуботка, вносячи цим боротьбу соціального порядку між „верхами" — старшиною з державцями та „низамі" — козаками з посполитими, або як тоді призириливо називано „черню". Розрахунок Вельяминова дав для нього корисні наслідки, як побачимо далі. Після цього Вельяминов вирішив поїхати до царя з своїм рапортом і скаргами на П. Полуботка, щоб зовсім паралізувати владу наказного старшого Павла Полуботка і Генеральної Канцелярії.

Павло Полуботок в свою чергу вичикував по-

вороту царя з походу, щоб подати прохання на дозвіл вибору старшого УЗкв.

12. I. 1723 р. П. Полуботок написав листа до ц. Петра I, вітаючи його з щасливим поворотом з походу, різдвяними святами і новим роком. Цього самого дня дістав указ про призначення в Україні ще трьох нових комендантів. Дотепер був тільки один комендант у Полтаві — Чечерин; нові коменданти призначалися: до Переяслава — Яковлева, до Стародуба — Пашкова і до Чернигова — Богданова. Малоросійська Колегія доложила до указу своє „доповнення", щоб полковники в тих містах де є і будуть коменданти „без всякой остановки исполняли" їх розпорядження.

Проти цієї акції П. Полуботок повів свою протиакцію. До Сенату він післав своє прохання з такими пунктами:

1. Щоб коменданти, де вони вже є виконували функції по гарнізону і до полкових справ не вмішувалися — „не интересовались".

2. Щоб коменданта в Стародубі оставлено, дарма що його там не було, а до других міст: Переяслава і Чернигова зовсім не назначалось, як було обіщано грамотою з 1708 р., щоб гарнізони були виведені з України, як тільки шведи будуть вигнані.

16. I. П. Полуботок вислав нового листа до Борзаковського в Москву і жадав як скорше про полагодження справ.

П. Полуботок повідомив Вельяминова, що полковники не будуть виконувати розпоряджень комендантів, бо він не зробив своїх заряджень полковникам в цій справі, а в Сенатському указі стоїть, щоб коменданти керувалися інструкціями Сенату. Полуботок або не знав, або не хотів знати того, що всі укази від царя приходили через Сенат, і тому ніби виходило, що укази висилає сам Сенат.

В січні місяці 1723 р. Вельяминов вїхав до царя, і повіз свій проект.

30. I. П. Полуботок вислав до Москви делегацію „от всей Малороссіи" в складі: Войцеховича Петра, Гамалія Степана, Гребянки Григорія, Добраницького Івана, Кочубея Василя і Холодовича Івана. В проханні жадалось про вибір старшого і щоб полкові вакантні місця обсаджувалися місцевими заслуженими старшинами. Повезено й листа до царя, написаного 12. I. 1723 р., в інструкції для делегації вказувалось жадати про вибір нового старшого, про відклад походу до

Астрахані, щоб в Стародубі коменданта зовсім не було, а в Полтаві щоб не мішався до справ полковника, про помилування втікачів селян-кріпаків з Московії і про повернення до каси Генеральної Канцелярії 1.000 рублів, які взяла М. К. Крім цього повезено особисті листи П. Полуботка до Апраксина, Брюсова, Бутурліна, Голицина, Головіна, Головкина, Долгорукова, Макарова, Матвєєва, Меншикова, Мусин-Пушкина, Познякова, Прокоповича Теофана, Скорнякова-Писарева, Толстого, Шафарєва, Ягожинського і Яновського Феодосія. Деякі з них уже були не уділ і навіть в опалі.

2. II. П. Полуботок дістав указ про виступ в похід до Астрахані (Терський похід) і до Ладоги на каналські роботи, тепер він зарядив виступи.

10. II. виїхали на виклик до Москви генеральні старшини: Валькевич, Жураковський, Огронович і Чернолуцький.

Призначений в похід полк. Д. Апостол просив відложення на квітень, щоб йти „по траві”, Павло Полуботок з цим погодився, але М. К. не погодилася і в похід мусіли виступати.

18. II. П. Полуботок одержав указ: „В Терський похід йти зимним путем, а Ладожський поход отложити до 1 апреля”. Виконавши наказ, П. Полуботок знову скаржився цареві:

„что через Ладожские походы прошлых двух годов по 10.000 казаков, на каждый поход, и особенно чрез Дербенский поход, тоже в 10.000, казаки лишились не только лошадей и средств, но многие и живот свой там кончили, а многие по слабости здоровья на дорогах пооставали и до сих пор в дома свои не возвращались. А теперь снова требуется 10.000 в Терский поход и 5.000 в Ладожский, что в Терский поход казаки уже наряжены, а для Ладожского взят неоткуда, разве из тех, которые приготовлены на случай отражения Татарских набегов. При этом же нужно отбить, еще и постои восьми драгунских полков и Маклебургского корпуса, от которых если освободить дворян тех казаков, что идут в поход, то вся тяжесть ляжет на одних посполитых, которые наверно станут расходиться и в людях учинится умаление”.

В кінці свого прохання П. Полуботок просив зовсім відмінити Ладожський похід. До Вельямина вислав копію і просив заступитися за народні потреби.

На всі попередні прохання, вислані через делегацію П. Полуботок не одержав ніякої відпо-

віді, але дістав повідомлення, що в Москві помер Борзаковський, і що 2. II. тамже помер Войцехович Петро (зять П. Полуботка.).

В березні цар виїхав з Москви до Петербургу, не полагодивши ніяких прохань П. Полуботка, за ним виїхав до Петербургу і Вельямин.

17. III. П. Полуботок післав нові інструкції для делегації, щоб вони їхали до Петербургу, а Жураківському листа.

Післанці П. Полуботка переконалися, що всі заходи безрезультатні були і будуть, тому вирішили повертатися до Глухова, полишаючи до дальшої праці Грабянку і Гамалію, які мали виїхати до Петербургу, але й ці залишені без фінансових засобів мусіли скоро повернутися до Глухова. Не мав успіхів і Жураковський. Всі повернулися до Глухова.

Кінцем березня М. К. розіслала укази і формуляри по всім полкам, щоб збір податків провадився „со всех безобходно”, щобто й старшини. П. Полуботок запротестував перед М. К. і розпочалися нові непорозуміння, між Малоросійською Колегією і П. Полуботком і перекинулося на суспільство.

Козаки села Погребів, Глухів, сотні тамошнім державцем Андрієм Лизогубом (братом генер. бунч.) були обернені в піддані, а їх землі собі забрав — поскаржилися до М. К. Малоросійська Колегія розглянувши їх скаргу, задовольнила жалобщиків і всіх їх повернула в козаки і їм землю привернула. А. Лизогуб просив П. Полуботка, що коли козаки від нього звільнені, то хоч би їх землю йому полишено. У відповідь на це, 28. III. 1723 р. П. Полуботок видав „открытый лист до самозваного отамана Погребського з товариством, в козачество стремящихся и до войта тамошняго с посполитыми, чтобы жители Погребские, особенно те, что из мужиков теснятся х казаки и на время указом Коллегии в казаки вписаны, не смели до дальнейшего распоряжения продавать грунтов своих в чужия руки, без разрешения державца . . . Погребские подданые, не засматриваясь на тех самозванных казаков, отдавали п. Лизогубу во всем послушенство и чтобы никто сверх указам коллегийским от подданства уволенным, в казаки теснятся не смел; а кто бы не котел п. Лизогубу повиноваться, тех присылать в Глухов, забивши в колодки, для наказания и жестокого штрафа”.

Так П. Полуботок цим листом виразно став на сторону державців і виявив своє асоціальне

наставлення проти народніх мас: козаків і селян посполитих, разом з тим поставився проти М. К., ліквідуючи її указ про звільнення козаків з підданства А. Лизогуба. Соціальних протиріч цим актом не вирівняв і не зменшив, проти себе викликав ненависть в народніх масах, а панове державці і старшини й так його вже відцуралися, забезпечуючи себе проти гніву Петра I.

Кінцем квітня П. Полуботок дістав від М. К. копію сенатського указу про відміну Ладожського походу. П. Полуботок цей акт прийняв з невдоволенням, бо виходило так, що від походу звільнив не він, тільки М. К., чим в народі збільшилося довірря до М. К., і впало довірря до П. Полуботка. З приводу цього П. Полуботок сів і написав прохання до царя Петра I, щоб всі справи і листування Сенату велися прямо в Генеральній Канцелярії, а не через Малоросійську Колегію.

П. Полуботок не догадувався, чи не хотів знати, що „веденіє дел и порядков Малоросійскаго народа“ були вже передані цілковито в адміністрування М. К., а правителів України визивалося в Петербург. Вельяминов перебуваючи в Петербурзі про це вже постарався.

Вельяминов подав свій рапорт Петрові I про Україну, скаргу на П. Полуботка, особливо великим „гріхом“ було в Полуботка, що він перешкоджав переводженню збору податків, що для Московії було найголовнішою справою.

Згідно указу від 16. IV. 1723 р., дорученого П. Полуботкові і його товаришам, Вельяминов виставив такі обвинувачення проти П. Полуботка:

1. Що П. Полуботок розслав без відома М. К. універсал з дня 13. XII. 1722 р. про „ускромнені“ селян.

2. Що генеральна старшина і П. Полуботок самовільно роздали маєтності Галецькому, Кутневському і Ханенкові (гляди нижче).

3. Що був організований крім генерального суду ще й другий (під цим треба розуміти покликання ассесорів до Генерального суду).

4. Що спір Ломаки з Пилатовичем рішений Генеральним судом несправно, за взятку, дану Пилатовичем судді Чарнишу.

В наслідок цього 27. II. 1723 р. видано указ царя Петра I:

„Объявить казакам и прочим служилым Малороссиянам, что в Малоросійскіе полки по их желанію определяются полковники из Русских“. Звичайно, що такого „желанія“ ніхто не висловлював і думка висловлена в указі є звичайний фальсіфікат потрібний Петрові і сатрапові Вель-

яминову для дезінформації населення України. Але Вельяминов цього указа не опрелюднив і чекав на вгідніший момент, і постарався про призначення в полки комендантів, щоб цю саму акцію перевести скрито і підступно (гл. вище), бо ті самі коменданти призначалися на полковники.

До указу з 16. IV. були додані інструкції й доповнення:

1. Всі податки має збирати М. К. з усіх без виїмки: старшини, знатних військових товаришів, монастирів, церков, козаків, міщан і посполитих і брати з усіх однаково.

2. М. К. має полагоджувати всі скарги козаків, тих що вписані державцями в посполиті і повертати їх у козаки.

3. М. К. доручається скласти подвірні реєстри козаків і посполитих.

4. М. К. дозволяється зноситися з полковою старшиною. поминаючи Ген. Канц., якщо остання буде повільно і незадовільно виконувати зарядження Малоросійської Колегії.

5. Забороняється Ген. Канц. розсилати свої універсали „о важних делях“ без затвердження Малоросійської Колегії.

6. Відміняються з народу різні „непотрібні“ побори, як: ярмаркове від возів в місті під час ярмарків і базарів, від продажі скоту, коней, хліба, святкових подарків, „мазепинщини“, „ралец“ і т. д. Вкінці додано упімення П. Полуботкові: „что же полковник Полуботок и старшина, не взирая на данныє им нашим указы, послали некоторыє указы без совету с президентом Коллегіи, того ради велено для ответа *быть сюда полковнику Полуботку из старшини—Савичу и Чернишу*“. (справно треба читати Чарнишу).

29. IV. 1723 р. видано царський указ, по якому кн. Голицина Михайла Михайловича назначено:

„Главным командиром над всеми нерегулярными войсками, в том числе и над Малоросійскими казаками“, з поясненням: „во всем том, что будет касаться воинских отправленій“, М. К. підлягає Голицину“.

Так задуманий плян Петра I і його салдафонів здійснюється поступово, підступно і перфідно. Павла Полуботка відібравши всі права покликається для розправи в Петербург. Останні укази з дня 16 і 29. IV. 1723 р. формально і фактично ліквідували українське правління без формули — ліквідації. Московія фактично опану-

вала під фірмою Малоросійської Колегії Україну.

Голицину дано уповноваження „велить по своєму усмотренію” і дано приказ „вїдтїть в поле всем, в Малой Россїи обретающимся полкам и Черкасам” під видом „осторожности для охрания Украйны от Татарскаго нападенія”. Указ оприлюднив Вельяминов і він його переводив в життя по-частинам.

На підставі указу з 16. IV. 1723 р. вся влада в Україні переходила на Малоросійську Колегію, а керування військом, згідно указу з дня 29. IV. до рук Голицина.

Указ про виклик Полуботка і тов. до Петербургу привезено до Глухова 22. V. 1723 року, особливим кур'єром кн. Енгальчевим.

П. Полуботок з товаришами готовилися до виїзду в Петербург, але ще перед виїздом вислав делегацію до Петербургу в складі: Биковського Василя — канцеляриста, Грабянки Григорія — Переяславського полковника, Корнича Івана — стародубського наказного полковника, Корецького Петра і Ханенка Миколу — канцеляриста. Делегація виїхала 24. V. 1723 р., але в протоколі Ген. Канц. записано заднім числом — „сега числа 13 мая отправлена экспедиція от всего Малороссійскаго народа до Его Императорскаго Величества”.

Делегація виїхала під проводом Корецького і повезла прохання про: 1) вибір старшого УЗкв і визначення полковників на вакантні місця в Переяславі, Полтаві і Стародубі, про відкликання „пожилого платежу за втікачів з Московії і зменшення москальських гарнізонів в Україні; 2) повернення „Малороссійской коллегіей” неправдо взятих податків; 3) відклик комендантів з Полтави і Стародуба і про несправедливі вимоги хлібного податку і т. д.

Висилку делегації було записано під датою 13. V. 1723 р., щоб мати виправдання на всякий випадок, що прохання подано перед одержанням указів з дня 16 і 29 квітня 1723 р. які одержано 22. V. 1723 року.

На поїздку делегації видано з військової скарбниці 2.010 злот. і 129 червонців.

30. V. 1723 р. П. Полуботок вислав до Москви кур'єрів Карпіку Якова і просить щоб йому, П. Полуботкові, було вислано подорожніх ордерів, ці ордери П. Полуботок міг дістати в Малоросійській Колегії, але в цім випадкові йшло про протяг часу, щоб продовжити час виїзду.

ВИЌЗД ПАВЛА ПОЛУБОТКА І СТАРШИН ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ДО ПЕТЕРБУРГУ І ЙХ ДОЛЯ.

1. VI. 1723 р. з Москви повернувся бригадир С. Вельяминов і привіз указ з 16. IV. і, 5. VI. цей указ післав до Генеральної Військової Канцелярії для доручення П. Полуботкові.

6. VI. в Генеральну Військову Канцелярію Вельяминов передав копію указу про похід всьому війську і генеральній старшині під командою ген. Голицина. П. Полуботок негайно вислав наказ всім полковникам вирушити в похід і виготовив двоє прохань до царя: одно від генеральної старшини і друге від полковників і сотників. Але на поклик П. Полуботка, полкова і сотенна старшина не приїхала до Глухова на підпис прохання, і ген. старшина також не підписала. Так останній задум П. Полуботка потерпів провал. П. Полуботок остався в самоті, не підтриманий ні ген. старшиною, ні полковниками і сотниками і відірваний від народу через свої соціальні відносини.

Вельяминову все це було відоме, тепер він стався як найскорше випхати П. Полуботка до Петербургу, і не чекаючи розпорядження Сенату, видав від „М. К.” подорожні ордери і гроші як самому П. Полуботкові так і його супроводові.

П. Полуботок виїхав з Глухова на Москву, не дїждавшись повороту свого кур'єра Карпіки з Москви, дня 13. червня 1723 р., з ним виїхали Савич і Чарниш, правителями в Глухові залишилися Жураківський Василь і Лизогуб Яків. З генеральної і військової старшини Жураківський був вірним П. Полуботкові, але Лизогуб Ф., Галаган, Маркович Яків, Милорадович і Танський були вірні Вельяминову.

Після виїзду П. Полуботка з делегатами до Петербургу, до Ген. Військ. Канцелярії дійшло прохання від полк. Апостола Данила і полк. Милорадовича, в яких вони знімають свої підписи з прохань повезених П. Полуботком до Петербургу.

23. VI. 1723 р. Жураківський і Лизогуб, одержали Указ, в якому писалось: „Понеже всем известно, что от времени перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, все гетманї явились изменниками и какое бедствие терпело наше государство од того, а наипаче Малая Россія, как еще свежая память о Мазепе; того ради воизбеженію в гетманї зело всрнаго и известнаго человека сїскачь надлежит о чем

непрестанное старание имеем; а пока оной същется, ныне определено правительство, дабы лучшую пользу тому краю чинило и крепкая дана ему инструкция и тако остановка в делах до избранія гетмана не будет, и для того в сем деле докучать не надлежит”.

Так з цього 23 червня 1723 р. проголошено ліквідацію української козацької влади в особі старшого Українського і Запорізького козацького війська і владу передано „Малоросійской Коллегії”.

Правителям Жураківському і Лизогубові „Малор. Кол.” полишила тільки дві технічні справи: ревізія всього населення в Україні і мобілізувати похід під командою Голицина.

Ревізія мала забезпечити посполитих перед старшиною і державцями, щоб їх зберегти від підданства. Для контролю і виконання цього було до полків призначено по одному бунчужному і по два ревізори від „Малор. Кол.”. Ревізія мала б закінчитися 23. VII. 1723 р. Куренчиків мали записувати до списку козаків, а тих посполитих, що хотіли в козаки записувано в другий список. Ще інший список мав би бути подвірний. В практичній роботі ревізори зустрілися з непереможними перешкодами і ревізія не дала бажаних наслідків для Малоросійської Колегії.

18. VIII. Жураківський і Лизогуб виступили в похід з козацьким військом, 24. VIII. похідні групи дійшли до Коломаку, а звідци вони поїхали до Ахтирка відвідати Голицина. 28. VIII. Жураківського і Лизогуба Голицин прийняв, і грубо вилаявши їх, погнав від себе назад до Глухова, робити чорну роботу в „М. К.”.

**

В березні 1723 р. полк. Д. Апостол вислав прохання до царя, щоб цар „пожалував” його (Апостола) старшим УЗкв („гетьманом”) таємно, щоб П. Полуботок про це не довідався і після цього поспішився в Астраханський похід. Після закінчення цього походу Апостол у серпні виступив у Буцацький похід.

3. IX. Апостол післав ніженському полк. Толстому листа і 2 супліки для підписання прохання до царя про вибір старшого УЗкв, про відкликання нових податків на старшину, це прохання підписав і Толстой, бо ж це було їх спільне зацікавлення.

9. X. Генеральна Військова Канцелярія вислала до „М. К.” премоюрію про звільнення сотників з під арешту „М. К.”.

20. X. Жураківський вислав з своїм проханням до Петербургу післанця Романченка, післанець прибув до Петербургу 10. XI. і цього дня подав цареві, коли цар вихлюдив по службі з церкви.

ПАВЛО ПОЛУБОТОК, САВИЧ І ЧАРНИШ В ПЕТЕРБУРЗІ ЗАСУДЖЕНІ НА СМЕРТЬ.

3. VIII. 1723 р. П. Полуботок, Савич і Чарниш прибули до Петербургу, 6. VIII. були прийняті царем; 13. IX. П. Полуботок подав цареві через Сенат прохання про вибір старшого УЗкв. Це прохання було написане в Петербурзі і москальською мовою. В проханні жадалося крім вибору старшого ще про звільнення старшини від податків, скасування „Малоросійской Коллегії” і заведення 7-ми членного генерального суду. Одержавши таке прохання цар прийшов в лють на П. Полуботка і негайно вислав в Україну бригадира А. П. Румянцева, щоб на місці розслідував справу з підписами на проханню, поданим П. Полуботком і підписаного старшиною і „черню” (так писав і називав козаків і посполитих П. Полуботок).

Полуботка, Савича і Чарниша взято на допити, але нічого не досягнуто нового.

При цім були ще арештовані: Биковський Василь, Володковський Дмитро, Гаврилів Йосип, Грабянка Григорій, Кирпич Іван, Корецький Петро, Ханенко Микола і Романович; вся прислуга Полуботка і старшин, у всіх забрано всі пожитки, одіж, документи, папери і гроші, у Полуботка відібрано 4.000 червонців. В паперах Полуботка знайдено й ті папери, які готовилися до Глухова і які мав відвезти Биковський, з цих паперів Петро I довідався, як П. Полуботок і старшина хотіла обдурити царя.

Так і не вислав П. Полуботок своїх інструкцій на Україну.

В проханню Апостола, переданого цареві Романовичем були „досадительніє термини”, які привели Петра I в лють і немилосерденство. Там стояло про вибір гетьмана і щоб податки з старшини не збіралося.

Але всетаки Полуботкові потайки вдалося передати в Глухів пересторогу усно, через якогось Лановича, що випадково залишився не арештованим і він все що треба передав родині Полуботка і Жураковському. Перед приїздом Румянцева родина Полуботка і Жураковський попалили багато паперів, які могли б компрометувати Полуботка і старшину. Так Жураковський

і Лизогуб встигли попередити кого слід „научительними пунктами” кому і як говорити Румянцеву і щоб „обидимих наградили для своей пользы”.

**

24. XI. 1723 р. Румянцев прибув до Глухова, зайшов до церкви а потім обідав у Насті Скоропадської, куда були запрошені офіцери з „М. К.” і Жураковський з Лизогубом. Взагалі Румянцев був частим гостем у Скоропадської.

26. XI. Румянцев покликав на обід до себе членів „М. К.”, Жураковського, Лизогуба і інших глухівських урядників.

Помішників Румянцев собі привіз свого брата Микиту і зятя графа Матвеева.

Ще 3 і 4. XII. продовжувалися гостини у Скоропадської і Якова Марковича, а потім Румянцев виїхав на „працю”. Перед самим виїздом наказав арештувати Жураковського, Лизогуба і полк. Апостола, а на їх місце призначив „правителями” Левенца Івана, Негребич-Гречаного Федора і Мануйловича Івана — „не из друзей Полуботка”.

11. XII. полк. Кошелев забрав з Ген. Канц. 2 скрині документів і арештував канцеляриста Валькевича. Цього дня Румянцев, в супроводі Протасева (спеца по ділам України) виїхав з Глухова до Стародуба, тут полчани, ніби, заявили бажання мати собі полковником москаля. Звідти поїхав до Чернигова, Ніжина, Козельця, Переяслава і Прилуки.

10. I. 1724 р був у Лохвиці, а звідти поїхав в Миргород і Полтаву; з Полтави поїхав до Гадяча, до Лубен не заїхав, бо лубенський полк. Яків Маркович в м. Ромен влаштував для Румянцева спеціальні прийняття й гостив його 4 доби, цим маскуванням Маркович позбавився всіх прикростей, коли б Румянцев побував в Лубнях, де всі очікували Румянцева з скаргами на Марковича.

6. II. Румянцев повернувся до Глухова.

Румянцев слідства провадив так: приїхавши в полкове місто наказав зібрати всю старшину полку і кількадесятків рядових козаків від кожної сотні, а потім опитував їх про участь в підписуванні прохання з дня 13. IX. 1723 р. Таємні допити провадилися своїм порядком, згідно інструкції царя.

Румянцеву надано від царя право змінювати полковників, тому він в Переяславі поставив свого сотника Степана Афендика замість наказн. полк.

Лукаша, в Полтаві — Саву Тарануху замість нак. полк. Буцького, в Гадячі — суддю Штиховича замість Грабянки Григорія, що тепер сидів в Петербурських казематах.

Румянцев зібрав багато скарг на старшину від козаків і посполитих за насильства, на волокиту в судах і несправедливе розквартирування московського війська (військо головним чином стояло по селянських хатах і дворах, а маєтності старшини і державців були звільнені від цього постою). Для розбору скарг Румянцев зарядив створити окремих суд, до якого входили від кожного полку по 2 урядники і 1 офіцер від Глухівського гарнізону і 1 бунч. тов. Суд зложено в березні, справи розглядалися ціле літо. До згаданих вище, Румянцев перевів арешт Галецького, Забілу Данила і Криштофенка і всіх сімох вислав під караулом до Петербургу, а їх маєтності відібрано.

Румянцев перевірів слух про листування Орлика з Полуботком, але ніяких доказів не знайшов. Цей слух пустих Михайло Борковський зі злости на Полуботка, за те що Полуботко присвоїв собі село Орловку, відібравши від Борковського.

1. III. 1724 р. Румянцев виїхав з Глухова до Петербургу.

Якіж висліди привіз Румянцев із слідства:

1. Що населення — козаки, посполиті і деякі сотники зовсім не приймали участі в проханнях П. Полуботка.

2. Що населення ненавидило старшину і державців.

3. Що Полуботок посилав з Петербургу інструкції до полковників, щоб вони закріпили свої становища над підданими і намовляв одного ката замордувати знач. тов. Івана Загоровського, щоб не міг відкрити Полуботкових насильств.

4. Що крамарка Матвіїва була вбита катом, щоб не свідчила проти Полуботка.

Та найбільше свідчення проти Полуботка дали канцелярист Петро Валькевич і військовий тов. Данило Забіла. Вони сказали все що тільки знали проти Полуботка, Валькевич знав всі тайни Полуботка і тепер він їх видав. За це Валькевич залишився на службі в Петербурзі і дістав маєтності.

Цим Петро І здобув собі матеріали для обвинувачення Полуботка й товаришів з першої руки, що привіз Румянцев.

По прибуттю до Петербургу Румянцева, Полуботок з тов. віддані на судження у „Висшій

Суд". Над Полуботком і товаришами були переведені нові допити і обвинувачені за фальшування прохання (з дня 13. IX. 1723 р.), за посилення Лановича (чи Лаговича) для попередження родини і старшини і відкриття фактів злочину старшини і Полуботка (справа замордування катом Загоровського і т. п.).

Слідство Румянцева цілком заспокоїло царя Петра I в тім, що він пізнав, що всі ті нові порядки, які він задумав переводити в Україні не зустрінуть перешкод, бо між керівним прошарком і народом не існувало гармонійної співпраці а навпаки антагонізм на соціальному підкладі. Це ніби Петра I „змягло" і він змінив свій присуд з смертної кари на залишення Полуботка і товаришів в казематах Петропавлівської кріпости до дальшого часу.

Павло Полуботок помер в Петропавлівській кріпості, дня 18. XII. 1724 р., похоронений при церкві св. Самсонія, за Малою Невою в Петербурзі дня 29. XII. 1724 року.

Так закінчилася трагедія одного кандидата на старшого, оборонця українських прав, але не самостійника (сепаратиста), оборонця маєтностей старшин і державців і гнобителя „черні" — працюючого населення: козаків і посполитих селян.

УНІВЕРСАЛИ ПОЛУБОТКА ПАВЛА, НАКАЗНОГО СТАРШОГО УЗ^{жв} НА МАЄТНОСТІ В 1722-1723 РОКАХ.

1. Галецькому, новгородському сотникові, Стародубського полку надано Універсал нак. старшого Павла Полуботка з 1723 року на село *Нефедівку* на ранг.

2. Кутневському, зн. бун. тов. надано Універсал з 1723 р. наказного старшого П. Полуботка на село *Риков*, Стародубського полку на власність.

„Малоросійская Коллегия" спротивилася цьому наданню і відібрала ці села та привернула їх до Ратуші в Новгородській сотні, на тій підставі, що без царського указу ніяких маєтностей не можна давати.

3. Ханенкові Миколі, старшому канцеляристові Генеральної Військової Канцелярії по Універсалу наказного старшого Павла Полуботка з дня 2. IV. 1723 р. надано села *Дашкевичі* і *Перегони* на ранг.

Президент „М. К." Вельяминов спротивився цьому наданню.

23. IX. 1723 р. М. Ханенко був арештований у Москві по справах П. Полуботка і під арештом перебував до 8 лютого 1725 р., але примушений був проживати в Петербурзі до 1726 р.

XVII. ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ ВІД 27. IV. 1722 Р. ДО 30. IX. 1727 Р.

„Малоросійську Колегію” (скор. М. К.) організовано згідно указу царя Петра I 27. IV. 1722 р., ще за життя старшого Івана Скоропадського, маючи на увазі ліквідацію Українських автономних прав, умовлених пунктів старшим Б. Хмельницьким 8 січня 1654 р. в Переяславі. А щоб прикрити свої загарбницькі заміри ц. Петро I видав указ в якому писалось, що треба „Защищать казаков и посполитых от всяких притеснений со стороны старшины, и, наконец, следит за хлебными и денежными сборами с населения и их расходованием и за порядком расквартирования помещенных на постой в Малороссии армейских полков”.

Спроби наказного старшого Павла Полуботка і старшини про відновлення старшого, кінчилися повним неуспіхом. В наслідок цього організовано Першу М. К.

В склад М. К. входило 6 офіцерів москалів, від полків розквартированих в Україні. Президентом М. К. призначено теж москаля генерала-бригадира *Степана Вельямина*, прокурором генерала лейтенанта *Михайла Хруцова*, який перевів арешт дому миргородського полковника *Данила Апостола* дня 1. VI. 1724 р., був частим гостем у *Якова Марковича*, лубенського полк., разом з *Михайлом Скоропадським*.

Царським указом з дня 23. VI. 1723 р. була ліквідована провізорія наказного старшого Павла Полуботка, якого не визнавав Сенат Московії і М. К. за наказного старшого, тільки як правителя з іншою старшиною Генеральної Військової Канцелярії.

На початку 1725 р. помер цар Петро I, на престол вступила його жінка Катерина I (не законна), яка царювала до смерті її в 1727 року, після неї вступив на престол її син Петро II, жонатий на дочці кн. *Меньшикова Александра*, відомого фаворита Петра I, і приятеля, потім найбільшого ворога старшого Івана Мазепи. По смерті Петра I *Меньшиков* попав в трудну ситуацію, але це його тепер не спасало від „опали” і він висланий в *Орієнбург*. Державним канцлером став кн. *Долгоруков*. Цар Петро II і канц.

Долгоруков супроти України повели лагіднішу політику і з огляду на те, що з Туреччиною треба вести війну, тож і дозволили вибір старшого Українського козацького війська, згідно „Статтів” *Б. Хмельницького* та ліквідували М. К., але тепер для контролю старшого заведено нову верховну інстанцію під назвою *Генеральний Військовий Суд* з 3-х суддів москалів.

Малоросійську Колегію ліквідовано царським указом з дня 30. IX. 1727 р., *Вельямина* відкликано до Москви, а дня 1. X. 1727 р. в Глухові, з доручення Тайного Совіту в Москві, вибори старшого перевів генерал *Наумов Федір*. Старшим обрано миргородського полк. *Данила Апостола*, а резидентом при старшому полищено ген. *Наумова Федора*.

Як Малоросійська Колегія „захищала” козаків і посполитих показує цей приклад: 1726 р. два мешканці с. Білоцерківки, лубенського полку, скаржилися в Генеральний Військовий Суд на неправильне обернення їх у підданство. Вони в суді свідчили: „Ми були козаками, а як *Леонтій Свічка* став лубенським полковником, і тоді походив для війська мало було, і він з своєї волі наказав нам чинш грошову давати, і брав від нас років чотири. Тоді уже *Тарнавський село Білоцерківку* собі в підданство забрав, то вже не брав грошового чиншу, але старався від нас, щоб ми були його підданими і щоб ми йому панщину робили, і так нас зробив своїми підданими”.

Генеральний Військовий Суд скаргу провірив, жалобщиків не знайдено в козацьких реєстрах, тому їх скаргу відкинута, а „за все що не слушно турбували і самовільно в козацтво втискаються, наложено на них кару”.

М. К. в перших днях своєї організації, в 1722 році, видала свій універсал до всіх полковників, щоб бідних козаків-куренчиків було зараховано по сотнях на рівні з рештою козаками — та це був не щирий задум, бо М. К. саме на те й організована щоб козацькі полки обернути в служиле військо Москальської імперії.

В 1726 р. М. К. розіслала по Україні своїх уповноважених офіцерів для переведення ревізії

всіх прав на маєтності і провірити документи у власників на їх маєтності, але ця ревізія успіху не мала, бо державці і старшина поставилася до цієї акції з недовір'ям і саботажем, не подаючи правдивих відомостей, або виїзджуючи на той час з маєтностей „до важливих справах”.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ПЕРШОЮ МАЛОРОСІЙСЬКОЮ КОЛЕГІЮ.

1. Вейсбахові, генералові, Універсал М. К. з 1722 р. на села: *Куклинці і Мамаївку* — на власність.

2. Вейсбахові, ген., Універсал М. К. з 1722 р. на села: *Самбір Великий, Самбір Малий, Голенку, Дептівку, Карабутів, Рябухи* і інші з посполитими — на власність. Ці села відібрані від кн. Меншикова.

Генерал Вайсбах — походженням німець, великий ворог України.

3. Галецькому, сотникові, Універсал М. К. з 1727 р. на села *Душники* — на ранг, але мусів платити ратуші по 10 грошей і по 8 осьмичок жита річно.

4. Грановському Терентієві, полк. пжсар., Універсал М. К. з 1725 р. на *Крапивну* з посполитими і підсусідками козаками — на ранг.

5. Братам Гречаним — Федорові і Якові, Універсал М. К. з 1724 р. на с. *Аксютинці*, в Роменській сотні — на власність. Це село вони захопили насильством від полк. Марковича Якова, коли він перебував у в'язниці, разом з Павлом Полуботком в Петербурзі.

6. Детергенові, поручникові москальського війська в Україні, Грамота Верховного Тайного Союіту в Петербурзі з 1726 р. на с. *Дядичі* — на ранг.

7. Дев'єру Антонові, ген. майорові, Указ царський з 1726 р. на 168 посполитих в київському полку — на ранг.

8. Жінці поручника Детергена, Грамота Верховного Тайного Союіту з дня 23. III. 1727 року на село *Лопашно* — на власність доживотно.

9. Маркович Яків, лубенський полковник купив у члена М. К. дня 4. I. 1724 р. Кошелева, за 50 руб. одного кріпака. На це від М. К. одержав універсал.

10. Меншикову А., князеві, Указ ц. Катерини I, з дня 2. VI. 1725 р. на місто *Багурин* з усіма містечками, селами, хуторами і посполитими, та містечка *Великий і Малий Самбори*, села *Го-*

ленку, Дептівку, Карабутів з хуторами й посполитими на власність.

11. Меншикову А., князеві, Указ цариці Катерини I з дня 26 липня 1726 р. на *Гадяцький замок* — на власність. До замку належало 7 міст і 25 сіл з хуторами, в яких перебувало 2.951 посполитих дворів, які всі віддані на власність Меншикову.

12. Кн. Меншикову по Грамоті Верховного Тайного Союіту з дня 21. VI. 1727 р. відібрано *Гадяцький замок* з усіма приналежностями і малося його наділити другими маєтностями, але стався двірський пуч і Меншиков втратив становище, відстранено від всякої служби, відібрано всі маєтності і вислано в Орієнбург. Всі маєтності від Меншикова взято у фонд Московії. Це перший приклад грабунку Московщиною маєтностей в Україні.

13. Марковича Якова, лубенського полковника, (протеже Меншикова), звільнено з полковництва. На своїх маєтностях був великим деспотом і здириком із своїх підданих посполитих і бідних козаків. Накладав непомірні податки на всіх у своєму полку та захоплював у них землі й привласнював собі. Ці обвинувачення виставлені Марковичеві при відібрані полковництва, але причина була друга: він був протеже Меншикова, а коли Меншиков зазнав „опали” то й з ним потерпіли протеговані Меншиковим.

14. Нетяга Тиміш, з братами, посполиті села Хмільевки, Стародубського полку, в 1725 р. поскаржилися до М. К. на горсдничого Паливоду і полк. Апостола Данила за те що вони повикидали їх з дворів і не дали навіть розпродати їх рухомі маєтності. Як полагоджено — невідомо.

15. Мьиниху, ген. фельдмаршалові, Універсал М. К. з 1722 р. на село *Линовиця*, прилуцького полку — на власність.

16. Силенкові Прокопові, полк. судді, Універсал М. К. з 1722 р., затверджуючий поділ між його синами рангових маєтностей на власність. Так рангові маєтності втрачалися і ставали приватною власністю державців, разом з посполитими, які були в цих маєтностях.

17. Трофимовському, протопопові сріблянському Універсал М. К. з 1725 р. затверджуючий на власність село *Березовицю*, в прилуцькому полку.

Малоросійська Колегія та інші москальські установи видали далеко більше універсалів та грамот на маєтності, але нам не вдалося їх всіх зібрати.

ХVІІІ. АПОСТОЛ ДАНИЛО, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВПИСЬКА

ВІД 1. X. 1727 Р. ДО 17. I. 1734 Р.

А П О С Т О Л И.

Ім'я Апостолів вперше стало відоме від 1649 року від родового козака миргородського полку, що був старшиною миргородського полку. Він мав двох братів Дем'яна і Грицька та сина Павла й дочку Ганну. Дочку видав заміж за ніженського полковника Жураківського Лукіяна.

1. Павло Апостол був миргородським полковником в 1659-1664 рр.

2. Дем'ян Апостол — миргородський полковник в 1664-1668 роках.

3. Грицько Апостол — миргородським полковником в 1668-1683 роках.

4. Данило Апостол, син Павла Апостола, був миргородським полковником в 1688-1727 роках і старшим УЗкв від 1727 р. до 1734 р.

Данило Апостол народився в Миргороді 4. XII. 1654 р., помер 17. I. 1734 р. Данило Апостол жонатий з Уляною Василівною Іскрицькою в 1677 році і мав діти: трьох синів і п'ятьох дочок.

5. Іван Данилович (4), був жонатий, займався хліборобством.

6. Павло Данилович (4), миргородський полковник в 1727-1736 роках, полк перебрав від батька. Убитий в Кримському поході в 1736 року. Жонатий з Феодорою Енгельгардтовою.

7. Петро Данилович (4), лубенський полковник в 1728-1758 роках, потім бригадир в москальській військовій службі. Жонатий з Храповицькою. Був заложником за свого батька в Петербурзі аж до 7. IV. 1728 року. Помер в 1760 році.

8. Татяна Данилівна, замужем за Ломиковським Іваном Івановичем.

9. Параскева Данилівна (4), замужем за Дунин-Борковським Михайлом, другий раз за Скоропадським Михайлом, підскарбієм.

10. Марія Данилівна (4), замужем за бунч. тов. Горленком Андрієм.

11. „Х” Данилівна (4), замужем за лубенським полковником Кулябкою М.

12. „ХХ” Данилівна (4), замужна за полтав-

ським полк. Полуботком Василем, Василевичем.

13. Павло Іванович (5), прапорщик Семенівського гвардійського полку, 1742 року.

14. Данило Петрович (7), род. 1728 р., в 1762 році мав рангу генерального хорунжого. Жонатий з Мариною Будлянською.

15. Михайло Данилович (14), в 1782 р. мав рангу секунд-майора. Жонатий з Єлизаветою Миколаївною Чорбою.

З ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ Д. АПОСТОЛА.

За старшого Івана Самойловича Данило Апостол в 1683 р. став миргородським полковником. Після арешту Самойловича і вибору старшим Івана Мазепи, в 1688 р. Мазепа арештує Данила Апостола, але скоро з під арешту звільнив і полишив на полковництві.

1692 р. Данило Апостол подав донос Мазепі, що на життя його (Мазепи) посягають старшини: П. Полуботок, В. Кочубей і Жученко. Цим Данило Апостол здобув собі у Мазепи великого довіря.

1697 р. Мазепа пішов в похід проти татар, полишаючи наказним старшим Данила Апостола.

1701 р. як наказний старший Данило Апостол ходив із 17.000 козаками в похід проти Шведів, в допомогу Петрові I, під командою Д. Апостола тоді ходили такі козацькі полки: лубенський, миргородський, ніженський, переяславський і полтавський.

1704 р. Д. Апостол ходив в другий похід проти Шведів, на поміч польському претендентові на короля польського Августові II, тоді союзникові царя Петра I.

1708 р. на весні радили Мазепі „зраду” проти царя Петра I, полковники: Данило Апостол, Д. Горленко, Зеленський і Ломиковський.

24. X. 1708 р. Мазепа вийшов з військом на зустріч Шведському королеві Карлові XII. Данило Апостол супроводив Мазепу із своїм полком до Батурина і тут частину полку залишив,

а з другою частиною пішов на Лубни. Коли Мазепа „зрадив” Данило Апостол з військом вирушив до Лебедина до Петра I. Тоді ж прибули до Лебедина й компанійський полк Гната Га- лагана і ген. хорунж. Сулима Іван.

21. XI. 1708 р. Мазепа прибув до м. Ромен, де затримався зимувати.

На початку 1709 р. Апостол з своїм полком виступив коло Голтви, на р. Пслі, Проти Шведів і Мазепи, потім так само й під Полтавою.

По Полтавській баталії, Апостол вже служив тільки одному панові: цареві Петрові I.

1711 р. Апостол з своїм полком брав участь проти, разом з Петром I, в Прутським поході, за що дістав царську похвалу.

1722 р. Апостол з своїм полком брав участь в Перському поході, з 10.000 козаками, в тому поході загинуло 5.185 козаків і 961 козаків повернулося до дому хорих і калік.

1722 р. в січні Іван Скоропадський, старший УЗкв, їздив до Москви, перед виїздом Данила Апостола найменував наказним старшим УЗкв, на той час.

18 лютого 1723 р. Д. Апостол вирушив із своїм полком і іншими полками в Астраханський похід. Ще в цім же році, повернувшись до Миргороду, вирушив в другий, Буцький похід. Повернувшись з цього походу Апостол дістав подяку від царя Петра I, але хотів з ласки царя скористати й подав прохання до царя, щоб його було проголошено старшим УЗкв. Цьому проханню Данила Апостола цар відмовив.

Після цього Апостол підписав з іншими старшинами друге прохання про вибір старшого й подав до царя. Це прохання підписали: Д. Апостол, Жураківський і Лизогуб. Це прохання було подане цареві 10. XI. 1723 р. Цар відмовив і цьому проханню а їх трьох посаджено до в'язниці.

Цар Петро I помер в початку 1725 року. На престол вступила його жінка Катерина I, дня 8 лютого 1725 р., з цієї нагоди вона видала маніфест, яким звільнялися з в'язниці Д. Апостол з Жураківським і Лизогубом, не знайшовши обвинувачення в зраді, але Д. Апостола зате полишено на проживання в Петербурзі.

26 лютого 1726 р. Верховний Тайний Совет в Петербурзі, який повстав 8 лютого 1726 р. відпустив Д. Апостола в Україну, але відібрано полковництво і передано його синові Петрові.

27. V. 1726 р. Д. Апостол виїхав з Петербургу в Україну, в Глухов. Князь А. Меншиков мав тепер в Петербурзі великий вплив і постарався,

щоб Д. Апостола було звільнено з під арешту, мотивуючи тим, що Д. Апостол в 1708 р. не пішов з Мазепою, а пішов з царем Петром I.

30. IX. 1727 р. указом Верховного Тайного Совету ліквідовано Малоросійську Колегію і того ж дня в Глухові москальський резидент Ф. Наумов скликав нараду старшин і духовенства та ухвалено перевести вибори старшого УЗкв.

1. X. 1727 р. Наумов перевів вибори старшого УЗкв, вибрано полковника Данила Апостола.

2 лютого 1728 р. Д. Апостол виїхав на коронацію царя Петра II. На час виїзду Апостола до Москви на коронацію, в Україні керував москаль, бригадир Арсенієв разом з українськими старшинами: Березовським, Стороженком, Тарасовичем і Троциною.

19 лютого 1728 р. Апостол прибув до Москви.

22 лютого 1728 р. Д. Апостол з старшиною був прийнятий царем на авдієнцію.

7. IV 1728 р. Д. Апостол влаштував обід для царя і царських сановників, при цій нагоді Петра Апостола найменовано Лубенським полковником і відпущено його в Україну до Лубень.

8. VIII. 1728 р. царським указом підпорядковано старшого УЗкв Д. Апостола у військовому відношенню ген. фельдмаршалові кн. Голицину.

9. IX. 1728 р. Верховний Тайний Совет пожалував Д. Апостола грамотою на старшого (підтвердив) і кафтаном і відпустив в Україну.

18. IX. Д. Апостол виїхав з Москви в Україну.

В договірних статтях про права старшого УЗкв зайшли деякі зміни й доповнення, так наприклад до — § 1: Праву вибрати старшого (гетьмана) вільним голосуванням... додано: з волі й погодження Й. И. В.,... без указу Й. И. В. в старші не вибирають щй не оставляють". До § 19: додано уступ про заборону старшому УЗкв зноситися з чужими державами. Додано новий § про Генеральний Суд, який має складатися з 3-х українців і 3-х москалів, під головуванням старшого УЗкв. Апеляції на цей суд мають подаватися до Колегії Закордонних Справ. Апеляція має подаватися на ім'я царя. Замість одного підскарб'я призначається двох: одного українця і другого москаля.

У серпні 1728 р. Д. Апостол подав скаргу на ген. резидента Наумова Ф. за продаж рангових маєностей, наданих йому на ранг, та за взятки, які він брав за уряди. Так між Д. Апостолом і його „хрещеним батьком” Наумовим прийшло на цім ґрунті до конфлікту.

4. IX. 1728 р. Верховний Тайний Совіт відкликав з України резидента Ф. Наумова а на його місце післав резидентом князя Шаховського Олексія, який пробув в Україні на становищі резидента до літа 1731 р., в літі відкликано Шаховського і на його місце прибув третій резидент князь Тургенев Роман, цей пробув до початку літа 1732 р. і знову й цього відкликаю та післано нового, четвертого, резидента в Україну, ген. Нарішкіна Семена, що пробув до осені 1733 р. Нарешті й цього відкликаю й повернено князя Шаховського Олексія, який в перший день свого прибуття до Глухова дня 17 січня 1734 р. прийшов до конфлікту з Д. Апостолом, в наслідок чого Данило Апостол дістав удар серця й помер, а Шаховський ще цього ж дня проголосив ліквідацію уряду старшого Українського і Запорізького козацького війська (УЗкв), організував Другу Малоросійську Колегію а себе проголосив головою Малоросійської Колегії, перебравши владу в Україні в свої руки.

Як тяжко приходилося працювати старшому УЗкв Д. Апостолові видно з того, що вся кореспонденція як від Апостола так до Апостола контролювалася резидентом — москалем. Данило Апостол не міг виїхати чи вийти із своєї резиденції без контролю, за ним слідковано кожний крок. Про все мусів Д. Апостол зголошувати москалеві — резидентові.

При цариці Анні Івановні, племінниці царя Петра І, правила вона в тодішній Російській імперії від 1730 до 1740 р.р., канцлером був тоді відомий деспот Бірсн. За царювання Анни було організовано відомий слідчий уряд під назвою „Слово и Дело“, де за жорстоких допитів дізнавалося від нещасних жертв „правди“, якої треба було москальському царському урядові під керуванням Бірсна й цариці Анни.

МАЄТНОСТІ АПОСТОЛІВ.

Павло Апостол (1) мав у міст. Хомуці ґрунти, сад, ліс і поле.

Данило Апостол (4), старший УЗкв, перед тим миргородський полковник, мав можливість багатіти й не пропускав нагоди щоб не придбати собі маєтності на власність і спадковість. Діставши від батька в спадщину землі, він побудував на ній слободи: Шарковщину, Фидровку і містечко Пустовійтівку. Як Данило Апостол набував маєтності побачимо з наступних фактів.

1689 р. по Універсалу І. Мазепи одержав міст.

Хомутець, де батько мав тільки ґрунти та села Бакумівку та затверджено на власність і спадковість побудовані слободи Шарковщину, Фидровку і містечко Пустовійтівку.

1690 р. Указом м. ц. всі маєтності Данила Апостола затверджено на власність і спадковість.

1710 р. по Указу м. ц. Петра І одержав села: Савинці, Вергуни, Лузинки, Попівку, Сухорєбрівку, Хлопянки і Шабалтасівку — на власність і спадковість .

Данило Апостол будучи полковником, а потім старшим УЗкв, дбав не тільки за власне збагачення, але за близьких та далеких рідних. Данило Апостол старався як найбільше своїх рідних нагородити урядами й маєтностями. Про Данила Апостола один історик висловився, що він „Мав періоди патріотичного злету, але й пристосованство до обставин“.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ В УКРАЇНІ ЗА СТАРШОГО УЗкв ДАНИЛА АПОСТОЛА.

Ще до козацько-селянської революції в 1648 році існували проміжні соціальні групи поміж двома пануючими групами — маєтними і пануючими та козацько і селянськими працюючими. До проміжних груп належали: бобровики, стрільці, куренчики, підсусідки та інші.

БОБРОВИКИ. На півночі України, в лісах Сіверщини, Стародубщини і інших волостях, в лісах водилося багато всякого лісного, водного й болотняного звіря, зокрема бобрів. Для ловлі цих бобрів бігом часу витворилася окрема група людей, що ловила цих бобрів і від цього дістала назву бобровиків. Ці бобровики підлягали або адміністрації державців, або адміністрації державній полковим військовим канцеліям в тих полках де водилися бобри.

У вільний час від війни бобровики займалися ловлею й збутом бобрів, під час війни бобровики служили у війську як кожний козак й ходили в походи, під командою своїх полковників.

Бобровики були хоронені універсалами старших УЗкв від всіх податків і повинностей і зрівнювалися в правах з козаками. Звільнювалися від підвод, і тютюнової десятка ($\frac{1}{10}$ від тютюнового доходу), вони мали право на держання шинків, але мусіли платити певну „квоту“, власникові села.

СТРІЛЬЦІ. В південних частинах України, в полках Прилуцькому, Лубенському, Переяславському, Миргородському, Гадяцькому тощо

водилися інші, польові звірі та дикі птахи, за якими полювали інші групи людей і їх називано *стрільцями*. Вони також мали свої привілеї, подібно як бобрівки.

Обидві ці групи — бобрівки і стрільці існували до повного зруйнування козацтва.

БОЯРИ. Це люде, що служили підданими в державців, вони розвозили своїх власників пошту, спішні товари а то й перевозили людей. Існували вони майже по всій Україні. Належали вони найрізноманітним державцям. Звільнені від податків козацьких, але платили якусь малу частину цих податків своїм державцям. Деякі з них доходили великих заробітків і купували собі у власність маєтності.

Від 1695 до 1745 р. р. існували бояри монастирські в селі Омбишові; приватних державців у тих же роках в с. Вошиліні, Лищиках і Онисові.

1721 р. один з таких бояр купив у селі Лищиках у козацьки хутір за 2.000 золотих (на той час величезна сума).

Бояри в Бижовській волості були звільнені від тягла і несли тільки кінну службу для посилок.

ПІДСУСІДКИ. Ця, велика група появилася вже при старшому І. Мазепі, при старшому І. Скоропадському вона розвинулася (група) до великих розмірів; при М. К. ще більше зросла а при старшому Д. Апостолові підсусідки втворювали велику соціальну групу. **Хто ж вони?** Це знесилені селяне — посполиті, а також і козаки, що не бажали бути у підданстві державців. Знесилившись економічно, вони продавали або просто кидали свої малі маєтності і селились у вільних хатах козаків, посполитих та інших державців, цебто входили як сусіди на життя, а тому, що жили в чужих хатах їх прозвано підсусідками. Такі підсусідки були вільні від всяких повинностей і жили з заробітків по вільному найму або з продажу своїх домашніх виробів. При старшому Д. Апостолові, вони набрали великих розмірів по кількості.

Коли ці підсусідки з бігом часу знову обзаводилися своїми полями, ґрунтами, хатами й дворами — вони покидали підсусідство й переходили жити у власні господарства. Такі явища бували не рідкі.

Бували й такі підсусідки, що продавали свій ґрунт і в проданій своїй хаті ставали підсусідками. Але бували й такі випадки, що той що купив ґрунт і тримав у підсусідстві свого бувшого власника при ревізіях записував собі за підданого і тяжко було з такого підданства звільня-

тися, бо як правило ті що судили самі мали таких підсусідків і тримали „право” державців, а підсусідок не міг визволитися з підданства. Записані у підданство підсусідки, як правило майже вже ніколи не звільнялися з підданства.

172 р. ніженський полк. Толстой по указу царя, через М. К. надав полк. писареві Левкові Грашовському село Крапивне з усіми посполитими і підсусідками козацькими й посполитськими.

1730 р. старший Апостол своїм універсалом підтвердив сотн. Тарасовичеві всіх підданих і підсусідків козацьких та посполитських у всіх його маєтностях.

1730 р. до старшого Апостола подана скарга архієпископа Л. Барановича на підсусідків, що живучи в монастирських маєтностях не віддають монастиреві повинностей. Апостол відповів, що підсусідки не повинні віддавати ніяких повинностей монастиреві. Навіть через суд тепер підсусідки виграли своє право і не мусіли віддавати повинностей.

Про розмір групи підсусідків можемо судити по їх кількості: в 1732 р. їх жило у 78.053 козацьких дворах 8.062 підсусідків, а в 112.615 посполитських дворах жило 4.900 підсусідків. Історик О. Лазаревський нараховує їх в Україні того часу 39.000 підсусідків, але й ці ще не всі, бо тут не подані підсусідки духовенства й панів-державців.

ПІДСКАРБІЇ. До старшого Мазепи існували підскарбії які вели скарбові справи, як окремі урядники. Робили вони те що наказував їм старший УЗкв, були вони якби скарбниками старшого УЗкв. Але скоро Мазепа цих підскарбіїв скасував і розпоряджався сам, як своїм власним скарбом. З цього повстало незадоволення полковників і генеральної старшини проти Мазепи. Після „зради” Мазепи функції підскарбіїв були відновлені.

При старшому І. Скоропадському підскарбії нічого не придумали нового і продовжували свою працю як при Мазепі.

При Малоросійській Колегії їх було встановлено аж двох, високої ранги.

1729 р. старшому Апостолові з Москви призначено аж двох підскарбіїв: одного — українця Марковича А. і другого — москаля Мякинина. Хоч таке призначення підскарбіїв і не сподобалося Апостолові, але мусів погодитися.

Підскарбії до диспозиції мали військову козацьку частину в Глухові під командою 10 стар-

шин, які мали помагати при збиранню податків, як охоронці і збірщики.

Навіть військовий скарб старшого був взятий під контроль підскарбіїв, ці підскарбії подавали свої звіти прямо Колегії Закордонних Справ і звіди діставали всі накази та інструкції. Апостол був проти такої інституції, але нічого не міг вдіяти. Підскарбії мали 3-х писарів і 3-х рахівників, ще мали 2 москалів як підсекретарів. Ці підскарбії контролювали старшого Апостола й доходи Гадяцького замку.

МОСКАЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО. За старшого Данила Апостола в Лівобічній Україні стаціонувало 10 москальських полків, які утримувано грішми й натураліями українського населення, т. зв. порціями і раціями. Порція рівнялася пів рації. Всього треба було збирати річно для цього війська 18.050 рацій і 18.050 порцій з 130.060 дворів. В 1729 р. були обложені раціями й порціями і козаки, які не брали участі в походах, тільки 8.000 дворів козацьких не платило цих рацій і порцій, що були тоді в походах. Козацькі двори платили тільки 30.643 пів рацій і порцій, а селянсько-посполитські двори платили 100.955 пів порцій і рацій. Всього в 1729 р. зібрано для 10 москальських полків 131.598 пів порцій і рацій.

Замість натураліїв можна було платити грішми: в 1728 р. порція мала ціну 49 коп., а рація — 1.00 руб.; в 1731 році ціна порції 41 коп. і 3 полушки, а рація — 95 коп.

РЕЕСТР КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ І ВИНАГОРОДА СТАРШИН ЗА Д. АПОСТОЛА.

В 1728 р. реєстр козацьких українських полків був такий:

1. Гадяцьким полком керували: Милорадович Гаврило, від 1727 до 1729 р.; Грабянка Григорій — від 1729 р. до 1734 р.

2. Київським полком — Танський Антон, від 1712 до 1734 р.

3. Лубенським полком — Мартос Павло, від 1727 р. до 1728 р.

Апостол Петро (син Д. А.) від 1728 до 1734 р.

4. Миргородським полком — Апостол Павло (син Д. А.) від 1727 р. до 1738 р.

5. Ніженським полком — Хрущов Іван від 6. VI. 1727 р. до 1742 р.

6. Переяславським полком — Танський Василь від 1726 р. до 1735 р.

7. Полтавським полком — Кочубей Василь Василевич, від 1727 р. до 1748 р.

8. Прилуцьким полком — Галаган Гнат, від 1714 р. до 1739 р.

9. Стародубським полком — Пашков Іван, від 1725 р. до 1728 р.

— Дуров Александер від 1728 р. до 1734 р.

10. Чернігівським полком — Богданов, від 1728 р. до 1735 р.

З цього реєстру видно що майже половина полковників було москалів. Полковн. москалів, а їм і сотників москалів призначувано в Москві. Полковників українців призначував старший Апостол, але їх затверджувано на ці становища в Москві. Поведінка москалів старшин визначалася малокультурністю, захватницькою щодо маєтностей і жорстокою поведінкою до козаків і посполитих — про це відомо з багатьох скарг як козаків так ще більше від посполитих до Генеральної Канцелярії й Генерального Суду. Були вони ігнорантами всяких порядків і провадили всякі самочинства, яким мусіла займатися Генеральна Канцелярія. Боротися проти самоволі москалів старшин був безсилий старший і часто мусів звертатися до Москви за порадами.

В 1729-1730 роках, по наказу з Москви і москальськими урядниками було переведено в Лівобічній Україні Генеральну опись маєтностей. Всі маєтності були поділені на такі категорії: I — маєтності рангові; II — приватних державців; III — магістратські або ратушні; IV — військові свободні; V — церковні та монастирські, VI — спірні. Козацькі та посполитські під опись не входили.

У всіх полках було 29.321 дворів без визначення маєтностей. Всіх дворів взятих до евіденції з маєтностями було 67. 907.

Разом всіх дворів було 97.228.

Кількість маєтностей і дворів у володінню москалів не показано.

Козацькі і посполитські двори й маєтності теж не взяті до опису й тому не показані.

В 1732 р. переведено опись маєтностей козаків і посполитих і знайдено: козацьких 78.053 дворів і посполитських — 112.613 дворів, підсусідських — 12.696 дворів; отже всіх дворів взято до обліку в 1729-1730-1732 роках було: $97.228 + 78.053 + 12.696 + 112.613 = 300.590$ дворів. Подані тут числа не точні, тільки приблизні, бо в Лубенському полку перепису дворів зовсім не переводилося.

При переписі в 1729-1730 роках до окремих категорій належало: I. Рангових 187 маєтностей з 7.904 дворами; II. Приватних державців 766 маєтностей з 20.130 дворами; III. Магістратських

або ратушних 28 маєтностей з 635 дворами; IV. Військових свобідних — 241 маєтностей з 20.199 дворами; V. Церковних і монастирських — 374 маєтностей з 9.741 дворами; VI. Спирних — 9.288 дворів. Разом: 1596 маєтностей з 67897 дворами.

Якщо взяти на одгад кількість дворів в Лу-бенському полку числом 30.000 дворів то дістанемо коло 330.000 в 1732 р., з того було в під-

данстві різних суспільних пануючих та керуючих категорій 68.000 дворів (67.897) то відсоток поневоленних посполитських і козацьких дворів був би 20,6 %.

1. VII. 1732 р. старший Д. Апостол одержав царський указ з новою доповненою таблицею винагород генеральної і полкової старшини ранговими маєтностями, і так:

1. Генеральний обозний мас діставати	400	двор.	поспол.
2. Генеральним суддям (двом) по	300	„	„
3. Генеральному підскарбію	300	„	„
4. Генеральним осаулам (двом) по	200	„	„
5. Генеральному хорунжому	200	„	„
6. Генеральному бунчужному	200	„	„
7. Генеральному осаулові артилерії	80	„	„
8. Генеральному хорунжому артилерії	80	„	„
9. Писарям генерального суду (двом) по	60	„	„
10. На генеральну і судову канцелярію (спільну)..	100	„	„
11. З членам генер. суду (москалям) по 30 дв.	90	„	„
12. Генеральному підскарбію (москалеві)	30	„	„
13. Генеральному писареві полишено	453	„	„

Як представлялося поневолення посполитих в Прилуцькому полку подас нам наступна в часі переведення перепису в 1729-1730 роках табличка.

Сотні:	Козацьких Посполитських дворів:			
	дворів:	всіх:	вільних:	підданих:
1. Барвинська	590	564	151	413
2. Журавська	298	342	104	238
3. Іваницька	184	747	354	393
4. Іченська	1131	1330	665	665
5. Красноколядинська	1053	978	298	680
6. Монастирищенська	222	493	215	278
7. Полкова	993	3444	1703	1741
8. Срібнянська	565	1626	954	672
Разом дворів:	5036	9524	4444	5080
%		3,45	30,5	35,0

Подібний стан козацький, посполитський і підданський був і в решті 9 полках. З цього видно що більш як 40,0 % було в Україні поневоленого суспільства.

Москальських володінь в Україні, по обох боках Дніпра і в Запоріжжі до програної війни старшим Іваном Мазепою зовсім не існувало. Хоч і як приятель Мазепи кн. Меншиков хотів дістати собі на власність одну з найбагатших волостей в Україні — ПОЧЕП місто з усіма приналежними містечками, селами, хуторами, млинами, заводами і фабриками, все з усім, але

Іван Мазепа тим не поступився і щойно по програній війні ця волость дісталася Меншикову. Велика частина маєтностей конфіскована у старшини, що пішла з Мазепою, була у великій частині роздана москалям по указу москальського царя Петра I. За старшого I. Мазепи, першої Малоросійської Колегії, старшого Апостола Данила — москальських маєтностей значно збільшилося, а також і підданство посполитих і козаків ріжним державцям збільшилося. Багато козаків розкозачувано в посполиті, збіднювалися і переходили в стан підданих.

Таким чином за час від 1648 р. до 1732 року, за 84 роки, старші („гетьмани“), старшини, шляхта, пани, монастирі, митрополити, єпископи, протопопи і москалі (привандровані адміністратори) поневолили понад 33 % вільного і свобідного козацького та посполитського населення Лівобічної України, в 9 вище поданих полках, бо в десяти — Лубенському полку ревізію не переведено. Що діялося на Правобічній Україні під Польською окупацією, ми не розпоряджали даними, в кожному випадкові було ще гірше, бо там діяло польсько-католицьке єзуїтське поневолення кероване папськими легатами (нунціяями), бо ж Польща від віків була сателітом Ватикану.

СКАРГИ. Як тільки полк. Данило Апостол став старшим УЗкв, дістав понад 700 скарг на лубенського полк. Андрія Марковича та інших державців від козаків і посполитих. З цих скарг Апостол довідався, як полк. А. Маркович і інші державці примушували козаків і посполитих виконувати всякі приватні роботи для власної користи, як: гатити греблі, рубати і возити дерево на будівлі, подібно дрова, орати землю, косити сіно й збіжжя, возити це сіно й збіжжя, молотити, укладати і т. п. Брали хабарі й захоплювали собі землі а то й цілі хутори та села; так полк. А. Маркович захопив самовільно села: Засулля (передмістя м. Ромен), Кулажинці, Мойсіївку і Нароти.

Маркович не хотів судитися в Генеральнім Суді в Глухові, він підкупив ген. Наумова (москаля) і попросив судові справи передати в Колегію Закордонних справ в Петербурзі. Тут він мав свого „ходатая” — свого сина Якова Марковича. Колегія Закордонних Справ розсудила так: село Засулля звернути м. Ромен, а всі інші села полишити на вічність А. Марковичеві.

Подібні скарги були подані і на Настю Скоропадську (дружину старшого Івана Скоропадського), і справа була полагоджена в подібний спосіб.

Найбільше скарг поступило до старшого Данила Апостола в 1728 і 1729 роках. Деякі з тих скарг тут подамо.

1. 18. III. 1728 р. старший Данило Апостол заскаржив до Колегії Зак. Справ в Петербурзі полк. Хрущова Івана за привласнення козацьких і посполитських маєтностей і просив за це звільнити Хрущова з полковництва. Скарга Апостола залишилась не полагоджена, а Хрущов полишився полковником аж до 1742 року.

2. В тому ж 1728 р. старший Данило Апостол

подав скаргу на полк. Пашкова (москаля) в подібній справі. Колегія Зак. Справ стародубського полк. Пашковсва звільнила з цього полковництва. Апостол прохав щоб на стародубського полковника призначено українця, але це прохання відкинено і на стародубського полковника в 1730 р. призначено москаля Дурова Александра.

3. 1729 р. старший Д. Апостол заскаржив за подібні випадки до Колегії Зак. Справ у Петербурзі гадяцького полк. Милорадовича Гаврила. Милорадович був суспендований на його місце призначено відомого історика Грабянку Григорія.

4. В тому ж 1729 р. старший Д. Апостол заскаржив перед Колегією Зак. Справ переяславського полк. Танського (компанійського полк.). Справа тяглася довго і аж по смерті Апостола, в 1735 р. Танського Василя суспендовано з полковництва і заслано на Сибір. В 1742 р. Танський був амнестований і дістав назад переяславський полк.

5. 1729 р. Великодубський сотн. Сулима Іван заскаржив до ст. Д. Апостола б. сотн. Колачинського Дмитра за те що Колачинський самовільно захопив у Сулими 15 дворів посполитих. Розсудок: посполиті були звернені Сулимі.

6. 1729 р. козаки і посполиті заскаржили до Генерального Суду сотн. Черношинського Ахтона що він привласнив собі „Отбезкі” степи. Відчужені степи звернені власникам.

7. 1729 р. Яготинські мешканці оскаржили до старшого Апостола Катедральний Софіївський Монастир що у них забрав багато вільної землі. Розсудок невідомий.

8. 1729 р. козаки і посполиті березинської сотні оскаржили до старшого Д. Апостола державців Думитрашку і Кобзу, що вони „приорали” багато їх поля і степів. Розсудок: „приорену” землю не звернено, але мешканцям дозволено на тих землях пасти скот.

9. 1732 р. Нехворощанські посполиті поскаржили до старшого Д. Апостола на державця Черника Івана що він „приорав” їх землю. Розсудок: приорану землю не звернено, а ціле їх село Нехворощу віддано Черникам на вічність разом з тими посполитими що скаргилися.

10. 1734 р. село Савинці, прилуцького полку відмовилося возити сіно для рангових маєтностей. Старший Д. Апостол своїм універсалом зобов'язав до послушності старшині всіх посполитих села Савинців.

Такі тоді були „справедливі” суди, Данила Апостола і Колегії Закордонних Справ.

ЯК ПОЧИНАЛОСЯ І ЧИМ СКІНЧИЛОСЯ.

1. IX. 1728 р. Данило Апостол, старший УЗкв, прибув до Москви із своїми „*решительними пунктами*”. Це був перший із старших як добрий господар і адміністратор Лівобічної України, від 1648 р. Першим ділом старшого Данила Апостола — впорядкування маєтностей в Україні.

Свій програм Д. Апостол подав в 21 пунктах. Тут наводимо деякі:

§ 8. „Як вислужені так і куплені маєтності у козаків і других власників, мають залишатися у їх володінню і не сміють бути відібрані, хіба тільки по указу царського величества”.

§ 9. „Треба перевірити рангові маєтності і всі ці маєтності, що старший Скоропадський Іван закріпив за собою, своєю жінкою і своїми рідними та монастирями — звернути їх на ранг.

§ 10. „Строго вести реєстр рангових і ратушних і всі ті маєтності у випадку, що яка маєтність є вже за ким будь закріпилась за особою на власність, то її повернути до попередніх власників. Рангові на військовий уряд (Український), ратушні до власності ратуші”.

21. IV. 1729 р. „Решительні пункти” — були затверджені в Москві, і урядово опубліковані. Після цього в Лівобічній Україні було переведено „генеральне слідство маєтностей”. Цього ж самого дня прибув з Москви до Глухова резидент для порядкування в Україні князь Шаховський. Згідно цих „пунктів” всі маєтності в Україні були поділені на: I. Рангові. II. Приватні: набуті за заслуги по універсалах старшого, указом царським чи іншими урядовими указами або обома разом. III. Магістратські або ратушні. IV. Вільні військові (державні). V. Монастирські і церковні. VI. Спирні або незанесені.

Ревізію переведено в роках 1729-1730 (гляди вище).

Полків тоді в Україні було 10 козацьких і 10 москальських.

В результаті старшинування Данила Апостола заведена упорядкованість маєтностями: багато відібрано рангових у тих, що не були в службі і в дальшому, в більшості, видавано маєтності рангові тільки на ранг в чинній службі. Разом з тим значно збільшилося маєтностейей у старшини й приватних державців, а зменшилося — у козаків і посполитих.

17 січня 1734 р. старший УЗкв Данило Апостол помер. Відновлено Малоросійську Колегію з 3-х українців під головуванням графа *Румянцева*.

ГРАМОТИ УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА АПОСТОЛА ДАНИЛА.

Скорочення:

Грамота п. к. — Грамота польського короля.

Указ м. ц. — Указ москальського царя.

Указ К. З. С. — Указ Колегії Закордонних Справ в Петербурзі.

Указ прав. сен. — Указ Правительствующого Сенату в Петербурзі.

Універсал ст. — Універсал старшого Українського і Запорізького козацького війська Данила Апостола або інших старших.

Універсал М. К. — Універсал „Малоросійської Колегії” в Глухові.

1. Апостолові Данилові, старшому УЗкв Указ м. ц. з 1727 року на булаву: *Гадяцький замок, з 3.958 дворами посполитих, с. Евминку в Ропській вол., с. Рудаковку в Ропській вол, Биковську волость (без с. Макіївки) з 1.317 дворами посполитих, Шептаківську волость з 2.897 дворами посполитих, село Кучерівку з присілками з 152 дворами посполитих, 600 рублів готівкою.*

2. Апостол Данило, старший УЗкв, записав собі діля 27. VIII. 1732 р. на ранг села: *Лузинки, Хлопняки і Шабалтасівку.*

3. Ангеліовському Маркові, сотникові, Універсал ст. з 27. I. 1733 р. на с. *Понори* — на ранг.

4. Арсеніву, бригадирові (москалеві) Універсал ст. з 27. XI. 1727 р. на с. *Викторове*, ніженського полку — на вічність з усіма посполитими й підсусідками.

5. Бродському, зн. військовому тов. Універсал ст. з 1727 р. на с. *Ладинку* - „до ласки войсковой”.

6. Бороздні, вдові по Бороздні Михайлові, Указ м. ц. з 1727 р. на с. *Лопазну* з посполитими на вічність і її дітям в потомство.

7. Бему П., придворному нотр-дегардиоба, Указ Верховного Тайного Совіту в Петербурзі з 15. I. 1728 р. на с. *Городин* з усіма хуторами і землями у вічне і спадкове володіння. Це село було власністю кн. Меншикова.

8. Борозді Іванові, ген. судді Універсал ст. з січня 1731 р. на земельні маєтності — на ранг.

9. Болубашці Іванові, сотникові, Універсал Петра Апостола, полк. на село *Лебеховку* — на власність. Петро Апостол — син Данила.

10. Василіву, сотн. золотоношському, Універсал

ст. з 1732 р. на 6 дворів посполитих в Золотоноші.

11. Для воження сіна надано Універсал ст. з 1733 р. на с. *Савинці* в прилуцькому полку для батуринських рангових маєтностей.

12. Воронкові Якові, управляючому гадацьким замком, Універсал ст. з 1733 р. на с. *Бобровик* — на ранг.

13. Галаганові Гнатові, прилуцькому полк., Універсал ст. з 1728 р. на села: *Веремійку, Дегтярі, Липове, Миклашівку, Озеряни, Погорілу і Сокиренці* — з усіма посполитими, яких тоді було 601 дворів.

14. Галаганові Гнатові, прилуцьк. полк., Універсал ст. з 1730 на 306 посполитських дворів.

15. Галаганові Гнатові, Указ м. ц. з 1732 року на вічність йому і його дітям в спадковість на такі маєтності: *міст. Варварівку, хутір Під Горшиним, с. Липове, Озеряний, хутір під Перевозом, с. Сокоринці і на всіх посплітих в тих поселеннях.*

Про Галагана Гната, прилуцького полковника:

В 1732 р. старший Д. Апостол призначив ген. хорунжого Горленка перевести ревізію маєтностей полк. Галагана Гната, що Галаган записав собі у піддані більше 100 посполитих і козаків; що за звільнення з підданства брав з одного посполитого або козака по 6-9 рублів відкупу (і більше); що в козаки він записував козаків і посполитих з чужих маєтностей, а своїх посполитих і козаків обертав у піддані. Галаган Гнат був прилуцьким полковником 25 років і за той час дуже збагатів.

16. Братам Гамаліям, Універсал старшого з 10. I. 1731 р. на с. *Борців* — на власність.

17. Грабянці Григоріїві, Універсал старшого з 1730 р. на села *Максимівку і Русанівку* — на ранг. В цих селах було тільки 50 дворів посполитих.

18. Гречці Євстафієві, прилуцькому полковому осаулові, Універсал ст. з 1728 р. на села: *Гладке, Пісецьке і Шулявки* — на ранг.

19. Грабівськьому, сотникові, Універсал старшого з 1728 р. на село *Шанилі* — на ранг.

20. Головкину, граф., Указ м. ц. з 11. IV. 1733 року на село *Пирогівці*, прилуцького полку — на ранг. з усім послушенством населення.

21. Йому ж — Головкину, Указ м. ц. з дня 12. IV. 1729 р. на село *Жиховці* — на ранг. з усім послушенством.

22. Йому ж — Головкину, Указ м. ц. з дня 14. IV. 1733 р. на село *Вовни* — з усім послушенством від населення села, на ранг.

23. Горленкові Якові, ген. хорунжому, Універ-

сал ст. з 1728 р. на село *Толкачівку* — на ранг.

24. Долгій Тетяні, вдові по Долгому Іванові, рішення переяславського полк. суду й магістрат. суду з 1730 р. надано „футорець” на вічність.

25. Забілі Михайлові, ген. судді Універсал старшого з 1729 р. на село *Аксютинці*, Роменської сотні — на ранг.

26. Завадовськьому Василеві, Універсал старшого з 1728 року на 8 *куренчиків в селі Хмилевці*, стародубського полку.

27. Зеленськьому Василеві, ген. судді, Універсал старшого з 15. X. 1729 р. на половину села *Лелехова*, в полтавському полку — на ранг.

28. Київській лаврі, Універсал старшого з 1733 року на *Ліщинську* волость, в Бураківській сотні — на власність.

29. Кулябкові Петрові, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1727 р. на села: *Крепачі, Радилівку, Шершенівку і Шишак* в лубенському полку — на власність і спадковість, та „кусок вільного лісу”.

30. Кулябкові Іванові, бунч. тов. Універсал ст. з 1729 р. на „вільний степ” в додаток до хутора *Яготинського* — на власність.

31. Лизогубові Андрійові, полк. черниг., Універсал ст. з 1728 р. на 10 *кінних і 10 піших козаків*, замість забраних у нього 20 куренчиків.

32. Лизогубові Андрійові, Універсал ст. з 1730 року на село *Алексинці* — на ранг.

33. Лизогубові Андрійові, Універсал ст. з 1728 року на село *Харитонівку* — на ранг.

34. Лизогубові Семенові, ген. хор., Універсал старшого з 1728 на таку кількість посполитих, яку у нього відібрано куренчиків. Цих посполитих приділено із сіл *Андріївки і Шибаловки* — на послушенство.

35. Лизогубові Семенові, Універсал старшого з 1730 р. на села, які він одержав у спадщину від своєї теці *Насті Скоропадської*, а саме: *Бурівку, Ваганичі, Нехворостов і Дроздовицю* з усіма хуторами з 600 посполитськими дворами — на власність і спадковість.

36. Лисенкові Федорові, ген. хор. Універсал ст. з 1728 р. на село *Красилівку* — на ранг.

37. Лисенкові Федорові, Універсал ст. з 1732 року на села: *Боршна, Веркієвку і Смош* — на ранг.

38. Ломиковськьому Іванові Івановичеві, управителеві Гадацького замку (і зятєві), Універсал ст. з 1729 р. на села *Милюшки, Шахворости, Ярмаки* — на власність.

39. Мануйловичеві, ген. осаулові, Універсал ст. з 1730 р. на село *Горошин* — на ранг.

40. Мануйловичеві, Універсал старшого з 1730 року на село *Рудавку* — на ранг, але потім записана на власність.

41. Марковичеві Андрійові, полк., Універсалом ст. з 27. III. 1729 р. відібрано село *Засулля* і повернено до міста *Ромен*.

42. Миниху Григоріїві, Універсал ст. з 1731 р. на 10 *посполитських дворів* в місті *Золотоноші*.

43. Москалів: 3-х членів генерального суду і єдиного підскарб'я наділено Указом м. ц. з 1730 року по 30 дворів *посполитих* на кожного.

44. Наумові Федорові, генерал-резидентові при старшому Д. Апостолові, Універсал старшого з 27. XI. 1727 р. на села: *Блистову*, *Литвиновичі*, *Стахорщину* і *Середину Буду* — на ранг.

45. Нижитину Лаврентієві, обозн. полтавського полку, Універсал ст. з 1728 на с. *Коморівку* — на ранг.

46. Носові, Указ м. ц. з 1734 року на село *Рудавку* на власність.

47. Оболенській, вдові по В. Оболенському, Універсал старшого з 1728 р. на село *Купчин* — на доживотне володіння.

48. Павловій, вдові по генер. підскарб. Указ Верх. Тойного Совіту в Петербурзі з дня 2. V. 1729 р. на с. *Кучерівці* з 168 *дворами посполитих*, с. *Соснівку* з 324 *дворами посполитих*, с. *Липовці* з 324 *дворами посполитих*, *Рудавку* з 52 *дворами посполитих*, *Старий Биковець* з 14 *двор. поспол.*, с. *Білоцерківка* з 25 *двор. поспол.*, с. *Веприк* з 21 *двор. поспол.*, с. *Воронка* з 99 *двор. поспол.*, с. *Комишня* з 19 *двор. поспол.*, с. *Красна* з 15 *двор. поспол.*, с. *Велика Узовка* з 15 *двор. поспол.*, с. *Матіївка* з 58 *двор. поспол.*, *хутір Степуновський* з 4 *двор. поспол.*, с. *Васютинці* з 46 *двор. поспол.*, с. *Ворніці* з 44 *двор. поспол.*, с. *Давидовка* з 64 *двор. поспол.*, с. *Кулажинці* з 45 *двор. поспол.*, с. *Лука Канязя* з 60 *двор. поспол.*, *Чернобай* з 71 *двор. поспол.*, с. *Чехівка* з 30 *двор. поспол.*, в *Чернигівському полку* село *Амувка* з 27 *двор. поспол.*, с. *Білоусова* з 5 *двор. поспол.*, с. *Бурівка* з 97 *двор. поспол.*, с. *Баганівці* з 40 *двор. поспол.*, с. *Вихвостов* з 60 *двор. поспол.*, с. *Волинська* з 45 *двор. поспол.*, с. *Володимирівка* з 37 *двор. поспол.*, с. *Дроздовиці* з 67 *двор. поспол.*, с. *Жернова* з 34 *двор. посполитих*, село *Загорська* з 67 *двор. поспол.*, с. *Неволя* з 23 *двор. поспол.*, с. *Нова Александрія* з 73 *двор. поспол.*, с. *Півці* з 10 *двор. поспол.*, с. *Полуботківці* з 10 *дворами посполитих*. Всього 38 поселень з 1.289

дворами посполитих, в середньому по 6 душ на двір = 7.734 душ підданих (що потім стали кріпаками). Все на *Власність*.

Так москальський уряд у Петербурзі нагородив москальку Павлову українськими селами й підданими.

49. Підвисоцькому, полк. обозному, Універсал старшого з 1728 р. на село *Савинці* з 10 *дворами посполитих*. Тепер має всіх 30 *двор. посполитих*.

50. Політиці Андрійові вйтові м. *Ромен*, Універсал старшого з 1728 р. на село *Коровинці*, в *Роменській сотні* — на власність.

51. Себастьянові Матвійові, Універсал старшого з 18. III. 1733 р. на село *Брагинці*, в *прилуцькому полку* — на власність.

52. Скоропадському Іванові Михайловичеві, Універсал старшого з 1727 р. на села: *Михайлівку*, *Наумовичі* і *Тихоновичі* з *посполитими* — на власність і спадковість.

53. Як під ч. 52: Універсал старшого з 1727 року на села: *Андріївку*, *Горицю*, *Григоровку*, *Гусаьку*, *Дунаець*, *Локню*, *Локнисте*, *Охримовичі* і *Чепелів* — на власність і спадковість.

54. Насті Скоропадській, вдові по старшому І. Скоропадському, Універсалом старшого з 1. VI. 1728 р. відібрано с. *Світличне*, щоб надати комусь іншому на ранг.

55. Насті Скоропадській, Універсал старшого з 1728 р. яким відібрано села: *Бирин*, *Гоголівку* і *Пушкарі*, що були ранговими.

56. Степановському Іванові, полк. писареві, Універсал ст. з 1728 р. на *Чемерне* — на ранг.

57. Стороженкові Григорієві, Універсал старшого з 1730 р. на села: *Лучкове*, *Ржаець*, *Ступаківку* і *Томашівку* з 264 *дворами посполитих* — на власність і спадковість.

58. Солонинці Сергієві, Універсал полк. Солонинки з 1729 р. (своєму рідному братові) на село *Нечаговку* — на власність.

59. Сулимі Іванові, великодубському сотникові, Універсалом старшого з 1729 р., привернено 15 дворів *посполитих*, які був захопив собі другий сотник, сусідської сотні.

60. Сушинському, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1727 р. на село *Яновку* — на ранг.

61. Тарасовичові Йосипові, зн. військ. тов., Універсал старшого з 1727 року на *куренчиків* з села *Братанах*.

62. Тарнавській, вдові по сотн. Тарнавському Михайлові, Універсал старшого з 1734 р. на 10 дворів *посполитих*, відібраних від *Кисловича* в селі *Леляках*.

63. Требицьким, братам: Олексійові, Максимові і Славусеві Указ м. ц. з 30. VIII. 1732 року на міст. *Оржицю і село Плехів*, в лубенському полку — на власність і спадковість.

64. Трощинському Андрійові, бунч. тов., Універсал старшого з 1732 р. на *50 дворів посполитих в селі Сергіївці*, прилуцького полку.

65. Ханенкові, полк. обозн. Універсал старшого з 1727 р. на село *Пархимовичі* — на ранг.

66. Ханенкові Миколі, полк. судді, Універсал старшого з 29. V. 1732 р. на села: *Чубарів і Курів*, на власність.

67. Ханенкові Миколі, Указ Колегії Закард. Справ у Петербурзі з 21. XII. 1732 р. на підтвердження на власність сел: *Чубарів і Курів*.

68. Ханенкові Миколі, Універсал ст. з 28. XII. 1732 р. на село *Перегони* — на ранг.

69. Ханенкові Михайлові, Універсал старшого з 11. I. 1733 р. на село *Дашковичі* — на ранг.

70. Холодовичеві, сотн. воронівському, Універсал старшого з 28. I. 1732 р. на село *Перогівці*, в глухівській сотні — на власність. Універсал видано на вимоги з Москви.

71. Цариці Єлисаветі Петровні, Універсал ст. з 27. VIII. 1732 р. на містечко *Понорницю* — на власність.

72. Шаховському Олексійові, москальському резидентові в Україні, Універсал старшого з 26. III. 1728 р. на села: *Блистову, Литвиновичі і Стахурцину* — на ранг.

73. Шаховському Олексійові, Універсал старшого з 1729 р. на „*участок вільного степу при р. Ірклії*” і „*вільну діброву в урочищі*” в Старо-Кропивнянській сотні. До цього часу ці маєтності були власністю козаків і посполитих. На власність.

75. Фон Штофелю, Універсал старшого з 1730 року на: „*вільного поля на 4 версти*”, та „*вільного степу на 6 верст.*”, та „*вільної луки на скирт*” все в урочищі „*Чепельчя*”. Всі „вільні” маєтності були власністю золотоношських козаків і посполитих. Все на власність. Так Москва господарила українськими ґрунтами.

76. Шумові Матвійові, полковому осаулові, Універсал старшого з 1727 року на село *Гуту Олбинь* — на ранг.

77. Яковенкові Олександрові, козелецькому сотникові, Універсал старшого з 1728 р. на *25 дворів посполитих в селі Савинцях*.

78. Каненському Василеві, судді чернігівського полку, Універсал старшого з 2. XI. 1728 р. на село *Хутиничі* — на ранг.

ХІХ. ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

ВІЩ 17. 1. 1734 ДО 22. 11. 1750 Р.

Резидент князь Шаховський Олексій прибув з Петербургу до Глухова в Україну 17 січня 1734 р. В той же самий день помер Апостол Данило, старший УЗкв, цього ж самого дня Шаховський вступив у виконання обов'язків, наданих йому в Петербурзі та організації Другої Малоросійської Колегії (далі скорочено М. К.). Збіг таких подій наводить на думку, цілком підставно, що О. Шаховський, ідучи в Україну, мав Указ ц. Анни, щоб ліквідувати старшинсько-козацький уряд старшого УЗкв і автономні права України, які ще залишилися від попередніх старших УЗкв Івана Скоропадського, Павла Полуботка і Першої Малоросійської Колегії. Ці заходи і сама поведінка О. Шаховського перед Апостолом Данилом довели останнього до паралича й смерті в той же самий день — 17 січня 1734 р.

В Указі ц. Анни говорилося: старшого УЗкв тепер не буде вибиратися, відтепер буде в Україні правити М. К. в складі президента Олексія Шаховського з двома москальськими офіцерами і трьома українськими старшинами. В інструкції для О. Шаховського говорилося, щоб в М. К. підчас засідання сиділи: направо москалі, наліво українці. Правити ділами мають по „Решительнім пунктам” Д. Апостола.

Малоросійська Колегія складалася з таких осіб: москалі — О. Шаховський — президент і члени — Барятинський і Гурьев, українців — Лизогуб Андрій — ген. обозний, Забіла Микола і Маркович Андрій, писарем М. К. — українець Турковський. Лікарями — др. Паульсон, лікар Ріттер і лікар Данилевський.

Генеральним губернатором в Україну призначено ген. Александра Івановича Румянцева. Він пробув від 1736 до 1740 р., по нім призначено, а потім ген. Кейт, який затримався аж до ліквідації М. К. в 1750 р.

Першим ділом М. К. — відновлення оподаткування всіх станів населення України, але практика показала, що оподаткування підданих не приносило доходів, тож скоро оподаткування підданих відмінено.

8. 1. 1735 р. О. Шаховський звернувся до ге-

неральної, полкової, сотенної старшини і до всіх тих хто володіє військовими землями з запискою, в якій висловлював свої погляди на володіння цією землею, він вказував на великий непорядок — що військову землю захоплюють хто як може, будує на ній хутори, млини, слободи а потім „приорюють” собі військові землі, скільки хоче і може. Жадав подати йому свою думку, але даремно — ніхто не відповів.

А до М. К. поступали у великій кількості скарги на державців маєтностей за самовільне захоплення козацьких військових земель і за „приорювання” тих земель.

2. IV. 1742 р. новий президент М. К. Бутурлін, що змінив О. Шаховського, подав проєкт про організацію в Глухові особливої комісії з двох членів: одного москаля і одного українця, під назвою „Коміссія Економії”, щоб вреджувати посполитих і козаків хліборобів в доброму стані і не дозволяти їх вживати для притягнення державцями для робіт.

У всіх полках ця комісія визначила своїх доглядачів від себе і визначила їм платню. Доглядачами назначено звичайно, москалів, офіцерів. Але роздача, захоплення і „приорювання” йшло безперервно й далі і то дуже скорим темпом, навіть приватних козацьких та посполитських маєтностей: поля, лісів, лук, степів тощо.

Дальше назначування рангових маєтностей козацькій старшині й москальським офіцерам провадив Сенат в Петербурзі на пропозицію М. К. Головна ж роля при впорядкуванні козацьких і посполитських справ була в руках козацької старшини. Соціяльний антагонізм між правлячою і маєтною верствою та козацькою і посполитською масою все більше зростав. М. К. своїми універсалами обіцяла полегші для посполитих і козаків, а практично все більше закріплювала посполитих і козаків в підданство державцям. Урядництво та керівники, що наїхали в Україну з Московщини, показали найбільшими загарбниками землі й посполитих у своє підданство.

В перших днях червня 1734 р. президент М. К. Шаховський скликав на нараду всю генеральну,

полкову і сотенну старшину на якій ухвалено, щоб ті козаки й посполиті, що продадуть свої землі і полишилися жити на своїх ґрунтах, або полишилися на прожиття на проданих ґрунтах повинні виконувати всі праці своїм державцям. Цебто, по-просту, їх змушувано до підданства.

10. VI. 1734 р. цю постанову затвердив Шаховський, а дня 8. VIII. 1734 р. підтвердила цю постанову цариця Анна своїм указом і вона стала законом для переведення в життя, при цім відмінювався указ царя Петра I, з дня 16. IV. 1723 р., який обороняв хоч теоретично козаків і посполитих від надуживань державцями.

В 1739 р. Кабінет Міністрів в Петербурзі, одержав від ген. губернатора Румянцева відомості, що завдяки прийнятого указу з дня 8. VIII. 1734 р. настали великі тяжкості, державці багато козаків забрали собі в підданство, через це багато відпало від військової повинності і тому не могли бути покликані на війну з Туреччиною.

8. I. 1739 р. Кабінет Міністрів вислав на руки Румянцева указ яким заборонявся указ з дня 8. VIII. 1734 р. (ц. Анни) і застосувався указ з дня 16. IV. 1723 р. (царя Петра I).

1740 р. Генеральний Суд видав інструкцію для державців, в якій рекомендувалося, щоб тих підданих, які клопочуться про звільнення з підданства в козаки, тримати у підданстві аж до одержання з Центрального уряду в Петербурзі висліду рішення цього уряду. З цього бачемо як Генеральний Суд тримав сторону державців і не рішав справи справверливо. Не дивно — генеральми суддями були такі ж самі державці, на яких подано скаргу.

2. VI. 1741 р. Сенат в Петербурзі підтвердив указ від 16. IV. 1723 р. Але й ця ухвала Сенату не припинила захвату козацьких земель а самих козаків забірання в підданство.

В 1742 р. до ц. Єлисавети прибула з України делегація в яку входили: Апостол Петро — лубенський полковник, Маркович Яків, Горленко Андрій, Лизогуб Андрій — бунч. товариші. Подавши прохання про потреби українського народа, а в тім і про відновлення уряду старшого УЗкв, — і як головна справа цієї делегації — прохання про відновлення указу ц. Анни з дня 16. IV. 1734.

В Петербурзі і Москві були не проти указу ц. Анни, але брак війська в походах проти Турції й інших народів потребував до тої війни багато козацького війська, звідци виходила потреба в обо-

роні козаків від підданства, бо піддані у військо не бралися.

В 1746 р. під час війни з Туреччиною виявився великий недостаток козацького війська, в наслідок цього було дозволено і приписано Генеральній Військовій Канцелярії щоб бажаючих посполитих з козацького стану реставровано в козацтво і взято до козацьких реєстрів. Так поневолювалася „чернь” — козаки, посполиті й вільні міщане: державцями, генеральною, полковою, сотенною старшиною, і навіть самим президентом М. К., членами Генерального Суду і москалями по указах та грамотах цариць і Сенату в Петербурзі.

За 16 років правління Другої Малоросійської Колегії, до полкової і генеральної старшини, Малоросійської Колегії, державного Сенату в Петербурзі й на руки цариць (Анни і Єлисавети) від козаків і посполитих поступило кілька сотень сарг на державців всіх категорій, — з приводу цих скарг мінялися царські укази для потреби, як того вимагали інтереси Москальської держави. Коли треба було козаків для війни, тоді „оборонялися” козаки, як тільки поминула потреба в козаках — тоді державці провадили захоплення козацьких і посполитських земель і ґрунтів, а самих козаків і посполитих закріплювали в підданство.

За цей час в Петербурзі відбулося багато змін в державному провіді, а від цих змін відбувалися рівночасно й зміни в правлінню України.

Після цариці Анни, царем проголошено Івана Антоновича, на дуже короткий час. Проти нього стався дворцовий пуч, його скинено і замкнено в Шлісербурську кріпость а царицею проголошено Єлисавету, дочку Петра I. Цариця Єлисавета була одружена з чернігівським козаком Розумом-Розумоським Олексійом морганичним браком. Цей момент гідно й належно використала українська старшина і домоглася відновлення українського правління із старшим УЗкв Кирилом Розумовським.

5. V. 1747 р. ц. Єлисавета підписала указ до Сенату про відновлення правління старшого УЗкв.

6 січня 1750 р. вийшла царська грамота про вибір старшого УЗкв.

18 лютого 1750 р. вибрано старшим УЗкв Кирила Розумовського.

22 лютого 1750 р. проголошено діючим уряд старшого УЗкв, без участі самого старшого УЗкв Кирила Розумовського в Глухові, бо сам Кирило Розумовський перебував в Петербурзі.

5. VI. 1750 р. ц. Єлисавета своїм указом затвердила старшим УЗкв Кирила Розумовського, а Малоросійську Колегію ліквідовано, відповідно нагородивши всіх членів М. К. та інших урядників М. К., звичайно маєтностями, грошима і підданими з козаків і посполитих.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА ДРУГОЇ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ.

1. Апостолові Павлові, миргородському полковникові, Грамота Сенату в Петербурзі з 1734 р. на с.: *Балаквію, Білякову і Зайчинці* — на ранг.

2. Барятинському, князеві, москалеві, Указ Кабінету міністрів в Петербурзі з 1735 р. щоб він призначив своїм членам М. К. *Забілі Михайлові 40 дворів посполитих* і гадяцькому сотникові *Бантишу 40 дворів посполитих* — на ранг.

3. Баратову Сергієві, москалеві, Універсал М. К. з 1735 р. на *60 дворів посполитих* у місті Кишинці — на власність.

4. Безбородькові Андрійові, ген. писареві М. К. Універсал М. К. з 1740 р. на села: *Богдани, Плешкани, Стольне* — на „вічне володіння”.

5. Болюбашові Іванові, сотн., Універсал М. К. з 1740 р. на село *Лебеховку* — на власність і спадковість.

6. Болюбашові Іванові, сотн., Грамота Сенату в Петербурзі з 1752 р. на село *Кагальник* — на власність.

7. Брежинському Олександрові, понорницькому сотникові, Указ м. ц. з 1749 р. на *20 дворів посполитих* — на ранг.

8. Бутовському, сотн., Грамота Сенату в Петербурзі з 1738 р. на с. *Кагальник* — на ранг.

9. Вейсбахові, генералові, Універсал М. К. з 1740 р. на село *Голенку* — на власність. Село Голенка, Корибутовської сотні, заснована емігрантами з Галичини, з м. Станіславава. До 1648 року була маєтністю кн. Вишневецького Яреми. Від 1648 р. до 1740 р. — свободне село.

10. Вейсбахові, ген., признаю Універсалом М. К. з 1740 р. село *Кошару* — на власність, яке він захопив самовільно.

11. Вейсбахові, ген., Універсалом М. К. признано на власність село *Глибоке*, яке він захопив самовільно від родини Стефановичів.

12. Витковичеві Степанові, полк., Указ цариці Єлисавети з 1743 р. на *100 дворів посполитих* — на ранг.

13. Галаганові Гнатові, прилуцькому полк, Уні-

версал М. К. з 1738 р. на село *Озеряне* — на власність, яке було свободне козацьке.

14. Горленкові, бунч. тов., Указ ц. Єлисавети з 1743 р. на *140 дворів посполитих в м. Іваниці*, прилуцького полку.

15. Галецькому, гадяцькому полк., Указ ц. Єлисавети з 1743 р. на *150 дворів посполитих* — на ранг.

16. Горленкові Андрійові, полт. полк., Універсал М. К. з 1743 на село *Валки* — на власність.

17. Горленкові Андрійові, полк., Універсал М. К. з 1743 р. на м. *Іваницю* — на власність і спадковість.

18. Горленкові Андрійові, полк., Указ ц. Єлисавети з 2 лютого 1744 р. яким затверджувалися маєтності надані на власність попередніми універсалами М. К.

19. Горленкові Якимові, ген. хорунжому, Указ м. ц. Єлисавети з 1745 р. на село *Звізди* — на власність.

20. Гурьеву, полк., (москалеві), Універсал М. К. з 1735 р. на село *Гайворони*, — на ранг.

21. Густинському монастиреві, Указ м. цариці з 1735 р. на *10 дворів посполитих у м. Київі*.

22. Гудовичеві, полк., Універсал М. К. з 1740 року на сс. *Дептівку* — на власність. Полковник Гудович ще того ж року Дептівку продав сотникові Хмільвської сотні, Лубенського полку, — Шкляревичеві, а Шкляревич в 1744 р. Дептівку продав підскарбієві М. К. Скоропадському Михайлої за 161 руб.

В 740 р. в Дептівці жило 25 дворів з 35 хатами посполитих і 90 дворів з 119 хатами козаків.

23. Грузинам, емігрантам з Грузії: *Гереурову, Жарзадзієві, Жевахову, Ерастову, Ларідзієві, Орбеліянову, Туманову і Чолокаєву* Універсалом М. К. з 1740 р. надано по 200 дворів посполитих у підданство в Прилуцькому полку.

23 а. Грузинам, переселенцям з Грузії, тим самим що під ч. 23, Універсалом М. К. з 1742 р. надано додатково по *20 дворів посполитих* в міст. Варві, Прилуцького полку — на власність.

24. Грузинам, переселенцям з Грузії, старшинам і воякам, Універсалом М. К. надано на власність: старшинам по *20 дворів посполитих*, а воякам по *10 дворів посполитих*, в Полтавському і Лубенському полках. Дворянам надано по *30 дворів посполитих*. Сталося це в 1744 році. Це ті грузинські переселенці, що зрадили свою батьківщину — Грузію, і з боязні щоб грузинські патріоти їх не знищили за службу Москві, повті-

кали в Україну, а Москва нагородила їх українськими людьми в кріпацтво.

25. Грузинському переселенцеві, князеві Сакідзе, Універсал М. К. з 1745 р. на 30 дворів *посполитих* на власність в селі Монастирище, Прилуцького полку.

26. Дараганові Євфимові, сотн., Універсал М. К. з 1744 р. на село *Боршна* — на власність.

27. Забілі Михайлові, генер. судді, Універсал М. К. з 1738 р. на село *Валки* — на ранг.

28. Забілі Михайлові, генер. судді, Універсал М. К. з 1740 р. на село *Синявку* — на власність і спадковість. Це село було відібрано від Троїцько-Ільїнського монастиря.

29. Забілі Михайлові, генер. судді, Універсалом М. К. з 1748 р. відібрано с. *Синявку* і віддано на власність Троїцько-Ільїнському монастиреві. Цариця Єлизавета своїм Указом потвердила.

30. Київській лаврі, Указ м. ц. Єлизавети з 1744 року на село *Антонівку*, з усіма *посполитими* і землями — на власність.

31. Климовичеві Василеві, зн. бунч. тов., Універсал М. К. з 1743 р. на село *Ольшанки* — на власність.

32. Климовичеві Василеві, Указ м. ц. Єлизавети з 1746 року затверджуючий на власність села: *Ольшанку* і *Чемери* з усіма дворами *посполитих*.

33. Корецькому Петрові, бунч. тов., Указом Сенату в Петербурзі з 1734 р. затверджувалися 15 *куренчиків* — на ранг.

34. Крижанівському Антонові, Універсал М. К. з 1742 р. на міст. *Красний Колядин* і село *Великі Буйни*, все з усим, з *посполитими*, крім козаків і козацьких земель — на власність і спадковість.

35. Крижанівський Антін, бригадир, гадацький полковник, жидівського походження з Білої Церкви, вихрест. Був одкупщиком всіх податків і був дуже багатим.

36. Кулябкові Петрові, Указ м. ц. Анни з 1736 року підтверджуючий на власність села й хутори: *Калединці*, *Клепачі*, *Матяшівський хутір*, *На Кагальнику* — хутір, *На Ольшанці* — хутір, *Очереговий* — хутір, село *Радилівку*, село *Чернівку* і село *Шишаки* — на власність.

37. Лизогубові Іллі Яковлевичеві, Універсал М. К. з 1743 р. затверджувалися на власність такі маєтності: с. *Березівку* з 26 *посполитими* дворами, хутір *Боровицький* — 6 дворів, с. *Велички* — 20 дворів, с. *Козли* — 20 дворів, село *Коренецька* — 6 дворів, містечко *Красний Колядин* — 2 двори, с. *Липове* — 71 дворів, село *Місі* — 23 дворів, с. *Олава* — 10 дворів, с. *Піс-*

кове — 112 дворів, с. *Рудня Гутовська* — 112 дворів, с. *Седнев* — 15 дворів, с. *Кухарі* — 17 дворів, с. *Ясинівка* — 26 дворів і інші. Разом 561 дворів *посполитських*, відданих в кріпаки аж до 1861 року.

38. Лизогубові Василеві Семеновичові, Універсал М. К. на маєтності: села *Андріївку*, *Антоновичі*, *Гнилюшу*, *Гута*, *Друцьке*, *Жевет*, *Величка*, *Золотниця*, *Козороги*, *Ладинка*, *Процівка*, *Слабин*, *Шибиринівка*, *Шостовиця* і село *Янівка* — на власність. Універсал з 1746 року.

39. Лизогубові Іванові Семеновичові, Універсал М. К. з 1746 р. на села *Високинь*, *Зубаки*, *Карменське*, *Осерійка*, *Пересажа*, *Петрики* і *Семаки* — на власність.

40. Лизогубові Константинові Семеновичові, Універсал М. К. з 1746 р. на села *Александрівка*, *Дроздовиця*, *Іванівку*, *Півні*, *Полуботки*, *Старе* і *Гута* — на власність.

41. Лизогубові Семенові Семеновичові, Універсал М. К. з 1746 р. на села: *Буровку*, *Вихвостов*, *Ловиць* і *Невкля* — на власність.

42. Лукомському Степанові, прилуцькому сотникові, Універсал М. К. з 1740 р. на села: *Боршни* з 11 дворами *посполитих*, с. *Дубовім Гаю* — 14 дворів, с. *Лукомці* — 32 дворів, хутір *Перезовому* — 20 дворів, с. *Поломках* — 6 дворів, в м. *Прилуках* — 53 дворів, с. *Сергіївці* — 11 дворів, міст. *Сорочинцях* — 9 дворів. Разом 150 дворів *посполитих*.

43. Марковичеві Андріюнові, затверджені Універсалами та Указами в 1747 р. були такі маєтності: хутір *Ангельський*, хутір *Антоновський*, с. *Євдоконі*, с. *Засулля*, с. *Короваї*, хут. *Коцунівський*, землі коло м. *Кролевця*, с. *Кулажинці*, хут. *Курені*, слоб. *Погарщина*, хут. *Попівщина*, хут. *Сухоржицький*, с. *Токаї*, хут. *Хоруживський*, млини по селах і т. д. А Маркович помер в 1747 році поділивши маєтності поміж 6 синами.

44. Мартинову Андріюві, поручникові ландмилиції, Указ м. ц. Івана Антоновича з 1741 року на 20 дворів *посполитих* — на власність і спадковість.

45. Милорадовичеві Андріюві, Універсал М. К. з 1735 р. на *Засулля*, приналежне до м. *Ромен* на ріці *Сулі* — на власність. Від 1729 р. *Засулля* було ратушне м. *Ромен*.

46. Минуху, ген. фельдмарш., Універсал М. К. з 1736 р. на село *Минаївку* — на ранг.

47. Монастиреві Троїцько-Ільїнському, Указ м. ц. Єлизавети з 1748 р. на с. *Кіянку* й 3 *деревні*, які були дотепер вільні — на власність.

48. Москову, миргородському полк. обозному, Грамота Сенату в Петербурзі з 1742 р. на 57 дворів „грунтових” — на ранг.

49. Неплюєву Іванові, головному Командирові в Україні, Указ м. ц. Анни Івановни з 1737 р. на *Ропську волость і м. Биков з усіма приналежними селами, деревнями, хуторами і угодіями з 2.000 дворами посполитих*, віддано на власність.

50. Неплюєву Іванові, Указ м. ц. Анни Івановни з 1741 р., яким відібрано всі маєтності й титули, за участь в державному пучку проти цариці Анни Івановни.

51. Москову, миргородському полк. обозному, Указ м. ц. Єлизавети з 1743 р. на 4 села в Миргородському полку з усіма посполитими.

52. Оболенському, ген. бунч., Указ м. ц. Єлизавети з 1743 р. на села *Вишняки і Горошин* — на ранг.

53. Оболенському Демянові, ген. бунч., Указ м. ц. Єлизавети з 1744 р. на 400 червонцев, хрест, „полштуки штофу”. Оболенський мав такі маєтності: село *Бачевськ з 295 дворів посполитих*, с. *Горошин* — 1509 дворів, м. *Глухів* — 55 дворів, с. *Демяновка* — 595 дворів, с. *Єремївці* — 1109 дворів, с. *Калейденці* — 44 дворів, с. *Липични* — 645 дворів, с. *Новоселці* — 453 дворів, с. *Оболонь* — 1395 дворів, с. *Семенівці* — 127 дворів, с. *Стеновці* — 517 дворів, с. *Степановці* — 209 дворів. Разом 7.330 дворів посполитих.

54. Платковському, демонтов. сотн., Універсал М. К. з 1739 р. на села *Дмитровку і Матвійку*, та „поле вільное”, яке було власністю козаків — віддано на власність.

55. Політиці Андрійові, Указ м. ц. Єлизавети з 1744 р. затверджуючий на власність куплене село *Комори* в Лубенському полку.

56. Полозову Семенові, полк., Універсал М. К. з 1735 р. (генеральному підскарбійові) на село *Довгалівку* — на ранг.

57. Розумовському Олексійові, морганичному чоловікові цариці Єлизавети Петрової, Указ м. цариці Єлизавети з 1743 року на такі маєтності: в *Московії: село Троїцько-Болічево, с. Рождественно-Порічье, с. Ніколасєвсько-Корачево* — на власність і спадковість.

58. Розумовському Олексійові, Указ м. цариці з 1742 р. на маєтності: в Україні — село *Носовку, село Адамовку з хуторами, млин на ріці Острі в Козарах*, — на власність і спадковість.

59. Розумовському Олексійові, Указ м. цариці Єлизавети з 1742 р. на маєтності в Україні: *міст. Ропс і Баклан*, — на власність і спадковість.

60. Розумовському Олексійові, Указ м. цариці Єлизавети з 1743 р. на маєтності в *Московії: в псковському повіті Корольську волость* — на власність і спадковість.

60. Розумовському Олексійові, Указ м. цариці завети з 1743 р. на маєтності поза Україною: *Інгерманландські деревні і приморський дом в селі за Малою Невою, Крестовський остров, в комарськїм уезді гостинницю з Красильним заводом*, на власність і спадковість.

62. Розумовському Олексійові, Указ м. ц. Єлизавети з 1744 р. на маєтності, відбиралося *міст. Баклань і дано в заміні 7 млинів під Батурином, с. Орчик, с. Карлівку, с. Коломак і с. Куклинці* — на власність і спадковість.

63. Розумовському Олексійові, Указ м. ц. Єлизавети на маєтності з 1744 р. в *Московії: село Перова, с. Тетерки, дача Тимохова, двір Горхівський* — все з усім на власність і спадковість.

64. Розумовському Олексійові, Указ м. ц. Єлизавети з 27. V. 1747 р. на маєтності: в конопській сотні землі приналежні до *Санжовецької дачі, Рачинський цвинтар, дачі — Переліску, Грбову, Мілову, Рудлову, Войносову, Монастирську*, — на власність.

65. Розумовському Олексійові, Указ м. ц. Єлизавети з 20. VI. 1749 р. на 300 робітників з міста *Козелців* на будову дому для Розумовського Олексія в м. *Козелці*, та 50 різних майстрів без одержання платні.

Розумовського Олексія батьки, брати, сестри, зяті і свояжки всі тепер з козаків прибрали звання бунчукових товаришів і одержали відповідні маєтності.

66. Розумовському Кирилові, братові Олексія Розумовського, Указ м. ц. Єлизавети з 1743 р. на маєтності в Україні: *с. Орчак, с. Карлівку, с. Коломак, село Андіяшівку, село Микитинське, на р. Сеймі 7 млинів* — на власність і спадковість з усіма приналежностями.

67. Розумовській Наталії Демяновній (матері Олексія і Кирила), Універсал М. К. з 1744 р. на село *Смош*, все з усім — на власність і спадковість.

68. Рубцеві Андрійові, полк. судді, Указ м. ц. Анни з 1740 р. на 30 дворів посполитих в *місті Мєлїні*

69. Свирському Федорові, сотн., Універсал М. К. з 1739 р. на село *Бориковку* — на ранг.

70. Скаржинському, сотн. лубенського полку, Указ м. ц. Івана Антоновича з 1741 р. на 20 дворів посполитих — на вічне володіння.

Цар Іван Антонович вступив на престол 17.

Х. 1741 р. і царював до 25. Х. 1741 р., цього дня був ув'язнений ц. Єлизаветою Петровою в цитаделі Шлісербургу, де й пробув до 1764 року підчас дворцового пучу.

71. Стоянову, генералові (сербського походження), Універсал М. К. з 1742 р. на села: *Мамайку, Мокляни і хутір Липовецький* — на власність і спадковість.

72. Стрішенцам Кирилові і Маркові, Універсал М. К. з 1740 р. село *Гмирянку* — на власність і спадковість.

73. Суддям - москалям, при М. К. генерального суду, трьом, Указ Сенату в Петербурзі на *50 дворів посполитих* на кожного — на ранг.

74. Саакадзе, князеві грузинові, Універсал М. К. з 1748 р. на *20 дворів посполитих в місті Ічні*, — на власність.

75. Танському, гадяцьк. полк., Указ м. ц. Єлизавети з 1743 р. на міст. *Мурафу з 423 дворами посполитих* — на ранг.

76. Требинському Славойові, іркліівському сотникові, Грамота Сенату в Петербурзі з 1734 року на *70 дворів посполитих* — на ранг.

77. Хризоскуліїві, секретареві, Указ м. ц. Анни з 1740 р. на село *Марчихина Буда з хуторами і землями* — на власність і спадковість

78. Царському величеству, Універсал М. К. з 1740 р. на *3 двори посполитих* в селі Савинцях, прилуцького полку

79. Шаховському, князеві, Універсал М. К. з 1735 р. на село *Гайворон* (половина села) в тимчасове користування, до 1741 р.

80. Штофедю, генералові, Указ м. ц. Анни з 1738 р. на *Шутинський дворець з 5-ю селами*, в ніженському полку на власність і спадковість.

81. Пустинно—Миколаївському монастиреві Указ Сенату в Петербурзі з 1740 р. на міст. *Веремійку* — на власність. Це містечко було відібрано в тому ж році від полковника Галатана Григорія.

XX. РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО, СТАРШИЙ УЗ^{нв}, ВІД 22. I. 1750 ДО 10. XI. 1764 Р.

РОЗУМОВСЬКІ.

1. Козак селянин Яків Розум жив в хуторі Лемішах, реєстровий козак, коли треба на війну, кидав хату і поле та йшов воювати, по війні повертався і знову працював на своїм полі. Мав діти: синів Івана і Грицька та дочку Ганну.

2. Іван Яковович (1) Розум мав сина одного — Івана.

3. Іван Іванович (2) Розум мав синів: Василя, Петра і Саву.

4. Грицько Якович Розум, жив на хуторі Лемешах, Козелецької сотні на Чернигівщині, потім Лемеші стали селом. Знаходилися Лемеші по дорозі з Києва до Чернигова, між містечками Козелець і Чемер. Грицько Розум жив, як і всі козаки селяне — хлібороби, і любив випити. Жонатий був на козацці Наталії Демяновній Демешковій; мали дітей: Данила, Олексія, Кирила, Агафію, Варвару і Ганну.

5. Данило Григорович Розум — про нього не маємо ніяких відомостей.

6. Олексій Григорович (4) Розум був з дитинства і в юнацтві громадським пастухом, мав добрий голос і співав собі біля череди, а голос розлягався по цілому полі, любив і читати; батько за це не любив Олексю, коли бачив його з книжкою, одного разу по п'яному трохи не зарубав, кинувши в нього сокирою. Після цього Олексій втік до містечка Чемери до дячка, де співав і читав у церкві. Дячок вчив його в церкві церковного співу і дальшої грамоти, яку тоді міг дати.

В січні 1731 р. через Чемери проїздив полк Федір Степанович Вишневський, закупщик вина для царського двора, і в неділю зайшов до церкви на богослужбу. Тут він почув чудовий голос Олексія Розума, захоплений його голосом, красою і будовою тіла наговорив дячка вислати цього сільського парубіжку Олексія до Петербургу. Олексій погодився і виїхав, початково був приміщений у придворний хор, де зустрів багато таких самих парубків з України.

При одній богослужбі в придворній церкві була присутня царівна Єлизавета Петровна (дочка

Петра I), після служби вона забажала, щоб Олексій був представлений їй. Після цієї зустрічі Олексія переведено мешкати до двора Єлизавети Петрової.

При дворі Єлизавети першою особою був сержант камер-паж Семенівського полку Олексій Шубин, він тепер став непотрібний, його в грудні арештовано, а в січні 1732 року заслано на Сибір, аж на Камчатку, де в туртурах і помер. Так кінчив життя один любовник царівни Єлизавети Петрової.

Тепер Олексій Розум був зарахований до чину камердинера і отримав по цьому розряду платню. Скоро Олексій втратив гарний голос і став придворним бандуристом. Був переведений на управління маєтками Єлизавети і став називатися *Розумоским*, одержав титул гофінтенданта, а потім підвищений в камер юнкери.

З 24 проти 25 X. 1740 р. стався дворцовий пуч, Єлизавета стала царицею держави Московії, помогли їй до цього Воронцов, Лестюк, Шварц, Шувалов і наш землячок Олексій Розум-Розумовський.

За це Воронцов, Розумовський і Шувалов були іменовані в дійсні камергери і чином генерал-поручників.

Інші, як Миних, Менгден, Левенвольд і Головкин стали придворними фаворитами.

25. IV. 1742 р. Єлизавета Петровна повінчалася з ген.-поручником Олексієм Розумовським і нагородила його чинами і орденами, а головне маєтностями (гляди далі). Тепер Розумовський дбав про своїх рідних.

Свою одну сестру влаштував фрейлиною при цариці. Решті рідні Олексій також допоміг влаштуватися: рідні брати матері Герасим, Денис і Федір Демешки і племінники Андрій, Корній і Павло Демешки стали називатися тепер всі *Стрешенцями*; зяті (чоловіки сестер рідних) *Йосип Закревський, Юхим Дараган і Улас Климович* (прибрав прізвище *Будлянський*) зараховані в бунчукові товариші, цебто місцеву шляхту.

Свого виховника полк. Федора Вишневецького, що спричинився до такої кар'єри, постарався, щоб був іменованій генерал-майором.

Тепер найближчими приятелями у Олексія стали Бестужев (канцлер), і Апраксін, але до державних справ Олексій не вмішувався, зате дбав про духовенство в Україні і саму Україну.

16. VII. 1744 р. Олексій дістав титул Римського графа, через два місяці пізніше іменованій російським графом.

15. XII. 1741 р. ц. Єлизавета порушила в Сенаті справу зменшення податків в Україні, та інші питання, гляди далі.

Коли стався новий дворцевий пуч і на престол вступив Петро III, то Олексій Розумовський перед новим царем склав всі чини, ордени і прохав залишити за ним тільки с. Адамовку, щоб в спокою дожити віку. (Олексій був замішаний в пучі по стороні противній Петра III).

6. III. 1762 р. Олексій Розумовський дістав звільнення від всіх служб і полишено йому всі маєтності, які були йому надаровані ц. Єлизаветою на вічність і спадковість.

23. I. 1763 р. ц. Катерина II дала наказ Сенату видати Олексійові Розумовському 80.000 рублів, як позику без відсотків.

6 липня 1771 року граф Олексій Розумовський помер, всі маєтності тестаментом полишив своїйому братові, тоді старший УЗкв Кирилові Розумовському.

7. Кирило Григорович (4) Розум в дитячих і юнацьких роках працював з батьком в полі і поганяв волів.

1743 р. брат Олексій постарався, щоб Кирила вислати за кордон вчитися, де він і пробув два роки, в Німеччині і Франції, під доглядом Григорія Миколаєвича Теплова. Закордоном Кирило виступав під прізвищем московського дворянина Івана Івановича Обидовського.

1745 р. Кирило Розумовський повернувся з закордону до Петербургу.

29. V. 1745 р. К. Розумовський був підвищений ц. Єлизаветою в дійсні камергери і нагороджений орденом св. Анни.

18. X. 1745 р. до Петербургу прибули делегати з України: Апостол Петро — лубенський полковник, Горленко Андрій — бунч. тов., Лизогуб Андрій — бунч. тов., Саркович Яків — бунч. тов. і подали ц. Єлизаветі прохання про потреби України, а в тім і про відновлення правління старшого УЗкв.

21. IX. ця сама делегація навідала царицю.

6. III. 1746 делегація (яка все ждала в Петербурзі на рішення) отримала від Олексія Розумовського інформацію „о бытіи гетмана”.

21. V. 1746 р. Кирило Розумовський назначений президентом Імператорської Академії Наук з платнею 3.000 рублів річно.

29. X. 1746 р. Кирило Розумовський оженився з Катериною Івановною Нарішкіною. Українська делегація на цій свайбі, приймала участь.

15. V. 1747 р. вийшов „Указ имянный сего мая 5-го числа подписанный об избрании гетмана в сенат прислан”. Зміст його такий:

„Понеже в бытность нашу в Украинне, тамошня старшина и обыватели, именем всего нашего подданого народа Малороссийского, нам всеподданейше были челом о определении им по прежнему гетмана, того ради мы, на сіе их всеподданнейшее прошение всемилостивейше соизволяя,

указали ныне в Малороссии гетману по прежним тамошним правам и обыкновениям быть, и онаго во всем на таком основании учредить, как бывший там наперед сего гетман Скоропадский учрежден был; и нашему сенату, будучи в оном все тамошния малороссийския дела ныне выданы, чрез сіе, всемилостивейше повелеваем, справьсь с оным, для того ж учреждеия и определения в Малой

было, и учинить по сему нашему указу. России нового гетмана, немедленно потребныя расположения учинить и во всем, что к тому принадлежит, по тому примеру поступить и исполнение учинить, как при определению вышепомянутого гетмана Скоропадского поступлено было, и учинить по сему нашему указу. Єлизавета.

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ, СТАРШИЙ УКРАЇНСЬКОГО І ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА.

5. IX. 1748 р. Кирило Розумовський дістав орден Білого Орла і іменованій підполк. л-тв. Ізмайловського полку.

1. II. 1749 р. українська делегація (пробувши в Петербурзі 3 роки, 4 місяці і 12 днів) виїхала з Петербургу до Москви і тут затрималася, тільки в січні 1750 року повернулася до Глухова. Один з членів делегації не повернувся на Батьківщину: бунч. тов. Лизогуб Андрій помер в Петербурзі 24. I. 1749 р. якраз перед виїздом.

6 січня 1750 р. проголошено Грамоту ц. Єлизавети про вибір старшого УЗкв, яку до Глухова привіз ген. Гендриков, йому ж доручено й вибір старшого УЗкв і він цей вибір перевів.

18 лютого 1750 р. вибрано старшим УЗкв Кирила Розумовського, перебуваючого на той час в Петербурзі.

22 лютого 1750 р. відбулося уведення Кирила Розумовського до уряду старшого УЗкв формально, бо Кирило Розумовський все ще перебував в Петербурзі. В цій акті приймали участь визначні офіційні особистості урядові з Петербургу і від української старшини: Безбородько Андрій, Гамалій Іван, Горленко Андрій, Горленко Грицько, Горленко Петро, Горленко Яким, Журман Іван, Журман Ілько, Лизогуб Ілько, Маркович Яків, Мокрієвич Павло, Оболенський Демян, Пиковець Іван, Скоропадський Михайло, Чернолузький Петро і Ширай Федір, бун. тов. — всі приналежні до генеральної старшини.

Ген. Гендрикову з вдячності дано 10.000 руб. і 3.000 руб. його поміщикам. Для Глухівського населення 200 відер горілки й вина.

Ген. Гендерсону дарованих 10.000 руб. було мало і він без жадного дозволу взяв ще 2.000 руб. з військової скарбниці, але з наказу ц. Єлизавети мусів звернути.

5. VI. 1750 р. ц. Єлизавета підписала Указ про затвердження Кирила Розумовського старшим УЗкв і потвердила такі пункти:

1. Підтверджувалося Кирила Розумовського старшим УЗкв.

2. Давалися Розумовському на ранг попередні маєтності старшого УЗкв, крім цих даровано на власність ще маєтності інші (гляди далі).

3. Всі доходи в Україні призначаються вибирати до військової скарбниці згідно попередніх правил і видавати на всі потреби.

4. Кінські заводи вивести з українських маєтностей, а також фабрику на полотно з Почепу перенести з України.

5. Москальським урядникам наказується негайно не бути присутніми в Генеральній Військовій Канцелярії, Генеральнім Суді, Комісії Економії, в Комісії Рахунковий, в Комісії по Засобах і ліквідувати міністерську канцелярію. Генералові Гендерсонові наказано негайно повернутися до Петербургу.

24. VII. 1750 р. старший К. Розумовський дістав почесне місце: на урочистогах сидіти з ген. фельдмаршалами і цим був прирівняний до них.

31. VII. 1750 р. був підписаний указ про відновлення зруйнованого Батурина для резиденції старшого УЗкв К. Розумовського. З москальської скарбниці на відновлення призначалися відповідні кошти.

До Сенату заслано указ, щоб зарядив поминання при службах у церквах ім'я Кирила (розуміється Розумовського. С. 3.).

В липні 1750 р. повернулася з Петербургу до Глухова делегація, що їздила туди в справах відновлення українсько-козацького правління. Всі члени делегації дістали в нагороду по 1.000 рублів і по бріліантовому перстневі.

Делегація повернулася, але К. Розумовський не повертався, тільки вислав свого посильного осаула Долинського з наказом до Глухова, щоб Валькевич, Лисенко і Скоропадський Михайло керували Генеральною Канцелярією, а Горленко, Оболенський і Ханенко творили Генеральний Суд.

13. III. 1751 р. К. Розумовський склав присягу на вірність цариці і Москальській державі. К. Розумовському призначено окремого міністра: „не для надзіранія за самим гетманом, ибо о верности его никакого сумнения нет, но токмо для смотрения за старшиною Малороссійской, чтоб от них хулого не учинилося, так что и сам гетман усмотреть не может”.

22. V. 1751 р. ц. Єлизавета підписала грамоту про затвердження К. Розумовського старшим УЗкв: Грамоту підписала цариця і канцлер граф Алексей Бестужев-Рюмин. Цього ж самого дня після паради К. Розумовський виїхав з Петербургу до Глухова по перше після 8 років небуття в Україні. До Глухова прибув на початку червня 1751 року.

Теплов (москаль) прибув з Розумовським, який формально рахувався правителем канцелярії, а фактично диктатором над самим Кирилом Розумовським і всею Україною (Лівобічною, бо Правобічна знаходилася під Польською окупацією), або як тоді писалося: „Бразды правления взял в руки Г. Н. Теплов”.

До Генеральної Канцелярії призначено старшин: Борозну, Оболенського, Скоропадського Михайла, Тарнавського і Туровського.

На Універсалах, які видавав К. Розумовський, титулювалося так:

„Ми, Императорского Величества Малыя Росси и обоих сторон Днепра и войск Запорожских гетман, действительный камергер, Императорской Санктпетербургской академии наук президент, лейб гвардии Измайловскаго полка подполковник и обоих императорских российских орденов святых Апостола Андрея и Александра Невскаго, польскаго Белого Орла и голштинской св. Анны кавалер, Россійской имперіи граф Кирилло Розумовский”.

К. Розумовський довго в Україні не правив і, пробувши в Глухові коло 18 місяців, дня 24. XI. 1752 р. виїхав до Петербургу, скоро за Розумовським виїхав і Теплов, а правління в Україні полишено в руках колективу трьох: Кочубейові, Скоропадському і Якубовичеві.

16. III. 1754 р. ц. Єлизавета „повелела“:

1. Полковників Розумовський не сміє іменувати без її указу, а вибраних кандидатів треба подавати на схвалення царицею (як було при цареві Петрі I.).

2. Полотно на Почепській фабриці забирати для Москальської держави.

3. При Розумовському назначити міністра з генералітеу, з яким Розумовський радився б при наділюванню маєтностями та в інших справах.

4. Кореспонденція Розумовського, як старшого, вся має бути контрольована міністром при старшому.

6. V. 1754 р. Розумовський написав листи до правителів Генер. Військ. Канцелярії, щоб йому вислали грошей до Москви, де він тепер перебуває в скрутній матеріальній потребі. Правителі вислали з Глухова в Москву Розумовському 5.329 руб. 43 коп. із козацької скарбниці в Москві, а в скарбниці залишилося тільки 1.301 руб. і ½ копійки. Цими грошми Розумовський розплатився в Москві й виїхав до Петербургу.

15. V. 1755 р. указом ц. Єлизавети признано Розумовському 50.000 рублів річної платні з митних коштів України.

17. I. 1756 р. всі справи України переведено від Колегії Закордонних Справ до Сенату, цим Україну зрівняно з правами москальських губерній. Все це були затії „доброго приятеля“ Теплового.

4. X. 1756 р. по указу ц. Єлизавети Розумовському видано позичку в розмірі 60.000 рублів на покриття боргів. Позичка дана на три річних сплатки. По 4 роках і 3 місяцях перебування в Петербурзі дня 2. III. 1757 р. Розумовський повернувся з Петербургу до Глухова, полишаючи жінку з дітьми. За цей час на Запоріжжі сталися події, які Розумовського (чи його викарника Теплового) вивели з рівноваги. На Козацькій Раді обрано кошовим — Шкуро, а суддею — Кишиневського. Розумовський наказав їх арештувати, тоді вони відмовилися від своїх функцій. Козаки скликали другу Раду, а це вже був явний непослух старшому Розумовському. Друга справа, що знепокоїла Розумовського, це листування емігранта Пилипа Орлика з деякою старшиною в Україні. Видано універсал, щоб всіх

тих, що листуються із-за кордоном, арештувати, або й фізично знищити.

Розумовському в Глухові пахло сіном і смерділо гноєм. Він просив царицю про дозвіл повернутися до Петербургу, але цариця відмовила видати дозволення, тоді він звернувся 22. XI. 1757 року до віце-канцлера Воронцова про дозвіл приїхати до Петербургу, або хоч забрати до себе свою жінку з дітьми до Глухова. По 9 місяцях перебування в Україні, дня 12. XII. 1757 року Розумовському дозволено виїхати до Петербургу. Правління в Україні полишив на колегію: Кочубея, Скоропадського М. — ген. підскарбія, Безбородька Андрія — ген. писаря, Валькевича — ген. осаула і Ханенка М. — ген. хорунжого.

Прибувши до Петербургу Теплов встряв у дворцеві інтриги, втягнув до цієї інтриги й Розумовського Кирила. Тоді змагалася за владу княгиня Катерина, яка скоро стала царицею. Але як Теплов так і К. Розумовський з інтриги вив'язалися й голови їх полишилися на плечах, їм нічого не сталося. По 18 місяцях в Петербурзі Розумовський повернувся в Україну.

В травні 1759 р. К. Розумовський випросив у цариці Єлизавети такі маєтності-волості: Бакланівську, Батуринську, Почепську і Шептаківську з усіма селами, хуторами, землями і посполитими.

К. Розумовський, повернувшись в Україну з Тепловим, обїхав Україну і відразу зайнялися реформами: 2.000 козаків під командою полковника Галагана Григорія відправлено в похід; зі смертю старших старшин в Генеральній Військовій Канцелярії сталася виміна молодшими старшинами. Протягом 1757-1758 р. р. померли — Скоропадський М., суддя Ханенко, Оболенський, Якубович, Валькевич. В судівництві уведено реформу, уведено нові судові інстанції.

1. XI. 1760 р. в Україні встановлено Генеральний Суд в такому складі: 2 ген. судді і 10 депутатів, від 10 полків, вибраних шляхтою і старшиною без участі козаків і посполитих.

8. III. 1761 р. Розумовський одержав царський указ, по якому Київ виймався з під юрисдикції козацької і віддавався під юрисдикцію Сенату в Петербурзі. Всіх козаків з Києва і Київщини переселено на Лівобережну Україну. З цього дня влада Розумовського в Києві і Київщині перестала існувати.

6. VII. 1761 р. Розумовський заборонив москалям в Україні випалювати горілку і мати шинки.

23. X. 1761 р. Розумовський по виклику виїхав

до Петербургу з Тепловим і трьома старшинами, пробувши в Україні коло 30 місяців.

25. XII. 1761 р. о 4 годині 30 хвилини цариця Єлизавета померла.

Через таку ситуацію Розумовський до Глухова не повернувся, а ще викликав з Глухова до Петербургу жінку й дітей!

Царем проголошено кн. Петра, як ц. Петра III. Він був ласкавий, як до Олексія так і Кирила Розумовських, але його царювання було коротке: від 26. III. 1761 р. до 29. IV. 1762 р., цього останнього дня він був замордований на розказ його жінки кн. Катерини, братами Орловими, перед цим посадженого в Петербурзькій в'язниці, а на престол вступила його жінка, як ц. Катерина II.

Кирило Розумовський приймав активну участь в дворцовому перевороті по стороні Катерини проти ц. Петра III, за це ц. Катерина II нагородила Розумовського 5.000 руб., найменовано сенатором і ген. ад'ютантом ц. Катерини II. Олексій Розумовський в пучі ніякої участі не брав.

4. VII. 1762 р. ц. Катерина призначила Кирила Розумовського командуючим військами в Петербурзі і Виборгу.

25. VII. 1762 р. ц. Катерина К. Розумовського нагородила і власноручно наклала орден св. Катерини. Крім цього К. Розумовський дістав дозвіл на одержання грошей з державної скарбниці, скільки забажає.

18. VI. 1763 р. по 19 місячнім перебуванню в Петербурзі Розумовський повернувся до Глухова, але Теплов полишився в Петербурзі.

В перших днях січня 1764 р. К. Розумовський скликав нараду старшин, на якій ухвалено подати до цариці Катерини II чолобитню про адміністративні й соціальні справи старшини й державців маєтностей в Україні. Цариця Катерина II справи соціального порядку полагодила позитивно, а про адміністративні справи ніякої відповіді не дала. Кирило Розумовський відчув, що під ним земля „горить“ і що він скоро має втратити правління в Україні.

Якби у відповідь на чолобитню К. Розумовського прийшов з Петербургу указ ц. Катерини поділити Україну на 20 повітів (уездів) з новим адміністративним управлінням в повітах: військо-

ва влада в руках військових старшин, а цивільна в руках цивільного правління.

По піврічному перебуванню в Глухові дня 9 січня 1764 р. К. Розумовський виїхав до Петербургу і повіз прохання старшини та шляхти-державців. В Петербурзі Розумовського зустрів дуже okazійно Теплов і поцілував Розумовського, присутній при цій зустрічі граф Григорій Орлов не втримався і тут же Розумовському проговорив, на адресу Теплова: „И лобзе егоже предаде“ й по цім привітав і сам Розумовського. Орлов мав рацію так сказати, бо він добре знав всю залаштункову інтригу Теплова супроти Розумовського і України.

В петербурзьких царських і урядових колах Розумовський відчув холодність. Ц. Катерина II заборонила Розумовському приходити до царського палацу і наказала Розумовському подати прохання про звільнення із свого становища — старшого УЗкв („гетьманства“) і зречення цього титулу.

1764 р. в березні м-ці до Розумовського в Петербург з Глухова прибула дружина з дітьми.

10. XI. 1764 р. ц. Катерина видала указ про ліквідацію козацької військової адміністрації в Україні і організацію Третьої М. К.

ЖИТТЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО ПО ЛІКВІДАЦІЇ ЙОГО УРЯДУ В УКРАЇНІ.

1765 р. в квітні місяці граф К. Розумовський виїхав за кордон.

22. VII. 1771 р. померла дружина К. Розумовського. Катерина Розумовська — роджена Нарішкина.

1785 р. граф К. Розумовський повернувся із за кордону (по 20 роках перебування) до Петербургу і тут прожив ще 9 років.

1794 р. Розумовський повернувся до Батурина. 3 січня 1803 р. Кирило Розумовський помер, похоронено в Батурині в церкві Воскресіння Христового.

Ще в 1780 р. К. Розумовський всі свої маєтності поділив поміж членами своєї родини, а також і ті маєтності, що мав одержати по смерті свого брата Олексія, згідно тестаменту затвердженого ц. Катериною II. Кирило Розумовський мав таку родину, як тут подається:

Імя:	Народження:	Смерть:	Інші дата:
I. Кирило Розумовський	18. III. 1728	3. I. 1803	Старший УЗкв. граф і т. д.
II. Катерина Іванівна Нарішкина-Розумовська	11. V. 1731	22. VII. 1771	

Імя:	Народження:	Смерть:	Інші дата:
III. Діти:			
1. Наталія	5. IX. 1747		Загряжська
2. Олексій	12. IX. 1748		
3. Єлизавета	15. XII. 1749		Апраскина
4. Петро	15. I. 1751		
5. Андрій	22. X. 1752		
6. Одарка	22. X. 1753	25. VII. 1762	
7. Ганна	1. XII. 1754		Васильчикова
8. Параскева	8. I. 1757		Гудовичева
9. Лев (Левко)	10. XI. 1759		
10. Григорій	12. XII. 1755		
11. Іван	6. III. 1761		

СТАН РАНГОВИХ МАЄТНОСТЕЙ В 1764 РОЦІ БУВ ТАКИЙ:

Полки:	Маєтностей:	Дворів:	Хат:	Бездвор. хат:
1. Гадяцький	6	116	232	368
2. Київський	26	296	369	78
3. Лубенський	4	207	381	75
4. Миргородський	6	232	386	189
5. Ніженський	20	728	956	159
6. Переяславський	6	61	104	64
7. Полтавський	4	113	175	259
8. Стародубський	6	397	418	489
9. Чернігівський	38	511	627	42
Разом:	116	2.661	3.648	1723
1754 році		9.628		

З цього порівняння видно, як гетьман Розумовський дарував на вічність рангові маєтності. За 10 років подарував різним державцям (старшині, бунч. тсв., значн. тов. і іншим): 6.967 дворів.

СТАН ВІЛНЬНИХ ПОСПОЛИТИХ В 1764 РОЦІ БУВ ТАКИЙ:

Полки:	Маєтностей:	Дворів:	Хат:	Бездворн. хат:
1. Київський	1	12	14	4
2. Лубенський	27	325	505	76
3. Миргородський	11	144	234	206
4. Ніженський	2	265	306	24
5. Переяславський	30	188	297	351
6. Прилуцький	2	4	4	2
7. Стародубський	2	37	41	6
8. Чернігівський	5	135	175	17
Разом:	80	1.110	1.576	686
В 1752 році було:		2.212		2.136
В 1751 році було:		5.622		4.812

Ця таблиця наглядно нам показує, яким темпом йшло поневолення посполитих державцями: старшиною і панами-шляхтою (помищиками). До цього часу в посполиті попало багато козаків, яких

тут число не показано, але оце „невідоме” число треба збільшити розсяг поневолення „верхами” — „низів” („черні” — посполитих, міщан і козаків).

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ЗА УРЯДУ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО.

Соціальні відносини в Україні за Кирила Розумовського були такими ж неупорядкованими, як і при попередніх старших УЗкв і Малоросійських Колегіях. Про ці відносини тут подаємо кілька прикладів.

1751 р. Чернігівський Катедральний монастир повів спір проти села Ображіївки (Преображіївки) за гай, власність цього села, що мовляв цей гай є власністю монастиря згідно грамот з 1676, 1686 і 1688 років. На суді з цих самих грамот з'ясувалося, що затверджуючи ці грамоти монастиреві на маєтності, тим самим затверджувалися за козаками їх землі, а в тім числі і гай.

Як відомо, монастирі були великими власниками маєтностей і посполитих і виявили найбільше бажання, щоб селян і козаків в маєтностях приналежних монастирям, як найскоріше обернути всіх їх собі в підданство і закріпити.

1752 р. скаржився переяславський полк. Семен Сулима на селян і козаків села Строкова, що не хочуть бути підданими йому козаки. В суді Сулима твердив, що коли він одержав від батька Андрія Сулими це село, то було з 20 дворів селян посполитих, а тепер тільки 3 двори залишилося, а всі мовляв стали козаками.

Полкова канцелярія (його ж таки полку!) розбирала цю скаргу і порішила всіх мешканців села віддати полк. С. Сулимі в підданство.

Про тих козаків, які купили собі землі у селян посполитих, полкова канцелярія рішила: „они должны сойти с етих земель и уступить их безденежно Сулиме; ежели ж вышеписанные козаки с тех грунтов не сойдут на другіе, козачіе грунта и на них жить станут, то, по силе именного ея умп. вел. . . . указу, 1734 года состоявшегося, повинность с посполитыми владельчискими несть должны”.

Отже, старшина ген. канц. і полкової канцелярії трималися спільно і не шукали справедливості, тільки насильства над козаками і посполитими, прикриваючись правом, яке сами творили для себе.

1752 р. скаржилося до Розумовського 7 князів і дворян грузинських на місцеву старшину й козаків, що в їх маєтностях, наданих їм, козаки не виконують для них належних послушенств.

14. III. 1752 р. Розумовський видав особий ордер полтавському полк. Горленкові, в якому

писав: „от приключенія обид кого надлежит воздержать” а про записання козаків у піддані дав таку інструкцію: „которые подданные пружинские написаны сотниками и сотенными старшинами в козаки не по ордерам и не по определениям полковой полтавской канцелярии, или хотя по ордерам полковой канцелярии, да же в сущую правду и не надлежащим порядком и без следствия, о таковых чиненныя сотниками и сотенными старшинами следствия собрав в полковую канцелярию, рассмотреть, правильно ли оныя, кем, когда и почему учинены, а до рассмотрения и крайняго по оным решения велеть таким всем отбывать подданические по пропорции имуществ своих, равно как и другія повинности”.

Тільки через 5 років в 1757 р. Розумовським було зроблено розпорядження про перехід підданих посполитих-козаків в козаки й запису їх до козацького компуту.

1754 р. мешканець с. Баришовки Левко Єфименко скаржився, що він виконував козацьку службу, живучи на відданій йому тестем козачій землі, на що він має документ від сотенного правління, але його записано в підданство власникам цього села.

В скарзі, Єфименко писав: „Минувшого 1752 году за пожалованіем от вашей ясновельможности полк. переяславському г. Сулиме в м. Баришовке 59 дворов, по единой его, г. полковника, командирской власти, з его повеления, бывшие тех пожалованных дворов отдатчики его, г. полковника, близкие свойственные, яко то хорунжий полковой переяславский Ильяшенко и сотник воронковской Матвей Сулима, в отдаточной своей ведомости приписали меня, нижайшого, между его, г. полковника, подданные, по тому только резону, что matka моя счислялась между г. полковника подданными и к ней, matке моей, присовокупивши меня, нижайшого, живущего особливо на прописанных козачих прунтах”.

Але „за страсть командирскую” Єфименко не рішився шукати свого права, щоб вийти з підданства, знаючи, що буває таким людям.

1754 р. в Баришівку, згідно універсалу Розумовського, прибув з Військової Генеральної Канцелярії канцелярист Кисилевський, щоб віддати селянські двори у підданство бунч. тов. Ількові Журманові. При цім записав у піддані Журманові і Левка Єфименка, бо він не справно був відданий полк. Сулимі. Тепер зовсім „справно” віддано Журманові, зовсім „справно” відібравши від Сулими.

Опинившись у двох підданствах, Єфименко звернувся із скаргою до Розумовського, просячи, щоб його привернено в козаки, але й тепер Єфименко не знайшов правди, бо полишився в підданстві одного державця.

1755 р. Економічна канцелярія маєностей Розумовського скаржилася до Генер. Військ. Канцелярії, що мешканець с. Красного Іван Карпенко, який, „при дворце Бѣковскаго отправлял боярскую службу. . .” маючи добрих коней, а коли його коні до такої служби вже не годилися, то його самого приділено „к тягле так, как и других тяглых подданных, то он Карпенко, не хотя быть во владении его ясновельможности, сискал себе в сотенном басанском правлении козацкое звание, в котором находясь, подданных должностей до дворца Бѣковскаго несть крайне упрямится”.

Генеральна Канцелярія вижадала від сотенного правління пояснення. Сотенне правління відповіло, що Карпенко вписаний в козакий компут ще в 1743 році.

Економічна Канцелярія настояла на своїому і Генеральна Канцелярія задовольнила бажання К. Розумовського і Карпенко був відданий у підданство К. Розумовському.

1756 р. надв. совітн. Барсукову (москалеві) Розумовський дав свобідні посполитські двори з їх землями в м. Домонтові, переяславського полку. Акт відведення дворів і ґрунтів переводили баришівський сотня Афендик і військ. канцелярист Славатинський, вони відвели разом з цим і луки домонтовських козаків та посполитих, які користувалися в спільний громадський спосіб. Проти такого приділення повстали всі заінтересовані: козаки, посполиті і навіть деякі бідніші державці; подали в суд скаргу на Барсукова, суд присудив луки домонтовцям. Але Барсуков був хитріщий від домонтовців і вихлопав собі універсал, щоб він міг користуватися луками до поділу цих лук поміж ним і заінтересованими домонтовцями.

Перед розділом лук городський отаман домонтовський скликав козаків і викосили луки для себе, а сотник домонтовський Плашковський заявив, що він нікого більше з полкової канцелярії слухати не буде і домонтовські козаки луки полишили собі, так вони й залишилися за домонтовцями.

1756 р. бунч. тов. Чуйкевич Федір подав в Ген. Канцелярію скаргу на Пузина, свого підданого в м. Вороніжі. Пузина мав у Вороніжі свій двір

з нивою і прикупив ще собі ґрунт козачий, на якому поставив нову хату і тепер володіє двома дворами і хатами і не хоче виконувати підданських повинностей Чуйкевичу і влатити нічого не хоче, хлопоче собі за козацеством і хоче звільнитися з підданства.

Чуйкевич скаржився й на воронізьку сотню, яка мовляв підтримує Пузина. Покликаний в Ген. Канц. воронізьський сотн. Холодович подав такі відомості: Пузина нікого не прохав, щоб його прийнято в козакий компут, а просто покинув підданство в силу указу про свобідний перехід з підданства в козаки, на куплений ним козачий двір. З цього часу Пузин не мав більше своєї посполитської землі в маєностях Чуйкевича і по силі указу з 1739 р. мав відбувати козацку повинність, а не посполитську. Іншої думки і погляду був син Чуйкевича, він „нашед гвалтовно на дом оной козачий и взял его, Пузину, двократно бил киями нещадно” жадаючи в свої руки купної на цей дім, яку Пузина „с такого нещадного бою” мусів віддати.

Це саме сказав і сам Пузина.

Генеральна Канцелярія видала крутітьське рішення такого змісту: „О принуждении в подданство Чуйкевичу никакого определения не последовало”. Але цьому не кінець!

1757 р. в квітні місяці Чуйкевич звернувся з новсю скаргою на Пузину до Розумовського. Розумовський в цій справі предписав:

„Что принадлежит до иску козачества, то в силе указов, а о ґрунтах в силе малороссійских прав”. Тому, що Пузина в 1756 р. був записаний підданим, то по рішенню старшого так мусить і зоставитися, цебто в підданстві Чуйкевичу. Що-до ґрунту і землі то розглянуто окремо.

19. VI. 1757 р. Розумовський вирішив це питання (Чуйкевич — Пузина) в загальному і представив Ген. Судові рішати спори про козаків згідно указу з 16. VI. 1723 року, а позови про землю по „малороссійским правам”. Всі незадоволені таким рішенням можуть подавати свої апеляції на розгляд старшого.

1758 р. Миргородський сотник Зарудний сповіщав Розумовського, що полк. писар Галяховський одержав рангове с. Черевки у володіння і насильством приневолив в підданство козака цього села Дяченка з братами і родинами. Дяченки звернулися в Ген. Суд проти поневолення і Ген. Суд затвердив їх в козакому компуті. За це Галяховський став мститися сотн. Зарудному, беручи в його людей до полкової канцелярії, не

питаючи його. Але сотн. Зарудному все ж таки пощастило як оборонити козаків Дяченків так і себе від полк. писаря Галяховського.

1761 р. мешканець с. Липняків, переяславського полку, Василь Миколаєнко, козак з діда і прадіда, мавший власну землю, ґрунти і т. д., і відбуваючий належно козацьку службу, невідомо з яких причин переяславський полковник Сулима забрав у його і його брата Мартина все, що тільки вони мали, і хотів приневолити їх у підданство, але вони в підданство не пішли, стративши все що мали.

1761 р. до Розумовського поскаржився козак с. Барашівки Петро Стуконог. Стуконог з діда й прадіда козак, жив на власній землі і мав власний двір, дім і все господарство. Коли ж його двір вигорів, то він мусів тимчасово замешкати в дворі шевського цеху, доки збудує власний дім і двір, це полк. переяслав. Семен Сулима використав для власної потреби і записав Стуконога у свої піддані. Коли Сулимі стало відомо, що Струконог шукає собі правної оборони із підданства Сулими у козаки, то як писав у своїй скарзі Струконог: „что я намерен ехать о своем козачестве искать, и хотя было для того и поеду, то оной полковник, бьет нещадно плетями и содержит в ручных и ножных колодках в тюрьме по целой неделе, что происходило до пяти раз; и имевшимись моими тестевскими козачими ґрунтами, в м. Барышовке ґрунтом и за д. Власовкою полем, пятью днями, завладел, почему я стал принужденным оставаться в том шевском дворе, принимая от шакид горячего вина (горілки) в год по 40 рублей и исполняя всякие его приказанія”. Таким чином просто примусив Струконогого шинкувати.

Покривджені козаки могли знаходити собі співчуття в деяких сотників і сотенних урядах, але ніколи не знаходили ні підтримки ні права в полковників, Ген. Канц., Ген. Судові і самого Розумовського.

1762 р. поскаржився до Сенату кобиляцький городовий отаман Криси на Віддавчу Комісію, яка віддавала графу Воронцову маєтності, надані йому. Розумовським в 1760 р.: містечка Новий Санжар, Білики і Кубиляки. Віддавчій Комісії наказано віддати тільки посполитські двори, які в цих містечках будуть з ґрунтами і землями. Але Комісія постаралася „віддати” не тільки посполитих, з їх маєтностями, але й козаків, щоб більше того мав. Так наприклад коли в якого козака знаходили двір або кусок землі, купленої

в посполитих, то такі землі і ґрунти все забиралось даром і віддавалось Воронцову (віце-канцлерові в Петербурзі), а самих козаків записували у піддані.

Криси писав: „Что жь еще несправедливее, к большому умножению подданных изыскали способом писать прямых козаков в посполитые, одних чрез жен их, которых они взяли за себя посполитого званія, хотя же у них никаких посполитских ґрунтов за собою не имеется, других же таковых, коих хотя отец и мать, оставшаяся во вдовстве, написаны в тех ревизиях посполитыми, а он, по измертвеніи отца своего и матери за малолетіем служачи по народу и дошедши в совершенность, пристал жить к свойственным его или стороннему козаку в двор и, поселившись на едном козачем дворе, купно козачо служить и козачими ґрунтами пользуется, то, и оттого одного записавши, с козачим плечом и ґрунтом в посполитые привлекают, а на оточеском его или дедовском плечу или хотя бы их сколько козаков и других чинов поселилися тех також записали у подданство, умножая число дворов посполитых в таком умышлении, чтоб под именем одного человека уместить до несколько дворов надачею”.

Той самий Криси далі пише, що в своїх скаргах до Розумовського, підтримані сотенними, не знаходили захисту і права, а коли вони самі (козаки) доходили особисто в Глухів, то Теплов їх не допускав до Розумовського і погрожував поверненням жалобщиків передачею до рук державця і власника гр. Воронцова. І були такі випадки, що Теплов таких жалобщиків повертав закованими в колодки власникам, які вже знали, що з такими робити.

Сенат призначив слідство по скарзі сотника Криси, але невідомо чим все то скінчилося. Напевно „виграв” процес Воронцов, а пошкодовані козаки „програли”.

1763 р. скаржився Розумовському на Віддавчу Комісію козак Запорізької Січі Іван Тупиця, який до Січі вступив в 1725 р. і був у походах, пробув 4 роки в полоні, потім повернувшись з полону знову служив в Роговському курені на Січі; женився в місті Мліках, купив собі у козаків землю і більше 8 років жив на власній землі. Коли м. Білики були віддані гр. Воронцову, то Віддавча Комісія прирахувала й Тупицю до посполитих у підданство Воронцову.

Чим кінчилося — невідомо.

1763 р. декілька козаків с. Семеновки, пере-

яславського полку поскаржилися до Розумовського, в якому писали: ще при Мазепі переяславський полк. Родіон Думитрашео-Райч (герб), одержавши у володіння м. Березань з прилеглими селами і хуторами „властю своєю и насильством повернул был в подданство” їх дідів і праддів.

1735 р. після переведення слідства по їх скарзі вони були звільнені з підданства і повернулися в козаки. Внук Родіона — Василь Думитрашко, власник березанський, з бійками забірав у їх маєтки і „несносними устраченнями подвергнул был паки нас, нижайших, отцов и нас в посполство”.

В другій скарзі вони писали: „Когда бывший м. Березани владелец, бунч. тов. Василь Думитрашко-Райча, получил сотничество, то по той власти своей, разнообразно утесняя, лучшего времени и употреблением к походам, а зимой на панщину, паче же всего чрез разные учиненные нам побои, в подданство к себе подвергнул”.

Після цієї скарги вони були повернені в козаки.

1763 р. міст. Березань і с. Семенівка дісталися по спадковості жінці капітана Лукашевича і він пішов „по стопам” Думитрашки.

Жалобщики у своїй скарзі писали: „Оной отставной капитан Лукашевич не смотря на определение полковой канцелярии, стал нас в подданство, устращая боем и забратіем наших именей, привлекать и подал в полковую канцелярию доношение, откуда нам позвыи, чтоб мы явились по оному капитана доношению в суд полковой к ответу, чинены и через все лето, не знаячи нам спокойно службу государеву отбывать, волочит и до немалого убытку привел. Того ради, падши под стопы ног вашей ясновельможности, всенижайше просим от оного отставного капитана Лукашевича нас охранить и в посполство не допустить”.

Чим кінчилося, невідомо.

1763 р. 3 козаки с. Сасиновки, пирятинської сотні, лубенського полку скаржилися Скоропадському на генер. підскарбія Гудовича і його управляючого маєтками Матвія Каменева, що вони козаки з діда і прадіда відбули службу в регулярному гусарському полку, і коли повернулися до своїх домів, то застали їх родини у підданстві Гудовича, яких приневолив управляючий Каменев, коли вони були у війську. Вони писали: „В прибытіе нашего с того походу в дома, оной Каменев призвал нас во двор сасиновскій, ругательства нам немалыя и несносныя чинил (так і видно, що московська культура!). С. 3.) без всякой нашей винности, сабли от нас обрѣ-

вал и хватя нож, волосы и у мундира, дан ного нам в той службе, пугавицы отрезать нам — ревал, матерно бранил и всякими скверными словами называл, недоволен тем, что бедные наши дома изнурил, но и самим нам при том ругательстве панщину работать приказовал”.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ ЗА РОЗУМОВСЬКОГО КИРИЛА, СТАРШОГО УЗ^{кв} в 1750-1764 р.

1. Базилевському Петрові, полк., Універсал ст. з 11. VIII. 1757 р. на *половину села Остап'є* з посполитими — на власність і спадковість.

2. Базилевському Іванові, ген. майор., Універсал старшого з 11. VIII. 1757 р. на *другу половину села Остап'є* з посполитими — на власність і спадковість.

3. Баратову Сергієві, генер., Універсал старшого з 1753 р. на *частину острова Біловод на р. Дніпрі* — на власність.

4. Безбородькові Олександрові, полк., Універсал ст. з 1. I. 1752 р. на село *Рудницю* з посполитими — на власність і спадковість.

5. Березинському Мусієві Універсал ст. з 1752 року на *половину село Сорочинці Великі* з посполитими — на власність і спадковість.

6. Березинському Романові Універсал ст. з 1752 р. на *другу половину с. Сорочинці Великі* з посполитими — на власність і спадковість.

7. Борсукову, совітникові (москалеві), Універсал ст. з 1756 р. на *свобідні посполитські двори в міст. Домонтові і Домонтовські луки*, які були власністю козаків і посполитих.

8. Брежинському Богданові, понорниц. сотн., Універсал ст. з 28. IX. 1751 р. на *20 дворів посполитих в міст. Понорах* — на власність

9. Будлянському Климові (зятєві К. Розумовського) Універсал ст. з 1750 р. на село *Чемер* — на власність з усіма посполитими. Дотепер це село було вільне.

10. Воронцову Р. Л., граф. (москалеві), Універсал ст. з 1750 р. на *міст. Нові Санжари, міст. Білики, міст. Кобиляки*. В цих містечках було 300 дворів посполитих, при перебранню у власність і підданство багато й козаків забрано, щоб число 300 було повне. Козаки скаржилися до Петербургу, але їх скаргу не задоволено й вони полишилися підданими.

11. Воронцову М., граф., Універсал ст. з 1752 року підтверджуючий *самовільний захват козаків і посполитих в міст. Кобиляках* собі на власність.

Відклик до Петербургу не був узгляднений і вони полишилися у підданстві Воронцова.

12. Галаганові Грицькові, полк., Універсал ст. з 1752 р. на 132 дворів посполитих, 72 дворів посполитих та ремісників міст. Ічні — на власність і спадковість.

13. Галаганові Іванові Григоровичеві Універсал ст. з 1763 р. підтверджуючий прилуцьким полковником і всі маєтності, які одержав по смерті свого батька. Галагани керували прилуцьким полком понад 60 років по „наслідству”, яких ніколи й ніхто не вибирав окрім першого полковника Галагана. Як полковники нажили багато маєтностей, але й ворогів поміж козацтвом і посполитими.

У 1764 р. Галаган Григорій мав такі маєтності на власність і спадковість: в м. Прилуках з хуторами 204 дворів посполитих; с. Рудаці — 32 дворів поспол.: с. Сергіївці — 24 дв.; хутір Гнилицький — 269 дворів; в містечку Монастирищі — 30 дворів; в с. Заудайці — 14 дворів; в с. Андріївці — 14 дворів; міст. Ічня — 1.101 дворів; с. Озерни — 542 дворів; с. Остаповці — 37 дворів; с. Дехтяри — 281 дворів; в селі Леяки — 2 двори; в селі Оробівці — 5 дворів; с. Сокиринці — 704 дворів; в міст. Вереміївці — 13 дворів; с. Люпове з хуторами — 478 дворів; с. Солениця — 316 дворів; та окремі двори. Разом 4.085 дворів посполитих, пересічно по 6 душ посполитих в одному дворі, дістанемо 24.510 душ підданих (кріпаків).

14. Генеральному обозному Універсал старшого з 1751 р. на містечка: Млини і Борзну — на власність.

15. Грузини, переселенцям з Грузії, Універсалом старшого з 1753 р. надано: в міст. Срібному і сріблянській сотні посполитих — Жерданові — 26 дворів, Мервелі Туманову — 16 дворів, Сахнієві Лапаридзові — 11 дворів, братам Бростовим — 9 дворів, Павлові Гогобедові — 8 дворів, Герасимсві Авакову — 6 дворів, Семенові Челаказову — 21 дворів, Григорові Камгремідазеву — 9 дворів, Ерастові Джавахову — 8 дворів, Андрійові Арбеліянові — 9 дворів, Петрові Чааданову — 19 дворів, Ерастові Челакадзеві — 23 дворів, Іванові Бедаурову — 11 дворів, Йосипові Ерістову — 24 дворів посполитих. Ці посполиті віддані на власність і спадковість.

16. Грузинові — Обертіянові Універсал старшого на 22 дворів підданих в містечку Варві — на власність.

17. Губчиці Іванові, бунч. тов., Універсал ст. з 1756 р. на пахатну землю „Сердюковщину”

на власність і спадковість. Вимір не подано.

18. Гудовичеві Андрійові, ген. ад'ют., Указ м. ц. Петра III з дня 11 III. 1762 р. (замордований братами Орловими за згодою жінки цариці Катерини II) на села: Добрянку, Еліонку, Зибичинці, Климову, Клинци, Радуловці і Чертовичі — на власність і спадковість з хуторами й усіми посполитими.

19. Гуленкові Андрійові, сотн. прилуцькому, Універсал ст. з 1758 р. на с. Балбасовку з 81 двором посполитих — на власність і спадковість.

Був це грубий у поведінці, мордер підданих і зажерливий на маєтності, на нього було багато скарг, але він мав велику протекцію в Петербурзі й тому він безкарно продовжував свою роботу.

20. Густинському монастиреві Універсал ст. з 1753 р. на 6 дворів з 8 хатами посполитих; Величкові Якові, полківському осаулові — 6 дворів з 8 хатами посполитих; Горленкові Петрові, бунч. тов., — 1 двір з 1 хатою — на власність.

21. Де-Бюнові, бригадирові, продав рагновий двір і ґрунт в селі Келеберди хорольському сотн. Родзянкові Єремєєві. Розумовський К., старший УЗкв, в цій справі не зробив відповідної заборони й цей приклад далі послужив для дальшої торгівлі козацькими маєтками.

22. Долинському, полк. осаулові, Універсал ст. з 1762 р. на 5 дворів посполитих в селі Кнутах — на власність.

23. Демешкові Федорові (дядько К. Розумовського), Універсал ст. з 1762 р. на 58 дворів посполитих в міст. Варві — на власність і вічність.

24. Іскрицькому, бунч. тов., Універсал ст. з 1751 року на кілька сіл в Стародубському полку — на власність.

25. Іскрові Якові, бунч. тов., Універсал ст. з 1762 р. на призначення самовільного пограбування луками й землями, власністю села Городища — на власність. Громада судилася за ці землі, але прогнала, бо хто має владу — того і „право”.

26. Каневському Якову, полк. судді, Універсал ст. з 1761 р. на вільні землі між річками Кропивною і Золотоношею в урочищі „Сухий пар”, цей степ займає простір в окрузі 100 верст. Приклад, як захоплення козацьких, посполитських, громадських земель старшиною і потверджувана старшим УЗкв К. Розумовським.

27. Кочановському, полковникові, Указ м. цар. Єлизавети з 7. V. 1752 р. на село Березову Луку,

в гадацькому полку — на власність з усіма посполитими.

28. Крижановському Мошкові, сотн. лубенському, Універсал ст. з 1751 р. на село *Мойсївку, село Великі Бубни, міст. Красний Колядин* — все на власність і спадковість.

29. Кулябко Василь, лубенський полк. обозний, самоправно захопив громадські землі козаків і посполитих в селах *Новаках, Тарадинцях і Високого Булатця*. Громади поскаржилися до свого полковника Кулябки Івана (брата Василя Кулябки), справу передано до Генерального Суду в Глухові. Чим цей суд кінчився невідомо, бо до 1763 р. висліду не було. Відомо тільки, що пограбовані о землю козаки й посполиті, зібравшись громадою понад 1.000 людей, понищили всі забудовання Кулябки на цих землях, а самому Василеві Кулябці погрозили вбивством.

30. Кулябко Василь, полк. обозний, в селах *Чернухові і Оринці* захопив громадські землі козаків і посполитих. Все пішло таким порядком, як під чис. 29, але сам Кулябко Василь мусів втікати до Лубень під охорону свого брата полковника. В цій справі було арештовано й побито 135 козаків і посполитих, яким нарешті суд присудив нагороду 14.864 рублів, як нагороду за побиття й відібрані землі, але захоплені землі полишилися у власності Кулябки Василя. Як відомо Генеральний Суд складався з самих військових магнатів тож і не диво, що він так справу розсудив. Але... сама постанова суду ніколи не була переведена в життя: земля полишилася в руках Кулябки Василя, а пошкодовані нічого не дістали. Отак тоді судили!

31. Кулябкові Василеві, полк. обозному лубенського полку, Універсал ст. з 1753 р. на села: *Березинки, Засулля, Вишній Булатець і Губське* на власність і спадковість. Гляди вище під числа 29 і 30.

32. Курманові Іллі, бунч. тов., Універсал ст. з 1753 р. на 69 дворів посполитих та 6 бездомних родин посполитих в міст. *Баришовцях* — в селі *Пасічний* — на власність і спадковість.

33. Лобисевичеві, полк. судді, Універсал ст. з 1757 р. на 40 дворів посполитих в с. *Березовому*, на власність і спадковість.

34. Ломиковському Павлові Універсал старшого з 24. X. 1751 р. (бунч. тов.) на 50 дворів посполитих з усім, що мають на власність і спадковість. Дано в сосницькій сотні, Чернигівського полку.

35. Ломиковському Павлові Івановичеві, управ-

ляючому вільними козацькими (державними) маєтностями, Універсал ст. з 1754 року на 50 дворів посполитих в селі *Сосницях* і затверджено йому 327 дворів посполитих в селах *Ланти та Хворостовцях*.

36. Максимовичеві, стародуб. полк., Універсал ст. з 31. I. 1752 р. на 9 поселень з 55 дворами посполитих і 9 бездворових хат — на власність і спадковість.

37. Марковичеві Андрійові, бунч. тов., Універсал ст. з 1753 р. на село *Нежеровське* — на вічність з усіма посполитими і іншими.

38. Милорадовичеві Грицькові Петровичу Універсалом ст. з 8. V. 1752 р. затверджено маєтності, які він дістав у спадщину по покійних тестеві й тещі Полуботках: села *Жукотки, Коти, Павловка, Півці, Підгорну, Піски, Полуботки, Чернечу Слободу, Галевини, Гаврилівку, Каракузку, Гаснки з хуторами, с. Тити* — з усіма приналежними землями вільними, степами, лісами, луками й річками, з посполитими дворами й бездворовими — на вічність і спадковість.

39. Милорадовичеві Степанові, бунч. тов., Універсал ст. з 1753 р. на 88 дворів посполитих та 15 бездворових хат посполитих в міст. *Велике Будище; 7 дворів посполитих та 2 хати бездворних в селах Чорнусі і Харциці; 9 дворів посполитих та 2 хати бездворних посполитих в селі Гольцях* — на власність.

40. Наплюеву Іванові Івановичеві Указ м. цар. з 1760 р. на волості *Чеховську і Ямпольську* — все з усім і посполитими на власність і спадковість.

41. Новаківському Богданові, поручникові москалеві, вдалося захопити землі й маєтності від козаків і посполитих в *Білоусовці*. Козаки і посполиті поскаржилися до Генерального Суду в Глухові — суд присудив звернути, але постанова суду не була виконана і все полишилося на власність поручникові Новаківському.

42. Переяславському катедральному монастиреві затверджено самовільно захоплені маєтності, власність громади села *Косинець*, один з островів на р. Дніпрі. Громада звернулася до Ген. Суду із скаргою, але процес виграв монастир.

43. Підвисоцькому Олексійові, обозному Київського полку, Універсал ст. з 1762 р. на 20 дворів посполитих в міст. *Гоголеві* — на власність.

44. Покорському Данилові, писареві Генерального Суду, Універсал ст. з 31. I. 1752 року на 18 дворів посполитих в міст. *Сосниці і с. Вальки*,

балакланської сотні на власність з усіма приналежностями.

45. Полторацькому Іванові, бунч. тов., Універсал ст. з 1755 р. на 50 дворів посполитих в міст. Сосниці — на власність і спадковість.

46. Полуботковій Насті, вдові по Семенові Полуботкові, Універсал ст. з 8. V. 1752 р. затверджуючий всі маєтності, які вона дістала в спадщину по мужові і поділила ці маєтності поміж своїми дітьми, які потім дарувала.

47. Пустинно-Микольському монастиреві Універсал ст. з 1759 р. затверджуючи на вічну власність такі маєтності: в міст. Власовці — 83 дворів посполитих; міст. Єремївцях — 26 дворів посполитих; слободі Позорілій — 26 дворів посполитих; міст. Жовнині — 88 дворів посполитих; слободі Митлашивіці — 5 дворів посполитих; міст. Чигрин-Дубровій — 66 дворів посполитих всіх з усім їх майном рухомим і не рухомим — на вічність.

48. Кирилові Розумовському, старшому УЗкв, Указом м. ц. Єлизавети з 5. VI. 1750 р., надані маєтності на ранг, які полишилися йому на вічність: місто Ямпіль з цілим повітом, Гадяцький замок (місто з повітом), м. Батури з повітом, Чеховську волость, Биховську волость, місто Почеп з повітом, Шептаківську волость, Велико-Бакланівський двірець, село Литвиновичі, село Жадов, хутір Будійський, село Кучерівку з присілками Сопичі і Потанівка, село Попівка, Глухівський млин на 3 камені та Переволочинський перевоз. Все в усіх посполитими і їх маєтностями рухомими і не рухомими.

49. Розумовському Кирилові, старшому УЗкв, Указ ц. Єлизавети з 31. VII. 1750 р., по якому звільнялися від податків всі маєтності надані Кирилові Розумовському на ранг, а також всі прибутки на уряд старшого УЗкв, що виплачувалися грошима та різними натураліями: хлібом, вином та іншими продуктами хліборобськими. Урядовий прибуток Кирила Розумовського перевищав понад 100.000 рублів річно.

50. Розумовському Кирилові Указ ц. Єлизавети з 10. VIII. 1750 р. на села Мошов, Попівку і Рубанку — на власність і спадковість.

51. Розумовському Кирилові Указ ц. Єлизавети з дня 15. V. 1755 р. на видачу прибутків з мита по 50.000 рублів річно.

52. Розумовському Кирилові, ст. УЗкв, Указ ц. Єлизавети з 1756 р. на Анічковський дворець в Петербурзі і титул генерал-фельдмаршала.

53. Розумовському Кирилові, ст. УЗкв, Указ ц. Єлизавети з 1759 р. на волості: Бакланівську,

Батуринську, Почепську і Шептаківську — на власність. В 1750 р. ці волості були надані на ранг.

54. Розумовському Кирилові, ст. УЗкв, Указ ц. Катерини II з дня 10. XI. 1764 р. на волості: Карлівську і Ропську; село Середина Буда і підтверджено дома в Батурині, Москві, Петербурзі і в м. Ромен, Лубенського полку з посполитими — на власність і спадковість.

55. Розумовській — матері, Універсал К. Розумовського з 16. X. 1751 р. (своїй матері) на міст. Носовку і міст. Кобизчу, все з усім — селами, хуторами, землями й посполитими — на вічність.

56. Розумовській Агафії, (своїй сестрі), Універсал К. Розумовського з 17. I. 1752 р. на міст. Срібне і міст. Олишеву — на вічність.

57. Розумовській Анні, (своїй сестрі), Універсал К. Розумовського з 17. I. 1752 р. на міст. Салтикову Дівицю — на власність і спадковість.

58. Розумовській Варварі, (своїй сестрі), Універсал К. Розумовського з 17. I. 1762 р. на село Бористоль — на власність.

59. Руреві Степанові, бувшому кошовому отаманові Запорізького війська на Січі, Універсал старшого з дня 11. VIII. 1762 р. на 10 дворів посполитих в міст. Старі Санжари — на власність. (Дан на рекомендацію ц. Катерини II).

60. Савичевій Насті, вдові, Універсал ст. з 1751 року на Довгалівку — на власність.

61. Сахатову Антонові, Універсал ст. з 1760 року на „свобідне поле” — на вічність і спадковість.

62. Сяличеві Василеві, сотникові, Універсал ст. з 31. I. 1752 р. на 25 дворів посполитих в міст. Сосниці — на вічність.

63. Скоропадському Михайлові, генеральному судді, Універсал ст. з грудня 1751 р. на села Гайворон, Блатницю в прилуцькому полку — на вічне володіння.

64. Сонському Максимові, бунч. тов., Універсал ст. з 1763 р. на село Заудайське — на вічність.

65. Соханському, бунч. тов., Універсал старшого з 1763 р. на всіх посполитих в міст. Монастирищах, ніженського полку — на вічність.

66. Стоянову Михайлові, генер. майорові, Універсал ст. з 1751 р. на Махаївку — на вічність всю з усім.

67. Сулимі Семенові, полк., Універсал старшого з 31. I. 1752 р. на 59 дворів посполитих в міст. Баршівцях, село Власовці і село Коржі — на власність.

68. Троїцько-Ільїнському монастиреві, Універ-

сал старшого з 1759 р. на села *Синявку, Бречь, Городище і Туру* — на власність.

69. Туманському В., прапорщикові (москалеві), Універсал ст. з 1760 р. на села *Землянку і Чарторичі* — усе з усім — на власність.

70. Ханенкові Миколі, членові генеральної канцелярії, Універсал старшого з 13. I. 1752 р. на села: *Даріївку, Комань, Лісконоги, Мурові, Подичі, Сопичі, Случевськ і місто Чауси* все з усім — на власність і спадковість.

71. Ханенкові Михайлові, ген. хор., Універсал ст. з 31. I. 1752 р. на *10 поселень з 83 дворами посполитих і 27 бездворних хат посполитих* — на власність і спадковість.

72. Ханенкові Миколі Михайловичові, Універсал старшого з 8. V. 1752 р. на маєтності одержані в придане від тещі Насті Полуботкової за жінкою: *хутір Андруші, хут. Боровичі Нові, хут. Боровичі Старі, в місті Городні дім, село Здрягівку, с. Виблі, с. Мохнатівку, хут. Уборковський, с. Загребельне, с. Ільковку, с. Карукувку, хут. Каруковський*, (з села і хутора Каруківських дісталася третя частина) — все на вічність і спадковість.

73. Хлодовичу Матвійові, Універсал ст. з 1751 року на села: *Доброгов і Ріжки* — все з усім на власність і спадковість.

74. Часникові Василеві, полковникові, Універсал ст. з 1751 р. на села: *Юрківці і Полонка* — все з усім на вічність і спадковість.

75. Часникові Гнатові Карповичеві, Універсал

старшого з 1751 р. на село *Ліски*, все з усім на вічність і спадковість.

76. Чуйкевичеві, бунч. тов., Універсал старшого з 31. I. 1752 року на *20 дворів посполитих* в міст. Воронежі, Ніженського полку — на власність і спадковість.

77. Шишкові Іванові, шляхтичеві, Універсал старшого з 31. I. 1752 р. на *20 дворів посполитих* в місті Сосниці — на власність і був прийнятий у козацький реєстр (рагував себе за поляка).

78. Шумові, полковому осаулові, Універсал старшого з 31. I. 1752 р. на *20 дворів посполитих* в Гоголові — на власність.

79. Якубовичеві, генер. осаулові Універсал ст. з 31. I. 1752 р. на села: *Алексинці, Яцина і Скибинці* — на власність і спадковість.

80. Завойкові Павлові, сотник Іркліївський, в 1761 р. самовільно заволодів в селі Піщанах громадською толокою на одну верству в довжину і ширину, при селі Москаленкова „приорав” багато козачої луки, в одній долині купив у козаків і посполитих 3 луки, на яких поставив свій хутір, а потім до цих лук „приорав” багато козацької і посполитської землі. Всі скарги козаків і посполитих до старшого К. Розумовського і потім Генерального Суду залишилися не полагожені і процес потягнувся в безконечну тяганину.

81. Кочанівському, полковникові, Указ м. цар-Єлизавети з 27. III. 1753 р. на хутір *Бодавку*, в гадяцькому полку — на вічність.

XXI. ТРЕТЯ МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ ВІД 10. XI. 1764
ДО 8. XI. 1796 РОКУ
УКАЗ Ц. КАТЕРИНИ II ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ
МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

Указ нашему сенату.

„По всемілостивейшем от нас уволненіи графа Разумовскаго, по прошенію, от гетманскаго чина, повелеваем нашему сенату для надлежащаго в Малой Россіи управления учредить там Малоросійскую Коллегію, в которой присутствовать главным нашему генералу, графу Румянцеву и с ним четырьем великоросійским чинам з генералитетских и штаб-офицерских чинов, да из малоросійских — же старшин четверем — же членам. Великоросійским всемілостивейше определяем мы ныне генерал-маіора Бранта да полковника князя Платона Мещерскаго, на прочія ж две вакансіи избрав сенату немедленно кандидатов к нам представить; а Малоросійских — обозного генерального Кочубея, писаря генерального Туманского, асаула генерального Журавку, да хорунжого Петра Апостола; прибрать и находящагося не у дел подполковника Семенова, а секретарей — одного из великоросійских, а другого з тамошних, так-же и других нижних канцелярских служителей избрать ему графу Румянцеву по своему разсмотренію.

Мы, желая, чтобы между определенными всю коллегію чинами никакого различія не было и каждой место свое по чину старейшинства занимать могл, всемілостивейше жалуем сих малоросійских чинов управленіем у классах с великоросійскими нижеследующими чинами, а именно: обозного генерального Кочубея генерал-маіором, писаря генерального Туманского чином статского советника, асаула генерального Журавку и хорунжого Апостола полковничими.

А какіе у прошлом 1763 году, по имянному нашему указу, учреждены в Малой Россіи суды подкоморские и суды земские, в каждом полку по два, а в нежинском три, в которые и определяются подкоморіе, судьи, подсудьи и писаре, выбором к тому повсегодно, яко вramerние, то повелеваем и сим, пока они в таких по выборам

званіях будутъ, считаться зауряд, а именно: подкоморим — первым по полковникѣ малоросійском, судьям земским с первостатейными бунчуковыми товарищи, подсудкам с бунчуковыми второстатейными, писарям земским против асаулов полковых по старшинству, а возным бытъ первым под сотником малоросійским.

Сему, за неименіем ныне гетмана, определенному от нас главному малоросійскому командиру бытъ в таковой силе, как генерал-губернатору и президенту малоросійской коллегіи, где он по делам суда и расправы имеет голос председателя по генеральному регименту, а в протчих делах, яко-то в содержаніи в народе добраго порядка, общей безопасности и исполненія законов, должен он поступать с властію губернаторского, то есть как особливый поверенный наш в отсутственном месте.

Запорожской Сечи, которая состояла под ведомством гетмана, бытъ ныне ведомой в сем правительстве малоросійском.

В разсужденіи-же излишних пред обыкновенных расходов, которые в сем званіи иметь должно, всемілостивейше жалуем ему графу Румянцеву, сверх настоящаго чину его жалованья, з тамошних доходов по четыре тысяче рублей на год столовых денег, да на генерал-губернаторскій уряд — ведомства кучеровскаго село Кучеровку, с принадлежащими к нему селами и хуторами, да село Середину Буду.

Екатерина. Состоялся 1764 году ноября 10 дня”.

Тодіж Катерина II дала П. А. Румянцеву такі інструкції:

„ . . . весьма вредные, как владельцам, так и самим посполитым людям, с места на место переходы; закоснелая почти во всем народе к земледелію и другим полезным трудам леность, и такая же примсчаемая в нем внутренняя против Великоросійскаго ненависть, представляют вам весь-

ма пространну значительного надлюдденія и старанія вашего матерію”.

Особливу увагу зверталось Румянцеву, щоб він припинив перехід посполитих підданих з одного державця до другого і організував нову ревізію в Україні. І ці завдання і ще більше він виконав.

Того ж 10 XI. 1764 р. м. ц. Катерина II, видала перший указ П. Румянцеву на маєтності в Україні.

8. IV. 1765 р. Румянцев прибув до Глухова, столиці України.

18. V. 1765 р. П. Румянцев подав ц. Катерині II перший свій писаний звіт з України і проєкт як Україну „упорядкувати”, що мав такі 19 пунктів:

1. Тому, що гетьмани й царі роздали міста і села приватнім власникам (державцям), рекоментує ці маєтності повернути під владу держави, а власників винагородити другими землями. (Де і якими — не сказано).

На цей пункт ц. Катерина II: з цим згоджується, але треба зібрати відомості.

2. Багато міст і сіл запустило, бо населення переходить до інших місць.

Катерина II: рекоментує запустілі міста полишити і будувати нові.

3. Ратушні містечка, села, деревні роздані, тому треба їх повернути в попередній стан і накласти на них податки в користь держави і міст.

Катерина II: погоджується, тільки з тим, що ті маєтності, які роздали царі, полишити так як є тепер.

4. Будувати нові доми тільки цеглові, а теперішні дерев'яні замінити теж цегловими (стосуються урядових домів).

Катерина II: погоджується, але з яких засобів? Румянцев: з податків!

Катерина II: погодилася і затвердила цю пропозицію 22. IX. 1765 року.

5. Для городської поліції призначити поліційних бургермайстрів. Платити цих поліційних бургермайстрів має само місто (город).

Катерина II: Погодилася.

6. Щоб майстрам і ремесельникам видавати „привилегії” у виді свідоцтв, за оплату ратуші.

Катерина II: погодилася.

7. Виписати добрих майстрів і розвести „шленських” овець.

Катерина II: погодилася.

8. Побудувати порохові заводи, бо на місці багато є селітри.

Катерина II: з проєктом погодилася, але вирішення справи передати „фельдцейхмєстру”.

9. Організувати пошту.

Катерина II: погодилася.

10. Над артилерією встановити головного командувача.

Катерина II: відкласти це питання на пізніше.

11. Встановити 10 лісоводів, щоб дбали про ліси.

Катерина II: погодилася.

12. Завести поштини (мити, акцізи) на всі товари, що споживаються містом, і обложити 30% доходности на рухомі маєтності.

Катерина II: передала цей пункт в „Коммисію комерції” для розгляду, а в Сенат для відома.

13. Встановити тариф замість мита.

Катерина II: передати в „Коммисію комерції” для розгляду.

14. Встановити платню в урядах і війську замість маєтностями і натуральними пожитками — грошевою платнею, а рангові мастки відібрати в державний фонд.

Катерина II: відклала до з'ясування доходів.

15. Відібрати в державу роздані міста, містечка, села, деревні і землі приватним особам.

Катерина II: відповіді не дала.

16. Всі маєтності духівництва віддати в керування світської державної влади.

Катерина II: передала справу в „Коммисію духовную”.

17. Завести школи в містах, містечках і селах, а в монастирях позакривати, — для дівчат організувати школи в жіночих монастирях. Відкрити військову школу, щоб „вкоренилась бы прямая любовь к военной регулярной службе, а истребились бы все те застарелыя и кривотолкныя мысли сумазброднаго козачества”. Відкрити „вокально-музыкальную школу”.

Катерина II: справи про школи передати в „Духовную коммисію”, справу військової і музыкальної шкіл передати в „Военную коммисію”.

18. Відкрити шпитали, родільні приюти, лікарні — за гроші зібрані за пашпорти, газети, і гербові оплати.

Катерина II: передала ці справи на рішення Сенату.

19. Замінити печатку Запоріжжя, щоб була „с орлом и короною”. Тому, що полковники і сотники зловживають своєю владою, тому треба організувати два генеральні суди: один в Ніжені, другий в Лубнях. Земські суди залишити, тільки додати їм справи „городських” судів. Підкоморним полишити тільки поліційні справи. Полковників і сотників залишити тільки, як військових начальників.

Катерина II: не дала свого рішення.

В днях від 2. VI. до 29. VII. 1765 р. Петро Румянцев об'їхав Лівобічну Україну по такому маршруту: Ярославець — Конотоп — Ромен — Гадяч — Олішніа — Становець — Полтава.

Другу подорож по Україні П. Румянцев відбув в днях 7. X. — 28. XI. 1765 року.

Підчас поїздки по Україні П. Румянцев дістав від населення (козаків, посполитих і міщан) аж 288 скарг на старшину і державців маєтностей. Деякі з цих скарг подаємо під окремим підзаголовком, як ті що подані до рук Петра Румянцева так і пізнішої дати.

БІОГРАФІЧНІ ДАНІ ПРО А. І. і П. А. РУМЯНЦЕВИХ.

1). *Александр Іванович Румянцев*, народився в бідній дворянській родині в 1679 р. в Московії; був денщиком у ц. Петра I і тут вислужив собі кар'єру, аж до генерал-аншефа; був свідком морду ц. Петром I свого єдиного сина Алексія 7. VII. 1718 р.; один з найкращих дипломатів; як генерал бригадир був посланий в Гетьманщину для ліквідації нак. старшого Павла Полуботка, в цій „місії” він пробув в Гетьманщині від 24. XI. 1723 р. до 15. III. 1724 р. На підставі його слідства Павла Полуботка і його ген. старшину засуджено до тюрем і ссилок, де з їх більшість і погинула, а в тім і нак. старший Павло Полуботок. Після цього був посланий до Туреччини з дипломатичними дорученнями.

В 1738-1740 роках А. І. Румянцев ще раз був посланий в Гетьманщину, як правитель і президент Малоросійської Колегії.

Одружений був з Марією Андрійовною Матвійовою. Засватав сам Петро I з А. І. Румянцевим, була вона „стале і кавалерственной дамою” при дворі.

Мав одного сина Петра, про якого сказано нижче. Помер в Москві 4. III. 1749 року.

2). *Петро Александрович Румянцев*, син попереднього, народився 7. I. 1725 р. в селі Стронцях в Молдавії (рівно один місяць перед смертю Петра I). М. А. Румянцева виїхала на зустріч своєму мужові А. І. Р., який мав повертатися з Туреччини через Молдавію, отож чекаючи на зустріч в цім селі й породила тут, а не в петербургських палатах.

Греч у своїх спогадах згадує, що П. Румянцев був сином Петра I.

Під час перебування А. І. Румянцева в Україні молодий Румянцев вчився науки у Тимофія Ми-

хайловича Сенютовича, посполитського походження; далі він вислужився в 1739 р. на ранг Чернігівського полкового судді, дворянства і маєтності. Потім П. Румянцев довгий час студіював за кордоном і своїм „вихованням” спричинював Московському урядові багато турбот.

В 1762 р. П. Румянцев командував петербургським корпусом.

28. VI. 1762 р. в день пучу Катерина II відбрала від Румянцева корпус, недовіряючи йому, щоб не став по стороні царя Петра II. (чоловіка Катерини II.).

1763 р. Петро Румянцев командував дивізією в Прибалтиці.

ПЕТРО РУМЯНЦЕВ В РОЛІ РЕФОРМАТОРА І ЛІКВІДАТОРА УКРАЇНИ.

10. XI. 1764 р. ц. Катерина II призначила Петра Румянцева генерал-губернатором „Малоросії” і Запорізької Січі та президентом „Малоросійської Коллегії”. В цих ролях П. Румянцев був аж до 1782 року.

7. IV. 1765 р. П. Румянцев з Петербургу прибув в Україну, до м. Глухова в ролі „Головного Малоросійського командира”.

21. IV. 1755 р. грамотою ц. Катерини II, nobilitувалася українська старшина в дворянство, а підданих прикріплюєся цим старшинам — дворянам, магнатам і іншим державцям.

18. V. 1765 р. П. Румянцев подав ц. Катерині II перший рапорт і проєкт своїх 19 пунктів, про заведення адміністрації і господарських заходів.

25. VII. 1765 р. Румянцев видав зарядження, щоб нікого в козаки не писати. Після цієї дати всі ті, що не подали своїх прохань до козацького реєстру, полишилися в стані посполитих, а деяких записано міщанами. Підчас перепису в 1765 році в 10 полках Лівобережної України нараховано 176.286 козаків виборних, і 198.296 козаків підпомошників. Всього 374.582 козаків і 71.604 козацьких хат.

30. VII. 1765 р. П. Румянцев повернувся до Глухова з двомісячної інспекції по Україні, а у вересні подав звіт з тої інспекції до Петербургу, і новий проєкт для встановлення платників податків натурою і грошима. Плачення податків мало переводитися квартално: в січні, квітні, липні і жовтні. Для збору податків поділив Україну на 20 комісарств, Рублевий податок має бути плачений з кожної хати, з усіх мешканців, включно із підсусідками, не платили тільки виборні козаки.

14. XII. 1765 р. ц. Катерина II своїм указом оповістила населенню України через М. К., що буде „Комісія для уложення нових реформ” і закликала населення до вибору своїх представників до „Комісії” . . .”.

Вибори призначено на 15. III. 1767 року. Але більшість населення вибори до „Комісії” і саму „Комісію” збойкотувало.

26 лютого 1767 р. розписано циркулярні листи в справі „Комісії” Як рекція на ці вибори всі державці маєтностей звернулися до ц. Катерини II за підтвердженням їхніх маєтностей, що набули до цього часу, згідно статтів Б. Хмельницького, і заведення нових книг на всі привілеї надані старшини й шляхті. Старшини просили підтвердження на всі маєтності, які вони тепер мають: спадкові, даровані, куплені і рангові.

Міщане скаржилися ц. Катерині II на шляхту й монастирі, що загарбали в них багато посілостей, як земель так і ґрунтів.

Магдебурське право в цім 1767 р. мали тільки такі міста: Київ Ніжин, Переяслав, Погар, Почеп, Полтава, Стародуб і Чернігів; вони мали магістрати, бурмістри, війтів, райців і лавних.

В 1767 р. П. Румянцев відмінив виборність суддів і призначив до першою Генерального Суду таких старшин: Безбородька Олександра, Дергуна Сергія, Симоновського Петра і Фридриковича Грицька. Вони вже діставали платню грішми (рублями) і не діставали нарухомих маєтностей. Козакам заборонено вибирати остенну старшину, яка відтепер призначалася полковниками.

Дорадниками П. Румянцев вибрав собі Безбородька, Завадовського, Чепу і Ясновського, си-на попа з м. Кролевця.

Такі радикальні зарядження Петра Румянцева у частини старшини викликала опозицію до Румянцева і його порядків, особливо цим була незадоволена ніженська старшина і шляхта, яка жадала відновлення порядків керовані старшим Українського і Запорізького козацького війська („гетьманату”). Чернігівська старшина і шляхта жадали від Румянцева і виявили намір до ліквідації козацьких порядків і заведення таких самих порядків, як у Московії.

Ніженську опозицію вважалося за зрадників Російської імперії, тому для них Румянцев визначив спеціальні суди: для військових — військові, для цивільних — цивільні суди.

Ніженський військовий суд засудив 33 старшин на кару смерти, а цивільний суд засудив 16 шляхтичів до вічного заслання в Сибір. Сенат в Петербурзі відмінив ці кари, замінив смертників до 8 місячного в'язнення, а засланців до 8 тижнів в'язнення. В 1770 р. ц. Катерина II всіх їх помилювала і привернула їм ранги та маєтності.

1769 р. Румянцева призначено начальником діючої армії проти Туреччини. За успішне закінчення війни його нагороджено титулом генерал-фельдмаршалом, різними дорогими дарунками, 5.000 кріпаками, 100.000 рублями і додано прізвище „Задунайскій”.

ШКІЛЬНО-ОСВІТНЯ СПРАВА В УКРАЇНІ ЗА РУМЯНЦЕВА.

1767 р. в Переяславській лицей вчилося 115 студентів, в тому: попівських 67, старшинських 20, шляхтичів 8, козацьких 9, посполитських 11.

1776 р. згідно царського указу реорганізовано в Україні шкільництво, а то так, що полкові і сотенні народні школи були зліквідовані і заведені церковно-приходські, де навчали дяки. Така реформа мала шкідливий вплив на грамотність населення в Україні, особливо козацького і посполитського, а також на кількість студентів в колегіях.

Московська держава потребувала для дворян і власників великих маєтностей робітників-кріпаків і попів та дяків, які таку тяглу силу підготовляли з козацьких і посполитських мас. Ця реформа мала те значіння, що козацькі й посполитські діти після закінчення церковно-приходських шкіл виходили півграмотними і не могли вчитися в колегіях чи лицях, а попівські, дяківські, старшинські та дворянські й шляхтицькі після приватної підготовки могли вчитися в колегіях і лицях.

Наступна табличка показує нам числовими даними вплив такої реформи на склад учнів в Чернігівській колегії, яка була заснована в 1700 році.

З якої соціальної групи походять учні:	1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743-4	1790
Духовного звання	87	74	60	67	90	85	85	89	105	386
Бунчуков. і значков.	51	42	34	39	55	49	44	36	50	—

Козаків	25	20	22	24	12	26	15	26	37	40
Міщан і купців	30	31	35	37	32	40	23	28	19	—
Посполитих	69	43	72	11	12	14	15	12	27	—
Емігрантів з Галичин		—	—	24	22	40	29	22	29	—
Разом:	262	210	223	202	223	254	211	213	267	426

Дворянство теж тоді зазнало реформи і поділялося на такі групи: 1. справжні або пожаловані, 2. військові, що придбали за час війни, 3. урядові, придбані за час служби в урядах, державні бюрократи, 4. закордонні, 5. титуловані, 6. старинні, благородні. Всім дворянам тоді видано відповідні царські грамоти.

Від 1765 р. до 1769 р. по проєкту П. Румянцева в Україні переводилася генеральна опись. Опись переводили 10 полковників москалів за допомогою української старшини, яку визначила Малоросійська Колегія.

1775 р. вийшов указ ц. Катерини II, про організацію з вільно-найманих козаків 3-х компанійських полків.

1775 р. вийшов указ ц. Катерини II про поділ України на губернії, але він був переведений в життя аж у 1782 р. До цього року Петро Румянцев правив в Україні, як „Правитель“; від 1782 р. П. Румянцев правив, як „Намістник“.

1777 р. П. Румянцев організував Другу Українську Армію з козаків таких губерній: Азовської, Воронізьської, Могилевської і Слобідської.

26. X. 1781 р. П. Румянцев видав зарядження про реорганізацію козацьких полків в регулярні полки, як в Московії.

Полки склалися з 6 ескадронів по 138 людей в ескадроні. Службу заведено 6 років, утримувалися ці полки з податків населення України по 1.20 рублів в рік з одної козацької особи. Полки розміщено по селах.

19. I. 1782 р. першим губернатором призначено Милорадовича Андрія Степановича, на цій службі він пробув до 1797 р. Ця губернія повстала з Чернігівського намістництва.

В 1782 р. відмінено утримування війська натуральними „порціями“ і заведено грошову оплату.

28. VIII. 1783 р. вийшов указ ц. Катерини II про переформування всіх козацьких полків в загально імперські полки і зрівняно українську старшину в правах і платні з імперськими офіцерами.

1785 р. в Чернігівському полку переведено опись населення і нараховано 176.945 душ козацького населення.

Реформи П. Румянцева довели до того, що

в 1786 р. в Лівобережній Україні зникла одна суспільна група населення — посполиті селяне, її обернено в безправну нову суспільну групу — піддані або кріпаки. Як провадилося знищення посполитих і обернення їх в кріпаки показує наступна таблиця:

Роки:	Кількість посполітських дворів:
1730	27.559
1743	11.774
1757	6.608
1752	2.859
1754	1.110
1786	жодного.

Всі посполиті обернені в піддані-кріпаки.

В 1787 р. в Україну приїжджала ц. Катерина II і побувала в селі Вишенках, її тут зустрів намістник Петро Румянцев.

В 1787 р. переведено перепис козацького населення і нараховано: в Київському полку 147.546 душ козаків, Новгород-Сіверському 106.809 душ козаків і Чернігівському 174.089 козаків. В самім Чернігівським полку за два роки зменшилося козаків на 2.856.

27. I. 1789 р. вийшов указ ц. Катерини II, щоб всіх емігрантів, що прибули в Україну з Кавказу і Запоріжжя (цебто тих козаків, що прийшли з Запоріжжя по розгоні Січи в 1775 р.) зачислити в „Казенні крестьяне“ — цебто в кріпаки, і заборонялося їм вільний перехід з одного місця на друге чи зміну свого державця. Так вони полишилися кріпаками на все життя.

В 1791 р. П. Румянцев був в „опалі“ ц. Катерини, але реабілітований і затримався на своїх становищах і маєностях.

1794 р. П. Румянцев прийняв командування військами прости Польщі, мав великі військові успіхи і за це дістав нові титули та нагороди, як грошеві так і в маєностях на Україні. Жив в Україні, в селі Ташанах, Переяславського полку, перед його домом побудовано пам'ятник з написом: „Победам Румянцева — Задунайского“,

на власність П. Румянцев дістав 7.000 кріпаків, а всього в Україні мав 12.000 кріпаків з українського населення.

П. Румянцев був жонатий з княжною Катериною Михайлівною Голіциною, мали вони трьох синів: Миколу, Михайла і Сергія.

1796 р. 8 листопада Петро А. Румянцев помер. Похоронено його в Києво-Печерській лаврі. Своім правлінням П. Румянцев наніс Україні повну руїну, знищивши останки автономних прав України.

Із смертю Петра Румянцева завмерла й третя Малоросійська Колегія. Від тепер Україною правлено з Петербургу самою ц. Катериною II, Державним Тайним Советом і Державним Сенатом.

ЗРУИНОВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧИ В 1775 РОЦІ І ЗАГАРБАННЯ ЇЇ ЗЕМЛІ.

В 1775 р. частина москальського війська, що поверталася з турецького фронту під командою генерала *Текеліо Петра* (родом серб, 1720-1803) розгромила Запорізьку Січ, а її останнього ота-

мана *Кальнишевського Петра* (1690-1803) запропорено на вічне в'язнення в Соловецький монастир на Білому морі, де він пробув 25 років в'язний у каменному мішку, в 1801 р. його звільнено з заслання, але він на Україну не повернувся і в 1803 р. помер в тім же монастирі, на непривітній чужій землі, як жертва окупації ворожої чужої Москальської сили в Україні.

Саме Запоріжжя і приналежну до неї землю переіменовано в Новоросію, а в 1784 р. в Катеринославське намістництво, а в 1802 р. в Катеринославську губернію.

Саму Січ переіменовано в село Покровське і подаровано генеральному прокураторові Вяземському Александрові, ще й додано 100.000 десятин землі і 3.000 кріпаків.

Нащадки Вяземського всю землю і кріпаків продали жидові Штигліцеві, найбагатшому тоді жидові в Україні.

Запорізьку козацьку військову землю поділено так:

Прізвище, ім'я, чин:	Десятин землі:	
	придатної:	не придатної:
1. Александров, поручник	3.000	17
2. Балабин, бригадир	6.000	200
3. Балицький, старшина	1.500	150
4. Бахматов, регістратор	1.500	50
5. Билимов, прапорщик	1.500	52
6. Бунин, обер-пров. майст.	6.000	120
7. Бурман, архивар	1.500	50
8. Виродов, майор	4.500	160
9. ВиОсочин, полк. старшина	3.000	300
10. Вишневецький, ротмістр	3.000	300
11. Вяземський, ген. прокурор	100.000	—
12. Галич, прапорщик	1.5000	—
13. Гараджа, бувш. запороз. полк.	3.005	38
14. Герасиванов, майор	6.400	182
15. Герасиванов, секунд майор	1.500	1.585
16. Герасиванов, майор	3.000	270
17. Герисиванов, майор	360	90
18. Гиржев, майор	4.500	210
19. Головатий, поручник	3.000	593
20. Гордієнко, полк старшина	3.000	46
21. Джарай, польський полковник	6.000	136
22. Завров, прем. майор	4.500	350
23. Караванець, старшина	1.500	32
24. Карпов, майор	1.500	150
25. Кесарев, вельдмайстер	3.000	80
26. Кобезчин, полк. старшина	4.500	136

27. Колпак, підполковник	4.500	450
28. Кереневський, старшина	1.500	125
29. Коростовець, пенсіон. сотник	1.500	26
30. Коростовець, перекладач	1.500	40
31. Коростовець, сотник	1.500	29
32. Косинський, підпоручник	6.000	406
33. Кох, провіант комісар	1.500	21
34. Куроєдов, бригадир	1.500	—
35. Лавров, майор	9.000	700
36. Лалаш, підполк.	3.000	600
37. Легкоступа, поручник	3.000	840
38. Лісовицький, майор	3.000	98
39. Лісовицький, вахмістр	6.000	—
40. Лосев, поручник	3.000	43
41. Лосев, прапорщик	3.00	31
42. Мартинов, полковн.	3.000	920
43. Мерлин, майор	3.000	330
44. Мерлин, майор	3.000	300
45. Мишин, поручник	1.500	13
46. Мурав'єв, осадчий	1.500	13
47. Муселов, князь, прапорщик	3.000	260
48. Надорожинський, майор	3.000	200
49. Надорожинський, секунд майор	3.000	120
50. Наковальнин, секунд майор	2.500	1.275
51. Наковальнин, секунд майор	6.000	620
52. Непийбрага, самарський мешканець	3.000	218
53. Неплюєв, пенсіон, сек. майор	12.000	40
54. Неплюєв Сергій, прем. майор	3.000	70
55. Озеров, поручник	3.000	300
56. Павлов, поручник	1.500	30
57. Пекезшу, прапорщик	1.500	150
58. Пишменний, поручник	6.000	600
59. Писемський, сек. майор	4.500	520
60. Попов Алексій, поручник	3.000	45
61. Попов, полк. старшина	1.500	541
62. Поталенко, старшина	1.500	480
63. Потемкін, ген. майор, кавалер	12.000	2.680
64. Прозоровський, князь, ген. поруч.	13.300	6.762
65. Прозоровський, той самий	100.000	—
66. Прозоровський, той самий	3.000	1.210
67. Пустинно-Миколаївський монастир	1.620	240
68. Ракицький, прокурор	3.000	300
69. Рудь, старшина	3.000	300
70. Рудь, полк. старшина	9.000	300
71. Рябий, капітан	9.000	87
72. Сабуров, прокурор	6.000	600
73. Семичев, статск. совітник	5.500	750
74. Синельник, провіант. майст.	3.000	1.700
75. Синельник, підполк.	3.000	1.644
76. Спиридонов, ген. поручн.	12.000	400
77. Ставровський, регістратор	1.500	60
78. Суханов, майор	4.500	312
79. Тимофійв, прапорщик	3.000	150

80. Титов, колежський ассесор	3.000	30
081. Турчанов, адютант	3.000	540
82. Фалій, катерин. купець	12.000	400
83. Федорів, дивізійн. квартирм.	6.000	500
84. Хижняковський, полковник	1.500	400
85. Чернявський, капітан	3.000	189
86. Черняков, поручник	9.150	6.570
87. Черняков, капітан	3.000	300
88. Черняков, майор	3.000	70
89. Чертков, Ген. поруч.	3.000	800
90. Шалагин, надзвич. совітник	4.500	350
91. Шац, прапорщик	1.500	120
92. Щекін, полковник	1.500	90
93. Юсупов, ген. майор	12.000	600
Разом:	557.317	44.985
Всього роздано землі десятин:		602.302

ЗАПОРІЗЬКУ СІЧ зруйновано дня 4 червня 1775 р. по наказу ц. Катерини II за порадою генерала Александра Андрійовича Безбородька, тоді командувач українським військом у війні проти Туреччини, потім став особистим секретарем ц. Катерини II і нарешті канцлером Російської імперії. Александер А. Безбородько родом українець з Чернигівщини.

В 1780 РОЦІ МАЄТНОСТІ І ПІДДАНИХ-КРІПАКІВ МАЛИ.

1. Горленко Петро: села — Буду, Дідовці, Заїзд, Калинівці, Красляни, Обишовці, Подище, греблю в Перевозах, село Толкачівку і в місті Прилуках 14 кріпаків. Разом 495 кріпаків.

2. Нащадки Стояновича: село Линовиць з 86 дворами і 115 хатами кріпаків.

3. Закревський Олексій, прапорщик: село Лемешівку і деревню Гензеровську і в них 189 хат кріпаків.

4. Брати Мусій і Роман Березинські: село Сорочинці Далекі з 43 хатами кріпаків.

5. Болубашка Іван з сином Демяном: села — Горбки, Гриньки, Крички, Лебехівку, Сидори, Стовбасі. В цих селах мали 249 хат кріпаків.

6. Дороган Василь, сотник: села — Опанасівку, Рудню, Святе і Семиполки.

7. Дараган Грицько: села — Даневку, Мостище, Рудковку і Сухинку.

8. Дараган Іван: містечко Борисполь і села — Глибоке і Перегуди.

9. Дараганова, вдова по Дараганові Юхимові: селі Великі Піски.

10. Троцькі Іван і Тиміш: село Голубівку.
11. Галаганова, вдова по Галаганові Іванові: село Ювківці.
12. Стоянов Михайло, ген. майор: с. Мамаївку.
13. Толстий, москаль: село Нову Греблю з 19 хатами кріпаків.
14. Апостолова, вдова по полк. Апостолові Петрові: село Полонку.
15. Теплов, тайний совітник: село Смош.
16. Будлянський: села — Ольшанку і Сезьки.
17. Густинський монаст.: с. — Левки і Полова.
18. Політика Андрій: у своїх селах мав 3.000 душ кріпаків.
19. Політика Грицько Андрійович: мав у своїх селах 2.685 кріпаків.
20. Пламенаца Радивон Степанович: села: Вишлавовці, Вишняки, Лучки, Розбишівку Гадяцьку, Розбишівку Глинську, Сватки, хут. Оксанівщину і м. Гадяч. В них 2.611 душ кріпаків.

В 1782 РОЦІ МАЄТНОСТІ І ПІДДАНИХ-КРІПАКІВ МАЛИ:

1. Апостол Михайло: села Ключникову і Попівку і міст. Хомутець і в них 8.051 душ кріпаків.
2. Базилевський Іван: села — Вергуни, Зубані, Радіоновку і маєтності в Слобожанщині. Разом 2.323 душ кріпаків.
3. Базилевський Федір: села Остап'ї і Пустовійтів. Разом 1.430 душ кріпаків.
4. Бороздна Петро Іванович: мав разом 1.838 душ кріпаків в таких поселеннях: гуті Близьні, с. Бутовському, с. Василевці, рудні Голубівці, с. Душкіні, рудні Єльні, с. Івановці, с. Ковалі,

с. Куршановичі, с. Медведівці, с. Петровій, гуті Петровій, с. Плауновці, с. Смоличах, с. Смотровій буді, с. Стодолі, с. Туросині, с. Ясиновці.

5. Жінка Бороздни Петра Івановича мала разом 1.039 душ кріпаків в таких поселеннях: хут. Біловодському, д. Водянка, с. Гудові, с. Княжому Млині, хут. Кожушкові, с. Колодцях, д. Коробинчах, с. Кривці, с. Кулош, сл. Новій Рудні, с. Росухі, хут. Селищі, д. Черноводиці, хут. Черноводським, с. Шкрябині.

6. Лашкевич Степан Іванович мав такі маєтності: с. Брахлов, в с. Бровничах землі, в хут. Брусіву двір і млин, сл. Галаганівку, в хут. Грем'ячці землю, в с. Желізняий Міст землю, хутір Ірпа, в с. Курковичах землі, в с. Любечанах землі, сл. Норицю, в с. Обтянях землю, в селі Повхові землю, в м. Стародубові кілька домів і дворів, в с. Теленовичах землю, в с. Ущербі дом, шинок, горільчаний завод і в с. Шамовці землю.

7. Стороженко Михайло Михайлович, генер. суддя мав 210 душ кріпаків і такі маєтності: в д. Внучка 3 млини з 3 каменями і 1 валюшкою, в с. Довжик 4 млини з 6 каменями, в хут. Ікловому 1 хату, млин з 2 каменями, в хут. Криничному горільчаний завод на 12 подвійних котлів, в с. Наданичах ґрунти, с. Нову Рудню, хутір Старий млинок з 2 млинами, д. Табійовку.

8. Густинський монастир (затверджений царською грамотою 2. II. 1694 р.) мав такі маєтності і кріпаків: с. Боршну з 9 дворів кріпаків, с. Дейманівці — 56, с. Левки — 26, с. Маціївку — 102, с. Полова — 65. Разом 258 дворів з 3.018 кріпаками, крім цього хут. Переводський, хутір На Плютинцях, 10 дворів у Києві, млин в Новій Греблі. Пахотної землі 1.535 ланів на 2.321 днів (день) — $\frac{3}{4}$ дес.), сінокосів на 407 косарів, лісів на 188 днів.

В 1783 РОЦІ МАЄТНОСТІ І ПІДДАНИХ — КРІПАКІВ МАЛИ:

1. Кочубей Василь Василевич, глухівський маршалок — мав 5.180 кріпаків в повітах глухівському, конотопському і сосницькому.

2. Кочубей Михайло Семенович, підполковник, — мав 5.129 душ кріпаків в с. Дубові Гряди — 631, с. Жуках — 1.174, с. Іскровці — 215, с. Личковій — 1.028, с. Писарівці — 407, с. Сомовці — 382, с. Стасівці — 979, с. Трибах — 151, селі Федорівку — 162.

3. Кулябка Степан Петрович, — мав 705 душ

кріпаків в с. Мала Слобода, с. Полжовнича Слобода і с. Щербях.

4. Кулябка Іван Степанович, колежський ассесор, мав с. Підлишне і хутір Скибинці. Кріпаків невідомо.

5. Лашкевич Степан Іванович, предсідник верх. земельного суда — мав такі маєтності: в с. Брахлові млин, сад, „трепальний двор”, дім, двори, горільчаний завод і землю; в с. Бровничах землю, в хут. Брусі двір і млини, в хут. Грем'ячці землю, в с. Желізному Мості землю, в с. Курковичах землю, в с. Любечанах землю, сл. Норицю, в с. Обтянях землю, в с. Повхові землю, в м. Стародубі декілька дворів, млинів, хутір Ірпа з млином і землею, в с. Темновичах землю, в с. Ущербі дом, шинок і горільчаний завод, в селі Шамовці землю.

6. Лашкевич Іван Степанович — мав 2.500 душ кріпаків, які дістав у придане від тестя Милорадовича і с. Брахлов у спадщину від батька.

7. Левенець Петро Федорович, секунд майор і Степан Федорович, секунд майор, рідні брати — своїх маєтків не ділили і спільно мали 1.206 душ кріпаків.

8. Миклашевський Антон Степанович мав село Вороголь і д. Колошинівку.

9. Миклашевський Іван Андрійович — с. Білий Колодязь, село Привалівку, с. Яблонку і в них 948 душ кріпаків.

10. Миклашевський Іван Степанович — село Зазірки.

11. Миклашевський Петро Степанович — село Волокити.

12. Миклашевський Степан Степанович — село Кочерги, хутір Кубарів і сл. Дорошівку.

13. Полетика Василь Григорович (1765-1845) одержав у спадщину по батькові Григорію Андрійовичу 520 кріпаків в таких маєтностях — село Аксютинцях, с. Коровинцях, с. Манухівці, село Миколаївці (Путивельського повіту), хут. Переточанському, м. Погарі, сл. Прилипові, сл. Ракова Січ, с. Чеховці, с. Юдинові. Жив в с. Коровинцях в 20 верстах від м. Ромен на схід.

14. Свічка Петро Алексійович мав разом 4.230 кріпаків в таких селах. Городищі, Каївці, Карпіївці, Короваї, Петрівці, Селеках і ріжних хут.

15. Ханенко Василь Миколайович мав села: Даріївку, Комань, Курганівку, Лісконого, Лотаки, Лукиню, Мураві, Николаїв, Подище, Рубанку, Рудавку, Случевськ, Сотичі, Чауси і Юхнівку. Помер парубком і всі маєтності дісталися братові Іванові Миколаєвичу.

Ханенко Іван Миколаєвич мав 1.322 кріпаків в селах: Василів, Городище, Губарів, Дашковичі, Курів, Перегони.

В 1786 РОЦІ МАЄТНОСТІ І ПІДДАНИХ-КРІПАКІВ МАЛИ:

1. Базилевич Андрій Федорович, колежський ассесор — мав з 4 братами 10.634 кріпаків.

2. Базилевич Іван Федорович, мав с. Вергунні з 539 д. кріпаків, с. Зубані — 150, с. Остап'ї — 658, с. Родіоновку — 352. Разом 1.699 душ кріп.

3. Базилевич Федір Федорович, толтвинський маршалок — мав с. Крижки з 827 душ кріпаків, с. Остап'ї — 804 душ кріпаків, с. Пустовойтова — 626. Разом 2. 257 душ кріпаків.

Під час повстання селян в селі Турбаї дня 8, VI. 1789 р. були забиті повставшими кріпаками Степан Федорович і Марія Федорівна Базилевичі. Рід Базилевських походить з козаків. Дивись прилога.

4. Берло Іван Іванович — мав в с. Рогозів 53 кріпаків.

5. Берло Пантелемон Іванович — мав 108 кріпаків в селах Комарівці і Панфілах.

6. Горленко Іван Андрійович, маршалок прилуцький — жив у міст. Іваниці і мав 2.401 кріпаків.

7. Горленко Петро Андрійович, надзв. суддя — жив у с. Ярошівці, яке було його власністю.

8. Горленко Семен Андрійович, капітан, жив на хуторі Романовщина і мав в селі Ярошівці 601 і в селі Ковалі 268 душ кріпаків.

9. Горленко Семен Петрович, жив у селі Заїзді.

10. Завадовський П. В., граф, фаворит петербургський, мав такі поселення і кріпаків:

А. Білицький повіт — сл. Бистру, д. Веселівку, с. Данилівку, д. Завидовку, д. Замостя, д. Іванівку, д. Кожановку, д. Конторовку, д. Круговець, д. Лукяновку, с. Новоселецю, с. Озаричі, д. Пахані, д. Плутівку, с. Пєпову, сл. Рудню Барановську, с. Сіровку, сл. Цату, д. Юрковичі. Разом 8.419 душ кріпаків.

Б. Городницький повіт — д. Жевець, д. Ключі. Разом 573 кріпаків.

В. Золотоношський повіт — с. Білоусівку, сл. Велико-Хуторянська, с. Великий Хутір, с. Дравів, с. Душиновку, хут. Зінченків, хут. Мекедовський, с. Митлашівку, хут. Чумгацький, с. Шабельники. Разом 6.158 душ кріпаків.

Г. Лубенський повіт — сл. Ступавку. Разом 393 кріпаків.

Г. Мглинський повіт — село Дохновичі. Разом 89 кріпаків.

Д. Могилівський повіт — д. Біль, д. Домани, д. Дубровка, д. Завслоги, д. Кручі, д. Ладижин, д. Локута, с. Нечипоровичі, д. Нивні Пруди, д. Озер'ї, с. Плющі, д. Підгайці, д. Потаповка, д. Черепи. Разом 3.353 кріпаків.

Е. Новозибківський повіт — д. Раковка. Разом 164 кріпаків.

Є. Пирятинський повіт — хут. Адова Левада, с. Алексіївка, д. Кантакузовка, хут. Кирилівка, хут. Ксховщина, д. Наталівка, м. Пирятин, д. Смотрики, д. Сурмачівка, с. Тепловка. Разом 3.186 душ кріпаків.

Ж. Прилуцький повіт — хут. Княжі Липи, хут. Малиновський, хутір Острів, хут. Палаговський, с. Толкачівка, хут. Уминовський. Разом 1.473 кріп.

З. Суражський повіт — с. Великоудобне, хутір Великоудобницький, д. Веприк, хут. Винокурений, с. Геродня, с. Івасівка, д. Каменек, хутір Кисловський, с. Красновичі, хутір Красний, сл. Кузнець, с. Ляличі, д. Малоудобна, с. Мановка, с. Петровка, хут. Петровський, д. Пирятин, д. Попівка, хутір Річиця, д. Рудня Халівська, дер. Смяч (Александрівка), с. Теремощка, с. Ущерта, д. Халіївка, хут. Ягодний. Разом 10.091 кріп.

И. Чаусівський повіт — д. Акулинці, д. Василевичі, д. Іванівка, д. Кадин, д. Пласковичі, дер. Плюпа, д. Пудовня, д. Рики, д. Романовичі, дер. Супотичі, с. Сухарі, д. Танковщина, д. Ходнев, д. Хорошка, д. Яготин. Разом 2.945 кріпаків.

І. Херсонська губернія — маєток Петровський з 12.000 десятинами і 299 кріпаками.

Всього в 106 поселеннях Завадовський мав 37.143 кріпаків.

11. Іваненко Андрій Григорович, ген. майор — мав 3.180 кріпаків в таких маєтностях: містечко Барішові, д. Довга гребля, с. Казилівка, с. Ковалівка, с. Козлівка, с. Остролучка, в Харківській губернії, в Ярославській губернії.

12. Іваненко Александер Григорович маршалок переяславський — мав у с. Єрковці 700 кріпаків.

13. Іваненко Петро Григорович, маршалок сосницький, — мав разом 1.100 кріпаків в с. Богодухівці — 300 кріпаків, с. Гутниці — 200, селі Деркачах — 260, сл. Полуботковій — 60, селі Дячові — 280 кріпаків.

14. Іваненко Семен Григорович, прем. майор, — мав в селі 250 кріпаків і в Московській губернії 1.640 кріпаків. Разом 1.890 кріпаків.

15. Іваненко Федір Григорович, сек майор, золотоношський маршалок, — мав 1.060 кріпаків в селах: Канівці — 200, Лонгиновці — 200, Ша-

бельнику — 200 Ковалівці — 400, д. Чарській — 60 кріпаків.

16. Іваненко Григорій Михайлович, поручник — мав 482 кріпаків в селі Остролучі.

17. Іваненко Іван Михайлович, київський маршалок, — мав 1.030 кріпаків в д. Максаковці — 40, д. Михенполі — 160, с. Озерянах — 630, селі Хрущовці — 200 кріпаків.

18. Іваненко Мусій Михайлович, маршалок остерський — мав разом 2.166 кріпаків в таких поселеннях: с. Лесяках — 86, с. Озерянах — 630, с. Остролучі — 350, в остерському і козелецькому повітах 1.100 кріпаків.

19. Оболенський Д. В. мав разом 3.962 кріпаків, в таких селах: Демянівка — 450, Липняни — 645, Новоселеця — 453, Погребянки — 502, Оболонь — 1.395 і Степановка — 517.

Були кріпаки ще й в інших поселеннях; всіх кріпаків мав 7.330 душ.

20. Полетика Григорій Андрійович мав всього 2.685 кріпаків.

21. Свічка Петро Алексійович разом мав 4.230 душ кріпаків: с. Городинці — 1.065, с. Короваї — 513, с. Карпівці — 801, с. Каївці — 448, с. Петровці — 671, с. Селека — 430 і в ріжних хуторах 302 душ кріпаків.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ В 1764-1793 РОКАХ.

1. Румянцеву Петрові, генерал-губернаторові України і президентові Малоросійської Колегії, Указ москальської цариці Катерини II з 10 листопада 1764 року на села *Кучерівку і Середину Буду*, з хуторами, землями, луками, полями, лісами й посполитими на власність і спадковість.

2. Румянцеву Петрові, Указ м. ц. Катерини II, з 1767 року на село *Вишенки* — на власність і спадковість.

3. Румянцеву Петрові Указ м. ц. Катерини II з 11. XI. 1770 р. на маєтності: в ніженському полку — села *Володькова Дівця, Кошелівку Велику, Кучерівку і хутір Ломленський*; в стародубському полку — села *Дейковичі, Замішів, Кузнецька, Лиса, Рогова, Синій Колодязь, Чертовичі, Чолхов, Щербинич Новий, Щербинич Старий*; в чернігівському полку — село *Карловку, хут. Домки і с. Циблі* — на власність і спадковість.

4. Румянцеву Петрові, Указ м. ц. Катерини II з 1775 р. на маєтності: в ніженському полку — села *Максимівку, Литвиновичі, Райгород, Рожновка, Сохачі, Царевка*; в стародубському пол-

ку — *Топальську волость* з усіма селами, хуторами і посполитими; в прилуцькому полку — село *Парафіївку*; в чернігівському полку — село *Бужанка, село Розлета*; в переяславському полку — села *Вергуни, Капустинці, Чобітки і Лисенки* — всі маєтності на власність і спадковість з усіма посполитими.

Село *Добротову* Румянцев забрав самовільно, без Указу або Універсалу на власність.

5. Маєтності графа Румянцева Петра, генерал-губернатора України, подаровані Указами м. ц. Катерини II, в Лівобічній Україні, до кінця 1790 року:

А. Кролевецький повіт — село *Вишенки*.

Б. Ніженський повіт — села *Володківська Дівця, Кошелівка Велика, Кучерівка, Литвиновичі, хут. Ломлинський, Максимівка, Райгородок, Рожневка, Сохачі і Царевка*.

В. Переяславському повіті — села *Вергуни, Капустинці, Добротова, Чобітки і Яненки*.

Г. Прилуцькому повіті — село *Парафіївка*.

Г. Стародубському повіті — с. *Денисовичі, село Замшів, д. Кузнецька, д. Лиса, д. Рогова, с. Синій Колодязь, д. Чертовичі, д. Чербиничі Старі і волость Топальську* — все з усім.

Д. Чернігівському повіті — сл. *Бирловка, село Бужанки, д. Городище, хутір Демківський, село Розлета і село Циблі*.

Е. Міста — *Батурин і Почеп* — все з усім.

Є. Волості — *Бакланівська, Биковська і Шептаківська*, все з усім.

Ж. Замок *Гадяцький і село Середина Буда*.

В усіх цих маєтностях мав 30.000 кріпаків.

6. Безбородько Александер Андрійович, канцлер Російської імперії, Указом м. ц. Катерини II з 1. I. 1779 р. був іменованій бригадиром і надано такі маєтності: села *Будницьке і Веречанське* з 1.202 підданими (кріпаками) в Полоцькій губернії — на вічність і спадковість.

7. Безбородькові А. А. Указ м. ц. Катерини II з 28. I. 1782 р. на 10.000 рублів нагороди.

8. Безбородька А. А. Указом м. ц. Катерини II з 22. IX. 1782 нагороджено орденом кн. *Володимира Великого з зіздою і лентою*.

9. Безбородькові А. А. Указ м. ц. Катерини II з 22. VIII. 1783 р. на маєтності: село *Сисанівку* в лубенському полку і село *Голубовку* в чернігівському полку — на вічність і на спадковість.

10. Безбородькові А. А. Указ державного Сенату в Петербурзі з 22. VIII. 1783 р. оголошено похвалу за його дотеперішню службу і зокрема за службу в „секретній експедиції і за дозор

в поштовім департаменті та за оподаткування українського населення в Лівобічній Україні й інших високих службах государства". Він (Безбородько) „смирив" Татар і приєднав до Російської імперії Крим і Тамань на Кубані. З Криму виселив Татар в Приуральські території.

11. Безбородькові А. А. Указ м. ц. Катерини II з 2 лютого 1784 р. на села: *Черевки, Аврамовку і Неувирів* — на вічність і спадковість.

12. Безбородькові А. А. Указ м. ц. Катерини II з 12. X. 1784 р. на титул *графа і графський герб „Лаборе ет село”*.

13. Безбородькові А. А. Указ з 28. VI. 1786 року на маєтності у вічне і спадкове володіння: *міст. Чернухи з селами, хуторами, всіми посполитими, частиною річки Мостки і лісом на обох берегах, села Силешівку, Кивинці, Кулишівку, Осколків, Хотуниці, Чернихів і Ольхи*.

14. Безбородькові А. А. Указ м. ц. Катерини II з 1792 р. на *10.000 рублів з поштового відомства і похвальну грамоту*.

15. Завадському Петрові Указ м. ц. Катерини II з 11. XII. 1775 р. на *хутір Драбів, Дуніовку, села Леляки, Неродовку, Ольки і міст. Піщани з селами й хуторами з посполитими, бобилями, млинами* на вічність і спадковість.

16. Завадському Петрові, генералові, Указ м. ц. Катерини II з 1777 р. на маєтності: *хутір Великий, село Білоусівку, слободу Велику, села Кантакузове, Матяшівку, Картушин, Товкачівку, Удобне Велике, Удобне Мале, Ущеп, степ „за с. Рудавакою” і с. Халевичі* — на вічність і спадковість.

17. Леонтовичеві Іванові Григоровичеві, бунч. пов., Універсалом М. К. з 16. V. 1769 р. маєтності, які він дістав в придане за жінкою (дочкою Якова Івановича Чарниша), а саме: *степи Села Гайворони, 2 крамниці в м. Глухові, хут. Голота, слобода Голубовського, дома, ґрунти, комори в м. Кролевці, степ села Куренного, с. Матченки, Млин на р. Осьмані, хут. Подалковський, село Подолів, с. Попівку з млином і двором, млини і землі Попі і Свидні, хутір Сніжковський коло Батурина з двома млинами*. Всі ці маєтності затверджені на вічність і спадковість.

18. Милорадовичеві Андрійові Степановичеві, губернаторові і ген. майорові, Указ м. ц. Катерини II з 21. IV. 1782 р. на село *Воронки*, лубенського полку з посполитими — на вічність і спадковість.

19. Милорадовичеві Григорієві Петровичеві, Указам м. ц. Катерини II з 5. IX. 1787 р. затверджено на власність і спадковість такі маєтності:

міст. Велике Будище, с. Гамаліївку, заїзджий двір і пивовар у Лохвиці хут. Крестовський сл. Коржівку, міст. Ряшівку, хут. Ромодан, с. Татарка, багато дворів і ґрунтів у селі Лопатині, міст. Любичі і село Новосілки.

20. Милорадович Григорій Петрович, жонатий з дочкою Кочубея Павла Олександровою, мав з нею 16 дітей — дочок і синів. 28. VII. 1789 р. всі маєтності відписав тільки одному синові, а решта дітей нічого не дістала. Такий вчинок потрактовано за невідповідний.

21. Неплюеву, дійсн. тайн. совітн., Указ м. цариці Катерини II з 11764 р. на волості: *Чеховську і Ямпольську* з усіма селами, хуторами і посполитими — на вічність і спадковість.

22. Александровичеві Іванові, генер. судді, Універсал М. К. з 1776 р. на село *Бережовку*, прилуцького полку — на власність і спадковість.

23. Попову, полковн., Указ м. ц. Катерини II з 1786 р. на *міст. Решетилівку*, полтавського полку з 866 дворів посполитих — на вічність і спадковість. Решетилівська волость з приналежними селами й хуторами мала: 7.672 душ козаків, 78 дворів з 662 душами підданих державців приватних, 413 дворів з 2.397 душ бувших рангових (тепер „казьонних”) підданих, різні службовці і інші. Разом 1.693 дворів з 10.731 душ населення.

24. Потемкинові П. С., князеві, Указ м. ц. Катерини II з 1785 р. на *урочище Маслов Кут* — на вічність і спадковість. Це урочище мало 30.000 десятин.

25. Розумовському Кирилові, графові, Указ м. ц. Катерини II з 7. I. 1782 р. на *міста Батурин і Почеп, волості Шептаківську, Бакланівську і Биковську та Гадяцький замок*, все з усім — на вічність і спадковість його потомству.

26. Розумовському Кирилові — Указ м. ц. Катерини II з 30. V. 1784 р. на всі маєтності по братові Олексійові Розумовському, графові, даровані царицею Єлизаветою: *с. Андріївку, село Андріяшівку, с. Адамовку, міст. Баклань, слоб. Карловку, міст. Коломак, с. Козари, міст. Носовку, слоб. Орлик, міст. Ропськ з 7 млинами* — на вічність і спадковість потомству.

27. Розумовському Кирилові, графові, Указ м. ц. Катерини II з 1785 на купівлю *Гадяцького замку* для державних потреб за 596.880 рублів від К. Розумовського, з 9.958 душ підданими (кріпаками). До Гадяцького замку належали села: *Будище, Вельбовка, Капустниця, Книшівка, Красна Лука, Крутьки, Липова Долина, Лютенки, Млини, Плішивець, Подолки, Свинарне та Сер-*

гійвка. Козацьке населення замку, як вільне, не було продане. Для себе Розумовський полишив 2.786 душ підданих, які полишив синові Левові.

28. Собеському Янові, польському королеві, Універсал М. К. з 1775 р., яким даровано села *Карапаш і Масоплову*, Богуславського староства разом з усім населенням посполитим і козацьким в підданство Собеському, разом з їх бувшими власниками, що тоді втекли до Польщі.

29. Сулимі Яковові Семеновичові, генералові, Указ м. ц. Катерини II з 1777 р. на *Сулимівку* з 1.310 підданими — на власність.

30. Тамарі Павлові Степановичеві, ген. майор., Указ м. ц. з 1781 р. на село *Войтівку* з 2.463 душ підданих — на власність і спадковість.

31. Тамарі Федорові Івановичеві, знач. товар., Указ м. ц. Катерини II з 1781 р. на міст. *Домонтів і міст. Гелмязово* з 74 душ підданими.

32. Вишневецька Уляна Василівна, Указом м. ц. Катерини II з 1781 р. одержала затвердження на свої маєтності: села *Волчанське, Гланшеве, Дівічку, Переволоч, Пристромах, Соснове, Ставниче, Фарбоване*; у всіх цих селах мала підданих 2.499 — все на власність і спадковість.

33. Трощинському, помішникові канцлера Безбородька А. А., Указ м. ц. Катерини II з 1791 р. на село *Кибинці* з 3.000 душ підданими — все на вічність і спадковість.

ГРАМОТИ, УКАЗИ І УНІВЕРСАЛИ НА МАЄТНОСТІ В 1793-1798 РОКАХ.

Після поділу Польщі в 1793-1795 роках поміж Австро-Угорщиною, Німеччиною і Російською імперією, яку репрезентував Безбородько Александер Андрійович, канцлер, до Російської імперії було прилучено деякі Українські території, що до цього часу знаходилися під Польською займанщиною.

Одною з перших реформ на відібраних від Польщі і прилучених до Російської імперії Українських земель — було відбрано земельних і господарських маєтностей від шляхти, адміністраторів католицької та уніятської церков і роздачею тих маєтностей, кому в Петербурзі вважали потрібним. Була зложена „*Роспись*“, по якій було даровано маєтності як села, хутори, землі і піддані (кріпаки), що в тих маєтностях перебували. Ці маєтності знаходилися в Мінській, Браславській, Волинській і Подільській губерніях (тоді воєвідствах).

Указ м. ц. Катерини II, про розподіл маєт-

ностей у вище поданих губерніях, видано 18 серпня 1795 року.

1. Маєтності подаровані 2 вересня 1793 року.

1. Генерал поруч. Голенищеву-Кутузову, — конфісковані у судді Андрія Дубровського у Волинській губернії: 2.581 кріпаків та у Рай-Городі 136 кріпаків. Разом 2.717 кріпаків.

2. Генерал майорові Моркову Іраклієві — даровано кріпаків: 222 в Сальницькому старостві; 122 в селі Пеньковка в Браславській губернії; 661 в селах Куковці і Олчадаївці Подільської губернії. Разом 1.005 кріпаків, із конфіскованих маєтностей графа Косанковського, поляка і катола.

3. Ген. аншефу Салтикову М., — із конфіскованих маєтностей підскарбія литовського Огинського Михайла в Мінській губернії в м. Раков, двір Псморанщину з маєтками і селами з 964 кріпаками та в міст. Ілія і с. Цеперкин і хуторами 2.732 кріпаків. Разом 3.696 кріпаків.

4. Дійсн. тайн. совітн. графу Остерманові — приналежні до капітули Виленської в Мінській губернії маєток Береснівка з деревнями з 1.560 душ кріпаків; село Ожжица з 320 кріпаками; міст. Спрешин з деревнями з 2.287 кріпаків. Разом 4.167 душ кріпаків.

5. Дійсн. тайн. совітн. графу Безбородьку Александрові — староство Хмельницьке на Браславщині з 4.981 кріпаками.

6. Дійсн. тайн. совітн. Стрекалову — староство Куцьке в Подільській губернії з 1.549 кріпаками та староство Лясковецьке з 405 кріпаками. Разом 1.954 душ кріпаків.

7. Тайн. совітн. Моркову — староство Каменецьке з 1.142 кріпаками та староство Летицьке з 2.162 кріп. Разом 3.304 душ кріпаків.

8. Ген. поручич. Турчанинову — староство Заболоцьке з 974 кріпаками.

9. Ген. провіантмайстрові Новосильцеву — із конфіскованих у шамбеляна Тадеуша Павші село Главкевичі з деревнями із 936 душ кріпаків.

10. Дійсн. тайн. совітн. Лашкареву Сергійові — староство Озарицьке в Мінській губернії із 656 кріпаками.

11. Статн. совітн. Трощинському Дмитрові — староство Кагарлицьке в Київській губернії із 700 душ кріпаків; староство Вербовецьке в Подільській губернії із 249 кріпаками; староство Хрептецьке в Подільській губернії із 765 кріпаками. Разом 1.714 душ кріпаків.

12. Грибовському Андрійові — староство Вишневецьке із 653 кріпаками.

13. Колежс. совітн. Алгесті Андрійові — староство Литинецьке із 535 кріпаками.

14. Підполк. Пафнутьєву Михайлові — із конфіскованих у судді Андрія Дубровського в Браславській губернії с. Фридров із 304 душ кріпаків.

II. Маєтності подаровані 15. IX. 1793 року.

15. Кн. ген. фельдм. Потемкину-Тавричеському і племінницям його граф. Александрі Браницькій і граф. Катерині Скавронській із конфіскованих маєтностей у графа Тарнавського Рафаїла: ключ Васильївський з приналежними деревнями в Київській губернії із 2.064 кріпаками та із конфіскованих маєтностей у Дзялинського Ігнатія ключ Шуминський з деревнями і дер. Головинек в Волинській губернії із 565 душ кріпаків; маєток Пилевський з деревнями в Подільській губернії із 726 кріпаками; в Київській губернії: м. Ржищев, с. Березовку, с. Липовий ріг і с. Ульянівку із 658 кріпаками; староство Скальське в Подільській губернії із 1.773 кріпаками; із конфіскованих маєтностей у римо-кат. єпископа Камянецького села: Чернозинці, Зіньківці, Шустовці, Ниверки, Безносковці, міст. Черць, села Нігин, Хлипотів, Степанівку, Демківці і Почапинці в Подільській губернії із 2.628 кріпаками. Разом 8.414 кріпаків.

III. Маєтності подаровані 19. X. 1793 року.

16. Сіверсу, дійсн. тайн. совітн., — конфісковані маєтки у стражн. липовського Яна Сожирки в Мінській губернії міст. Барбаров з приналежними селами з 1.396 кріпаками та із конфіскованих у римо-кат. єпископа Віленського село Уборці з 1.412 кріпаками.

IV. Маєтності подаровані 15. IX. 1794 року.

17. Ген. майор. кн. Циціянову — із конфіскованих у Ксаверія Зинкєвича в Мінській губернії міст. і двір Волковати з деревнями із 981 кріпаками; маєток Загаце із 133 кріпаками; маєток Завлаче із 110 кріпаками. Разом 1.224 душ кріп.

V. Маєтності подаровані 1. I. 1795 року.

18. Ген. фельдм. граф. Петру Александровичу Румянцеву-Задунайському (це той самий, що „жерує“ Гетьманщиною. С. 3.), поверх пожалованих йому в Литовській губернії з маєтностей королівських 5.700 душ кріпаків, ще в Браславській губернії із конфіскованих маєтностей у підчасного юрон. Михайла Чацького, село Серебринець з деревнями і 1.399 кріпаками. Разом 7.099 душ кріпаків. (В гетьманщині має 30.000 кріпаків.).

19. Ген. аншефу кн. Рєпніну — в Мінській губернії маєток Пінская із 3.995 кріпаками та в Подільській губернії маєток Сварицевичський з деревнями із 390 кріпаками. Разом 4.385 душ.

20. Ген. поручн. графу Ферзину — із конфіскованих у Тадеуша Чацького в Волинській губернії ключ Острозький (без міста Острога) із 2.367 кріпаками, та староство Просятковське із 754 кріпаками. Разом 3.121 душ кріпаків.

21. Тайн. совітн. баронові Ашу — із конфіскованих в Мінській губернії у Віленської архирієконії двір Парафіянов з деревнями із 741 кріпак.

22. Колежс. совітн. Юзефовичу Кирилові — із конфіскованих Папорському Домініканському монастиреві с. Тєсмилевичі із 252 душ кріпаків.

23. Статн. совітн. Ермолєву Петрові — із конфіскованих в Мінській губернії Віленського монастиря маєтність Визитки та дер. Вилейка з деревнями із 312 душ кріпаками.

24. Ген. поручн. Тутолмину — із конфіскованих у Волинській губернії у старости новгородського Тадеуша Чацького ключ Брусилівський із 3.000 душ кріпаків.

25. Ген. поручн. Ислєневу — із конфіскованих в Мінській губернії у єпископа Віленського міст. Полянов з деревнями і 1.200 душ кріпаків.

26. Ген. поручн. Шевличу — із міст. Полянова (як ч. 25) 1.200 душ кріпаків.

27. Ген. поручн. Дєнісову — із міст. Полянова (як ч. 25) 1.200 душ кріпаків.

28. Ген. майор. Попову — із міст. Полянова (як ч. 25) 1.775 душ кріпаків.

29. Ген. майор. Бєнігсену — із конфіскованих в Мінській губернії до єпископа Віленського село Козлов-Берег із 180 душ; село Долеїнов із 138 кріпаками; міст. Медвідичі з деревнями із 769 душ кріпаками. Разом 1.087 кріпаків.

30. Ген. майор. Ісаїву — із конфіскованих в Мінській губернії Віленського Бенедиктинського дівочого монастиря міст. Казани з деревнями із 466 кріпаками та у Волинській губернії від капітули Луцької село Довга Воля з деревнями із 404 кріпаками. Разом 870 душ кріпаків.

31. Ген. майор. Поливанову — із конфіскованих у Волинській губернії у поручника Якова Павші с. Новопілля із 211 кріпаками; с. Чернигівку з деревнями із 293 кріпаками; с. Каменку з присілком Таушники із 94 кріпаками; д. Кручинці із 90 кріпаками. Разом 688 душ кріпаків.

32. Ген. майор. Милашевичу — із конфіскованих в Мінській губернії капітули Жмудської (суфрагану і канонікам) 853 душ кріпаків.

33. Ген. майор. Хрущову — із конфіскованих в Мінській губернії маєтностей ксьондзів місіонарів міст. Рудноселя з деревнями із 269 кріпаками; маєтності суфрагану Точилівському двір Задев з деревнями і 138 кріпаками; маєтності плебана Вишневецького із 121 кріпаками; маєтності Островецького домініканського монастиря Запрудя із 188 кріпаками. Разом 716 душ кріпаків.

34. Ген. губерн. мінському Неплююу — із конфіскованих маєтностей капітули Віленської Бор із 521 кріпаками; село Ганевичі із 317 кріпаками; двір Башти з деревнями із 220 кріпаками; д. Трусевичі із 44 кріпаками. Разом 1.102 душ кріпаків.

35. Ген. губ. волинському — у Волинській губернії староство Ушицьке з 383 кріпаками та староство Теремецьке з 967 кріпаками. Разом 1.350 душ кріпаків.

36. Ген. майор. губерн. браславському Берману — в Браславській губернії староство Маркушевське з 648 кріпаками та в Мінській губернії староство Марковське з 777 кріпаками. Разом 1.425 душ кріпаків.

37. Стат. совітн. і мінському віце-губ. Михайлову в Мінській губернії староство Доманицьке з 314 душ кріпаками.

38. Колеж. совітн. і браславському віце-губ. Грохольському із конфіскованих маєтн. в Чернігівському намістн. у Яна Оскирки село Кожушки з деревнями із 379 душ кріпаками.

39. Надв. совітн. і директорові домоводства в Мінській губернії Карлу Лангу — в Мінській губернії староство Холенищенське з 231 душ кріпаками.

40. Колеж. ассес. Филипу Четверикову — в Подільській губернії староство Цивське з 220 душ кріпаків.

41. Секунд. майор. і совітн. митних справ в Подільській губернії — Степану Качерину в Подільській губернії староство Топчанське з 210 душ кріпаками.

42. Секунд. майор. Кондорському — із конфіскованих маєтностей в Мінській губернії єпископові Лопатинському маєток Каплинці з деревнями і 208 душ кріпаків.

43. Ген. поручн. Коновницькому — із конфіскованих у капітули Олицької села Тицька і Забара з д. Чабель з 470 душ кріпаків.

44. Тайн. совітн. і ген. рекетмайстеру Терському — із конфіскованих в Мінській губернії маєтностей ольтариста і канонника віленського Сулистровського дер. Кузьмички, Журахи і двір Минченга з деревнями і з 646 душ кріпаків.

45. Ген. майор. Горичу — із маєтностей віленського Бенедикт. монастиря двір і міст. Вязень з деревнями із 1.000 душ кріпаками.

46. Ген. майор. Слизову — із єпископських маєтків Триполітанського деревні Старинка і Слобода з 389 душ кріпаків.

47. Ген. майор. і смоленському обер-коменданту Воеводському — із маєтностей Супрільського Василянського монастиря двір Хористов з деревнями і 395 душ кріпаків.

48. Дійсн. стат. совітн. і лейб. медіку Рожерсону — в Мінській губернії із маєтностей єпископа віленського двір Андріяшин з 308 кріпаками; село Старинки з 380 кріпаками; міст. Першу з 331 кріпаком; село Дори з 382 кріпаками та із конфіскованих у Яна Оскирки двір Конотоп з 179 кріпаками. Разом 1.580 душ кріпаків.

49. Бригадиру Селунському Іванові — в Мінській губернії двір Беличани з деревнями (конфісковані у Василянського монастиря) з 255 душ кріпаків.

50. Артилерійському полк. Воейкову Александрові — із конфіскованих у підстоля новгородського Харжевського село Кичкиру і д. Гнилицю з 336 душ кріпаками.

51. Колеж. совітн. Обрискому Петрові — із конфіскованих у Флоріяна Чернецького в Подільській губернії міст. Ожиговці з деревнями і 274 кріпаками.

52. Колеж. совітн. Макарову Александрові — із конфіскованих в Мінській губернії у корунж. Антона Тивентауза маєток Бобрік з деревнями і 200 кріпаками.

53. Надзв. совітн. Тимошу з маєтку Бобрік (як ч. 52) 123 кріпаків.

54. Секунд. майор. Тичинину Степанові — із конфіскованих в Чернігівському намістн. у Антона Прибори с. Малодуш — 60 душ кріпаків.

55. Дійсн. стат. совітн. Алопеусу — в Мінській губернії староство Якомовицьке з 563 кріпаками та із маєтностей Івана Зінкевича двір Верещати з деревнями із 347 кріпаками. Разом 910 душ кріпаків.

56. Підполк. Ставиському Андрійові — в Подільській губернії староство Бскацьке з 86 кріпаками та в Браславській губернії староство Сьомаківське з 120 кріпаками. Разом 206 душ кріпаків.

57. Вдові по умершому ген. артилерії Витовтові — в Мінській губернії Василянського віленського монастиря маєток Залісся з деревнями і 609 душ кріпаків.

58. Вдові і дітям по убитому полк. Караваєві —

в Мінській губернії з віленських Домініканських монастирських маєтностей двір Вардомичі з деревнями із 547 душ кріпаками.

59. Вдові і дітям по убитому полк. Дієву — в Мінській губернії із маєтностей Городенського Фадея масток Вержню з деревнями і 511 душ кріпаків.

60. Вдові і дітям по убитому полк. Козлянинові — в Мінській губернії із маєтків Бенедиктинського Старотроїцького монастиря село Обров і 238 душ кріпаків.

61. Графу Естергазиму — в Браславській губернії староство Табуровське з 66 кріпаками; село Лука (з маєт. полк. Загурського) з 462 кріпаками; Маянов з 49 кріпаками; частина села Витава з 76 кріпаками; село Загорці (від шамбеляна Якіма Дениски) і частина села Михайловки з 101 кріпаком; село Нишовці (від граф. Катерини Коссаковської) з 212 кріп. Разом 966 душ кріпаків.

62. Підполк. Лабату-де-Виванс — в Подільській губернії в старостві Цециновському 280 душ кріпаків. Доживотно.

63. Бригадиру Бардакову — в Мінській губернії з маєтностей Яна Гораїна в міст. Костиневичі з деревнями 403 душ кріпаків. Доживотно.

64. Артилерії майорові Фоку — в Мінській губернії з маєтностей прелатів і канонників віленських масток Гребінку з деревнями з 252 душ кріпаків. Доживотно.

65. Воровському, ген. майорові, — у Волинській губернії з маєтків ксьондза Богуна Йосипа міст. Ушомир з селами і маєтками і 443 кріпаками.

Всього 65 особам роздано 79.550 душ кріпаків. Так Москва, забравши від Польщі українське населення, знову поневолила сама.

VI. Маєтності подаровані в 1794-1802 роках.

66. Румянцеву Петрові, граф., командувачеві у війні з Польщею дано: 5.700 душ кріпаків в брестському маєткові та 1.300 душ кріпаків в селі Серебрянець Браславська губернія.

67. Безбородькові Александрові, канцлерові російської імперії, 1. I. 1795 р. подаровано: 50.000 рублів та 10.000 рублів річно пенсію. До цього дня перейшло українців з унії на православ'я 2.328 парохій з більше як 1.000.000 віруючих на відібраній від Польщі території.

68. Безбородькові А. А. по указу з дня 18. VIII. 1795 р. подаровано села в Браславській губернії з 4.981 душ кріпаками на вічність.

69. Безбородькові А. А. по указу з дня 9. XI. 1795 р. надано звання генерала-фельдмаршала.

70. 19. I. 1797 р. Безбородькові А. А. надано звання сенатора.

71. 12. IV. 1797 р. Безбородькові А. А. даровано 8 сіл у Вороніжській губернії з 6.072 душ кріпаками і по 15 десятин землі на кожного кріпака, але на власність Безбородька, цебто 91.080 десятин.

72. Безбородько А. А.: 5. V. 1797 р. в день коронації ц. Павло підписав 105 особам царські грамоти на 82.000 душ кріпаків, при чім А. А. Безбородько не забув і про себе — одержав царську грамоту на міст. Дмитровку в Орловській губернії з 10.000 душ кріпаками; 30.000 десятин землі у Вороніжській губ. по р. Битюгу з 6.000 душ кріпаками з пих поселень де захоче; 1.300 душ кріпаків у Литві; титул князя і звання „світлости”.

73. 11. IX. 1797 р. Безбородькові А. А. зложили 10.000 кріпаків у Сівському і Кромському повітах 60.000 рублів прибутків та 6.000 кріпаків у Вороніжській губернії зложили прибутків 50.000 рублів.

74. 1. III. 1798 р. надано грамоту ц. Павла Безбородькові А. А. по якій „в вечноє и потомственноє владеніє землі состоящіє при них из числа Астраханских ловель воды”.

Про Безбородька А. А. хронікери записали, що коли його покликано на один бенкет молодих дипломатів в Петербурзі, то в своїм прослові він між іншим підкреслив: „Не знаю, как будет при вас, а при нас ни одна пушка в Европе без нашего позволенія выпалитъ не смела”. Таким був А. А. Безбородько для Москви і найбільшим зрадником і ворогом для України. Це ж він порадив зруйнувати Запорізьку Січ в 1775 році!

**

Безбородько Андрій Яковлевич, батько А. А. Безбородька, нар. 1711 р. — помер 1780 р.; в роках 1741-1762 був генеральним писарем, від 1762 р. до 1780 р. — генеральним суддею. Про Безбородька істирик О. М. Лазаревський дає таку характеристику:

„Андрій Яковлевич Безбородько цбув про власні матеріальні вигоди і цим остаточно допомагав військовій старшині деморалізуватися. Безбородько за допомогою генерального писаря Холодовича в Малоросійській Колегії, великого приятеля кн. Шаховського, полкові і сотенні уряди тримав на відкуп”.

75. Розумовський Кирило, бувший старший УЗкв і граф Російської імперії, згідно наданої

грамоти ц. Катерини II з дня 1 і 3 квітня 1800 року поділив всі свої маєтності поміж своїми дітьми, як свої власні набуті за час свого правління Україною, так і одержані від свого брата Олексія Разумовського, подані в розділах XIX і XX цієї студії. На день 1 квітня 1800 року Кирило Розумовський мав у всіх своїх маєтностях 47.246 душ кріпаків: чоловіків і жінок. Всю маєтність поділено поміж 6 синами і 4 дочками, бо одна з дочок — Марія померла ще малолітньою.

Олексій Розумовський, старший брат Кирила Розумовського, народився в 1709 р. — помер в 1771 р. Перед смертю в 1771 р. всі свої маєтності відписав згідно урядово затвердженого завіщання і підтвердженого указом ц. Катериною II як в Україні так і в Московщині.

76. 1802 р. Будлянському Михайлові Власовичеві (племінник К. Розумовського) Указ ц. Катерини на с. Чемер, Козелецького повіту з 7.000 кріпаками — на власність.

77. 1802 р. Іваненкові Михайлові Мусійовичові Указ царський на село Андріївці Александрійського повіту з 21.500 десятин землі і 430 кріпаків та с. Благовіщенське Верхньодніпровського повіту з 24.000 десятин землі з 380 кріпаками — на власність.

78. 1802 р. Іскрі Грицькові присяжному київського верх. суду указ царський підтверджуючий на власність 1.490 кріпаків в маєтностях Київської і Волинської губерніях.

79. 1802 р. Капнистому Василю Василевичові (письменникові) Указ царський на 800 кріпаків, які мав в селах: Обухові, Зуявах, Бригадірівці і Трубляйні — в Україні.

80. 1802 р. Лизогубові Іванові Яковлевичові Указ царський на міст. Седнево, села: Буровку, Дуніювку, Займище і Куликівку — на власність з кріпаками перебуваючих в тих маєтностях.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ЗА МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ В 1764-1796 Р.

1765 рік. Прибувши в Україну, П. Румянцев знайшов там багато не упорядкованих справ: козаки змагалися до визволення з підданства, а старшини і державці, щоб не випустити їх з своїх рук самих і їх маєтків, були ще й інші справи, які чекали на упорядкування, як податки тощо.

М. К. в першу чергу постаралася видати свій декрет, в якому писалася: „Писання в козацтво заборонити і дозволити, щоб „кто при нинейшей в Малой Россіи генеральной описи где состоит,

тому уж так быть и о козачестве молчать”. Цебто М. К. стала на охорону власників державців про припинення скарг про повернення з посполитства в козаки.

У своїм меморандумі до М. К. чернігівські козаки вказували на великі тяжкості і несправедливості на власників, вони писали:

„Многие духовные и мирские владельцы и старшины не только имена козачи поотнимали насильно, по купле и всякими сделками, но самих козаков во владение к себе подвергали в подданство... И затем мы все в крайней обиде находимся, что многое число козаков, как по покупке козацких грунтов, так и завладением насильством всякого званія владельцами, сотниками и старшинами, а иные козаки с великаго утеснения и от видимых страхов, оставя свои грунты козачіе владельцам поневоле, порасходились в подсосудни за рубеж и в иные места. Почему в умалении козацких грунтов немалое из вольностей козацких число отошло, а козаков от службы военной отпало; а которые иным еще в службе на лицо именуются, то им за таковых несучи излишнюю службу, приходят в крайное разорение и оплошность.

В отвращенія таковых бедствий просиме в. и. в-во освободить от вышеписанных владельцов как духовнаго, так и мирского чина, сотников и всякого званія старшин и все напрасно завладенные грунты, так и купленные, и самих козаков дабы оные по прежнему в общество Россійской Имперіи и паки между козаки в службу причинены были”.

На ці свої жадання козаки ніякої відповіді від М. К. не дістали, але урядові чинники старалися задовольнити бажання державців і старшин.

Якби у відповідь на повище прохання козаків М. К. видала свого обіжника і опублікувала, в якому рекомендувала мешканцям тим, що ще справа їх не полагоджена, щоб подавали свої прохання чи скарги до Генерального Суду, який ці справи має полагоджувати, а щоб ті особи, що хотять в підданства в козаки, залишилися у підданстві до остаточного полагодження, щоб власникам державцям не чинили шкод, в противному разі будуть карані відповідно.

Власникам наказано, щоб до таких підданих (що стараються про звільнення) відносилися терпеливо і не накладали своїх податків, але всі ці приписи М. К. до державців зісталися без наслідків і козакам-посполитим від того ніякої користі не сталося.

Як до таких відносин дійшло — подано в попередніх статтях і зокрема в списках наданих маєностей і в підданство козаків та посполитих. Як відомо з вище поданих списків маєності надавалися не тільки урядовими актами (грамотами, указами та універсалами), але й продавалися самочинні захвати як маєностей так і в підданство посполитих і навіть козаків. Такі відносини, розуміється, викликали протести з боку скривджених козаків і посполитих до урядів правління, Генеральних і полкових судів, але не завжди такі скарги полагсджувалися задовільно для потерпілих козаків і посполитих. Такі несправедливі відносини керуючих і пануючих чинників викликували як реакцію у покривджених акції, як наприклад непослушність, бунти, втеча чи перехід від одного державця до другого, доки було можливим і нарешті втеча через кордон на схід, в державу москальського царя.

Після урядових проголошень президента Третьої Малоросійської Колєї розпоряджень про реформи в Україні і декретів про охорону козацького і посполитського населення, ніби проти самоволі державців, до Генерального Військового Суду і полкових судів козаки й посполиті відважилися подавати свої скарги на державців, шукаючи охорони й свого права. Як ті скарги полагоджувалися, читач побачить з поданих тут прикладів.

СКАРГИ.

1. 1766 р. мешканці с. Сокиринців Мусій Гаєвенко і Карпо Максаченко подали скаргу в М. К. на прилуцького полковника Галагана Григорія, що він їм мститися і не випускає з підданства в козаки, піддаючи їх ріжним насильствам, а в 1765 р. їх „нещадным боем до полусмерти чмучил”. А в цім 1766 р. Галаган Григорій поїхав до Сокиринців і 15 чоловіків „челобитчиков” забрав у свій двір і там „подверг их жестокому истязанию . . . разложи всех нас, 15 человек, необычными барбарами (розгами) по голому телу безчеловечно бил, так что кровию были оплыли и тело от костей падало и тем тиранским мучением едного с нас, Кирила Гаєвенка, приправил до смерти, а других довел до болезни”.

М. К. наказала майору Стремлюхову перевести по цій скарзі слідство і переглянути з лікарем потерпілих від побоїв. Скаргу цю подано 21. II. 1766 р., а огляд переведено 9. III. 1766 р., вони підтвердили, що подані в скарзі про побої факти

відповідають правді, і що Кирило Гаєвенко від тих побоїв помер.

Син Кирила — Мусій Гаєвенко зажадав за батька відшкодування за смерть від побиття. Приїхав полковий лікар Петров і при вскритті тіла помершого, знайшов на серці „полипус”, цим самим відмовляючи в скарзі, що він не помер від побоїв.

Галаган потвердив, що Гаєвенко напевно помер від того „полипуса”.

М. К. Петрову не повірила і вскриття переведено по-друге докторами: надзв. сов. Паульсоном і штаб лікарем Ріттером, які знайшли, що висновок лікаря Петрова недостаточний і заперечили „полипуса”.

Та Галаганові нічого не сталося і ніякої відповідальності за туртури і забиття Гаєвенка не поніс.

2. 1767 р. мешканець с. Пещаного переяславського полку Лесько Тарасенко подав в Комісію по зложенню генеральної описи скаргу на пещанського сотника Івана Жилу за насильство. Як підтвердив він: він сам, батько, дід і т. д. були козаки і несли козацьку службу. Потім сотник змусив його продати йому хату і дав мешкати йому в його хаті. Потім терором примусив його в підсусідки. В скарзі Тарасенко писав: „Оной же господин сотник мене, нижайшого, з женою, детьми и всем имуществом между подсосудки под свое ведомство уписал напрасно по своей властительской воле”. Тарасенко просив виписати його з підсусідків сотника Жили. Чим кінчилося — невідомо.

3. 1767 р. мешканець с. Власовки баришівської сотні Іван Ямак скаржився в Комісію описі на полк. Сулиму, що його батька Сулима брав для отороження лісу за платню, а потім записав собі у піддані і тепер в козаки не випускає. „Но когда я — писав Ямак — при его, г. полковника, смотренію році начал было отказываться, в те поры, он, полковник, по своей власти содержал под арештом и трикратно самого, меня и трех сынов моих нещадно киями бил”. Крім цього у Ямака забрав готівкою 9 рублів і ріжні речі. Коли ж Ямак оголосив себе козаком, то Сулима післав своїх слуг у двір Ямака і забрав 4 воли і 2 сундуки з одежею. Як справу Ямака проти Сулими порішено — невідомо.

4. 1767 р. мешканець с. Сушків Хома Рубаєнко скаржився до Комісії описі, що він козак з діда і прадіда, був приневолений в посполиті

бунч. тов. Андрійом Деркачем, і тепер не хоче звільнити його в козаки.

5. 1767 р. мешканець с. Богодуховки переяславського полку Максим Латун скаржився до Комісії описі на капітана Лукашевича, що він силою приневолив його бути в нього підданим, що він був козаком з козаків і просив його, знову повернути в козаки.

6. 1767 р. мешканець с. Семенівки березанської сотні Василь Кучерявий скаржився на капітана Лукашевича, що він під терором примусив його бути в Лукашевича посполитим. Просив повернути йому козацький стан.

7. 1767 р. два курінчики-козаки села Некрасовки Демяненко Мартин і Коваленко Василь поскаржилися в Генеральний суд, що їх неправом записано в посполиті. Вони з прадідів козацького стану і служили, як козаки. Двірський маршалок при дворі старшого УЗкв І. Скоропадського Гендзеровський Андрій випозичив їх собі на один тиждень, а їх ще й досі не звільнено й зачислив їх Гендзеровський собі в піддані. Суд присудив їх звільнити, але Гендзеровський їх не звільнив з підданства.

8. 1767 р. самоправно захопив собі Ракович Лаврентій, бунч. тов., села Галицю і Ромашків з 150 дворами посполитих в підданство. Скарга посполитих не була узглядна і вони полишилися у підданстві. 1767 р. самоправно захопив собі Ракович Захарій, бунч. тов., в селах Галиці і Ромашкові 98 дворів посполитих і обернув їх у піддані. Скарга посполитих не була узглядна і вони полишені у підданстві (кріпацтві).

9. 1768 р. козаки потоцької сотні скаржилися на свого сотника Бутенка, що він захопив самоправно поле у них, тепер немає на чім працювати й жити з власного поля та мусять для свого прожитку ходити в найми, на поденщину, жнива та обробляти землю в других сотнях, навіть з десятої копн. (десятої частини).

10. 1773 р. козак с. Сасиновки лубенського полку Тиміш Сусла скаржився до М. К. на власника цього села полк. обозн. Павла Кулябку. Як сам Тиміш Сусла, так і його батько та дід були козаками і відбували козацьку службу ще в 1773 році, коли взамін йому був присланий наймит козака Калиниченка „природний мужик” Максим Голота, а він був відправлений до дому. Коли повернувся до дому, то довідався, що п. Кулябко багатьох козаків, його брата і його жінку „привернул” насильно у піддані і змусів з „мужиками”

працювати на його маєтностях, а також вживав їх коней, волів тощо. З огляду на це Сусла просив ваджисту у М. К. Було проведено слідство. Діло Сусли тягнулося довго. Нарешті М. К. вирішила справу Сусли і ще 16 сасиновських козаків, що вони зістаються козаками. Але Кулябко апелював в Сенат до Петербургу, чим кінчилося діло — невідомо.

11. 1774 р. Скоропадські Тимофій і Катерина поскаржилися в Чернігівський мійський суд на місцевих козаків, міщан і посполитих, що вони на „їх” землях пасуть, на луках косять і пасуть, в лісах рубають дерево й беруть дрова тощо. Чернігівський мійський суд скаргу розглянув і виявив, що Скоропадські до цих земель не мали ніякого права, тільки в цей спосіб хотіли легалізувати своє самоправство, щоб їх присвоїти собі. Скаргу Скоропадських не узглядено і землі полишилися в користуванні чернігівських громадян.

12. 1777. р. козак Грицько Миколенко з села Остапівки гадяцького полку скаржився в М. К. на гадяцького полк. Чарниша, що той, взявши його до рангового володіння, потім обернув його у свої піддані. М. К. постановила повернути Миколенкові козацтво і відбувати козацьку службу.

13. 1781 р. козаки села Коренецького поскаржилися на Батурицький монастир за те, що монастир не дозволяє козакам і посполитим косити сіно і пасти худобу на тих сінокосах по р. Ромен. В суді козаки і посполиті доказали, що це їх громадський сінокос і що вони ним володіють здавна, але суд ці сінокоси присудив монастиреві. На підставі цього присуду монастир подав своє прохання, щоб ціле село Коренецьке було надано монастиреві. Цариця Катерина II задовольнила прохання монастиря і своїм Указом віддала це село у власність монастиреві. Козаки і посполиті с. Коренецького в суді програли і самі були віддані в підданство. І так тоді судили!

14. 1786 р. козаки села Крішки поскаржилися до суду на кол. асесора Товстоліса, що він самовільно захопив їх поле, луки й ліси. Суд присудив сільське поле, луки і ліс Товстолісові.

Подібних скарг козаків і посполитих на державців за Третьої Малоросійської Колегії подано до судових інстанцій кілька сотень, та вони полагоджувалися в подібний спосіб, як ми тут подали кілька прикладів.

„На суди і суддів тоді в народі склалася така поговорка: „Розсудили, як лисиця в курнику” або „Розсудили, як вовк в кошарі”.

ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМНИХ ПРАВ ЛІВОБІЧНОЇ УКРАЇНИ І НАСИЛЬНЕ ЗАГАРБАННЯ ЇЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1764-1802 РОКАХ.

З попередніх статтів цієї студії вже відомо, як Румянцев Петро, призидент Малоросійської Колегії, генерал губернатор і врешті намісник „Малоросії“, нищив права і вільності Лівобічної України. Для ясности тих руйницьких дій м. ц. Катерини II і її фаворита Румянцева слід тут пригадати декі дати.

1. 25. VII. 1765 р. Петро Румянцев видав заборону, щоб в козаки більше не писати і цим почалася ліквідація козацького стану. При перепису записано 375.181 козаків і 71.604 козацьких хат. Пересічно 5.2 душ на одну хату.

2. 30. VII. 1765 р. видав Румянцев зарядження про відміну податків натурою і встановив податок грошима. Україну поділено на 20 податкових комісарств.

3. 1767 р. Румянцев відмінив виборність суддів Генерального Суду в Україні. До Г. С. були призначені судді Указом м. ц. Катерини II.

4. 1775 р. вийшов указ м. ц. Катерини II про наймане військо в Україні в силі 3-х полків компанійських.

5. 1775 р. вийшов Указ м. ц. Катерини II про заведення губерній в Україні.

6. 1777 р. Румянцев організував *Другу Армію* з козаків Азовської, Вороніжської, Могілевської і Слобідської областей українських.

7. 26. X. 1781 р. Румянцев видав зарядження про організацію, а власне реорганізацію, козацьких полків в регулярні полки на взірць полків москальських.

8. 19. I. 1782 р. першим губернатором призначено Милорадовича Андрія Степановича.

9. В 1782 р. П. Румянцева найменовано Намісником в Україні.

10. 28. VIII. 1783 р. вийшов указ м. ц. Катерини II про зрівняння козацьких старшин в москальськими офіцерами в званні і платні.

11. В 1786 р. Україні не залишилося ні одного вільного посполитого, всі вони обернені в піддані-кріпаки всіх категорій державців.

12. 27. I. 1789 р. вийшов указ м. ц. Катерини II, яким закріплювалися посполиті до місця находження і не сміли переходити від одного державця до другого або звільнитися із підданства.

13. 8 листопада 1796 р. *Петро Румянцев помер.* По смерті Румянцева, як президента М. К.

і намісника України, нового президента М. К. і намісника не призначено, а тепер Україною правлено з Петербургу: м. ц. Катериною II, Державним Тайним Совітом і Державним Сенатом. Ліквідація автономних прав України пішла скорим темпом.

14. 30. XI. 1796 р. указом м. ц. Катерини II зліквідовано намісництво Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське та створено одну „Малоросійську“ губернію без м. Київа.

15. 1. XII. 1797 р. в Україні переведено рекрутський набір до Російського імперського війська, по 3 солдата від кожних 500 душ козацького населення.

16. 27. II. 1802 р. Україну поділено на дві губернії: Полтавську і Чернігівську.

Полтавську губернію поділено на такі повіти (уезди): Гадяцький, Золотонський, Константиноградський, Кременчуцький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський і Хорольський.

Чернігівську губернію поділено на такі повіти: Борзенський, Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Ніженський, Новгород-Сіверський, Серединобудський, Стародубський і Чернігівський.

17. 27. III. 1803 р. до Полтавської губернії прилучено територію між р. Орелею і р. Берестовою (відрізаний терен від Катеринославської губ.) і поділено на нові повіти Зінківський, Кобиляцький і Лохвицький. Таким чином Полтавська губернія мала 15 повітів.

Цим формально і фактично перестала існувати назва Лівобічної України, яка поділом на губернії і повіти втратила всі ознаки автономії і стала уніфікованою частиною Російської імперії, де й перебувала поневоленою аж до 1917-1920 р.

**

На зруйнування самобутніх автономних прав України вплинуло два фактори:

1. Зовнішні сили Москальсько-Російського імперського керування й адміністрації, завжди хитре й підступне задурювання матеріяльними вигодами й титулами керівників України коштом українських народніх мас — козацтва й посполитих.

2. Внутрішні відносини між керівним прошарком і народніми масами — козаками, посполитими і міщанами, рушійною силою яких були соціальні питання, як залишки що існували до 1648 р. за польського панування, а від 1654 р. поступовий вплив Московії та її царів і адміністраторів.

Часта зрада в Україні керівних прошарків та його орієнтації на чужі сили: Польщу, Туреччину та її васалів, Швецію і Московію мали наслідок повної дезорієнтації і знищення єдності в діях керівників з народними масами України. Одною з головних причин і нещастя України та, що керівні й провідні особистості, починаючи від Богдана Хмельницького до останнього старшого Українського і Запорізького козацького війська — Івана Мазепи, ніколи не мали змагання до суверенного державного життя України. Природа не терпить порожнечі — Україна при такому стані й була тою „порожнечою”, на яку сунули сусіди, щоб її захопити в свої руки всякими способами і засобами.

По полтавській програній боротьбі Мазепи з москальським царем Петром I під Полтавою в 1709 р. старші Українського і Запорізького козацького війська Іван Скоропадський, Павла Полуботок, Данило Апостол і Кирило Розумовський були номінальними керівниками в Україні з волі Петербургу — Москви.

Існуючий розрив між старшим, старшиною козацькою і різних державців маєтностей з народними масами козацькими, посполитськими і міщанськими зміло використали в Петербурзі і Москві. Як це діялося, ми показали в попередніх статтях нашої студії. Демагогія москальських царів теж зробила своє руйнующе діло, щоб розбити навіть ту мінімальну спільність керівних прошарків з народними масами. В Московщині тоді існував державний режим *кріпацтва і поневолення народніх мас*, а в Україні москальські царі та адміністратори пропагували на словах *волю й землю для народніх мас*, а практично в життя переводили закріпачення тих самих народніх мас. Фальшивість і перфідність москальських царів і адміністраторів були безмежні, насильницькі, підступні, щоб тільки здійснити свої цілі: поневолити і обернути Україну в свою внутрішню колонію — політично, економічно, культурно й адміністративно. Відповідальність за таку політику в Україні носять в першу чергу її керівники: старший УЗкв („гетьман”), генеральна й полкова старшина (в переважачій більшості) та всі державці маєтностей та поневоленних в підданство посполитих і козаків; відповідальність народніх мас („черні”), козаків, посполитих і міщан залежала від поведінки керівників і пануючих державців маєтностей. Розлад між керівними „верхами” і народніми „низами” зміло використовувала москальська адміністрація в Україні, про-

пагуючи для „низів” свою, ніби, оборону, а пануючим дозволяла провадити всякі протиправні практики супроти „низів”.

Така практика часто приводила „низи” до неслуху, а то й бунтів проти „верхів”, і врешті втікання за „границю” під москальську зверхність. Цього саме й треба було для Петербургу й Москви.

Чи могли москальські царі, бояри, дворяни, генерали й інші титуловані особи бути оборонцями трудових селянських мас в Україні, коли в самій Московії і під їх керуванням така сама несправедливість провадиться? Ні! Але щоб розбити українську національність, вони своїми гаслами обіцяли „оборону”, доки не закріпачили й прибрали до своїх рук.

Де керівний, провідний і освічений прошарок нації нездібний до державно-творчої конструктивної праці, там найсвятіші і жертвенні пориви народніх мас і цілого народу (нації) відуть на марність, той народ, якщо державний — попадає в неволю, а коли підніметься до боротьби за визволення — неминуче свою боротьбу програє в морі крові власних синів народу. Про це свідчить нам історія багатьох народів в минувшині, про це нам свідчить і боротьба Українського народу від князя Володимира Святославовича до 1917-1920 років.

ПОНЕВОЛЕННЯ ІСТОРИЧНО-ЕТНІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В 1802 РОЦІ.

В 1802 р. Українські території і український народ були поневолені такими державами: Російською імперією, Австро-Угорською імперією і Волициною, васалом Турецької імперії.

1. Під окупацією і поневоленням Російською імперією знаходилися такі стародавньо-історичні території, чи землі-волости, заселені українським етносом, що собою творив до князівську і князівську УКРАЇНУ-РУСЬ в IX-XIII століттях. Подаємо в азбучному порядку: Волиняни, Вятичі, Древляни, Дреповичі, Бужани чи Забужани, Кривичі, Надоння (горішній Дон і Донець), Новгородщина над озером Ільменем Подоння (середня і долішня течія р. Дону), Полочани, Поляни, Радимичі, Сіверяни, Степи над Чорноморські, Тиверці, Тьмуторокань, Уличі і Крим.

2. Під Окупацією Австро-Угорської імперії:

А. під Австрією — Дуліби, Білі Хорвати (територія між р. Сяном і р. Вислою), або Східньо Галицька волость; Чорні Хорвати (територія між

р. Вислою і р. Пиліцею з Краковом), або Західно Галицька волость.

Б. під Угорщиною — Слов'яно-Хорвати (останки тих Хорватів, що не перейшли річки Дунаю в кінці V ст., не пішли на південь в сточища рік Сави і Драви, та полишилися на Зататранщині); в кінці IX стол. вони прийняли християнство грецького обряду — православіє та стали називатися Русинами (з латинського Рутени), цих Слов'яно-Хорватів-Русинів Мадяри називали в своїй мові ТОТ-ами; замешкували вони територію: на півночі — Татри (західня частина Карпатів); на заході — границя йшла гребенями Яворинських і Біло-Карпатських гір до м. Годоніна на р. Мораві, звідси р. Моравою до втоку в р. Дунай; на півдні — від втоку р. Морави до р. Дунаю (при гряді Дівіні) і Дунаєм аж до ріки Іплю; східня границя річкою Іплем до втоку річки Стара Гора, р. Стара Гора до гребенів Слов'янські Рудогори й гребенями Рудогор аж до гори Висока в Татрах.

На схід від Слов'яно-Хорватів-Русинів жили Слов'яно-Русини, або як їх Мадяри називали Угро-Русинами, вони займали територію і границю на заході — з Слов'яно-Хорватів-Русинами або Тот-ами; на півдні — від втоку р. Іплю через міста Вац, Гетвен, Гевеш до р. Тиси (стара границя Слов'яно-Українська з Ятвягами), далі річкою Тисою і р. Самошем до його джерел в Карпатах; на півночі і сході — Карпати.

В енкаві р. Мареш, р. Тиса й Карпати жили Слов'яно-Русини, яких Мадяри назвали Семигородцями, а саму країну — Семигородом (північна частина).

Цих три території почали заселяватися Слов'яно-Українцями від половини II стол. аж до XIII стол. н. е. До 907 р. ці території були етнічно й культурно пов'язані на етнічно-культурний з північно-Карпатським Слов'яно-Українським етносом, а потім на державний, релігійний і культурний центр на Дніпрі — Київ. Від 907 р. ці країни адміністративно державно належали під Мадярщину, але в релігійно-церковну, як православні, підлягали під київську православну митрополію. Отже під Угорщиною в 1802 року знаходилися Слов'яно-Русини, Угро-Русини і Семигородські Русини (цебто Українці).

3. Під окупацією Волощини (тепер Румунія) знаходилися Подунайщина, етнічно — Українська територія під різними назвами. Вона займала територію на півночі з колишніми Дулібами і Волинянами; на заході — Східні Карпати; на

півдні — з Волощиною, тут границя проходить розточчям річок Серету і Яломицею, від верхів'я Карпатів до р. Дунаю, повище міста колишнього Галича (тепер Галацу), по старій історичній границі Волощини з Галицько-Волинською державою.

ПІСЛЯСЛОВО.

Після „весни” 1648 р. зродився демократичний народний соціальний порядок: „без пана і холопа”, але скоро стала зроджуватися каста „заможніших”, в проводі став сам старший УЗкв Богдан Хмельницький, магнати, шляхта, пани, деяка козацька старшина. Цей керівний стан, чи як деякі автори називають „верхній”, хочаби зберегти свій стан посідання маєтностей, почав шукати орієнтації на чужі, сусідські, зовнішні сили, якими в той час були Польща, Московія, Туреччина з своїми васалами і нарешті Швеція. Ці орієнтації „верхів” витворили внутрішню опозицію „низів”, або як тоді ще називали „черні”, козаків, посполитих і міщан на тлі соціальних відносин, в розумінню гасла „без пана і холопа”. Після підданства в Переяславі 8. I. 1654 р. орієнтація на Московію і москальського царя, бояр і дворян в українських „верхах” закріпилася на вічність. Як цей процес переводився, ми показали в попередніх статтях цієї студії. Кінчилося тим, що в Україні, за москальським взірцем витворився соціальний порядок з „панамі і холопамі” — дворянами, генералами, офіцерами і... *безправними кріпаками*. Цей процес тривав від 1648 року до 1783 року (135 років!). Започалося загарбання козацьких і посполитських земель, закріплення посполитих і деяких козаків в піддані державцями маєтностей: Б. Хмельницьким, продовжувалося ва І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського і закінчив москаль Петро Румянцев царським указом з 1783 р. Разом із закріпленням „низів” за „верхами” провадилася від 1709 р. й денационалізація українського населення в культурній, церковній і адміністративних ділянках. Почалося обмосковлення України імпортіваними з Московії адміністраторами і духовенством. Москальська мова стала офіційною урядовою в Україні і... церковним життям. В школах заведено москальську мову, на якій виховувалися адміністративні урядовці, у війську і в церкві. Всі державні уряди від губернських до сільських, а також і в церквах та парафіяльних і вищих школах запроваджено москальську мову. В

наслідок цього „верхи” змосковщилися, а „низи” стали несвідомими національно і не знали хто вони. Революція 1917 р. наглядно нам показала: малий кадр національно свідомих патріотів і державців *мусь* братися не тільки до відновлення Української державності, але величезну енергію витрачати на усвідомлення „низів”, отих народніх мас, остатків козацького стану, селян, робітників і міщан. Таким трагічним для Української нації був історичний період Українського народу за своє визволення на протязі 135 років (1648-1783 р. р.) і далі аж до 1917 року. Цією нашою студією ми й хотіли показати страшну дійсність Українського народу-нації.

ПОДЯКА.

Моїм полтавцям-землякам П. Ш., Р. П., інж. *Петрові Марченкові, Ользі і Якові Королевим та Вікторові Чекірдові* складаю свою найщирішу подяку за їх велику допомогу на видання цієї моєї студії

„РУІНА КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1648-1764-1802 РОКАХ”.

Також щиро дякую *Кіндратові Плохому*, землякові з Кубанщини-Тмутаракані за його цінні вказівки і поради при написанні цієї моєї праці.

Бруклін, Н. Й., 22 січня 1968 р.

Інженер С. Зеркаль, автор.

**

АВТОР ПРО СЕБЕ.

Народився 11 січня с. с. 1896 р. в містечкові Хмілові, Роменського повіту на Полтавщині (за козацької доби: Хмілівська сотня Лубенського полку) в родині нащадків козаків селян хліборобів: Петра і Єлизавети Зеркалів.

Батьки — дрібні сільські господарі, жили з сільської хліборобської праці й з того утримували себе й свою родину — 5 дітей, працюючи від зорі до зорі в труді і поті. Разом з батьками працювали і ми, всі діти.

В 1904-1909 роках закінчив місцеву сільську 5-ти річну школу й батьки мали намір віддати єдиного сина вчитися на „пана”, — попа, вчителя або фершала, але місцевий парох, православний під Михаїл Петрович Петровський, знаючи намір батьків, подав такі свої „поради”: 1. нетреба було віддавати свого сина до сільської школи, а стало, щоб навчився грамоти в церковно-приходьській (дячківській) школі; 2. коли вже так ста-

лося — то нетреба віддавати вчитися до міста на „пана”, бо він піде вчитися в мійських середніх а потім і високій школі і буде з нього студент а студенти стають революціонерами і „ворогами царя, отечества і православної віри”; 3. „А хто ж буде „мужикувати”, коли селяне підуть вчитися на панів?”. Такі „поради” попа до крайности розсердили батьків, але вони все таки послухали „поради” й автор далі не вчився та полишився „гречкосієм”, як селяне хлібороби себе, жартуючи, називали.

7. VIII. 1915 р. автор був покликаний до війська, потім фронт, революція і в січні 1918 року повернувся з фронту до дому і залишився працювати по хліборобству, але не в спокою, бо з півночі Московщини прийшла „велика й безкядовна революція” і автор 1 листопада 1919 року покинув від тої „революції” дім і родину та по-мандрував на південь, щоб 1 січня 1920 р. емігрувати до Румунії, звідки попав до Української Армії, Херсонської дивізії. В серпні 1920 р. ця дивізія пішла на еміграцію в ЧСР.

В 1921 р. автор, перебуваючи в Празі, закінчив шоферські курси, курси моторових плугів і курси з пасічництва та приватно готовився до матури.

Від 22. VI. 1922 р. до жовтня 1923 р. вчився на Матуральних курсах Українського Громадського Комітету в Подебрадах, а від жовтня 1923 р. до 28 травня 1928 р. вчився в Українській Господарській Академії в Подебрадах, а по зложенню дипломових іспитів одержав звання Інженера-агронома. Тоді у автора повстало питання: що далі, яке зродило нові питання: 1) Чому великий сто мільйоновий Український народ не є сувереном і 2) Де ж границі Української землі й Українського народу?

3 Подебрад виїхав до Братіслави, де працював, як інженер, в міністерстві хліборобства та інших урядах, а поза тим працював в організаційно-суспільних українських організаціях аж до відходу на другу еміграцію до Німеччини, вийшовши із ЧСР дня 4 квітня 1945 р. Прибувши до Мюнхену від літа 1945 р. до літа 1949 р. працював, як секретар, скарбник і організатор в Делегатурі Українського Технічно-Господарського Інституту в Мюнхені (самий УТ-ГІ містився в місті Регенсбурзі, Німеччина).

В літі 1949 р. виїхав до ЗДА і замешкав від того часу в Новому Йорку, де працював фізично, а у вільний час ходив до Публічної Бібліотеки м. Нового Йорку, де студіював літературні джерела з історії, географії, етнографії, археології,

мовознавства, соціології й націології. В наслідок кількарічних цих студій написав кілька есудій і розвідок. На перший запит: чому Україна не є суверенною державою — відповідаю студією: „Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках”. На запит: де границі Української землі й Українського народу — відповідаю студією: „Слов'яне, Україна і сусіди до 1019 р.”. Першу студію подаю читачам цією друкованою книжкою, друга студія приготована до друку й очікує на видавця чи видавців.

Через обмеженість коштів на видання цієї праці, її треба було скоротити, але автор вірить, що наступні дослідники українських історичних подій знайдуть можливості написати й видати подібні студії в повнім розсягу, як того вимагає

Українська національна й соборно-державницька рація.

Перед українським дослідником патріотом і державником стоїть відкрито питання: збудити інтерес і усвідомити Українську націю до відбудови Суверенної Соборної Української державности в її до-історичних і історичних границях доби великого князя України-Руси *Святослава Ігоровича Соборника* (942-972 р. р.), тобто з IX-XI століть н. е. Автор вірить, що ці його скромні задуми будуть читачами сприйняті і з втішенням подає цю свою скромну працю під розгляд.

Бруклін, 22 січня 1968 року,
в 50 річницю IV Універсалу УНР.

Инж. Сава Зеркаль.

ЛІТЕРАТУРА

до „Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 р. р.

Українською мовою.

1. Аркас Микола — Історія України-Руси. Краків 1912 р.
2. Балагій Д. — Історія Слобідської України. Київ 1908 р.
3. Віда Константин — Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII. Вінніпег 1959.
4. Борщак Ілько і Рене Мартель — Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. Львів 1933.
5. Будзиновський В. — Хмельниччина в Галичині. Вінніпег 1917.
6. Будзиновський В. Як Москва нищила Україну. Відень 1917.
7. Григорієв Никифор — Поляки на Україні. Скрентон 1936.
8. Грушевський Михайло — Історія України-Руси. Том I-X. Новий Йорк 1954-1958. Видання „Книгоспілки”.
9. Грушевський Михайло — Ілюстрована історія України. Київ 1919 — Відень 1921. Видання кооперативу „Дніпросоюз”.
10. Грушевський Михайло — Культурний рух в Україні в XVI-XVIII стол. Київ 1919. Видання кооперативу „Дніпросоюз”.
11. Грушевський Михайло — Про батька козацького Богдана Хмельницького. Новий Йорк 1918. Видання Мирослава Січинського.
12. Грушевський Михайло — З історії релігійної думки на Україні. Львів 1925.
13. Грушевський Михайло — Початки Хмельниччини. 1638-1648 р. р. Відень 1922.
14. Джиджора Іван — Україна в першій половині XVIII ст. Розвідка і замітки. З передмовою академіка Михайла Грушевського. Київ 1930. Видання Всеукраїнської Академії Наук.
15. Енциклопедія Українознавства. Том I, II, III. Мюнхен-Новий Йорк 1949. Видання НТШ.
16. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Видання як вище.
17. Іваницький Сократ — Переяславський договір 1654 року. Новий Йорк 1954.
18. Крупницький Борис — Гетьман Орлик Пилип. Мюнхен 1956.
19. Крупницький Борис — Гетьман Данило Апостол і його доба 1727-1734. Авгсбург 1948.
20. Левкович І. — Літопис історії Волинської землі. Вінніпег 1953.
21. „Літературно-Науковий Вістник”. Львів 1898, 1899 і 1900, під редакцією проф. Михайла Грушевського. Видання НТШ.
22. Оглоблин Олександр — Українсько-Московська угода 1654 р. Новий Йорк 1953.

23. Переяслав — Хмельницький і його історичні пам'ятки. Київ 1954.
24. Романовський В. О — Переписні книги 1666 р. Київ 1933.
25. „Український Архив” — Київ 1931, том IV. Стаття: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.
26. „Український Архив” — Київ 1929. Стаття: Генеральне слідство маєтностей Стародубського полку.
27. Українська Загальна Енциклопедія. Львів-Станиславів 1936. Том I, II, III.
28. „Червоний Шлях” — Київ-Харків 1930. Том 2. Стаття: Українська лінія між Донцем і Орлом в роках 1731-1732.
29. Юркевич В. — Еміграція на схід і залюднення Слобідської України за Богдана Хмельницького Київ 1932.
30. Костомаров М. — Гетьман Іван Виговський. Статті в журналі „Основа” — Петербург 1861. Том 2, зошити IV, V, VI.

Москальською урядовою мовою. Теперішнім правописом.

31. „Архив Югозападной России” — Киев 1846 ... Издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов Высочайше утвержденной при Киевском военном, Подольским и Волынском Генерал Губернаторе.
32. Авсеенко Г. В. — Малороссия в 1767 г. Киев 1864.
33. Багалий Д. — Наследники Запорожских земель. Киев 1885.
34. Бантиш-Коменский — История Малой России. Москва 1882 г.
35. Безбородько А. А. — Кратная летопис Малые России с 1505 по 1776 г. С. Петербург 1777 г.
36. Василенко Н. — Нежинский полк 1729-1730 г. г. Стаття в „Черниговский листок”, Чернигов 1901 г.
37. Василенко Н. — Генеральное следствие о маєтностях Гадацького полку 1729-1730 г. г. Стаття: „Полтавский Губернский Статистический Комитет”, Полтава 1893 г.
38. Василчиков А. А. — Семейство Разумовских. Петербург 1880 г. Том I, II, III, IV.
39. Голобуцкий — Запорожское казачество. Киев 1957 г.
40. Грабянка Григорій — Летопис. Киев 1854 г.
41. Данилевский Г. П. — Украинская старина. Петербург 1901. Том 21.
42. Еварицкий Д. — История Запорожских ко-

- заков. Петербург 1892 г. Том I — 1892 г., Том II — 1895 г., Том III — 1897 г.
43. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрон. Петербург 1891 г. Том XVIII.
 44. „Известия Историко-Филологического Института князя Безбородка Нежин: 1913 г. — том 28, 1914 г. — 29, 1915 г. — 30.
 45. „Исторический Вестник”, Петербург 1860 г. Том 2.
 46. „Киевская Старина” — Киев 1882-1906 г. г. Томи 1 аж 94.
 47. Кониский Георгий, архиепископ — История Русов или Малой России. Москва 1864 г.
 48. Костомаров Н. — Гетманство Виговского. Статті в журналі „Основа”, Петербург 1861. Том 2 и 3.
 49. Карпов Геннадій — Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся за время 8- Генваря 1654 г. до 30-е Мая 1672 г. Москва 1870 г.
 50. Лазаревский Александр Матвеевич — Дневник Николая Ханенка 1727-1753 г. г. Глухов. Петербург 1865 г.
 51. Лазаревский А. М. — Запорожье в конце XVIII ст. Петербург 1866.
 52. Лазаревский А. М. — Черты из старо-Украинского быта. Петербург 1867 г.
 53. Лазаревский А. М. — Конотопская старина с прилолжеием 19 документов. Чернигов 1862.
 54. Лазаревский А. М. — Розказы из истории Левобережной Украйны в XVIII ст. I. Почепские козаки и Меньшиков. II Украинские сотники. Чернигов 1863 г.
 55. Лазаревский А. М. — Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1683 г. г.) Историко-юридический очерк по архивным источникам. Стаття в „Записки Черниговского Статистического Комитету”. Чернигов 1866 г. Книга 1.
 56. Лазаревский А. М. — и Канстантинович Н. — Обзорение Румянцевской описи Малороссии 1765 г. Чернигов 1866 г.
 57. Лазаревский А. М. и Пащенко Д. Р. — Описание Черниговского наместничества 1781 г. Чернигов 1867
 58. Лазаревский А. М. — Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии. Чернигов 1868 г.
 59. Лазаревский А. М. — Очерки Малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII в. в. Петербург 1875 г. „Русский Архив” 1875 г. Том I, II, III.
 60. Лазаревский А. М. — Люди старой Малороссии. Киев 1882 г.
 61. Лазаревский А. М. — Описание старой Малороссии. Том I. Полк Стародубский. Киев 1888 г. Том II. Полк Нежинский. Киев 1893 г. Том III. Полк Прилуцкий. Киев 1902 г.
 62. Лазаревский А. М. — Генеральное следствие маетностей Чернигов. полка. Чернигов 1892 г.
 63. Лазаревский А. М. — Любечский архив графа Милорадовича. Киев 1898 г.
 64. Лазаревский А. М. — Опис Конотопской сотни в 1711 году. Чернигов 1892 г.
 65. Лазаревский А. М. — Списки Черниговских дворян. 1783 г. Чернигов 1890 г.
 66. Ломиковский — Словарь Малоросской старины. Составленный в 1808 г. Киев 1894 г.
 67. Маркович Николай — История Малой России. Том I, II, III IV. V. Москва 1842 г.
 68. Мякотин В. А. — Очерки социальной истории Украйны в XVII-XVIII в. в. Прага 1924-1926. Том I, II, III.
 69. Плохинский М. — Гетман Мазепа в роли помещика. „Сборник Харьковского историко-филологического общества”. Харьков 1891 г. Том 3-4.
 70. „Русский Архив” — Москва 1862 г.
 71. „Русский Вестник” — Москва 1863 г. Том 46.
 72. Ястребев В. — Примечание Александра Тишкевича на Малороссийский Край. Киев 1884 г.
 73. Czermak Wiktor - Studye Historyczne. Krakow 1901
 74. Dubiecki Maryna — Obrazy i Studya Historyczna. Warszawa 1901.
 75. Dubiecki Maryna — Szkice historyczne Wojna Moskiewska 1654-1655. Warszawa 1910.
 76. Dubiecki Maryna — Wojna swedzka w roku 1655 i 1656. Szkicow historycznych serya IV. Lwów 1913.
 77. Dubiecki Maryna — Wojna Brandenburska, najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Szkicow historycznych serya V. Lwów, 1914.
 78. Dubiecki Maryna — Wojny dunskie i pokoj Oliwski 1657-1660. Szkicow historycznych serya VI. Lwów 1922.
 79. Kubala (Ludwik) — Szkice historyczne. Serya I i II. Cracow, 1896.
 80. Maliszewski Edward — Polacy a Polskość na Litwie i Rusi. Warszawa 1916.
 81. Orgelbrand — Encyklopedyja Powszechna. Warszawa 1873-1876.. Tom I-XII.
 82. Rozwadowski J. M. — My a Rusi i Litwa. Cracow 1917.
 83. Rydel Lucyan — Dzieje Polski. Warszawa. 1919.
 84. Stanislaw Kaczkowski — Tablice Synchronistyczne do Historui Polski poczynając od roku 550 do roku 1796. Poznan, 1845.
 85. Wasilewski Leon — Ukraina sprawa narodowa v jej zozwoju historycznym. Warszawa 1925.
 86. Rydel Lucyan — Dzieje Polski. Warszawa 1919.

З М І С Т:

<i>Присвята</i>	3
<i>Передмова</i>	5
I. <i>Богдан Хмельницький, Старший Українського і Запорізького козацького війська</i>	7
Богдан Хмельницький, біографія сторінка 7. Перша Українсько-Польська війна. Жовті Води — 9. Пилявці — 12. Замостя — 13. Вплив Богдана Хмельницького на вибір королем Яна Казимира — 14. Богдан Хмельницький, польський гетьман — 16. Нова Комісія — 20. Друга Польсько-Українська війна — 21. Зборівська умова — 23. 1650 рік. Ні мир, ні війна — 27. Козацькі полки в 1650 р. Реєстр — 27. Еміграція в Слобідську Україну і далі на схід — 29. Орієнтація Богдана Хмельницького на Оттоманську Порту — 30. Рішальний бій під Берестечком і друга зрада Татарів — 34. Білоцерківська Польсько-Українська умова — 39. По Білоцерківській умові — 40. Війна з Поляками відновилася — погром Поляків під Батогом — 42. Стан Українського козацького війська в 1663 р. — 48. Тиміш Хмельницький, його смерть і життя вдови Розалії Хмельницької — Лупул — 48. 1654 рік. Переяславська Рада і підданство Москві — 49. Польські інтриги і продовження військових дій — 50. Непорозуміння Богдана Хмельницького з шведським королем Густавом і нова орієнтація Хмельницького на короля Польського — 52. Шведсько-Семигородсько-Український союз або „Ліга 3-х” — у війні проти Польщі. — 55.	
II. <i>Українсько-Литовські відносини</i>	57
Військова акція полк. Івана Золотаренка на Литву — 62. Москальські зачіпки в Північній частині України — 69.	
III. <i>Українсько-Турецько-Татарські відносини</i>	69
Україна у війні з Кримською Ордою — 70. Українсько-Турецькі відносини — 73.	
IV. <i>Українсько-Шведсько-Семигородський фронт проти Польщі...</i>	76
Катастрофа військової акції „Ліги 3-х” — 78. Українсько-Семигородські відносини — 80.	
V. <i>Українсько-Москальські відносини</i>	83
Хмельницький віддав Україну у васальство Туреччині — 84. Нова Польсько-Українська війна — 85. Москальсько-Польська війна — 89. Переяславська Рада 8 січня 1654 р. — 90. Московські пушкоти — 96. Справа міщанства, київського митрополита і духовенства — 99. Справа київського митрополита — 100. Правне становище України — 101. Українсько-Москальський фронт проти Польщі — 102. Справа заведення москальських воевод в Україні — 104. Москальсько-Польська конференція 1656 р. у Вільні — 107. Козацько-старшинська рада в Чипирині 15-21 квітня 1657 р. — 111. Смерть Богдана Хмельницького — 114. Грамоти, Укази. Універсали на маєтності за Богдана Хмельницького в 1648-1657 роках — 114.	
VI. <i>Виговський Іван, Старший Українського і Запорізького козацького війська. (Скорочено: Старший УЗкв.)</i>	119
Біографічні дані і як Виговський І. став Старшим УЗкв. — 119. Українсько-Польська умова в Гадячі — 120. Москальсько-Польська війна — 124. Погром Москалів під Конотопом — 125. Опозиція проти І. Виговського і його доля — 127.	
VII. <i>Хмельницький Юрій, Старший УЗкв. 1659-1663 рр.</i>	128
Вибори Ю. Хмельницького Старшим УЗкв. і його доля — 128. Грамоти, укази і універсали на маєтності — 129.	
VIII. <i>Тетеря Павло, Старший УЗкв.</i>	130
IX. <i>Брюховецький Іван, Старший УЗкв. в 1663 — 1668 роках</i>	131
Біографія І. Брюховецького — 131. Проголошення суверенності Лівобережної України й війна з Московщиною — 133. Грамоти, й укази й універсали на маєтності — 134.	
X. <i>Дорошенко Петро, Старший УЗкв. в 1665 — 1676 роках</i>	135

Грамоти, укази й універсали на маєтності — 137	
XI. <i>Многогришний Дем'ян, Старший УЗкв. в 1669 — 1672 роках.</i>	138
Грамоти, укази й універсали на маєтності — 138.	
XII. <i>Самійленко Іван, Старший УЗкв. по обох боках Дніпра в 1672 — 1687 роках.</i>	240
XIII. <i>Хмельницький Юрій, Старший УЗкв. в 1677 — 1678 роках.</i>	142
(по друге). Діяльність І. Самойловича — 140. Пуч проти І. Самойловича і кінець його влади — 143. Стан Козацького Війська в 1685 р. — 143. Грамоти, укази й універсали на маєтності — 143.	
XIV. <i>Мазепа Іван, Старший УЗкв. в 1687 — 1709 роках</i>	146
Біографія І. Мазепи — 146. Як І. Мазепа став Старшим УЗкв — 147. Виступ І. Мазепи в союзі із Шведами проти Москви — 150. Василь Кочубей та Іван Іскра зраджують Мазепу — 150. Маєтності І. Мазепи — 154. Універсали та грамоти по яким І. Мазепа дістав маєтності — 155. Грамоти, укази й універсали на маєтності за І. Мазепи — 155.	
XV. <i>Скоропадський Іван, Старший УЗкв. в 1708 — 1722 р.</i>	163
Дані про І. Скоропадського — і як І. Скоропадський став Старшим УЗкв. — 163. Грамоти, укази й універсали на маєтності — 165. Заміри Москви і останні дні І. Скоропадського — 177.	
XVI. <i>Полуботок Павло, Наказний Старший УЗкв. в 1722 — 1724 р.</i>	178
Полуботки — 178. Полуботок Павло, Н. Старший УЗкв. і боротьба з москальським бригадиром Вельямином Степаном — 178. Виїзд П. Полуботка і старшини Генеральної Канцелярії до Петербургу і їх доля — 185. П. Полуботок, Савич і Чарниш в Петербурзі засуджені на смерть — 186. Універсали на маєтності П. Полуботка в 1722 — 1723 роках — 188.	
XVII. <i>Перша Малоросійська Колегія від 27. IV. 1722 р. до 30. IX. 1727 р.</i>	189
Грамоти, укази й універсали на маєтності — 190.	
XVIII. <i>Апостол Данило, Старший УЗкв. від 1. 1727 до 17. I. 1734 р.</i>	197.
Апостоли — 191. З життя і діяльності Д. Апостола — 191. Маєтності Апостолів — 193. Соціальні групи в Україні за Д. Апостола — 193. Реєстр полків і винагорода старшин за Д. Апостола — 195. Як почалось і чим скінчилося — 198. Грамоти, укази й універсали на маєтності за Д. Апостола — 198.	
XIX. <i>Друга Малоросійська Колегія від 17. I. 1722 до 22. II. 1750.</i>	202
Грамоти, укази й універсали на маєтності — 204.	
XX. <i>Розумовський Кирило, Старший від 21. I. 1750 до 10. XI. 1764 р.</i>	208
Розумовські — 208. Кирило Розумовський, Старший УЗкв. — 209. Життя К. Розумовського по ліквідації його уряду — 212. Стан рангових маєтностей в 1764 р. — 213. Соціальні відносини в Україні за уряду К. Розумовського — 214.	
XXI. <i>Третя Малоросійська Колегія від 10. XI. 1764 до 8. XI. 1796 р.</i>	222
Указ ц. Катерини II. про організацію Малоросійської Колегії — 222. Біографічні дані про А. І. і П. А. Румянцевих — 224. Петро Румянцев в ролі реформатора і ліквідатора України — 224. Шкільно-освітня справа в Україні за П. Румянцева — 225. Зруйнування Запорізької Січі в 1775 р. і загарбання її землі — 227. В 1780 р. маєтності і підданих мали — 229. В 1783 р. маєтності і підданих мали — 230. В 1786 р. маєтності і підданих мали — 231. Грамоти, укази й універсали на маєтності в 1793 — 1798 роках — 234. Соціальні відносини в Україні за Малоросійської Колегії в 1764 — 1796 роках — 238. Скарги — 239. Ліквідація автономних прав Лівобічної України і насильне загарбання її до складу Російської імперії в 1764 — 1802 роках — 241. Післяслово — 243. Подяка — 244. Автор про себе — 244.	
ЛІТЕРАТУРА	246
ЗМІСТ	248

КАТАЛОГ ВИДАНЬ
„Бібліотеки Українського Громадського Слова“,
Нью Йорк.

1. Петро Марченко — МИСТЕЦЬКА АКЦІЯ В ТАНКУ. 1954 р. Вичерпано.	1.00
2. П. Богацький і М. Шаповал — УКРАЇНСЬКА ХАТА. Спогади про організацію, видання, редагування і співробітників журналу „Українська Хата” в Києві 1909 — 1914 р.р. Нью Йорк 1955 р.	1.00
3. Микита Шаповал — СХЕМА ЖИТТЄПISУ. Автобіографія і спогади автора. Нью Йорк 1956 р. Стор. 42 + 3 ілюстрацій	1.00
4. Инж. С. Зеркаль — НАЦІОНАЛЬНІ І РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАКАРПАТТІ. Опис історичних границь. Колонізація, асиміляція. Таблиці і мапи. Н. Й. 1956 р. 38 ст.	1.00
5. Петро Марченко — АРОМА КВІТУ. Н. Й. 1956 р. 26 ст. 2 іл.	0.75
6. Петро Марченко — ЕВЕНТУАЛІЯ та інші нариси. Н.Й. 1958.	1.00
7. Микита Шаповал — ШОДЕННИК. Записи від 22 лютого 1919 р. до 22 лютого 1932 р. з організаційного, громадського, політичного й культурного життя і праці в Україні, Угорщині, Чехословаччині і двох подорожей до ЗДА і Канади. Н. Й. 1958 р. В двох частинах 320 стор. з ілюстраціями.	4.00
8. Микита Шаповал — ГЕТЬМАНЩИНА І ДИРЕКТОРІЯ. Спогади організатора повстання проти гетьмана П. Скоропадського в листопаді 1918 р. Н. Й. 1958 р. 126 стор. 1 ілюстрація.	2.00
9. Журнал „УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ СЛОВО” — річники 1953, 1954, 1955, 1956, 1957 і 1958 роки. Незалежний орган української суверенно-соборницької, трудово-демократичної і республіканської думки. Комплектні річники по	3.50
10. Христя Алчевська — КЛЕМАТИС. З передмовою і біографією родини Алчевських Инж. С. Зеркаля. 48 стор.	1.00
11. Инж. Сава Зеркаль: Руїна козацько-селянської України в 1648 — 1764 — 1802 р. Новий Йорк 1968 р. Друкована. Великий формат. 250 стор. Брошурована. За	6.00

Книжки висилаються за вперед надіслану платню готівкою, моні ордером або чеком. Для книгарень і кольопольтерів відповідна знижка. Пересилка на кошт видавця. Замовлення і листування адресувати:

S. ZERKAL

1735 Grove St., Brooklyn, N. Y. 11237, USA.